

Observatorio de San Fernando

Observatorio de Marina
BIBLIOTECA

Núm. d
Sección
Carpeta
Estante

Núm.

5411

Tomo:.....

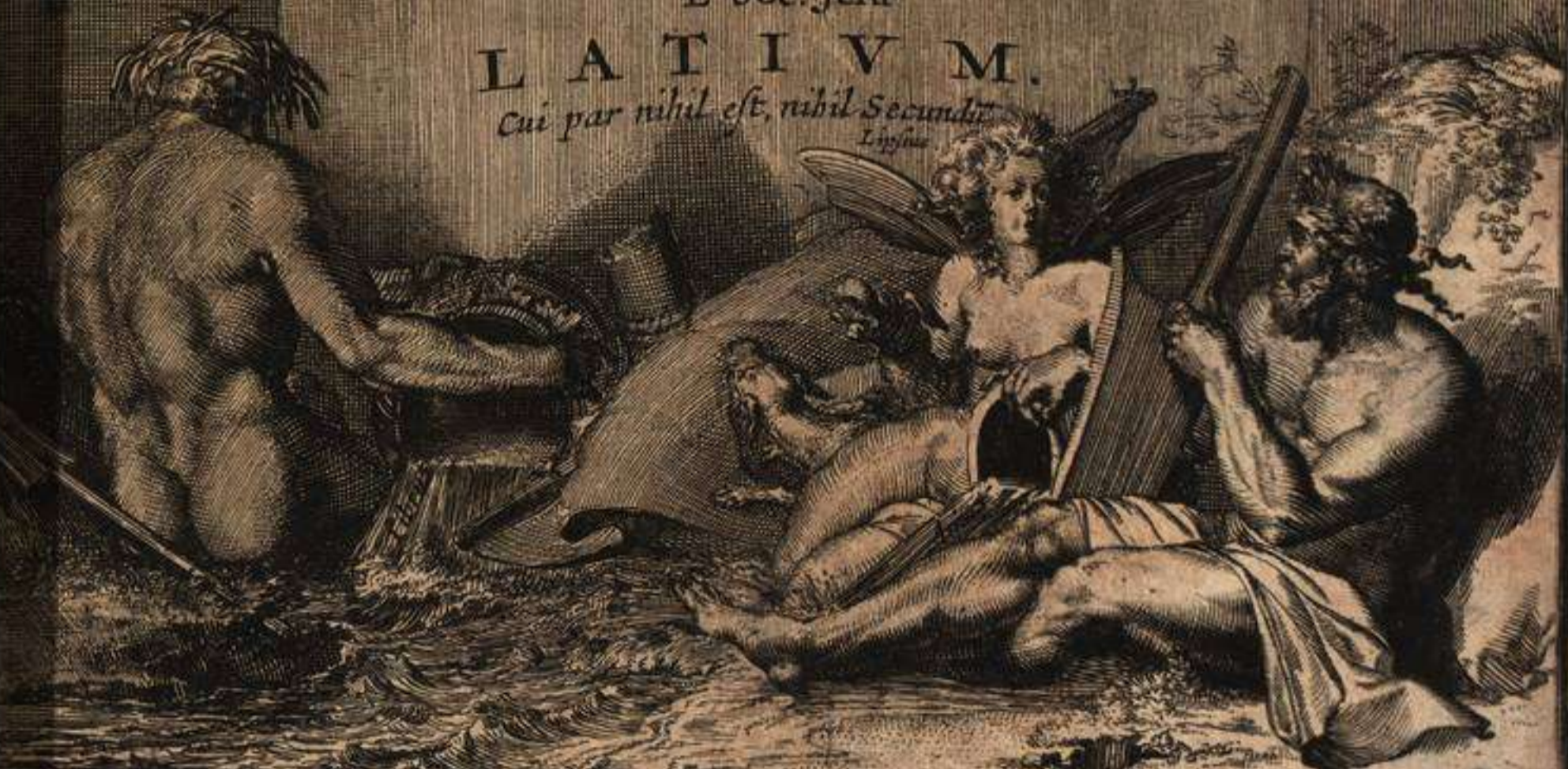
Rod. Hooge

ATHANASII KIRCHERI
E Soc. Jesu

L A T I N U M.

Cui par nihil est, nihil Secundum

Lipsiæ

AMSTELÆDAMI, Apud Joannem Janssonium à Waesberge
et Hæredes Elizei Weyerstræct. 1671.

ATHANASII KIRCHERI
è Soc. JESU

L A T I U M.

ID EST,

NOVA & PARALLELA

LATII tum VETERIS
tum NOVI

DESCRIPTIO.

QUA

Quaecunque vel Natura, vel Veterum Romanorum Ingenium admiranda effecit, Geographico-Historico-Physico Ratiocinio, juxta rerum gestarum, Temporumque seriem exponitur & enucleatur.

AMSTELODAMI,

Apud JOANNEM JANSSONIUM à WAESBERGE,
& Hæredes ELIZEI WEYERSTRAET. Anno cl^o l^oc lxxi. Cum Privilegiis.

**JOANNES PAULUS
OLIVA**

Præpositus Generalis Societatis JESU.

Cum opus, quod inscribitur *Latium Priscum & Novum*
à P. Athanasio Kirchero nostræ Societatis Sacerdote com-
positum aliquot ejusdem Societatis Theologi recognoverint, & in
lucem edi posse probaverint, facultatem concedimus, ut typis mandetur,
si iis ad quos pertinet, ita videbitur, cujus rei gratia has literas manu
nostra subscriptas, sigilloque nostro munitas damus. Romæ 17. Apri-
lis 1668.

JOAN. PAULUS OLIVA.

**Imprimatur, Fr. HYACINTHUS Libell. Sacr. Palat.
Apost. Mag.**

CLEMENS
PONTIFEX

DECIMUS
MAXIMUS

BEATISSIMO PATRI
CLEMENTI X.
PONT. OPT. MAX.

*Perennem felicitatem precatur Athanasius
Kircherus è Soc. JESU.*

Sistit tandem BEATISSIME
PATER sese Venerando
Conspectui Tuo, LATIUM,
è tenebris, in quibus hucus-
que latuit, erutum, & pristi-
næ suæ dignitati restitutum LATIUM,
inquam, immortalitate nominis sui su-
per æthera notum. Hæc est primæva illa
priscorum Mortalium Sedes & Colonia,
Regnum Saturnium, grandium Heroum,
Regum, Cæsarumque nativum Domici-
lium, humanæ prudentiæ, Scientiarum,
Latinæque eruditionis fons & origo.
Quod tametsi arctis angustisque Terræ
limitibus conclusum videatur, aded ta-
men longè latèque Imperii & Domina-
tionis suæ terminos distendit, ut Orbem
sua amplitudine complexum, omnium
Regnorum gloriam longo intervallo,
post se reliquerit; sive enim magnarum
* 3 in

DEDICATIO.

in eo gestarum rerum multitudo, & varietas, sive **URBIS ÆTERNÆ** Splendor & Magnificentia, sive denique exacta politicæ administrationis norma consideretur, eam sanè talem, tamque grandem esse fatearis, necesse est, ut in ea plene describenda, omnium pæne Historicorum ingenia calamique defecerint; neque cuiquam id mirum videri debet, qui arcanas circa hanc Urbem Divini Consilii rationes penitiùs expendit; sed arcanum paucis aperiamus.

Inscrutabilis Divinæ providentiæ altitudo, cum gentium potentùmque à seculo hominum effrenem licentiam coercere, gloriæ Mundanæ fastum proterere, Regnorum Imperiorumque superbiam subjugatam novis divinisque Virtutibus instruere constituisset: in unicam **LATII** Metropolim **ROMAM** conjectis oculis, illam ad ineffabilem Omnipotentia suæ opulentiam, demonstrandam, præ omnibus eligendam censuit; ut in eadem, æternum Ecclesiæ suæ thronum & tribunal nec non inconcussam Fidei Christianæ petram collocaret: unde utique secretioris Consilii præordinatione accidit, ut post Unigeniti sui, Regis Æterni in Orbem Terrarum adventum

DEDICATIO.

ventum, ea Urbs præpararetur, quæ ut cum Divo Leone loquar, ignorans suæ profectionis authorem, cum pænè omnibus dominaretur gentibus omnium gentium serviebat erroribus, magnamque sibi videbatur assumpsisse Religionem, quia nullam respuebat falsitatem; ac proinde necesse fuit, ut in hac multa Regna uno confœderarentur Imperio, atque hoc pacto confestim obvios haberet populos prædicatio universalis, quos unius teneret regimen Civitatis. Undè paulatim Roma Domina gentium per salutiferam Christi fidem, suppressis Cæsarum Tyrannorumque cervicibus, & potestatis contumacia evicta, attritaque quæ mater Superbiæ & erroris fuerat, ancilla fieret humilitatis, & Discipula Servatoris; atque adeò Roma gens sancta, populus electus, Civitas Regia & Sacerdotalis, per Beati Petri fidem effecta, latiùs præsideret, Religione Divina, quàm Dominatione Terrena. Quamvis enim multis aucta victoriis, Dominiique felicitate jus Imperii sui terra marique protulerit, quàm quod Religionis Christianæ pax subjecit; minus est, quod Regum Cæsarumque ambitiosa contentio conquifivit, quam quod Christiana humili-

DEDICATIO.

militas per fidem Christi quàm affluentissimè, Euangelio per universi Mundi semitas diffuso, obtinuit.

Quæ cum ita sint. Meritò BEATISSIME PATER, hoc, qualecunque tandem fit, de LATIO opus, Sacratissimo Nominis Tui Splendori (eo ipso tempore, quo felici sane orbis auspicio, ex per vetusta ALTERIORUM Romana familia vix dimenso semestri temporis spatio stupente & applaudente mundo, ex Prælatura in Cardinalitiam dignitatem, & mox Pontifex in Apostolici culminis Solum exaltareris) inscribendum censui; Qui uti legitimus & LATII & ROMÆ possessor es, ita quoque Divinæ providentiæ dispositione in Beati Petri Solio Successor non Coelestis duntaxat, sed & Terrenæ potestatis in ligando solvendoque claves adeptus, multò latiùs longiusque Tuæ Jurisdictionis terminos extendis, non dicam obtinere sed ne sperare quidem poterat. Verùm, nè BEATITUDINEM TUAM Mundi mole pressam amplius interpellem, Summam meorum tunc me obtinuisse arbitrabor votorum; Si TU, qui Sapientiâ, Virtutibus heroicis, nec non grandium rerum Cogitationibus, Gloriosissimi Nominis
Tui

DEDICATIO.

Tui famâ Orbem Terrarum jam implesti;
hoc exiguum tenuitatis meæ munus ac-
ceptare non dedigneris, atque unâ me
apud Te non nihil esse patiaris.

Vale BEATISSIME PATER. Vale
Christiani Orbis Spes & Fulcimentum,
DEO, Ecclesiæ fidei TUÆ commissæ,
& tandem TIBI, in excurrentis seculi
felicitatem.

Dabam è Collegio Romano Soc. JESU.
Kal. Maji 1670.

**

PRÆ-

P R Æ F A T I O

A D

L E C T O R E M.

LA T I U M , Regionem famâ supra æthera notam, Imperii Romani Sedem, Mundi Reginam & Dominam, primævum Sapientum, Heroum, Semideorumque Seminarium, Orbis Terrarum Arbitram, Regum, Cæsarumque Incunabula explicare aggredior, quod argumentum sane uti Herculeis humeris formidandum meritò dici potest, ita quoque audaciori forsan penna illud aggredi, quàm aut mei imbecillitas ingenii, aut concreditum mihi talentum possit, aut debeat, certè præsumptionis & temeritatis pœnam facile me subiturum video, ausim tamen & in hoc non nihil attentare, si non cum optato felicitatis successu, saltem meritum aliquod apud posteros me obtinuisse censebor, si quæ in hunc usque diem, inaccessibleia latuerunt veteris Magnificentiae vestigia in lucem educam; atque hoc pacto conatum ipsum in laudis merito reponam.

Quanquam verò præ cæteris Roma Domina gentium, Mundi Caput, Latii nostri Metropolis in hoc argumento principalem sibi locum veluti jure quodam vindicare videbatur; Verùm tamen cum thema hoc gloriæ ubertate confertissimum, à tot tantisque, nec non ab adeò Celebribus Scriptoribus tam antiquis quàm recentibus excultum intuerer, aquam Pelago superadde-
re verebar, si in Romanarum antiquitatum indagine novum quidpiam ab aliis non exactum conferre, irrito labore attentarem. Quare consultiùs me facturum existimavi, si relictâ Româ, jam tanta gloriæ celebritate veluti satura, ad ea solummodò, quæ in ejusdem Territorio, quod Latium vocamus, æternâ memoriâ digna monumenta occurrunt, Calamum extenderem, quæ uti ignorantiae tenebris involuta, & obliviosâ temporum vetustate, hucusque neglectâ latuerunt, ita quoque non nisi parcè ab aliis, non tam descripta quàm solum-
modò

• PRÆFATIO ad LECTOREM.

modò indigitata fuerunt. Hæc itaque ut quàm exactissimè, & sinceriori veritatis trutinâ ponderarem, non Authorum jam traditis scriptis confidendum ratus, quin potiùs quidquid in univèrsi Latii finibus rarum, insolitum, & gestarum rerum gloriâ celebre, sive urbes, oppida, villas, sive naturæ in montibus, lacubus, fluminibus, paludibus, fontibus, constitutionem spectes ad incudem revocans, *ἡ τὴν ἀντιψίαν*, exploratam in posteritatis usum chartis committendum, operæ pretium duximus, ut proindè peritorum iudicio, sive laborem & industriam, sive expensarum in Latio quâ lustrando, quâ designando factarum sumptus, sive denique Archivia Urbium forsan aliis inaccessa, multorumque ad nostrum institutum plurimum servientia Literatorum subsidia spectes, nulli ante nos cessisse videamur; atque ea de causa jam à novennio ferè unica mea cura fuit, ut Autumnalium feriarum tempus, quo alii mentis corporisque relaxationi indulgere solent, illud ego quotannis in una, aut altera Latii parte, ne propositi mihi scopi moles confusionem pareret, quâ pedestri, quâ equestri itinere, penitissimè examinanda, impenderem.

Undè initio ducto, ab Agro Tusculano Latii medietullio quicquid antiquitatis occurrebat, oculis lustravi, deindè eadem curâ, & sollicitudine Agrum Albanum, Aricinum, Nemorensem aggressus, quicquid illustre, & consideratione, dignum, obvium erat, annotavi; Hinc deindè in Ardeatinos, Laurentinosque Campos, ad mare usque divagatus, singula vetustatis vestigia, acri studio palimpsesto commisi; nec hisce contentus, in Volscorum proximam Latio Regionem ingressus, tum maritimas, tum mediterraneas Urbes, Oppida, Lacus, Montes, usque ad Auruncorum confines exploravi; deindè ad Montem Cassinum, ultimam Latii veteris urbem profectus, & deindè reliquam Hernicorum Regionem explorandam aggressus, ingentem ubique scribendi materiam conquisi; Tandem Prænestinas antiquitates, præ cæteris, celeberrimas perferutatis, Æquorum montosum Imperium oberrando in Tiburtinum Territorium delatus, antiquitatum omnium uberrimum

P R Æ F A T I O

Cornucopiæ comperi, in quo exhauriendo, ferè triennio mihi desudandum fuit, cui accessit Sabinorum Regio, uti prischorum ex Græcia, Janigenum, Pelasgorum, Aborigenumque habitationibus & Coloniis celeberrima, ita quoque eam ad ultima usque Samnitium Confinia, Narisque fontes explorandam ratus sum. Quæ omnia, uti recensuimus, in hoc opere ordine descripta ob oculos ponuntur curiosi Lectoris, in quibus longitudines locorumque distantia, eâ, quâ par est, diligentia exactæ sunt, veterum urbium, castellorum, villarum, fontium, fluminum, lacuum, montium, villarumque vestigia, cum novis & recentibus locis, hæc cum illis parallela quadam comparatione & collata, & ea methodo composita sunt, ut antiqua, quæ temporum vitio aut neglecta, aut non rectè intellecta fuerunt, ex modernis illustrata instaurentur, & quod vix ab ullo hucusque præstitum fuit Auctores ipsi, quos allego, non ex libris & opinione mea, sed ad nativam locorum constitutionem emendarentur, nec non singula in pristinum dignitatis statum reducerentur. Et nè quicquam ad Lectoris palatum deesse videretur, singularum Regionum situs, unâ cum singulis in eo contentis locis memoriâ dignis, in Topographicas tabulas redegit, semisepultarum urbium, villarum, palatiorum, aliorumque locorum rudera æri incisa suo splendore restituiimus; Est enim Latium nostrum ubique locorum adeò antiquitatum ferax, ut vix ad jactum lapidis progrediaris, quo non in nova semper, & nova veteris memoriæ monumenta incidas: atque adeò Romanus Ager potissimum Cæsarum tempore, non incongruè suburbicaria quædam, ut ita dicam, Romæ annexa civitas merito suo dici & appellari potuerit. Quæ omnia cum intimo mentis scrutinio haud infrequenter intuerer, mox non sine sensu, illud omni laude dignum Ecclesiastæ pronunciatum occurrit: *Vanitas Vanitatum, & omnia Vanitas*; quo quidem experimento doctus sapiens Rex, veluti digito quodam, omnibus Regibus, Monarchis, & potentibus à seculo viris indicare videtur, vanas mortalium dispositiones, varias mutabilis fortunæ vices, incertas actionum humanarum sortes; nihil quod non æternum est,

est,

ad L E C T O R E M.

est, stabile ac perenne esse posse; Quæ luculenter in hujus Operis decursu, tanquam in speculo luculentissimo, Lectori exhibebuntur; siquidem in hoc videbis non sine horrore florentium potentissimarumque olim, modò sola urbium cadavera passim obvia; miraberis villarum palatiorumque ad omnem voluptatis usum quàm magnificentissimè extruitorum, hodiè non nisi confusam lapidum congeriem, & ubi quondam Cæsarum Regumque deliciosi recessus, hodiè ferarum, serpentum bufonumque latibula spinis & tribulis obsita intueberis; & qui æternum duraturas fabricas moliebantur, intra exiguos seculorum decursus in vastissimas ruinas abiisse cum admiratione cernes; ut proindè in hac corruptibilis vitæ caducitate, nil adeò splendidum, magnificum, potens & validum nobis obviet, quod non in sua vicissitudinis forte, momentaneum censeri debeat. Potentia Regum Principumque quàm subito divitiarum abundantia & ubertate affluit, tam citò dilabitur, nullo in loco, nulla in persona, stabilitatis nixa radicibus consistit, sed incerto fortunæ flatu huc atque illuc acta; quosque in sublime infra astrorum vertices, extulit, improvise recursum destitutos in profundo cladium miserabiliter immergit; Hoc pacto non urbium duntaxat, sed & regnorum Imperiorumque fata instabili fortunæ rotâ volvuntur; ut ex hisce cuncti, & potissimum Urbium, populorum Regnorumque Dominatores discant, eâ cum moderatione vitam instruere, æternitatis metam semper menti impressam tenere, quàm instar fumi & vaporis omnia ista unâ cum temporis instabilitate fugiant, considerare; hoc enim pacto, ab omni fato, ab omni sinistra fortunæ jactu se liberos vitam cum tranquillitate transacturos certò sibi persuadeant. Atque hæc sunt, quæ ad Divini nominis gloriam, & Reipublicæ Literariæ emolumentum, in hoc Latii nostri volumine, Lectori benevolo offerre volumus. Quæ qualiacunque tandem sint, ea limatissimo æqui Lectoris judicio supponimus. Vale cœptisque fave.

INDEX CAPITUM,

Quæ in hoc Opere continentur.

LIBER PRIMUS,

De Origine & Antiquitate Latii.

P A R S P R I M A,		IV.	De Secunda in Latium Expeditione, quæ Pelasgorum fuit	12	
De Coloniis Latii.		V.	De Tertia Expeditione Pelasgorum Arcadium in Latium sub Evandro Duce facta	14	
Caput I.	D E Primis Latii Colonis, eorumque continuata Successione pag. 3	VI.	De Æquivocatione nominum & Analogia gestarum rerum a primis post diluuium Janigenis, quæ posteris postea populorum Ducibus applicata fuerunt	17	
II.	De prima Janigenarum expeditione in Latium	4	VII.	De Terminis prisca Latii	21
III.	De Aboriginibus, Oenotriis, Italis, Sicaniis, Umbris, Pelasgis, Latii Veteris Colonis	7			

LIBER SECUNDUS,

De Particularium Locorum Descriptione.

P A R S I.		Cap. I.	De Veteri Tusco, & montibus Tusculanis	ibid	
Ager Latinus propre dictus		29	II.	Crypta ferrata, seu Villa Ciceronis	57
Cap. I.	De Locis memorabilibus Albanum inter & Romam in via Appia occurrentibus	30	III.	De Sepulcro Veterum Furiorum in monte Tusculano non ita pridem detecto	64
II.	De Origine, Antiquitate & Situ Albæ Longæ	32	IV.	Algidus mons, & Oppidum, Roboraria, Corbio, ad Decimum Ferentinum, Ceteraque Tusculani Agri oppida.	70
III.	De Monte Albano, ejus Situ, natura, proprietate	35	V.	Tusculanum Lucii Luculli	72
IV.	Lacus Albanus, ejusque Origo & mirabilia	38	VI.	De Tusculo posterorum Temporum quod Frascatium hodie dicitur	77
V.	De urbe hodie Albano nuncupato, ejusque Territorio	42	VII.	Marinum, sive Marianum aut Ferentinum	80
VI.	De Aricia, & Nemore, ejusque Territorio	45	VIII.	Ardeatinus Ager, aliorumque locorum adjacentium, Campus Solonius, Tellenæ, Ficana	87
VII.	De Nemore Aricino, & Lacu Dianæ	47	P A R S I I I.		
VIII.	De Lanuvio, vulgo Civita de la Vigna	52	Præneste sive Ager Prænestinus		90
P A R S I I.		Cap. I.	De Origine, & Antiquitate, situque Prænestinæ urbis, vulgò Palestrina	ibid.	
Ager Tusculanus, & circumjacentia Loca		55	II.	De	

INDEX CAPITUM.

II. De Fanis & Delubris Veterum Prænestinorum	93
III. Prænestinae Fortunæ Primigeniæ, Templum	94
IV. De significatione figurarum quæ in hoc Lithostrato spectantur	100
V. De Posteriorum Temporum Prænestinae urbis Statu	111
VI. De Episcopis Prænestinis ex Suaresio & Hugbello	112

P A R S IV.

Regio Labicorum, Hernicorum, aliorumque in meditullio Latii, oppidorum situs & Origo	119
Cap. I. Pedum, Gabii, Labici, cæteraque oppida	ibid.
II. Labicum, Pedum, Scapsia, Pupinia &c. oppida Veteris Latii	120
III. De Agro, seu Regione Hernicorum	142

LIBER TERTIUS,
De Antiquitate Tyburtinæ urbis.

P A R S I.

Cap. I. De Origine urbis Tyburtinæ	128
II. De Catilli domus Origine	129
III. De Evandri Colonia in Aborigenum Terram, quod Latium dicebatur, deducta, & inde per Catillum in Tyburtinum Collem	131
IV. De Aneæ in Latium adventu	134
V. De Variis Revolutionibus Tyburtinæ urbis sub Regibus & Republica Romana	136
VI. De Tyburtinorum cum Romanis confederatione	137

P A R S II.

De Tyburtinæ urbis Antiquitatibus quæ etiamnum in ejus Ruderibus splendent	140
--	-----

Cap. I. De Novo & prisco Tyburtinæ urbis situ	ibid.
II. De Villis Tyburtinis, quæ olim a Cæsaribus, Regibus, Consulibus, Dictatoribus, & Poëtis in deliciis habitæ fuerunt	143
III. De Celeberrima Villa Adriani Imperatoris, in Agro Tyburtino	145
IV. Villa Syphacis Regis Numidiæ	154
V. De Villa Rubelliorum	161
VI. De Villis Poëtarum, Catulli, Horatii, Virgilii, Vopisci, &c.	164
VII. Villa Manlii Vopisci	166
VIII. De Cæteris Villis Tyburtinis	170
IX. Villa Hippolyti, Cardinalis d'Este, quæ Tybure hodierna die superstes summa advenarum admiratione visitur	172

LIBER QUARTUS,

De Veterum Urbium, Fanorumque Celebrium ruinis & Situ, necnon de admirandis Naturæ operibus quæ in Tyburtino Territorio etiamnum spectantur.

P A R S I.

De Urbium veterum Vestigiis adhuc superstitis	175
Cap. I. De Anjene flumine, quod hodie Teverone vocant	ibid.
II. De Empulo urbe vetustissima	176
III. De Destructione Empulitanæ ur-	

bis, sive Ampilionis causa & Origine	179
IV. De Totali urbis Empulitanæ devastatione	181
V. De extructi ex Ruderibus Empulitanis Castri S. Angeli origine	183
VI. De Reliquis urbibus Territorii Tyburtini	184
VII. De	

INDEX CAPITUM.

<p>VII. De Scopulo Conversioni divi Eustachii Sacro, & de Ecclesia à Constantino Magno in eo fundata 185</p> <p>VIII. Oppidum Sancti Viti 187</p> <p style="text-align: center;">P A R S II.</p> <p>De Antiquitatibus Tyburtinis 191</p> <p>Cap. I. De Antiquitatibus Tyburtinis, quoad Fana & Delubra, Deorum & primo de Templo Herculis 191</p> <p>II. De Sybilla Albunæ, sive Tyburtinæ Templo 194</p> <p>De Aquarum Varietate, quæ in Agro Tyburtino reperiuntur 198</p> <p>Cap. I. De quadruplici aquarum Genere ibid.</p> <p>II. De Bonitate Aquarum, quibus Tyburtina urbs fruitur 199</p> <p>III. Litis decisio, de perfecta bonitate Aquarum Tyburtinarum 200</p> <p>IV. De Albula, sive Sulphureo Lacu, quam Sulphataram vocant, in Tyburtino Agro, commemoratione dignissimo 203</p> <p>V. De petrifico huius Lacus Albunæ</p>	<p>Succo, quo totam illam circumstantam terrestrem plantiæ in saxum convertit 205</p> <p>VI. De Monte Scisso, cæterisque rebus in Tyburtino Agro, consideratione dignissimis 206</p> <p>VII. De Aquæductibus Tyburtinis 208</p> <p>VIII. De Sanctis Tyburtinis, & Ecclesiis quæ hodie in Tyburtina urbe Spectantur 211</p> <p style="text-align: center;">P A R S III.</p> <p>De Sabinorum Regione 216</p> <p>Cap. I. Divisio Sabinae Regionis singularemque ejus partium descriptio ibid.</p> <p>II. De urbibus veteribus Sabinorum, modernis Ἰαμῆλωσ insertis 217</p> <p>III. De Agri Reatini memorabilibus 229</p> <p>IV. De Montibus, fontibus & Fluvii Sabinorum 233</p> <p style="text-align: center;">P A R S IV.</p> <p>De Volscorum Regno, veterumque in eorum urbium situ 236</p> <p>Cap. I. De Volscorum situ & finibus ibid.</p> <p>II. De Volscorum Oppidis mediterraneis 239</p>
---	--

LIBER QUINTUS,

Ager Pomptinus.

<p>Cap. I. Quo Regionis Pomptinæ tum veteris tum modernæ situs describitur 245</p> <p>II. Exsiccationem Paludum Pomptinarum nullis non sæculis tentatam & absolutam 246</p> <p>III. Utrum Paludes Pomptinæ hodie sicari queant & ad culturam pristinam revocari 252</p> <p>IV. De Modo, Ratione, Viribus atque</p>	<p>industriis, quibus Pomptinæ paludes ad perpetuam culturam reduci queant 256</p> <p>V. Quantum negotium institutum importet, & quam ingentia commoda inde in unum Latium emanare possint, in quo & de Expensis in campo conservando faciendis tractatur 262</p>
--	---

LATIUM

Totius Plani Villæ Adrianæ declaratio generalis,

*In quo litera majuscula denotant divisionem à nobis factam omnium
suarum partium in varia capta, in quibus partes omnes & membra
principalia ædificiorum, & aliorum locorum ibi contentorum numeris
notata & declarata sunt in unoquoque Capitulo.*

Via antiqua, silicibus strata, quæ à ponte
Lucano ad Villam ducit.

De ædificiis & antiquitatibus, quæ circa illam viam reperiuntur
in fons Vallium, litera A designatis.

CAPUT PRIMUM.

- 1 **A**trium ingens 530 palmis longum, 365 latum, quod secundum Pyrrhum Ligorium pro Hippodromo servierat, nunc terra est Hieronymi Racciacari Tiburtini.
- 2 Cellulæ arcuatæ cum loculis ante introitum, collem magis elevatum adæquantes.
- 3 Murus gypto explanatus atrium includens.
- 4 Porticus cornicibus adornatæ.
- 5 Scala in collem ascendens.
- 6 Locus ovatus in formam Amphitheatri constructus, aquis stagnantibus plenus, spurcitiis plurimis & arundinibus coopertus, jam stagnum Josephi Capucini vocatus. Totum hoc ædificium 250 palmis longum, 190 latum est.
- 7 Locus in quo domicilia & aliæ habitationes erant, quæ jam in ruinis jacent.
- 8 Locus apertus in modum atrii, qui parietes habet loculis ornatos, in quibus statuæ collocabantur.
- 9 Ascensus, seu scalæ duæ, in altiore collem ascendentes.
- 10 Via supra collem, cum muris ab utroque latere.
- 11 Planities seu collis altior, supra secundi numeri cellulas circiter 18 palmis, possidet partim à Dominico Florentino.
- 12 Templulum quadratum, seu sepulchrum, in cuius quatuor angulis totidem sunt cellulæ 32 palmis undecunq; lata, & tam illud Templulum, quam circumjacentia, in possessione sunt dicti Racciacari.
- 13 Habitationes, jam vetustate collapsæ.
- 14 Planities inæ parti vallis correspondens ab altera parte Atrii numero 1 notati, cujus possessor est Josephus Capucinus.

*De partibus Theatri litera B notati, ubi vinea erat
Feliciani Ferraretti Ferrarientis.*

CAPUT SECUNDUM.

- 1 **S**cala ascensus in habitacula post Scenam.
- 2 Cubicula pro Tragediis ædificata, ubi vestiebantur, & se disponebant ad proeundum in Scenam.
- 3 Porticus post Scenam.
- 4 Scenæ Frontispicium.
- 5 Triangulus versatilis.
- 6 Porticus in utroque proscenii latere existentes.
- 7 Proscenium.
- 8 Orchestra.
- 9 Spatium in quo sedes Senatorum.
- 10 Septem portæ introitus ad Orchestræ.
- 11 Exterior Theatri Porticus.
- 12 Cochleæ sex, quibus ad Theatri gradus ascendebatur.

*De ædificiis & habitaculis litera C notati, supra planitiem
dictæ Vallis A notatæ, elevatis.*

CAPUT TERTIUM.

- 1 **A**trium cum Porticu columnis circumdato, à Pyrrho Ligorio pro Palestra habitum.
- 2 Area cum porticibus supra columnas elevatis, quæ, secundum Ligorium, particularis quidam locus erat, in quo sub tecto & sub dio colluctabantur.
- 3 Cellulæ per duo latera dictas areas circumdantes, & adæquantes, quæ cellulæ ante introitum loculos habebant ad statuas recipiendas.
- 4 Porticus subterraneæ, quibus aqua inest.
- 5 Introitus ad dictas Porticus, è quo scaturit fons aquæ limpidissimæ, qui Palatii fons appellatur.
- 6 Locus è quo aqua ista originem sortitur.
- 7 Exhedra 83 palmis longa, 54 lata, intra quam quinque sunt loculi cum peristylis semiquadrato.
- 8 Cellulæ arcuatæ, quarum forpices è purissimo gypso confecti etiamnum integri conspiciuntur.
- 9 Aula in quatuor lateribus varie exornata, cujus principalis introitus vallem respicit, cui alia obiacent domicilia.

- 10 Vestibulum sive Porticus tendens à Palestra, seu Atrio numero 1. notato, versus Templum aut cellam numeri 11.
- 11 Templum seu cella quadrata & regulariter ornata, quatuor habens Peristylia, quorum tria habebant portas ad introitum, cum quatuor cubiculis circa angulos, & quatuor habitacula post dictam aream.
- 12 Locus in quo aliud erat contubernium, cujus partes subterraneæ solummodo videri possunt.
- 13 Tres habitaculorum ordines in quadrato dicti Contubernii.
- 14 Atrium aut Porticus dictorum Contuberniorum, sub quo sunt muri & columnæ quæ testudines sustinent, & aquæductus fuisse creditur. Omnes hæ antiquitates in fundo sunt ejusdem Capucini.
- 15 Mansio alia vetustate collapsa, ubi diversa erant cubicula.
- 16 Duo ædificia in plano, ceteris omnibus minus collapsa, quorum fornices anaglyptis opificiis, quadratis recessibus & concavatis, erant ornati, in quorum uno cavea est, cum cornice in fundo.
- 17 Cavea magna semicircularis, in qua tres sunt loculi, omnes viliter adornati pumicibus colore viridi & ceruleo depictis, quæ pro fonte inservierat.
- 18 Area dictis ædificiis & muris varie cincta, quæ nostris temporibus Area aurea appellatur, ubi jam est vinea Vincentii Coccinari, & antiquitates possidet 15 ac partem 7 atque 11.
- 19 Muri crassi, qui tria latera prædii D circumdant, quorum ille, qui Orientem respicit, ornatus est 16 forulis, 35 palmis ab area planities elevatis, quas dividunt columnæ, è calce & cemento factæ, forulæ iste è pumice ut supra constructæ sunt. Murus alius Occidentem versus similiter ornatus est forulis absque columnis.

*De prædio, ejusque ædificiis, quæ sequuntur versus Meridiam,
litera D notatæ.*

CAPUT QUARTUM.

- 1 **P**rædium altius supra dictam aream 60 palmis, in plano à tribus lateribus supradictis muris numero 19 conclusum, in quo erat Templum ornatum columnis marmoreis striatis, quarum diameter tres habebat palmis, ut è fragmentis earum per locum istum sparsis videre est, ubi etiamnum sunt duo capitella ordinis Compositi, in modum linguæ canis incisa, unum supra aliud, & cum Delphinis loco Volutarum. Locus iste jam spurcitiis plenus est, & possidetur à Dominibus Altovitis, cum planities parte numero 3.
- 2 Murus, supra quam tendit via ad prædium ascendens.
- 3 Planum, sive area extensa ante dictum prædium.
- 4 Via subterranea transiens infra dictum planum, & introitum habet à plano versus Occidentem.
- 5 Domicilia ad planitiem dictæ viæ subterraneæ, ante quæ erant porticus Aquilonem versus, cujus jam tantum conspiciuntur rudera.
- 6 Planum latum versus Occidentem, inferius ipsa viâ subterraneâ, ubi nunc est vinea Heredum Dominici Gregoriani.
- 7 Aquæ secluforium tres habens forulos in fronte plani numero 3 notati, ubi erant statuæ, sub quarum pedibus fontes scaturiebant.
- 8 Locus, in quo erat Porticus, jam spinis, sentibus, & rudibus coopertus, ubi conspiciuntur fragmenta marmorearum columnarum igne combustarum, per totum locum sparsa; ager hic ad Sebastianum Pace, cum planities anteriori numero 3 notata pertinet.
- 9 Via aut planities aperta ante dictum Porticum, quod crassissimis muris sustinebatur à parte Vallis versus Aquilonem.
- 10 Introitus cujusdam viæ subterraneæ, dictam Porticum subeuntis, & ad alia ædificia ducentis.
- 11 Murus crassus in præsens diruptus, prædium ab altiori parte sustentans versus Africum.
- 12 Scala, quæ ad dictum Prædium ascendebatur, infra quam quatuor habitacula erant quadrata, & unum orbiculare.
- 13 Planum, in cuius uno latere procedit supradicta via antiqua, ubi nunc est vinea Hieronimi Petruccii.

*De Palatio & villa Pæcilis, quæ litera E denotantur,
& omnibus eorum partibus.*

CAPUT QUINTUM.

- 1 **A**rea maxima versus Aquilonem, cujus major longitudo constat palmis 1090, latitudo 490.
- 2 Cincta est muro inæquali numero 2 notato, quæ planitiem dictæ areæ continebat.
- 3 Via dictam planitiem transiens, eamque in duas partes dividens. Hic Orientem versus est vinea Joannis Arquieri, Palatii Estensis Velliarii, in altera parte versus Occidentem est vinea Petri Angeli Longi Tiburtini.
- 4 Porticus versus Aquilonem in fronte dictæ areæ.
- 5 Ingressus, & porta principalis Villæ, quæ in medio est longi muri duas Porticus dividens.
- 6 Murus 890 palmis longus, duabus Porticibus communis, qui adhuc integer restat.
- 7 Porticus ab altera parte dicti muri, quæ aream Villæ Pæcilis circuit, & loco columnarum parastatis è costis lateribus & cemento edificata est.

- 8 Parastata, quæ sola erecta mansit, de omnibus quæ ibi erant, cum dimidiatis columnis ab utroque latere, sub arcibus Porticus.
- 9 Peristylatum Atrium, seu Villa Pœcilis, longum erat cum omni ædificio 1040 palmis, 435 latum, cujus area in duas æquales partes divisa est, à via quæ transit per ejus medium, à prædicta porta usque ad portam Meridionalem. Pars hujus fundi versus Ortum, est ager qui excolitur pro Minerva Romana, jam concessus Domino Bulgarino; altera versus Occalum, est vinea Hyeronimi Rampani, Tiburtini.
- 10 Ambulatorium patens extra murum Porticus, quod caput dictæ Porticus cingit versus occalum, & vergit in latus versus Meridiem, quod ambulatorium lapidibus costis ex transverso positis stratū est.
- 11 Ambitus muri medio dictæ areæ existens, totius ædificii figuram representans: ubi è qualitate loci, & relatione ejusdem Rampani, qui vineam suam hic decidere vidit, creditur piscina fuisse.
- 12 Scala, quâ in depressiorem areolam descenditur.
- 13 Areola 136 palmis longa, 70 lata, sub qua cellulae quædam ad æqualitatem vallis.
- 14 Ædificium quinque cellularum ad æqualitatem areolæ.
- 15 Domus in fronte areæ numero 1 constructæ ad sustinendam terram dictæ areæ, & ex illis solum conspiciuntur septem, ceteris in ruinis prostratis.
- 16 Ripa quædam è lateribus costis, prædia à valle dividens.
- 17 Locus senticetis opertus, supra maximorum ædificiorum igne combustorum ruinas, jam subterraneas, ubi Templum fuisse creditur. Est iste locus Joannis Mingonis Tiburtini.
- 18 Scala, quæ à plano numeri 13 descendit ad fondum vallis.
- 19 Varii ordines ambulacrorum ex ligno; erant ea juxta contubernia sub Porticibus areæ numero 9 notatæ.
- 20 Scalæ, quibus à fondo vallis ascendebatur in plana dictorum contuberniorum, sed non transibant planum superius, sub porticibus.
- 21 Cellulae prædictorum contuberniorum, in tabula punctis signatæ, quia erant sub dictis Porticibus, & omnes illæ erant liberæ, nam unaquæque solam habebat portam, quæ supradictis ambulacris ex ligno correspondebant, & supra portam erat fenestra ad recipiendum lumen. Omnes hæ cellulae ejusdem sunt magnitudinis, & ex una parte habent 28 palmas, ex altera 21. In hisce cellulis, milites ad Imperatoris custodia corporis, contubernia habuisse fertur.
- 22 Murus 20 palmorum crassitie, post dictas cellulas & domunculas, ad humiditatem arcendam, & terram fulciendam Peristylati atrii Pœcilis.
- 23 Vacuum unius palmi & quartæ latitudinem habens, intra dictum murum & murum cellularum, ut aer illuc pertransiret, & aquæ avacuerentur.
- 24 Vacua relicta intra crassitiem muri numero 22 facta sicut loculi undecumque oclusi, & à nulla parte ingressus patebant.
- 25 Via in humiliore parte vallis sub dictis contuberniis, fossæ propugnaculi speciem habens, cum muro resistenti, ac planum obversum continenti.
- 26 Fundum vallis 400 palmis latum, ubi nunc est vinea Andreæ Quagliozi Tiburtini, qui universum planum dictarum cellularum simul cum fossa possidet.
- 27 Locus, ubi ruinae ædificiorum conspiciuntur, densis vepribus obsitæ, quæ in totum jacent prostratæ.
- 28 Templum in fronte dictæ porticus duplicis versus Ortum, quod quadrangularis est figuræ, ab una parte 77, ab altera 65. palmorum, cum suo hemiciclo 53 palmis lato, & septem loculis dimidii quadrati ad statuas collocandas.
- 29 Hemiciculus 53 palmis latum, quod habet infractum mediū quadri cum loculo in fronte, in quo collocata fuerat statua, aream maximam spectans.
- 30 Vestibula duo, per quæ à dicto Templo ad aliud ædificium contiguum transibatur.

De ædificiis, quæ Ligorius pro loco Bibliothecæ sumpsit, litera F notatis.

CAPUT SEXTUM.

- 1 Porticus circularis columnis ornata, 20 palmis lata, in ædificio, dicto Templo juncta.
- 2 Euripus, seu fossa circularis 20 palmis lata intra ædificium medium & porticum; & totus hic locus est supradicti Joannis Arquieri, Estensis Vestiarum.
- 3 Ædificium circulare in medio porticus, & credibile est fuisse thermas, aut locum in aqualibus deliciis; ejus diameter est palmorum 120.
- 4 Principalis ingressus in dictum ædificium.
- 5 Area ante dictum ingressum, crassis muris cincta, ad fulciendam terram, cujus planities altior est areæ maximæ num. 1 litera E, & ista area ager est supradicti Rampani.
- 6 Vestibulum à porticu circulari ad alium Porticum tendens.
- 7 Peristylum, seu Atrium quadrangulum cum porticibus cingentibus, è columnis marmoreis Corinthici ordinis; quod Atrium 295 palmis longum, & 230 latum est, & in loco isto vineam habet dictus Rampanus.

- 8 Vestibulum in planitiem tendens versus Aquilonem.
 - 9 Fons & cubicula, quibus Porticus præbebat aditum.
 - 10 Vestibulum, quo ab angulo Porticus in aream transibatur.
 - 11 Scala duplex intra dictum vestibulum, quâ in superiores Bibliothecæ partes ascendebatur, & descendi poterat in dictam porticum circularem.
 - 12 Habitacula diversa primi plani Bibliothecæ, exaltata in lateribus & angulis, cum cellulis, cubiculis & ambulacris, exterius circum dictas exaltationes.
 - 13 Area, aut planum ante ædificium Bibliothecæ, ad dictam Rampanum pertinens.
 - 14 Scalula in aream num. 5 descendens.
 - 15 Loculi tres, qui conspiciuntur in crasso muro dictæ areæ num. 5. in fronte introitus ædificii circularis numero 4.
 - 16 Locus in modum Templi constructus, cum suis recessibus & cubiculis, quæ secundum Ligorium loca erant studiis dicata.
 - 17 Murus ornatus loculis 610 palmis longus, aream Bibliothecæ num. 13. sustinens & dividens à plano quod ante eam jacet, 15. palmis depressus.
 - 18 Scala descendens in dictum depressius planum.
 - 19 Planities, in qua verisimiliter fuerat hortus ad recreationes studiosorum, ubi nunc est vinea & pratum dicti Hyeronimi Rampani.
 - 20 Porticus ornata columnis, quæ creditur fuisse ante dictum murum cum loculis.
 - 21 Scala post dictum murum versus Orientem, quæ ascensum præbebat in aliud ædificium altius.
 - 22 Ædificium, cum diversis habitaculis infra & supra terram.
 - 23 Ambulacrum infraterram 150 palmis longum, quod ab una parte ædificii tendebat ad aliam.
 - 24 Ambulacra duo, jam aperta, quæ dictum ambulacrum infra terram intrabant.
 - 25 Locus subterraneus 92 palmis longus, ad quem ingressus pateet per duas portas à dicto Ambulacro, & in fronte juxta introitum sunt loculi, in quibus fontes erant, & ante dictum locum versus Africum sunt alia duo cubicula, in quorum fornicibus fenestræ quadratæ, sicut apertura putei.
 - 26 Area, aut Atrium inferius versus Aquilonem, ante dictum ædificium.
 - 27 Scala duplex, quâ descendebatur ex dicto atrio in fundum vallis.
 - 28 Locus subterraneus, ad æqualitatem fundi vallis, in cujus fronte ante introitum magnus est loculus, è rudibus pumicibus constructus, sicut etiam fornix univèrsa, & muri circumcirca: in quo loculo adhuc superest pedamentum, cui statua insistere deberet. Supra dictum locum alia erant ambulacra & cubicula, jam in totum diruta.
 - 29 Planum ad æqualitatem areæ num. 13. in quo alia erant ædificia, quæ solo æquata jacent.
 - 30 Domunculæ novem, ad æqualitatem dictæ planities, juxta quarum introitus erant loculi introrsum perforati, è quibus fontes scaturiebant.
 - 31 Scalula in prima domo, quâ ascendebatur supra fornicem loci num. 25, exitum habens in planum altius supra dictas domos, aut fontes.
 - 32 Fragmenta quædam murorum, qui alias constituerant domos supra planum num. 29, quarum formæ, cum satis in ruinis jaceant conjectura sumi non potest. Omnes supradictæ Antiquitates, sunt in agro Hyeronimi Rampani.
 - 33 Tres loculi cum una Porticu, ante quam introitus erat in viam subterraneam, sub plano literæ G notato.
 - 34 Porta, quæ ducebat in ambulacrum subterraneum, sub plano 29. quod conduceret in speluncas sub plano literæ G, sicut dicitur.
- De ædificiis & aliis locis sitis in summitate collis, litera G notatis, pro maxima parte in possessionibus Dominorum Altoritorum.*

CAPUT SEPTIMUM.

- 1 Porticus supra ripam versus vallem ad Aquilonem, prospectum in illam concedens, 800 palmis longa, latitudine circulari palmorum 25, columnis è marmore striatis ornata, quæ trium palmorum diametrum habebant, illarum quædam videntur fragmenta per illum locum dispersa, quasi super invicem collapsa.
- 2 Area, vel hortus ante dictam Porticum, longa cum universo ædificio 890 palmis, 280 lata, in quo loco nunc est silvula turdis venandis apta.
- 3 Locus crassis muris circumcinctus, introrsum loculis ornatus, ubi creditur fuisse hortus separatus, vel avicularium, aut vivarium, qui longus est palmis 250, latus 160.
- 4 Porticus duæ in fronte ejusdem, parastatis è cæmento constructæ.
- 5 Domicilium undecumque quadratum, cum atrio semiquadrato juxta introitum, ubi statua in loculo collocata erat. In ingressu erat vestibulum cum duabus cellulis.
- 6 Scalula descendens in speluncas aut ambulacra subterranea, in tabula designata.
- 7 Fenestra per quam in speluncas intravignus, cum aliæ sinistrorsum essent, lumen concedentes huic primo ambulacro, ruinis cooperto.

8 Ambu-

- 8 Ambulacrum subterraneum versus Circium, fenestras habens supra planitiem 29 literæ F.
- 9 Ambulacrum cum muris transversim collocatis versus Africum, sed absque fenestris.
- 10 Ambulacrum versus Zephyrum, absque fenestris, cuius fornix à parte introitus versus Aquilonem laborata est opere musaico minuto è variis coloribus, cum ramulis, foliis, & aviculis; ac in fine dicti ambulacri est locus planitiæ æqualis.
- 11 Via subterranea in medio dicti ambulacri, quæ ad quinque passus introitus tendebat ad dextram, ubi locus ruinis oppletus est, ita ut transiri nequeat.
- 12 Porta, reperta sub terra, jam obstructa, quæ introibatur in dictam viam.
- 13 Atrium ingens 360 palmis longum, 285 latum, quod erat ante ædificium supra dictas speluncas, jam omnino solo æquatum.
- 14 Templum figuræ circularis, cuius dimidia pars erecta mansit, & ingressus ejus patebat ab atrio prædicto, cuius diameter est palmorum 60. parte interiore dicti Templi ornata 24 loculis, cum uno ingenti dimidium circulum habente ante introitum.
- 15 Cellulæ & ambulacra dicto Templo contigua, sed in ruinis sepulta.
- 16 Atrium longum 145 palmis, latum 110, cum duabus porticibus in extremitatibus, & cavæ duæ in fronte mediæ circuli, palmorum 40. in diametro, sed ea ante introitum gradatim elevata erat à plano.
- 17 Ambulacrum opertum ducens ad Peristylum num. 18.
- 18 Peristylum 149 palmis longum, 103 latum, porticibus circumdatum, quarum fornices omnes picturis ornatae, super 24 columnas; & earum introitus ab omnibus quatuor lateribus respondebant habitationibus circumjacentibus.
- 19 Aula, longa 42 palmis, lata 38, dextrorsum & sinistrorsum habitatiunculas habens.
- 20 Exhedra, septem loculis ornata.
- 21 Vestibulum aut aditus, ducens ad alia ædificia versus Zephyrum.
- 22 Templum octagonum, diametri 46 palmorum, cui in quatuor lateribus 4 portæ erant invicem obversæ; & in cæteris quatuor loculis, singuli cum diametro 13 palmorum, ac in 8 angulis octo erant columnæ.
- 23 Cubicula, quæ inservire debebant sacerdotibus Templi.
- 24 Area, 290 palmis longa, 245 lata, porticibus depictis ornata, cum columnis è calce, cæmento & lapidibus coctis; & ista area nunc vocatur à Tiburtinis Area Aurea supra Collem, ad distinctionem alie Areæ Aureæ, quæ est in valle.
- 25 Porticus juxta aream producta, ad omnia ædificia versus Aquilonem ducens.
- 26 Areola, supra ripam prospiciens, per planitiem inferiorem, ante illam.
- 27 Exhedra, loculis, statuis & columnis ornata, cum cellulis diversis, & ambulacris ab una & altera parte.
- 28 Atrium ingens, 80 palmis longum, 50 latum, tres portas habens in ambulacrum num. 25. ducentes, in cujus fronte septem erant loculi, cum statuis ibidem collocatis.
- 29 Cubicula diversa, quorum quædam quadrata, quædam semicircularia.
- 30 Exhedra spatiosa, cum spelunca in medio ante introitum, tantæ profunditatis, ut sextam circuli partem adæquaret, statuis ornata in loculis, & inter eas erant Columnæ marmoreæ rutilantes striatæ, cum quatuor fontibus in 4 angulis, & in medio erat rotunda vel octangula, cum columnis marmoreis politis, absque striis. Totius ædificii mensura ab una parte erat palmorum 102, & ab altera 118.
- 31 Habitationes ex utraque parte exhedræ, sibi invicem correspondentes.
- 32 Ambulacrum apertum, ab area nu. 24. descendens in planitiem depressiorem supradictam.
- 33 Locus sentibus obsitus, ubi diversæ erant cellulæ rotundæ, & quadratæ, loculis & aliis opificiis ornatae, quæ omnia solo æquata sunt, & è fundamentis nihil aliud sumi potest, quam quod hac mappa designatum. Hoc torum humile planum olivetum est Sebastiani Pacis.
- 34 Piscina ovatae 170, palmis longa, 110. lata, cum duobus propugnaculis vallem versus.
- 35 Ambulacrum aut via in fundo vallis, longa 1445 palmis, lata 28.
- 36 Recepraculum in dicta via, loculis ornatum.
- 37 Angulus excurrentis in planum Piscinæ, ubi vestibula quædam, cum diversarum inventionum scalis, ascendentibus in planum literæ G.
- 38 Viæ subterraneæ infra collis ripam transeuntis aditus duo.
- 39 Via subterranea, quæ torum collem trajicit, & subter ædificia, & Templum octangulum vadit.
- 40 Via subterranea, sub collis ripa usque ad Inferos.
- 41 Ambulacrum & Porticus versus Africum, tecta, & columnis ornata, similis aliæ nu. 25. & hæc versus Zephyrum transibat in porticum post habitationes Exhedræ.
- 42 Area ante dictam porticum.
- 43 Area circiter 15 palmis quam supradicta depressior.
- 44 Locus, ubi magnum erat ædificium separatum, plane jam solo æquatum, & ruinæ jacent sub vepribus sepultæ.

- 45 Agri circa dictum rubetum, qui Dominorum sunt Altovitorum cum omnibus supradictis antiquitatibus, ac rubetis, & universo solo dictorum prædiorum.
- 46 Porta, transiens in Peristylum ad nobile planum superiorum partium ædificii versus Occidentem.
- 47 Peristylum vel Atrium 225 palmis longum, 134 latum, circumdatum porticus, ornatis 40 columnis, sub quibus speluncæ sunt, quæ etiamnum integræ perstant, picturis nobilitatae, sed quarum colores longitudine temporis evanuerunt.
- 48 Quatuor frontispicia murorum, quæ loculis erant ornata; & statuis ante arcus porticum.
- 49 Ambulacra aperta 18 palmis lata intra dictos muros & Porticus.
- 50 Habitaculum hibernale versus Austrum.
- 51 Domicilium exiliens in angulis cum quatuor cubiculis, ubi portæ sunt sibi invicem correspondentes, & balneum creditur fuisse privatum.
- 52 Aula pensilis, cum pavimento marmoris albi, in morem musaici operis.
- 53 Atrium ante aream.
- 54 Area ante dictum domicilium.
- 55 Domicilium æstivale versus Aquilonem.
- 56 Scala descendens in domicilium & inferiora cubicula, & in speluncas sub porticus nu. 47. supradictis.
- 57 Area depressior, & sentibus obsita, ante dictum domicilium.
- 58 Ambulacrum subterraneum, à dicto domicilio transiens ad thermas.
- 59 Thermæ supra dictam aream, in totum jam dirutæ.
- 60 Thermæ Laconicæ, vel sudatorium figuræ circularis, palmorum 52 diametri, quæ tantum lumen habebant in medio fornices, ubi æneum erat operculum, quo extollendo & demittendo Laconicæ calor temperabatur.
- 61 Domicilium octagonum, cum 4 loculis, ab ovali figura extractum, quod in medio totius ædificii cæteris magis integrum mansit, & 5 portas habet, exeuntes in omnia alia cubicula, quæ illi circumjacent. Supra coronidem cui testudo super imposta videntur quatuor sunt canales latericii, intra muri crassiciem, per quos vapores calidos ad calefaciendum cubiculum aut balneum immittebant.
- 62 Ædificium, in cujus medio ambulacrum erat cum cellulis liberis ab utraque parte, & tribus hospitibus familiæ recipiendæ.
- 63 Quatuor portæ, exeuntes in viam subterraneam, ad ripam altum prædium sustinentem num. 13. quæ via transit sub ædificium versus Zephyrum, & intrat in alias vias subterraneas.
- 64 Via subterranea sub prædio num. 13, intrans in aliam viam subterraneam.

De ædificiis supra planum inferius versus Occasum, litera H notatum.

CAPUT OCTAVUM.

- 1 **A**rea longa 590 palmis, lata, 130 supradicta inferior, circiter palmis 20.
- 2 Principium dictæ areæ versus Aquilonem, ubi erant cubicula quædam.
- 3 Via subterranea sub dicta area, quæ in parte Aquilonari intrabat speluncas sub Pœcilis porticibus, transiens sub templo in initio earum, ubi est nu. 28 literæ E. & ab altera parte versus Austrum introibat in alias vias subterraneas.
- 4 Atrium, per quod transibat in ædificium in fronte dictæ Areæ.
- 5 Habitacula ab una & altera parte Atrii.
- 6 Aula, longa 73 palmis, 40 lata, quæ erat pulcherrima, & probe ornata, prout vestigia etiamnum demonstrant.
- 7 Domicilia duo ab utraque parte dictæ aulæ, quorum nnumquodque cubiculum habet quadrangulum 53, palmis longum, 31 latum & aliud biangulum cum uno latere recto, & altero circulari, sicut & cavea mediæ circuli.
- 8 Porticus duæ in lateribus dicti ædificii, una versus Aquilonem Æstivalis, & alia versus Austrum Hibernalis.
- 9 Hemiclum, vel cavea magna mediæ circuli, habens diametrum 105 palmorum, cum quinque portis exeuntibus in dicta cubicula, aulam & porticus, & cum duobus loculis, ornatis statuis.
- 10 Atrium quadratum, ubi in aliis tribus lateribus tres aliæ sunt caveæ prædictæ minores, ac minoris proportionis mediæ circuli; & dictum atrium ab omni latere est palmorum 157, vacuum autem cavearum minorum est palmorum 80, & alia major habet palmos 105, conformis aliæ huic obversæ.
- 11 Planum, vel area ante porticum dicti ædificii versus Austrum depressior areâ nu. 1. palmis 6.
- 12 Facies balnearum sequentium, duobus magnis loculis, & tribus minoribus ornata, in quibus erant statuæ, quarum pedamenta adhuc conspiciuntur.
- 13 Areæ ante balnea versus Ortum, 132 palmis longa, 50 lata.
- 14 Cubiculum quasi ovatae figuræ, in cujus lateribus duo erant fontes, loculis ornati & muri laminis marmoreis variegatis incrustati.
- 15 Cubiculum octangulare cum septem portis, & quatuor lateribus rectis ac 4 convexis, Epoditerii usum habens, qui locus erat in quo exuebantur vestes antequam balneum intrarent.

16 Cubicula

- 16 Cubiculum Laconicum, hoc est sudatorium circularis figuræ, lumen è medio hemispherii, ubi aneum operculum erat, accipiens.
- 17 Aula in medio fastigii, cum duobus capi tibus circularibus, sed parvæ cavitatis.
- 18 Via subterranea, transiens sub plano aræ ante fastigium balnearum, quæ intrat in alias vias similes, sub ædificio vicino.
- 19 Aræ ante fastigium dictorum balnearum versus Favonium, longa palmis 260, lata 90.
- 20 Atrium, quod à dicta aræ abire in viam sequentem.
- 21 Via, à planitie nu. 11, transiens in medium vallis Canopi.
- 22 Habitacula diversorum cubiculorum in lateribus dictæ viæ.
- 23 Atrium, per quod transitur in ædificium & aulam nu. 24.
- 24 Aræ vel aula quadrata palmorum 152 ab omni parte, ubi versus Zephyrum est cavea magna mediæ circuli, & diametri palmorum 108, quæ in medio habebat cellam etiam quadratam palmorum 43, profundam 35.
- 25 Aræ item quadrata, 84 palmis longa, 69, lata, cujus muri undique loculis & portis erant ornati. Totus hic locus cum aula nu. 24 est vinea Eugenii Falegnami.
- 26 Viæ subterraneæ, sub dictis habitaculis in mappa punctulis notatæ.
- 27 Præcipuus introitus dictæ viæ.
- 28 Aditus viæ subterraneæ, quæ collem & prædium trajicit, litera G. notata nu. 39.
- 29 Aræ ante ædificium, ubi alia erant balnea.
- 30 Atrium, ornatum 4 columnis marmoreis, & statuis in loculis, in fronte ejusdem.
- 31 Exhedra, longa palmis 124, lata 51, ubi ab Aquilonari parte Hemiciclium videre est, septem loculis ornatum, in quibus erant statuæ, cum duabus columnis fornices sustentibus ante Hemiciclium.
- 32 Cellulæ palmorum 21, ab omni parte, cum suis caveis ante introitum.
- 33 Aula quadrata palmorum 51 ab omni latere, cum sua testudine crucis in modum imposta quatuor archetypis Tiburtini in angulis, & ornata fictilibus figuris fuis, albis ac puris, quæ adhuc integræ conspiciuntur.
- 34 Aditus viæ subterraneæ, dictam aulam intrantis, sed jam ruinis oppleta est.
- 35 Cubiculum quadratum palmorum 50 ab omni latere, quod pars erat balnearum versus Occasum, ubi habebatur frigidarium.
- 36 Cubiculum figuræ circularis, diametri 55 palmorum, quod inferviebat pro Laconico, hoc est sudatorio absque aqua, lumen recipiens è medio hemispherii, sicut de aliis dictum est.
- 37 Cubiculum pro tepidario inserviens, palmis 65 longum, 39 latum, quæ proportio est unius quarti & duorum tertiorum.
- 38 Cubiculum, calidarii usum præbens, cum tribus cellulis mediæ quadri, in quibus erant labra vel urnæ balnearum calidorum & tepidorum, ac post illud erat aliud cubiculum, in quo poterant esse fornaces ad calefacienda balnea.
- 39 Via subterranea, in ripa muri aræ 29, quæ via lumen recipit per quasdam fenestras quadratas, in fornice.
- 40 Porticus super parastatas ante dictam aræam, ad sequentes cellulas aditum præbens.
- 41 Cellulæ subterraneæ sub prædio literæ I. in ripa muri aræ 29, quæ cellulæ tres planities erant in mappa punctis notatæ, diverticula vilioris familiæ.
- 42 Scala duplex in dictæ porticus angulo, quæ ascendebatur ad dictas planities; sed nobile planum non adibat, in ultimo sub nobili convoluta permanens.
- 43 Scala in altera parte porticus, quæ ad nobile planum ascendit.
- 44 Aula nobilis plani longa palmis 100, lata 63, supra dictas cellulas subterraneas.
- 45 Xystus ante dictam aulam, respiciens fundum aræ 29.
- 46 Cellulæ vel aditus in lateribus, aut fronte aulæ, dicti Xysto objectæ.
- 47 Aliæ Cellulæ ab utraque parte habitationibus destinatæ.
- 48 Murus 9 palmis crassus inter dictas cellulas, in cujus crassitie vacua depicta conspicua sunt, sicut armaria muralia.
- 49 Duæ porticus ante fastigium ædificii, in quibus erant portæ, aditum in aulam & cellulas concedentes.
- 50 Hemiciclium diametri palmorum 40, ubi 4 erant introitus, & ille in medio caveæ tendebat in vestibulum, in quo Scala magna ascendens in planum supra dictas vias subterraneas, ubi sunt numeri 39.
- 51 Scala, à supradictis ædificiis descendens in aream nu. 54. literæ G.

*De planitie sequenti versus Meridiem, & ejus ædificiis,
litera I notati.*

CAPUT NONUM.

- 1 Planum supra collem, ubi olivetum est Eugenii Amici, Tiburtini.

- 2 Ædificiorum quorundam ruinæ, in quibus tantum conspici possunt vestigia porticus aut ambulacri 95 palmis longi.
- 3 Templum rotundum, quod extrinsecus in circuitu columnis ornatum erat, tanquam illud cingens ambulacrum, cujus diameter est palmorum 421, in quo loco & agris circumjacentibus est olivetura Petrusiorum, Tiburtinorum.
- 4 Planities versus Ortum supradictæ depressior palmis 15, sub qua ducit dicta via subterranea, nu. 40 notata, litera G.
- 5 Muri sustententes dictum planum nu. 1. designatum.
- 6 Brachium angustius supradictæ viæ subterraneæ nu. 40. notatæ, literæ G. quod sequitur directè versus Austrum occidentalem, palmis 130 longum, quod totum ruinis occlusum est.
- 7 Via, quæ dictum brachium intratur, ab aliis differens, quia diversa habet brachia, quæ alias vias demonstrant, omnes terminatas longitudine palmorum 17, latas 5, & altas 7 palmis, & omnes è lapidibus excisis & conglutinatis constructæ sunt, lumen recipientes per spiramina rotunda in earum fornicibus.
- 8 Planities humilior planitie nu. 4, palmis 15, à supradicta via subterranea nu. 40. literæ G. divisa.
- 9 Locus, ubi erat ædificium in fronte plani nu. 4. cujus fastigium Septentrioni obvertebatur, longum palmis 130, sed jam plane est destructum, & sentibus oblitum; & hæc binæ planities nu. 4. & nu. 8. sunt oliveta Petrusiorum.

De valle & Templo Canopi, litera K. notati.

CAPUT DECIMUM.

- 1 Murus longus palmis 640, qui cum suis parastatis versus valem Canopi, sustinet planitiem literæ I, & dicta vallis longa est palmis 882, lata 340, & locus hic est supradicti Rosati.
- 2 Canopi Euripus, 700 palmis longus, 200 latus.
- 3 Domicilia duo 20 cellularum in plano, quæ æquant & sustent prædium, quod illis objacet versus Zephyrum, ubi in fornicibus secundi plani sub prædio, videri possunt picturæ quædam cavernarum subterranearum.
- 4 Templum Canopi in fronte vallis, magni hemicicli figuræ, habens diametrum 75 palmorum.
- 5 Cellulæ duæ ab utraque parte Templi in primo introitu, cum loculis in fronte, in quibus duæ statuæ collocatæ erant.
- 6 Porticus subterraneæ, à tergo & teribus dictas cellulas lambientes.
- 7 Quatuor spatia vacua intra crassitiam muri in hemiciclo, longa palmis 6, profunda palmis 8 cum dimidio, gradatim facta, quo aqua ex eis prodiens altius scaturiret, & inter unaquæque erant loculi, ac in iis collocatæ statuæ suorum Deorum.
- 8 Cellulæ in muri crassitie post dictos loculos, in quas descendebant Sacerdotes, per foramen in medio fornicis, & respondebant iis, qui Deos benignos peterent.
- 9 Cavitas in medio Templi, profunda palmis 90, lata 21, cum quinque loculis per latera & una in fundo, ubi erat statua Neptuni vel Canopi, & in quantum ferunt lineæ transversim punctis notatæ in medio opertum est, sed juxta arcum & in fundo apertum, sicut atria duo.
- 10 Cubicula in parte Templi versus Ortum, omnes jam ruinis involutæ.
- 11 Locus subterraneus ab altera parte Templi, latus extrinsecus circumdans, & lumen recipit per sex fenestras quadratas in fornice, tanquam aperturas puteorum, & hic undecunque picturis nitebat, prout vestigia sub dictis fornicibus ostendunt, & totum hoc Templum ad eundem vallis Dominium pertinet.
- 12 Prædium altum supra dictum Templum, ubi fuit planum seu aræ ædificiis cinctæ, & nunc ibidem est vinea cum ericeto quodam Vincentii Tiburtini.
- 13 Ædificium, quod alterum debebat esse Templum, hemicicli formæ, loculis & statuis ornatum, cujus diameter est palmorum 50.
- 14 Quatuor cellulæ ab utroque latere hemicicli, pro transitu inservientes.
- 15 Duo alia cubicula juxta dictas cellulas.
- 16 Scala, à plano nu. 12, ascendens in prædium literæ I.
- 17 Cubicula tria plano nu. 12, æqualia, supra quæ alia erant diverticula ruinis jam ablata.
- 18 Vestibulum vel porticus à cubiculo nu. 15 ducens in aliam scalam, quæ ascendebatur supra alia plana versus Occasum.
- 19 Planum, alteri nu. 12. notato æquale, quod transibat versus prædium prædominans valli Canopi.
- 20 Prædium dictæ valli prædominans, supradictis ædificiis nu. 3. fulcitum, in quo duæ sunt vineæ, & ericeta, una Hyeroimi Palucci, & altera Joannis, Petri & Dominici Magnini à Cori.
- 21 Planum, quod se extendit versus Occasum, Circium, & Aquilonem, ubi sunt vineæ, campi, & oliveta Domini Sebastiani Soliardi Tiburtini, & terminatur valle quæ Zephyrum respicit.
- 22 Muri, qui à tribus lateribus magnum prædium literæ L notatum suffulciunt.
- 23 Templum sub prædio in angulo versus Occasum, æquale dicto plano 21, quod extrorsum est quadratum tribus lateribus clausum, longitu-

longitudine 75, altitudine 58 palmorum, in quorum mediis tres sunt portae Templum introeuntibus, quod intus circularis est figuræ, diametri palmorum 43, altum ab Hemisphærio ad pavimentum palm. 55. illud loculis ornatum, & ante portam est cavitatis cum loculo in fundo

De prædio, & loci ad Academiam pertinentibus literæ L. notati.

CAPUT UNDECIMUM.

- 1 Scala super duo prædia altiora conducens.
- 2 Primum prædium, 630 palmis longum, 290 latum, in quo jam est olivetum supradicti Sebastiani Soliardi.
- 3 Locus, in quo erat porticus cooperta, cujus introitus juxta scalam, æqualis dicto prædio; in altera parte extat altera scala, in prædium altius ascendens.
- 4 Planities dicti prædii, altioris priori palmis circiter 15. cujus situs juxta porticus longitudinem se extendit 630 palmis, latitudine palmorum 173, in qua est olivetum Josephi Cæsaris Tiburtini; aliud planum quod sequitur versus Africum, longum est palmis 880, latum 493, ubi in præfens est vinea ejusdem Cæsaris.
- 5 Templum extrinsecus figuræ circularis, supra aliud positum, nu. 23. literæ I. descriptum. Et hoc extrorsum ornatum erat 16 columnis marmoreis albis striatis Dorici ordinis, quarum crassities erat 3½ palmorum diametri, quæ sustinebant architraves, ornamenta, & fornices marmoreos. Interior pars hujus templi figuræ octangularis erat, cum octo arcibus in lateribus 13½ palmis latis, & Templi diameter erat in vacuo pal. 46½. Quod Templum nunc solo æquatam est, ac in ejus loco fabricata fuit turris, cum tribus elevationibus, per supradictum Dominum Sebastianum Soliardi, loci proprietarium & hodie vocatur *Rocca Bruna*.
- 6 Murus cum suis sustentaculis, longus 2340 palmis, prædium nu. 4. dictum sustinens, & à plano depresso versus vallem dividens.
- 7 Planum supradicto circiter 20 palmis, humilium, & illud convenit cum plano nu. 21. literæ K. quod planum territorium est Domini Bulgarini, ubi transit via nuperrimè facta, ad ejus villam ducens.
- 8 Edificium, extrinsecus quadratum, intrinsecus rotundum, cum variis diverticulis & cubiculis, jam solo æquatis, & sentibus obsitis.
- 9 } Quatuor loculi in majori circumferentia introrsum, æqualiter
- 10 } dispartiti, invicem correspondentes in quatuor partibus circu-
- 11 } li, cujus diameter est palmorum 120.
- 12 }
- 13 Quatuor cellulae biangolæ, cum uno latere recto, & uno medii circuli, quæ omnes correspondent quatuor angulis extra totum ædificium, quarum unaquæque longa est palmis 30, lata 29.
- 14 Quatuor vestibula ante dictos loculos, quæ inserviebant trans-euntibus in atria & Porticus, quorum latera portiones sunt circuli.
- 15 Quatuor atria figuræ circularis, diametri 10 palmorum, quæ respondent 4 lateribus exterioribus.
- 16 Porticus rotunda, palmis 10 lata, columnis ornata, cingens aream in ædificii medio, diametri 60 palmorum, cujus pavementum erat varium è lapidibus serpentinis, Porphyreis, marmoreis nigris & albis.
- 17 Porticus atrio principali contigua, p. 75 longa, 19 lata, cujus pavementum erat operis musæici albi & nigri.
- 18 Porticus versus Africum, ante atrium principale ædificii, longa palmis 303½, lata 16.
- 19 Peristylum vel area Academiae, cum porticibus & columnis ab omni latere, quarum pavementum erat varium ex opere musæico nigro & albo, cum lapidibus quadratis porphyreis, serpentinis & marmoreis. Longitudo peristyllii est palmorum 303½, latitudo 173.
- 20 Cubicula ad latus peristyllii supradicto ædificio contigua, quorum unumquodque longum est palmis 40, latum 22, & supra eadem alia erant cubicula nobilia, ut patet ex muris superius erectis.
- 21 Introitus præcipuus versus Circium.
- 22 Vestibulum, à porticu peristyllii alteri ædificio respondens.
- 23 Atrium cum duobus frontibus medii circuli, ornatum loculis, portis, & duobus habitaculis ab adversis partibus.
- 24 Area ante fastigium Templi, quod fastigium ornatum erat tribus portis, in templum intromittentibus, & duobus loculis inter illas. In latere versus Africum habebat cellulam porticui peristyllii correspondens.
- 25 Templum Appollinis, prout dicit Ligorius, quod ornatum erat 20 columnis compositi ordinis, & duobus tertiis extra murum, factis è cæmento murali, quarum bases, capitella, sinbriæ, & fornices erant è terra cocta, diligentissimè elaborata. Supra hunc ordinem, alius erat ordo huic similis, & inter ejus columnas decem loculi, in iisdemque decem statuarum collocatae, inter quas decem fenestras. Diameter interior Templi est palmorum 62, & in totum decem habet portas.
- 26 Domicilium diversorum cubiculorum ad latus Templi versus Septentrionem orientalem, ubi in angulo erat scala, quæ descendebatur ad planitiem depresso versus Septentrionem & Orientem.

- 27 Locus apertus, palmis 80 longus, 66 latus, ubi, secundum Ligorium, occludebantur victimas, quæ sacrificabantur in Templo.
- 28 Alter introitus versus Zephyrum, quo descendebatur in dictam planitiem depresso.
- 29 Alter introitus ad latus supradicti, in quo est locus magnus in uno latere, parvæ cavitatis.
- 30 Porticus seu Xystus ante dictum introitum, transiens ad planitiem versus Zephyrum, ubi alia erant ædificia. Omnes hæ antiquitates hodie senticetis operæ, & earum possessor est supradictus Josephus Cæsar.
- 31 Planum ubi supradicta erant ædificia, in quo Dominus Bulgarinus, loci herus, fodere fecit intra eundem xistum & stabulum, suum, ubi sub terra invenit cellulas quasdam ruinis oppletas, è quibus extraxit duo candelabra marmorea sicut folia incisa, cum pedibus triangularibus, & cellulae foris figuris anaglyphicis satis bene exsculptæ erant. Illa candelabra jam sunt inter antiquitates Cardinalis Barberini.
- 32 Planum humilium palmis 15, in quo est vinea Marcelli Fresciati, & oliveta aliorum Dominorum.
- 33 Murus crassus, prædium sustinens, quod illi incumbit versus Ortum australem, notatum nu. 31, in quo muro septem erant loculi, hoc est, quatuor medii quadri, & tres medii circuli, & inter eos octo loculi minores medii circuli.
- 34 Fons super dictum prædium, medio lateris dicti muri correspondens, qui foris & intus rudibus tartaris incrustatus, in cujus medio conspicitur stylobata, quæ statuam sedentem habuerat, & illius pars pallii infra genua pendentis inventa fuit, quam emit Card. Barberinus.
- 35 Domicilium, in quo nunc est stabulum & scœnile D. Bulgarini, constructa super antiquitates, quæ è tantis ædificiis, olim hic erectis, solum integræ restant.
- 36 Porticus subterranea in ripa vallis versus Africum, in quam alia intrabant viae, transeuntibus sub plano nu. 31, ut è punctis notatis videre est, adeo ruinis oppletæ, ut perneari non possint, exceptis quæ in tabula conspiciuntur.
- 37 Locus, ubi Dominus Bulgarinus erexit domum rurem, partim supra antiquitates & cavernas, ac partim super fundamenta.
- 38 Edificium pulcherrimi Templi, quod ita destructum est, ut nulla ejus posthac vestigia inventi poterint, & in totum longum est 206 palmis, 180 latum.
- 39 Duæ caveæ vel loculi in lateribus cellulae Templi, ubi duæ erant portæ in illam intromittentes, è quibus caveis unica restat erecta, & reliquum plantæ omnino è fundamentis effossum est: dicta cellula longitudinem habet palmorum 83½, latitudinem 47. quæ ornata erat columnis flavis politis, cum capitellis & fornibus marmoreis incisis, quarum vidimus aliquas particulas igne combustas.
- 40 Porticus subterranea, lumen recipiens per quasdam fenestras, supra quam alia erat porticus. ornata columnis, quæ ab omni latere templum cingebant.
- 41 Planta Theatri, cujus rusticus xystus fastigii, versus Circium, tantum integer mansit, reliquum sub terra est sentibus tectum, quæ ad Dominum Bulgarinum pertinent, cum omnibus olivetis circumjacentibus.
- 42 Ambulacrum in fronte Theatri post scenam, longum palmis 214. latum 12; in quo erant tres portæ à scena in ambulacrum immittentes.
- 43 Duo ambulacra in fronte scenæ, unum supra aliud, quæ ornata erant 24 columnis, compositi ordinis, quarum inferiores nigrae erant & candidæ, & superiores è marmore Thasio durissimo lutei coloris cum maculis rubeis, omnes striatæ. Ambulacri longitudo erat palmorum 160, latitudo 15; sub eoque viæ subterraneæ Theatrum ambientes.
- 44 Cavea medii circuli in Theatri medio, longa palmis 35, lata 24.
- 45 Via subterranea ad Inferos descendens.

De valle, & viâ subterraneâ ad Inferos, literæ M notati.

CAPUT DUODECIMUM.

- 1 Vallis Inferorum longa 635 palmis, lata 72. cum ripis è rudibus lapidibus excisis in collis plano, in quo est vinea Augustini Chiappini. Supra ripam vallis in plano 32 literæ L, est olivetum Andreae Scarfelli; supra alteram ripam oppositam in plano versus Ortum Septentrionalem, est olivetum Flaminii Bertoni pharmacopolæ, adjacens vineæ supradicti Marcelli Fresciati, nominati ad nu. 32. literæ L.
- 2 Loculus in fronte vallis, è lapidibus rudioribus laboratus, sicut tartaris & tufis, & inserviebat pro fonte, latus palmis 26½, & profundus 35.
- 3 Duæ viæ subterraneæ, ad quas duæ aperturæ in vallis ripa præbebant aditum, distantes à dicto loculo palmis 75; sed in illam versus ortum Septentrionalem intrabat supradicta viâ subterranea, prodiens è partibus villæ versus Aquilonem, notata nu. 7. literæ I.
- 4 Duæ alia aperturæ dictæ viæ loculo correspondentia.

5 Domici-

- 5 Domicilium designatum per quasdam fundamentorum ruinas, super ripam vallis versus ortum septentrionalem, in quo loco erant ædificia, sicut etiam ab altera parte quæ omnimodo destructa, & propterea impossibile fuit ea hic designare.
- 6 Duæ aliæ viæ subterraneæ à supradictis discedentes, per quas transiri poterat in vias magnas inferiorum, & lumen recipiebant ab aperturis rotundis, sicut puteorum, in medio fornicum.
- 7 Locus à cavernis magnis inferiorum occupatus, in quo, secundum Ligorium, campi erant Elysi, & jam literâ A, est olivetum Domini Bulgarini. Literâ B, est olivetum Domina Tarasconæ. Literâ C, est olivetum Domini Valerii. Literâ D, est vinea Hieronimi Cenci. Literâ E, est olivetum fratrum S. Angeli Tiburtinensium.
- 8 Alia via similis, longa 300 palmis, qua ex supradicto plano 32, literâ L, ducebantur in angulum primæ viæ.
- 9 Viæ duæ majoris subterraneæ, unaquæque longa palmis 1400, cum 58 aperturis rotundis in fornicibus, diametri palmorum 8. & elevatis usque ad planitiem campi superioris palmis circiter 8. latitudo viarum est pal. 21, & altitudo à summo fornicis ad pavimentum pal. 21.
- 10 Via transversa intra dictas, 600 palmis longa, cum undecim aperturis similibus ad lumen.
- 11 Via transversa ab altera parte dictæ, longa 490 palmis, cum decem similibus aperturis.
- 12 Locus, ubi aliud erat ædificium distitum à valle inferiorum palmis 170, supra planum versus ortum septentrionalem, in quo reperiuntur septem cubicula subterranea sub monte & ruinis facta, densis vepribus cooperto sic locus turdis capiendis, aptus, & à parte versus septentrionalem magnum est senticetum, quod se extendit usque ad vallem, & omnes hi agri sunt D. Bulgarini.
- 13 Locus, ubi conspicitur murus dirutus, qui situm circum Inferos ambierat, de quo judicari nequit quamobrem factus fuerit.

De arcubus Aquæductum, & planis circumjacentibus, & de loco Licæi, notatâ literâ N.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

- 1 **A**quæductus longus à porticu Licæi usque ad supradictum Theatrum nu. 41. literâ L. palmis 2200, qui medium villæ permeabat, partim supra arcubus, & partim supra muris crassis, qui diversos faciebant angulos, & prædium sibi imminens versus Ortum sustinebant.
- 2 Planum versus vallem, quod fruges producit, in possessione Ecclesiæ S. Joannis Evangelistæ, Tiburtinæ.
- 3 Ager lentuli Tiburtini.
- 4 Olivetum Tullii Roviani, ab altera parte arcuum aquæductus.
- 5 Olivetum Petri Pauli Perusini.
- 6 Muri antiqui adeo devastati, ut judicari non possit cui rei inserviant.
- 7 Olivetum Doralices Portacæ.
- 8 Vinea Michaelis Angeli Vicecomitis.
- 9 Murus longus 960 palmis, sustineus prædium versus Meridiem.
- 10 Duæ porticus Licæi columnis ornatae, 600 palmis longæ, 28 latae, muro quodam ab invicem divisa, cum tribus arcubus pro transitu, quarum porticum una respicit Septentrionem, altera Meridiem. In quatuor extremis quatuor erant caveæ mediæ circuli.
- 11 Domicilia quæ integra permanserunt cum una scala, quæ membra erant Licæi, in uno eorundem à modernis fabricata fuit turris, quam Tiburtini turrim ferratam appellant.
- 12 Locus, in quo alia erant ædificia & habitacula Licæi, quæ omnia prostrata & sub ruinis jacent, quorum situs tantis vepribus oblitus, ut transiri nequeat.
- 13 Planum ante supradictam Porticum versus Septentrionem, 990 palmis longum, 214 latum, à prædicto muro nu. 9. suffultum, ubi olivetum est Petri pasticæ usque ad turrim, & à parte versus Ortum est olivetum Joannis Salvaci.
- 14 Murus crassus jam dirutus, cum vacuo in ejus crassitie, quod aquæductum esse demonstrat.
- 15 Planum in fronte porticus Licæi versus Meridiem, in quo vinea est Gerulii Sebastiani.
- 16 Laculus aquæ ferrei saporis, quam Tiburtini Aquam Ferratam nominant, qui partem Inferorum irrigare debebat.
- 17 Locus, in quo fuit via subterranea, jam vastata ruinis, & aquis plena: omnes si agri, cum lacu, & parte antiquitatum, in quibus Turris est, ad Lentulum Tiburtinum pertinet.

De loco, ubi olim fuit Pritanæum, qui jam vocatur Collis Sancti Stephani, literâ O notato.

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

- 1 **E**cclēsia moderna à Christianis ædificata, cum atrio ante portam, ab utraque parte cellulas habens. Ecclesia etiam trium

- fornicum supra columnis, medius longitudinem habet palmorum 90, latitudinem 42, alii duo lati palmis 17, vestibulum rotundum in fronte 32 palmorum diametrum continet.
- 2 Ambulacrum seu domicilium 50 palmis longum, 18 latum, in quo versus Zephyrum vestibulum erat.
- 3 Templum sexangulum, cujus diameter 42 palmis metiebatur, ubi in angulo versus Zephyrum, angulatum peristylum erat, latum 14, profundum 15 palmis.
- 4 Diversa Cubicula quadrata, in quibus reperiuntur Epistylia intus in muris, & epistylum unum in medio. Omnes hæ antiquitates murorum, recentiori modo cæmentatæ sunt.
- 5 Varii muri antiqui per locum sparsi, sed omnes dissecti, quorum fundamenta penitus excissa sunt aratris, quæ tanto tempore agros illos coluerunt, adeo ut agnosci nequeant pro eo, quod fuerint.
- 6 Planum vel area lata 220 palmis.
- 7 Murus cum sustentaculis, dictum planum sustinens.
- 8 Planum depressius Occidentem versus.
- 9 Ductus subterraneus super planum 6. 275 palmis longus, 19 latus qui lumen habebat ab aliquibus fenestris dicto plano respondentibus, & ubique cavernosis figuris depictus erat, quæ colores ut plurimum perdidit, sed occasione effodiendi deteximus quasdam fatis recentes, quarum fragmenta quædam ad Card. Barberinum detulimus.
- 10 Duæ Porticus super Epistylia, quæ inservire debebant pro xylo, hoc est loco, in quo luctabantur, & Athletæ sese exercebant sub tecto hibernis temporibus; post quas porticus alius erat ductus subterraneus, prædicto similis, & hic longus est palmis 203, latus 15.
- 11 Planum ante dictam porticum duplicem, in quo plantatum fuisse creditur.
- 12 Area longa 290 palmis, lata 240, altior plano nu. 6. & 11. quæ sustinetur à dictis ductibus, ubi ex forma credi potest fuisse Palestiram cum Peristylis porticibus circumdato, in quibus sese exercebant Athletæ, & alii luctatores, æstatis tempore sub dio.
- 13 Muri longi, quibus epistylia intermixta erant, tanquam ambulacra & cellulae, qui sunt in prædio 10 palmis altiori quam planum nu. 11.
- 14 Domicilium quadrangulum, 40 palmis longum, 34 latum, ante cujus introitum erat locus angularis inter duas fenestras medius, & in aliis duobus lateribus duo loculi medium circulum continentes.
- 15 Scala, quæ à dicto plano descendebatur in dictas porticus.
- 16 Planities æqualis dictæ viæ & muris.
- 17 Ruinae quædam murorum, demonstrantes ibi fuisse transitum, longum palmis 100, latum 17.
- 18 Scala cum quibusdam cellulis in ambitu, quæ in ruinis conspiciuntur juxta dictum transitum.
- 19 Locus rotundo muro circumdatus, cujus diameter est palmorum 150.
- 20 Fossa magna variorum laterum, undecunque crassis muris cincta, è magnis lateribus quadratis probe conglutinatis, qui summa cum diligentia elaborati sunt, ut aquam tenerent.

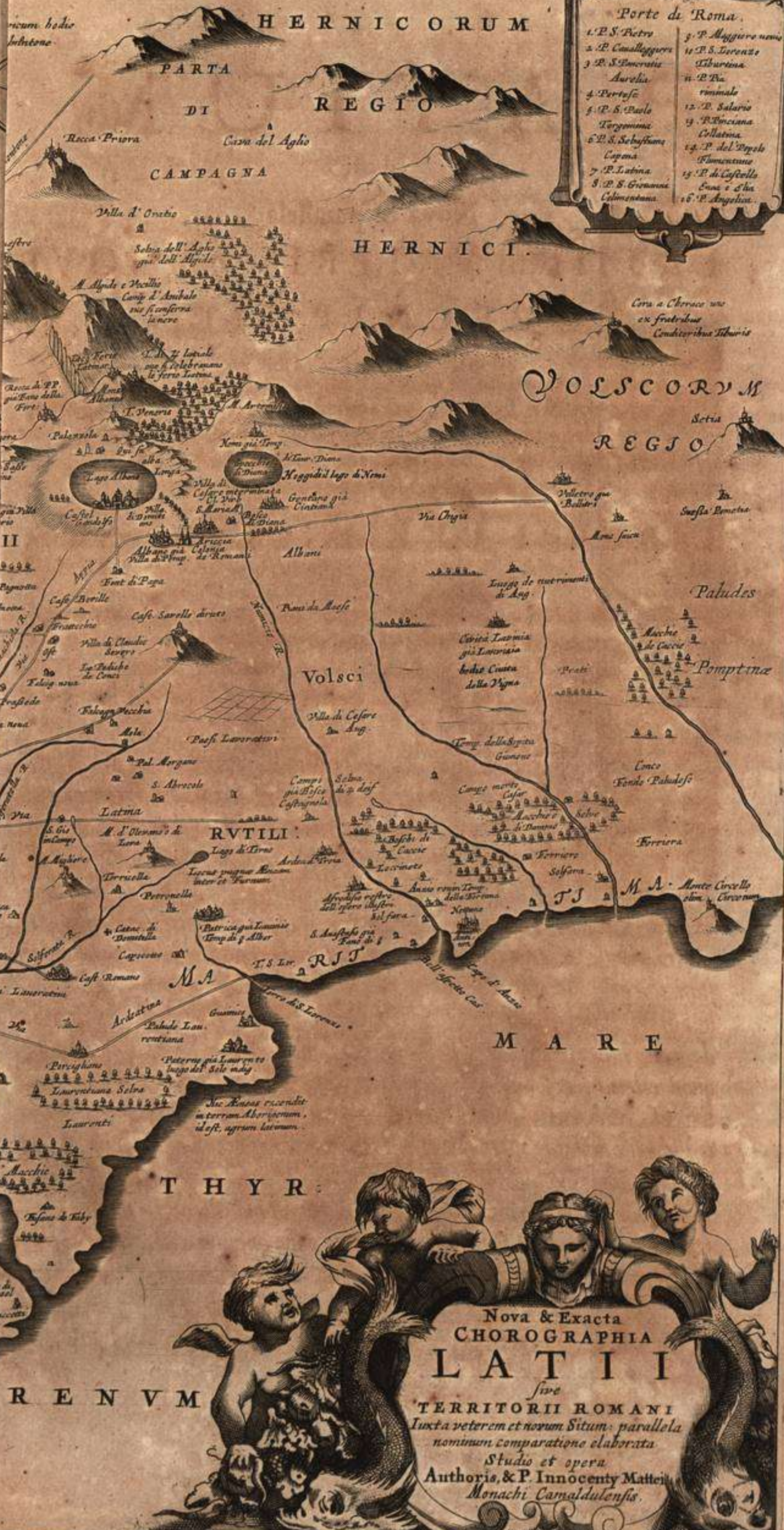
De valle, quæ collem ambit à parte Orientali, notata literâ P. ubi per amœnitatem, cum rivulo aquæ irrigaretur, & per venustatem ædificiorum Villa, dictam vallem conspicientium, Adrianus finxit (prout vult Ligorius) sua Tempe, ad imitationem Tempe Tessaliæ, quæ propterea ripa videantur excisæ, ut valles ad planitiem reduceret.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

- 1 **I**nitium vallis, in qua est vinea Sebastiani Pacis, supra quam est Porticus nu. 8. notata literâ D. quæ ornatui vallis & Tempe inserviebat.
- 2 Pars vallis, in qua vinea est Joannis Baptistæ Capretti, cui opponitur pars Porticus nu. 1. literæ G. simul cum ædificiis nu. 27, & 28, literæ F. sub quibus ad vallis planitiem est ædificium cum quibusdam scalis, in possessione dicti Capretti.
- 3 Locus cedrorum fossa nominatus, in quo Vinea est Epiphaniæ Laurentii, ubi plures fontes aquæ scaturiunt, qui in dictum rivulum illabuntur, quo vallis irrigatur: hic Ligorius dicit inquirendo se reperisse fundamenta Hippodromi, cum multis equorum fragmentis. Huic loco insistit pars porticus nu. 1. cum aliis ædificiis contiguus literæ G.
- 4 Locus, in quo est Vinea Belardini Bonamonetæ, ultra quam in reliquo vallis Meridiem versus aliæ sunt Vineæ, & loca particularia, quæ simul cum valle, aliud latus vallis cingente prætermittimus, quoniam in præsens nihil illic consideratione dignum occurrit.

LATIUM,

Porte di Roma.

1. P. S. Pietro	5. P. Maggiore nuovo
2. P. Canaleggiere	10. P. S. Lorenzo
3. P. S. Pancratia	15. Tiburtina
Aurelia	20. P. Pa.
4. Portese	riminale
5. P. S. Paolo	12. P. Salaria
Tergemina	13. P. Tronciana
6. P. S. Sebastiano	Collatina
Capena	14. P. del Popolo
7. P. Latina	Flaminiana
8. P. S. Giovanni	15. P. di Castello
Calimantana	Enna e Chia
	16. P. Angelica

Volscorum REGIO

HERNICORUM

PARTA DI REGIO

CAMPAGNA

HERNICI.

Volsci

RUTILI

MARE

THYR

RENVM

NOVA & EXACTA
CHOROGRAPHIA
LATII

SIVE
TERRITORIUM ROMANI
Iuxta veterem et novum Situm: parallela
nominum comparatione elaborata

Studio et opera
Authoris, & P. Innocentii Mattei
Monachi Camaldulensis.

Porte di Roma

1. S. Pietro	10. S. Lorenzo
2. S. Callisto	11. S. Maria
3. S. Pancratio	12. S. Maria
4. S. Paolo	13. S. Maria
5. S. Sebastiano	14. S. Maria
6. S. Stefano	15. S. Maria
7. S. Andrea	16. S. Maria
8. S. Giovanni	17. S. Maria
9. S. Luca	18. S. Maria

NOVA & EXACTA
CHOROGRAPHIA
LATII
 sive
TERRITORII ROMANI
 Iuxta veterem et novum Situm: parallela
 nominum comparatione elaborata
 Studio et opera
 Authoris, & P. Innocentii Mattioli
 Monachi Camaldulensis.

L A T I U M,

id est,

Nova & parallela

L A T I I tum V E T E R I S tum N O V I D E S C R I P T I O,

Qua

Quæcunque vel NATURA, vel ambitiosum VETERUM Ingenium admiranda produxit, juxta rerum gestarum temporumque seriem Chronologico, Historico, nec non Physico Ratiocinio enucleantur exponunturque.

LIBER I CHRONOLOGICUS,

sive,

De Origine & Antiquitate Latii, variarumque gentium à primævis temporibus in eodem propagatione.

P R Æ F A T I O.

DE Latij Antiquitatibus disceptaturus, adeò dispar-
res Historicorum fere omnium opiniones reperio, ut
enarratione rerum pene confusus, historiæ Ariad-
næum filum num retrahendum, an ulterius deducen-
dum consultius foret, dubitarim, dum plerique anti-
quioribus præcorum temporum Authoribus neglectis
repudiatisque, Græcorum Historicis in veteri rerum descriptione unice
standum existimant; Alii contra, illos utpote biblicis Canonum traditioni-
bus magis congruos remis velisque sectantur; ita ut sicut unda trudit un-
dam, ita importunus ingeniorum fervor, quo se vertat, quid amplectatur,
quod sectetur, nesciat, atque adeò incidat in Scyllam, qui vult vi-
tare Charybdin; Complures etiam omni inaccessæ vetustatis pene-
trandæ spe sublata, non tam ad historiæ veritatem comprobandam, quàm
ad imitationis exemplum multa literis prædidisse videntur. Ea siquidem
monumenta, quæ primævorum hominum gesta hucusque incognita tem-
porum seculorumque vetustas obliteravit, illa inquam à veteribus Græ-
corum scriptoribus in fragmenta tracta, Orbem innumeris fabularum
consarcinationibus impleverunt atque contaminarunt. Hoc rerum dispa-
ratarum litigioso negotio perplexus, dum singula cum singulis confero, &
A juxta

De Latij
Antiquita-
tibus va-
riant Au-
thores.

Veritas Ill-
storica sa-
bulis invo-
luta.

P R Æ F A T I O.

juxta temporum seriem *Authores* cum *Authoribus* ritè coopto, accidit, ut in tantâ tamen vetustatis caligine nonnullum subortum lumen, in deciden- da lite, securiorem me audacioremque reddiderit. Qui enim Græcorum de Latij antiquitate monumenta ritè & sagaciter contulerit, apertè vide- bit, illa ex sacris Bibliorum monumentis emanasse, tametsi multis mirisque modis sub umbratili quodam fabularum figmentorumque integumento con- taminatis, quæ vel ipse Dionysius Halicarnassæus Romanorum Historicus, pro sua sagacitate ingenij, excellentique qua pollet judicij vigo- re, uti paulo post videbitur, testatur. Unde neque Berosum, (si Annii figmenta excipias) neque Catonis de Originibus fragmenta; nec Archilochi, Antiochive Syracusani, neque Fabii Pictoris, Myrsilli Lesbii, aliorumque, quorum in hoc opere mentionem gra- vissimi *Authores* faciunt, multorum more non omninò repudianda putem; cum præterquam quod uti à Romanis Historicis, Livio, Dionysio, Varronè, Eusebio Pamphilo, passim allegantur, multa quoque con- tineant veritati haud absona; ita quoque in tanta caligine etsi sub obscu- rum, nobis tamen lumen nonnullum præbere possint, quo duce ἀτακτος illa καὶ ἀσύνδετα rerum vetustas tandem lumini suo, quantum fieri potest, restituatur. Si verò dubiorum occurrentium scopuli nonnemini minimè superari posse videbuntur, tunc de ambiguis dubitare consultius erit, quam omissis relictisque omnibus ab ulteriori inquisitionis indagine animum despondere. Certe Analogicæ & Combinatoricæ artis notitiam multum in conciliandis concordandisque *Authoribus* posse, & ad por- tas Veritatis si non omnino, saltem aliquo usque pandendas conferre, nos in hoc opere Numinis aspirante gratia demonstrabimus. Quod ut fiat, Tu interim Lector ausibus nostris fave.

P A R S

P A R S I,

De Colonis LATII.

C A P U T I.

De primis Latij Colonis, eorumque continuata successione.

Ntequam confusam & vetustatis caligine obseptam de primis Latii Colonis originem exploremus, more mihi solito.

Suppono Primò, Italiam si non ante, saltem immediatè post turris exstructionem multiplicatis in immensum humani generis familiis habitari cœpisse, & plerique tum Latini tum Græci Authores id abundè testantur.

Suppono Secundò, Noëmum humani generis instauratorem, primarum in Italia Coloniarum Authorem fuisse, uti & aliarum in triplici Orbis terrarum, inter filios Sem Cham & Iaphet facta, partitione teste sacro Genesis textu, distributorem; ad introducendas verò in Italiam Colonias Noëmum non tam humano consilio, quam divino quodam instinctu impulsuque, & ut cum Livio loquar, urgentibus fatis, adactum fuisse, ut, ubi occulta divini Numinis dispensatione suo tempore verbi incarnati vicaria in terris sedes & potestas parabatur, ibidem quoque primus is, qui humanum genus ab undarum eluvione Arcæ beneficio conservarat, alteram Arcam ordiretur Ecclesiæ Dei, qua quotquot reciperentur, a secundo post Cataclysmum naufragio servarentur immunes, & filiorum Dei vitæque æternæ consortio semper beati existerent: Uti S. Augustinus de Civ. D. scite sanè ostendit.

Suppono Tertiò, ex nepotibus, pronepotibus abnepotibusque Noëmi, semper prioribus cum tempore deficientibus, in eorundem locum alios ad bellum usque Trojanum conferta

hominum multitudine stipatos successisse.

Suppono Quartò, in Italia, si Fabio Pictori credimus, primas omnium Regionis fuisse Latium & Hetruriam, quas fixis sedibus coloni inhabitarent, uti postea fufius ostendemus.

Suppono Quintò, Noëmum varijs passim nominibus à posteris fuisse descriptum. Alii eum Ianum, vel ob vini usum repertum, ab Hebraica voce Iain, vel Chaldaico Iaino, quod vinum notat, sic appellant: Græci verò Oenotrum vocitant, quod cum Iano profus, quoad significationem coincidit, quali diceret vini expressorem. Alii Saturnum quoque dicunt, eo quod omnes ij, qui humani generis propagatores homines rerum ad vitam sustentandam necessariorum curatores fuissent, Saturni dicebantur, quasi Deorum hominumque patres: de quibus vide Xenophontem de æquidocis. alii Sabatium, aut Sagan, nonnulli omnia simul nomina confundunt: Unde multiplex illa appellationum æquivocatio ingentem apud Historicos confusionem obscuritatemque intulit, dum quisque, quod sibi magis congruum videbatur, suæ gentis Saturno, Iovi, Belo, Herculi, Atlanti, juxta propositam analogiæ amissim, actionum similitudine quadam, adaptavit; atque inde nata prodigiosa illa Deorum mythicorum progenies, quæ stolidam

πολυθεϊα mundum mox innumeris superstitionibus involvit. Quicumque enim Græcorum Fabulosas narrationes ritè contulerit, aperte videbit, eas aliunde incunabula sua sortitas non fuisse, nisi ex primorum post diluvium ho-

Latium & Hetruria antiquissimæ in Italia sedes.

Noë varijs nominibus appellatus.

Saturni quoniam dicebantur.

Omnes fabulose narrationes ex sacris litteris originem suam habere.

Italia quando cæperit habitari.

2 Noëmi Colonie in Italiam deductæ divino quodam instinctu.

minum variis gestis, ac portentosis operationibus, quas passim in *sacris Codicibus* cum admiratione legimus. His igitur præsuppositis, jam occæptæ historiæ filum persequamur.

Quatuor apud Historicos lego Coloniarum expeditiones in *Latium*: quarum priorem dicimus *Ianigenam*; secundam *Pelasgorum*; tertiam *Evandri*; quartam *Aneæ*. De quibus singulis:

CAPUT II.

De prima Ianigenarum expeditione in Latium.

Noëmi &
filij Cham
dissidium.

Ngens Noëmum inter & filium juniorem Cham dissidium fuisse, *sacra nos docent Volumina*. Oderat enim Noë Cham, tum ob degeneres à sancta sua stirpe mores; tum ob impudicam, & omnis verecundiæ expertem, qua patris honestatem dedecorârat, actionem; tum etiam ob turpem apostasiæ notam, qua relictis sanctis prædecessorum Patrum institutis, divini que Numinis cultu repudiato, frena laxabat ad omnem impietatem & propudiosæ vitæ licentiam: siquidem teste *Origene, Tertulliano, Iustino*, novus Idolorum inventor, Saturnicarum adhæc artium cultu irretitus, omnium depravabat mentes, omnium animos sacrilegis dementabat superstitionibus, artibusque magicis, quibus & filios suos *Chus, Misraim*, cæterosque summo studio erudire non cessabat, innato quoque contra Noë Ianum Patrem Fratresque suos odio instimulatus, quibuscumque poterat, eos modis persequeretur. Nam cogitationum variarumque molitionum æstu abreptus, abundè cognoscebat, votorum se suorum compotem minimè futurum, quam diù patrem technis suis invigilantem obsistentemque superstitem videret. Noë verò, cum quotidie maledictam *Chami* stirpem tum robore, tum potentia fretam in ingens incrementum assurgere videret, libidinem impietati junctam ubique dominari, ne à Deo electa stirps sua simili contagione corripere, cedere malis consultius esse judicavit. Assumptis ita-

Perversa
Chami vi-
ta.

que filio *Iaphet, Gomer*, cæterisque nepotibus *Iapheti* filii, in eam se contulit *Italiae* regionem, quam *Kittim* Hebræi vocant, quo eum ad colonias constituendas abdita trahebat divinæ providentiæ dispositio: id est, in *Latium*. Verùm ne quis me proprio ingenio in hisce quicquam confinxisse suspicari possit, is consulat *Apologeticum Iustini Martyris, Tertullianum de pallio virginis, Augustinum de Civit. Dei, Clementem Alexandrinum in protreptico, cæterosque in hunc Genesis locum*: Cœpitque Noë vir *Agricola &c. c. 9. vers. 20. Commentatores & interpretes*. ubi quæcumque de perveritate *Chami*, & in patrem persecutione mota, à me hucusque dicta sunt, amplioribus verbis descripta reperiet. Subscribunt hisce tum *Rabbinorum Arabumque traditiones*, quas longum esset referre: Vide *R. Becchai in hunc locum, Baal Hatturim in micra haggadala in Iosue C. ult. Item Librum Rabboth super c. 10. Gen: ubi expressè dicitur, Noëmum impietatem & iram Chami, filiorumque Chus & Nimbrod, fugientem susceptis Iapheti filiis Gomer & Elisa in Kittim regione sedem fixisse: quod idem Author Nubianus in sua Arabica Geographia ostendit, quos quò minus allegem, characterum inopia causa fuit. Si quis tamen hæc omnia ex fontibus, quæ adduxi, demonstrata scire desiderarit, is adeat *cap: 2. 1. lib: Obelisci Pamphili, & Tomum 2. Oedipi Aegyptiaci*, ubi quæ adduxi, omnium Orientalium scriptorum autoritatibus ubertim exposita reperiet. Accedit hisce *Berosus* pervetus Author, qui qualis fuerit, in præfatione expo-*

Nova Noë
Coloniarum
institutio.

Testimonia
SS. PP.
Rabbinorum,
aliorumque
Scriptorum.

Baal Hatturim.

Italia olim
Kittim
dicta.
vop

exposuimus, quem & passim tum apud Latinos, tum Hebræos, atque Arabes, sub nomine *Bar Hofchia* allegatum reperio. Hic in *Chaldaicis* suis antiquitatibus l. 5. sic expeditionem *Ianigenarum* describit: *Nembrodo & Belo* in *Babylone* dominantibus, vehemens ulterius extendendi regni amor, & indomita imperandi ambitio invaluit, sed cum unicum, qui ausibus eorum obsistere posset, *Sabbatium Sagam*, (quem & *Saturnum* vocat) in *Armenia* summa cum potestate dominantem intelligerent, adversariumque haberent, nihil non egerunt, ut ejus interimendi opportunam occasionem nanciscerentur; quod cum intelligeret *Sabbatius Saga*, in *Bactris Armeniae* ultimis montibus, impotenti *Beli* furori ad tempus cedendum ratus, se abscondit, donec *Belo* defuncto successit *Ninus* filius, qui & ipse animum ad *Sabbatium* conficiendum adiciens, hoc sublato sibi jam dudum *Mundi* dominatum sponderat. *Saturnus* haud nescius concepti in se *Nini* moliminis, ut latere posset, oportunè se subducens in *Italiam* unà cum stirpe sua se contulit, ubi à *Iano* patre suo, jam ibidem foundationi coloniarum intento benignè exceptus, princeps supra *Aborigenas* in ea regione, quæ postea *Latium* nomen meruit, constitutus fuit, ubi *Iani* secutus exemplum mortales rudes adhuc & rerum inexpertos, agros colere, legibus à se constitutis vitam civilem modumque colendi Deum, docuit; Unde & hic *Saturni* nomen apud posteros meruit, ut vel huc respexisse videatur *Virgilius* l. 8. *Æneid.* dum sic canit:

*Primus ab æthereo venit Saturnus Olympo
Arma Jovis fugiens, & regnis exul ademptis.
Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit, Latiumque vocari*

*Maluit, his quoniam tutus latuisset in oris.
Aureaque, ut perhibent, illo sub rege fuerunt
Secula, sic placida populos in pace regebat,
Deterior donec paulatim, & decolor ætas,
Et belli rabies, & amor successit habendi.
Sæpius & nomen posuit Saturnia tellus.*

Dicit Poëta, primum in *Latium* venisse *Saturnum*, quem multi cum *Iano*, aut filio *Iani Gomerio Gallo*, sive quod idem est, *Sabatius Saga*, uti in æquivocatione nominum fieri solet, confundunt. Nos haud incongruè hoc loco *Noënum* primum *Saturnum* hic indigitari existimamus; hic enim prior æthereo venit *Olympo*, id est monte *Ararat Armeniae*, *Caspiorumque Olympo*, descendens; arma *Jovis Beli*, id est *Chami*, qui *Baal* sive *Bel*, quod *Chaldaicè* dominum significat, ambitioso titulo superbiens, mota in *Saturnum* persecutione, cum juxta *Berosi* traditionem, aliorumque supramemoratorum, fugere coegerunt in eam regionem, quod *Latium* inde dictum fuit, his quoniam tutus ab ira *Beli* latuisset in oris, ubi primum homines, quos secum adduxerat, montibus assuetos, (subintellige *Aborigenas*) nulloq; adhuc humanæ vitæ cultu instructos, indocile hominum genus composuit, legibusque præscriptis munivit, Deorum, id est, Religionis cultum eos docuit, placida populos sub pace regebat tanta animorum concordia, ut exinde non immeritò aurei sæculi nomen obtinuerit; quæ omnia paulò suprâ à nobis allatis consentiunt. Qui vero per hunc *Saturnum* Regem *Cretensem* putant intelligi, uti *Servius* in hunc locum, audiendi non sunt, quod ita ostendo: Primum, *Saturnus Rex Cretæ*, juxta *Computum Eusebii*, *Saturno Assyrio*, *Armenio*, aut mavis *Caspio* 700 annis posterior fuit. Secundo, tempore *Saturni Assyrii*, *Noemi*, sive *Iani*, homines dicuntur fuisse rudes, om-

Saturni, id est, Noëmi in Latium migratio. Cham dicitur Jupiter, seu Baal aut Bel.

Sub Saturno aurea secula

Berosus idem quod Bar Hofia, id est, filius Hofea.

Belus & Ninus insidiantur Sabbatio.

Sabatius fugiens insidias Nini in Italiam venit.

Saturnus quis fuerit?

Saturnia secula.

Falsa sententia de Saturno Rege Cretæ.

nisque Civilis vitæ expertes sine legibus, sine agrorum colendorum notitia in montibus speluncisque vitam degentes, unde & *Aborigenes* à posteris deindè, teste *Dionysio* dicti fuerunt. Quæ de *Saturno Cretensi* dici minimè possunt, cum sub eo jam orbis terrarum eximiè cultus legibus institutis vigeret, agricultura varijs inventionibus promota esset, hominesque ad omnes artes idonei haberentur, polemica ars summum jam incrementum obtinisset. Item fuit primus *Saturnus Assyrius* homo justus & pacificus, sedulusque divini honoris religionisque promotor. Contra *Saturnus Cretensis*, homo sceleribus celebris, crudelitate immanis, & ut *Trogus* dicit, patris *Saturni* castrator, nam patrem castrare præcepit, propriosque occidit filios, bella gessit cum *Titanibus*: verbo, totum *Cretensis* regni statum immodica perturbatione confudit. quæ de *Iano Saturno* primo dici nec possunt, nec debent. Et ita sese rem habere, luculenter demonstrat id, quod *Trogus* de castrato *Iovis* patre *Saturno* adducit: siquidem totum hoc finxere poëtæ occasione *sacri Textus*, & successiva traditione primorum hominum, de *Chamo* & *Noëmo*, cujus virilia detecta & fratribus impudicè monstrata docet *sacra Genesis Historia* c. 9. scriptoribus supra adductis de castratione & emaculatione à *Chamo* facta *Noëmo*, occasionem dedere, quæ unanimis omnium ferè *Rabbinorum* & plerorumque *Latinorum* sententia est, uti fuscè ostensum fuit c. 2. l. 1. *Obelisci Pamphili*. Multa itaque, ut ex suppositione quinta patet, Poëtæ suis affinxerunt *Dijs*, quæ non nisi primorum sæculorum hominibus attribuenda sunt.

Dij Poëtarum, primorum sæculorum homines erant. à Saturno, i. e. primo post diluvium habitatore Latium, Saturnia tellus dicta fuit. a voce Hebrææ quod abscondere, & latere significat.

Ex his colligitur non à *Saturno Cretensi* *Latiam* terram *Saturniam*, sed ab illo *Saturno* primo post diluvium in *Latium* *Hetruriamque* coloniarum introductore *Noëmo* appellatam fuisse: siquidem regnante *Saturno Cretensi* jam abolito nomine *Saturnia* *Regionis* *Latium* passim *Italia* dicta fuit, & ex

computu annorum, juxta *Berosi*, *Catonis*, *Sempronii* & *Fabii Pictoris* sententiam facile ostenditur, ex apposita *tabula chronographica* patet. Nec desunt *Græci* *Latini*que *Authores*, qui nostram hanc sententiam tueantur. *Herodianus* l. 2. (*Anno*, inquit, *ineunte diem Romani festum agunt, ad vetustissimum Italiae Deum referentes, cujus etiam Saturnum ipsum, cum à Jove filio regno pulsus in terram descendisset, fuisse hospitem prædicant, veritumque filii dominatum, absconditum apud eum latuisse, unde & nomen illi Italiae loco impositum volunt, & Latium appellatum fuisse, vocabulo è græco sermone in patriam translato.*) Ex quo patet, *Herodianum* hoc loco *Saturnum* *Ianium* & antiquissimum *Deum*, *Saturnum* primum indigitare, quia paulò post, cum apertis verbis *διωρόσωπov* id est, *bifrontem* cognominat, qui *Iaphet* & nepotes, sive is *Gomerus* fuerit, sive *Sabatus Sagas*, *Saturnum* secundum patria extorrem, hospitio exceperit, sic enim *Herodianus* loquitur: (*Regionem, inquit, istam, quæ nunc vocatur Italia, regno Janus obtinuit, hic cum Saturnum classe pervectum excepisset hospitio, & ab eo edoctus peritiam ruris, ferum illum & rudem ante fruges cognitum victum in melius redegit, regni ejus societate muneravit; hosque unâ concordisque regnasse, vicinæque oppida communi opera condidisse.*) qualia verò hæc fuerint, *Virgilius* narrat:

Hæc duo præterea disjectis oppida muris

Reliquas veterumque vides monumenta virorum

Hanc Janus pater, hanc Saturnus condidit arcem

Janiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.

De quibus in sequentibus pluribus agemus. Addit deindè *Herodianus*, posteros duos eis menses dicasse, Decembrem sacrum *Saturno*, Januarium *Iano*, adeoque *Ianium* à *Saturno* totam hanc *Regionem*, quod *Latium* dicitur, *Saturniam* vocasse,

Janus Italiae Rex.

vocasse, juxta illud Maronis :

Sæpius & nomen posuit Saturnia tellus.

Quæ & Ovidius fastor. 1. confirmat hisce verbis :

Hac ego Saturnum memini tellure receptum.

Cælitibus regnis à Jove pulsus erat. Indè diu genti mansit Saturnia tellus;

Dicta quoque est Latium terraludente Deo.

Isidorus Orig. l. 14, c. 4. Italia olim Saturni Regis nomine Saturnia appellata fuit, mox & Latium dicta, eò quod idem Saturnus à Jove pulsus, ibi latuerit. Columella in præfatione rei rusticæ : *In hoc Latio & Saturnia terra, ubi Dii agrorum culturam progeniem suam docuerunt.*

C A P U T III,

De Aboriginibus, Oenotrijs, Italis, Sicanis, Umbris, Pelasgis, Latij Veteris Colonis.

Primi Latii populi.

OMnium Historicorum unanimis sententia est, primos Latii Colonos fuisse Aborigines, Oenotrios, Sicanos, Umbros, Pelasgos: At qualesnam illi fuerint, ex qua stirpe hominum primùm prodierint, quomodò in Latium pervenerint, quanam horum nominum etymologia, uti mirum in modum tum Græcos, tum Latinos Authores cruciat, ita ex caliginosa vetustatis nebula occæcatis vix est, qui aliquid certi & solidi, etiam summo adhibito conamine, assignet. Hanc summam Authorum perplexitatem, irreconciliabilem ferè in diversa abeuntium discrepantiam, confusionemque, cum intuitus essem, seriò Græcos cum Latinis, hos cum Hebraicis Chaldaicisque traditionibus summo studio conferenti, lumen tandem nonnullum, tametsi subobscurum, mihi obortum, me in concordandis Authorum litibus dato animo audaciorem fecit: quod & Lectori hoc loco eo candore, quo semper fui, communicandum duxi, libertate unicuique relicta, ut de meæ speculationis veritate, non tamen sine ratione fundatæ, quod libuerit, sentiat, quam si non probaverit, spero futurum, ut saltem conatum meum in laude reponat. Et ut ab Aboriginibus incipiamus,

Difficultas in exponendis rebus inaccessis vetustatis.

Concordantia Autho.

Aborigines vetustissimam Italiæ seu

Latii gentem omnes appellant: quorum nomen tum primùm desit, cum Aeneas potitus Latio nomen Aboriginum cum Latinorum nomine commutavit. Dionysius ex melioribus primus ubique passim hanc inaccessam antiquitatem dicit. Thucydides, ubi de Sicilia agit in principio Libri VI, Aborigines cum Sicanis confundens, utramque ad Itali seu Oenotrii originem reducit; cui Virgilius subscribens l. 7, sic canit:

rum differentium inter se.

Aborigines Italici populi.

Quin etiam veterum effigies ex ordine Avorum Antiqua ex cedro, Italusque, paterque Sabinus, Saturnusque senex, Janique bifrontis imago Vestibulo adstabant, aliique ab origine Reges.

Ubi ab origine Reges, Aborigines luculenter indicat, ad Saturni tempora ea relegans.

Sextus quoque Aurelius l. de origine gentis Romanæ, originem horum immediatè post diluvium à Ianigenis traxisse ait: *Quidam, inquit, tradunt, terris diluvio coopertis; passim multos in montibus, ad quos confugerant, constitisse, ex quibus quosdam sedem quærentes perductos in Italiam Aborigines appellatos fuisse.* Ubi videtur tamen putasse quosdam tempore diluvii in montibus servatos, quod sacro Textui adversatur.

Aborigines unde in Italiam pervenerint.

Justinus

Saturni r.
justitia &
pietas.

Mons Sa-
turnius,
nunc Ca-
pitoliū.

כִּיִּתִים

Cethæi
qui, & im-
di dicti.

Aborigi-
nes & Tyr-
rheni gen-
tes inage-
na, non ad-
vena.
Dionysius
Halic.

Justinus Trogi epitomator l. 43. Italiae cultores primi Aborigines fuere, quorum Rex Saturnus tanta fuisse justitiae traditur, ut neque servierit sub eo quisquam, nec quicquam privatae rei habuerit, sed omnia communia indivisaque omnibus fuerint, unde & Saturnalium festa suam traxerunt originem. Itaque Italia à Regis nomine Saturnia appellata est, & mons in quo habitabat, Saturnius, in quo nunc veluti à Jove pulso sedibus suis Saturno, Capitolium est. &c. Cedrenus quoque Aborigines nomine Cetaeos appellasse reperio ab Hebraico nomine *Kitim*. ita enim ait in Annalibus: Italiae tunc regnum tenuit Herculis filius Telephus, & post hunc filius ejus Latinus annos 18. ὅς τῆς Κηταίης μετωνόμασε Λατίνης. qui Cetaeos de se appellavit Latinos. Cui Suidas subscribit: Latini, qui nunc Romani: Telephus enim Herculis filius cognomento Latinus μετωνόμασε τῆς πάλαι Κηταίης λεγομένης, νῦν Λατίνης, qui Cethæi olim nominabantur, mutato nomine modo dicimus Latinos. Fuerunt autem Cethæi dicti à Cethi, uti est Gen: c. 10. progeniti à Iavan filio Iaphet, nepote Noëmi; unde & in hunc usque diem Itali apud Rabinos dicuntur *Kitim*. Patet itaque Aborigines alios non fuisse, quam Ianigenum genus, quorum originem Dionysius, uti comperire non licuit, ita quoque mirum in modum perplexus, jam Graecanicæ originis esse dicit, jam fluctuando, quod primo asseruerat, in incertum trahit: tandem, cum ex hoc æstu se evolvere non posset, tutiorem viam secutus, Aborigines, uti & Tyrrenos, gentem dicit expressis verbis αὐτόχθονα, αἰεχαῖον, μηδ' ἀμύθεν ἀφ' ἰκόνιον, ἀλλ' Ἰππώλειον τὸ ἔθνος ἀποφαίνοντες; non advenam, aut à posteris Graecorum temporibus introductam, sed indigenam esse, id est, primum hujus terræ possessorem. & paulò post, rationem suæ assertionis dat, his verbis: ὅτι ἐδενὶ ἄλλω γῆραι ἔτε ὁμόγλωσσον, ἔτε ὁμοδίαιτον εὐρίσκεται, quia vide-

licet nulli alteri genti, linguâ, moribus, institutis convenire compertum est. Mirè porro de etymo Aboriginum inter se digladiantur, nonnullis id ἀπὸ τῶν ὄρεσιν οἰκήσεως, ab habitatione in montibus, uti Dionysius; aliis ab errore multiplici, quem in Latio quaerendo subierant, quali Aberrigines, aut Aberrones, vocitantibus. Priorem etymologiam plerique Græci Latiniq; tum Poëtae tum Historici tuentur, tanquam Græcæ linguæ magis propriam. Sed enim, cum Dionysius eos αὐτόχθονα gentem esse dicat; alii quoque à Cethi nepote Iapheti propagatos dicant, uti paulò ante ostensum fuit: præterea eos ab Evandro primùm Græcas literas accepisse Dionysius aliiq; dicant, certum est, nomen eorum, uti altioris id originis est, ita quoque à Græco haud quam derivandum esse.

Dico itaque, Aborigines fuisse primos illos Ianigenas, qui flumen transcuntentes unâ cum Iano novas quaesituro colonias, primò in Latium appellentes, ibi sedem fixerunt. Dicti autem fuerunt Aborigines, non ab habitatione in montibus facta, quibus metu novi fortassis diluvii superventuri, tanquam locis tutioribus delectabantur, sed à Chaldaica voce, Aburegenis עֲבֻרֵי גֵנִים, quod teste Guidone Boderiano in Lexico suo Syro-Chaldaeo significat, Transseuntium duces. Quis enim nescit, Hebrum eadem de causa à transitu fluminis dictum esse? Est itaque Aborigines, vox Chaldaea ab אָבֻר Abor, quod transire, sive pergere ad alia significat, & גֵנִים, quod generosum, nobilem, ducem & præfectum, juxta citatum Guidonis Lexicon, notat; quæ duæ voces in unum conjunctæ dant verbum Aburegenis, עֲבֻרֵי גֵנִים quasi diceret, transseuntium populorum Duces; quas voces cum Græci non intelligerent, jure suæ eos originis fecerunt, quasi γῆραι τῶν ὄρεων, id est, in montibus genitos Aborigines appellantes, quamvis variè eos in voce Ab perplexos reperiam.

Eandem

de etymo
Aborigi-
num variè
opinioner.

Aborige-
nes vox
non Græca,
sed Chal-
daea est.

Heber un-
de dictum?

De Sicanorum origine & variis opinionibus.

Eandem Authorum confusionem circa originem *Sicanorum Sicularum* reperio; quos nonnulli cum *Ianigenis* & *Aboriginibus* eosdem faciunt: quidam cum *Pelasgis* confundunt; plerique antiquitatis ejusdem cum *Aboriginibus* asserunt. Ita Dionysius Halicarnasus: l. 1. Antiq. Rom: *Urbem, inquit, terræ marisque totius principem, quam nunc Romani inhabitant, primi in omni memoria barbari Siculi tenuisse feruntur, ἄνθρωποι αὐτογενὲς, gens indigena: superiori verò tempore aliosne habuerit colonos, an deserta & inculta fuerit, nemo potest certò dicere.* Dixerat autem & *Aborigenas*, uti supra ostendimus, *αὐτόχθονας*, gentem indigenam, aliundè à posteris non introductam. Patet itaque *Sicanos Aboriginibus* semper synchronos fuisse: usos autem fuisse *Sicanos* & *Aborigines*, ob nimiam vetustatem, linguâ *Græcis* incompertâ, *Agellius* l. 1. c. 10. testatur. *Favorinus*, inquit, *Philosophus* adolescenti veterum verborum cupidissimo, & plerasque voces nimis prisca, & ignotissimas à quotidianis communibusque sermonibus exprimenti; *Curius*, inquit, & *Fabritius* & *Coruncanius antiquissimi viri vestri, & his antiquiores Horatii illi tergemini planè ac dilucide cum suis fabulati sunt, neque Auruncorum, aut Sicanorum, Pelasgorumve, qui primi Italiam incoluisse dicuntur, sed ætatis suæ verbis locuti sunt.* Quæ omnia ostendunt, antiquissimam gentem fuisse, & multò ante *Pelasgorum* adventum *Latium*, vicinaque loca incoluisse. Undè *Virgilius*, dum bellum *Æneæ* describit contra *Latinos*, sic canit:

*Agmina densantur campis, Argivaque pubes,
Aurunçæque manus, Rutuli, veteresque Sicani.*

Sicani pulsi ab Aboriginibus.

Circa etymologiam Sicanorum variant AA.

Ubi *Servius* ita commentatur: *ubi nunc Roma est, ibi veteres fuerunt Sicani, qui postea ab Aboriginibus pulsi sunt.* Undè tamen hoc nomen *Sicanorum* sit inditum, varii variè deducunt. *Thucydides*

l. 6. ait, *Sicularum Italiae* colonorum regionem, à Rege quodam *Sicularum Italo*, sic dictam fuisse; alii ex *Sicilia* seu *Sicania* sic dictos putant; sed cum illi ab omnibus ferè Authoribus non ex *Sicilia* in *Latium*, sed contra ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* ab hisce *Latii* sedibus suis pulsi in *Siciliam* trajecisse dicantur, certum est, eos primos *Latii* unà cum *Aboriginibus* incolas fuisse. Sed de his, uti & de alijs, mira Authorum contentio & lis est. Nos eam, quantum licuerit, decidere conabimur.

Cum itaque *Aborigines* & *Sicani* primi *Latii* coloni dicuntur ex citatis Authoribus, verisimile est, eos alios non fuisse quàm *Ianigenas*, ex *Chaldaica* stirpe prognatos, uti vox ipsa *Chaldaica* indicat. *Chaldae* siquidem principem populi aut ducem exercitus indicaturi, voce utuntur *ἡγεγαν*, in plurali *ἡγεγανιν*: quod præpositum, præfectum, principem, Magistratum, vexilliferum, aut *Colonellum* indicat. Atque à ducibus, qui *Segani* dicebantur, quotquot eorum ducum subdebantur imperio *Segani* appellati sunt: quemadmodum & modo milites dicuntur à præfecto militiæ, cui subduntur; erat autem proprium nomen eorum, qui populos novas quæsituros colonias ducebant: atque adeò cum nominis *Aboriginum*, quos supra à *transseuntium* populorum ducibus nominatos fuisse diximus, significatione non differunt, quamquam fieri potuit, ut quemadmodum *Siculi* diversis turmis, diversisque juribus, locorumque possessione utebantur, ita quoque diversis nominibus ad distinctionem usi fuerint, atque adeò, uti hodierno die fit, facili de causa unus populus alterum bello moto à sedibus suis expulerit, ut de *Sicanis* ab *Aboriginibus* pulsus supra dictum fuit.

Sicani non à Sicilia, sed à voce Chaldaea sic vocantur.

Porro *Oenotrii* hoc loco non minorem involvant difficultatem, dum originem eorum anxie scrutantur Authores. Quidam putant, à *Lycaonis* filio *Oenotro* colonias in *Italia* quæsituro pulsus

Oenotrii origo & antiquitas.

B

pulsis

pullis *Ausonibus*, occupatam *Oenotriam*, quæ *Ausonia* primò dicebatur, incolasque deindè *Oenotrios* appellasse; alii in vini nobilioris abundantia sic appellatam *Italiam* ferunt. Dionysius l. 1, more suo, dum mirum in modum de eorum origine fluctuat, tandem sic dicit: *Quæ de sede & genere Oenotrorum a poetis ac priscorum sermonum scriptoribus tradita sunt, hos ego secutus, si (ut Cato & Sempronius multique alii tradiderunt) Aborigenum gens verè fuit Græcanica, mihi persuasum habeo, eam Oenotrorum istorum fuisse progeniem. Nam Pelasgos Cretenles & quotquot in Italiam traducti sunt, posterioribus eo venisse temporibus reperio: antiquiorem autem migrationem e Græcia in occidentales Europæ partes invenire nequeo. Fatetur itaque Dionysius, Oenotrorum gentem & antiquissimam, eorumque progeniem esse ab Aboriginibus. Quod si ita est, certè eos Ianigenis annumerandos necesse est, cum & Aborigines, & Sicanos, ipsos Ianigenas esse ostenderimus in diversas colonias distributos. Ergò vel synchronos esse oportuit, vel immediatè à primis Ianigenis descendentes. Analogia quoque gestorum monstrat, eosdem cum Aboriginibus & Sicanis fuisse: sicuti enim Oenotrii pepulère *Ausones*, ita Aborigines Sicanos sedibus suis pepulisse supra dictum est, confusa nominum diversitate cum identitate gestorum.*

Oenotrii
etymon.

Sed dubium movet etymon, quod à Græco sermone profluxisse, nemo negare potest, cum $\alpha\pi\delta\ \tau\epsilon\ \sigma\iota\upsilon\varsigma$, quod vinum significat, & prisca voce græca $\sigma\tau\epsilon\sigma\iota\omega$, quæ, juxta *Petiti in Miscell. expositionem, exprimere* significat, quasi diceret, *vini expressorem*, quo nomine à posteris Græcis *Ianum* sive *Noënum* supra indigitatum exposuimus: *Noënum* enim *Ianum* dictū à voce Chaldaica נֹחַ *Iaino*, eò quod primus vineam, uti est *Genesis* 9, plantaverit, uvas expresserit, vinumque inde collectum biberit, post diluvium e mortalibus primus; quod uti unum ex inventis ab hominibus

maximè necessarium est, ita quoque auctor celebritate facti apud omnes populos & nationes cum primis clarus, quemadmodum à *Chaldeis*, seu *Ianigenis Iaino*, sive *Ianus* dictus fuit, ita & à posteris immediatis *Græciæ* habitatoribus *Oenotrus* appellatus fuit. Nota interim, tres apud Historicos *Oenotros* nominari: *Sabinum*, *Pelasgium* seu *Lycaonium*, & primum, de quo loquimur, *Ianum*, Græcis *Oenotrum*, quasi *Ianotrum*; atque ab hoc ejusque nepotibus propagatam stirpem in *Italia*, à Græcis deindè sua lingua dictam fuisse *Oenotriam* asserimus; quæ proindè satis patere existimo. Sed ne *Umbros* præterisse videat, quos plerique citati Authores ponunt *Aboriginibus*, *Sicanis* & *Oenotriis* synchronos, quos & ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* unà cum *Sicanis* sedibus suis pulsos fuisse referunt supracitati Historici. Quis autem eorum dux & rex fuerit, aut undè nomen meruerint, altum est omnium silentium: Ego, ut brevi me expediam, existimo, eos ex prima stirpe *Ianigenum* descendisse; dictos autem fuisse à posteris Græcis $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\tau\tau\epsilon\varsigma$, $\alpha\pi\delta\ \tau\epsilon\ \sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\tau\tau\epsilon\varsigma$, id est, quasi ab imbris & diluvio universali superstitis, quorum quidem omnium proprium fuit, montium inhabitare cacumina, eò quod memores eorum, quæ de diluvio narrabantur, timerent, ne si in planis locis degerent, simili diluvii eventu repentino submergerentur, in altioribus locis non nihil tutiores.

Alii *Umbros* vocatos fuisse ajunt, eò quod soli in diluvio universali ab aquarum inundatione immunes manserint; sed & hæc sola poetarum licentia est. Vide *Plin. l. 3*. Si *Beroso* credimus, hosce & *Ianigenas* esse asserimus, qui cataclysmo peractò, in *Italiam* transfuentes, ab Imbris *Imbri*, & Regio, quam inhabitabant, *Imbria* sive *Umbria* dicta fuit. Quæ eadem confirmat *Xenophon* & *Cato* apud *Leandrum*, eodemque cum *Noë* filiis, eò quod *Arca* inclusi

Tres Oenotrii sunt.

Umbros non ex origo.

Umbri ab imbris diluvii, à quibus servati fuerant, sic dicti.

Xenophon, Cato Leander.

inclusi ab imbris cataclysmi salvi, in novarum coloniarum investigatione, *Latii* sive *Hetruriae* regionem tenuerint, quam uti *Imbri* ipsi, ita eam ab imbris *Imbriam* seu *Vmbriam* dixerunt. Quæ tametsi nostris supra adductis congruant, etymon tamen iis congruere minimè posse existimo; cum vox *Imbri* à Græca Ομβρος , quod *imbrem* seu *pluviam* denotat, deducta, *Chaldeis* natione minimè competere possit; nisi dicamus, à Græcis posterioribus *Ianigenos Vmbros* tali nomine cohonestatos fuisse, cui subscribimus.

Origo eorum, qui Colonias in Italiam, seu Latium duxerunt.

Restat modò inquirendum, undè, aut à quo Duce & Rege *Italia* nomen suum sortita sit. Quidam à Rege quodam *Pelasgorum*, vel (ut *Thucydides* vult: $\eta \chi \acute{\omega} \rho \alpha \lambda \nu \rho \acute{\iota} \tau \alpha \lambda \alpha \varsigma \epsilon \alpha \sigma \iota \lambda \acute{\epsilon} \omega \varsigma \tau \iota \nu \acute{\omicron} \varsigma \Sigma \iota \kappa \acute{\epsilon} \lambda \omega \nu \acute{\epsilon} \tau \omega \varsigma \text{Ιταλία} \acute{\epsilon} \pi \omicron \nu \omega \mu \acute{\alpha} \theta \eta$. Regio ab *Italo Rege* quodam *Siculorum* ita nominata fuit) *Italo* nomine sic vocitatum fuisse: nonnulli ab *Atlante Italo* fratre *Hesperii*, qui, si *Fabio Pictori* apud *Leandrum* fides habenda, aureo seculo regnasse dicitur, *Ianigenis σύγχρονος*, quem & cum *Oenotrio* confundunt; cui consentire videtur *Virgilius* l. 1. *Æneid.*

Italice etymon.

Est locus, Hesperiam Graii cognomine dicunt,

Terra antiqua, potens armis atque ubere gleba:

Oenotrii coluere viri, nunc fama minores

Italiam dixisse ducis de nomine gentem.

Servius in hunc locum ita commentatur: *Oenotria dicta est, vel à vino optimo, quod in Italia nascitur; vel, ut Varro sentit, ab Oenotro Rege Sabinorum; alii patrem Itali Oenotrum tradunt, & ex Arcadia in Italiam venisse, eamque sibi cognominem fecisse.* Sed hæc omnia in præcedentibus secundum genuinum sensum jam exposita sunt.

Oenotrum itaque & *Italum* eundem prorsus esse, ex dictis patet, significa-

tionem tantum rerum gestarum diversos: *Oenotrum* enim dictum à plantatione vinearum, *Italum*, teste *Platone* in *Timæo*, à bobus, quos optimos ad agriculturam alit *Italia*, unde & *Taurina* & *Vitellia* à vitulis, teste *Antiocho Syracusano*, nuncupata fuit, quæ *Iano* propriè utrumque præstanti competunt. *Dionysius* ambiguus ab *Herculis* bobus ita dictum putat: *Quomodocunque tandem sese, inquit, res habeat, sive illa à Vitello Vitellia, sive à Tauro Taurina, sive à quodam hujus nominis Duce, sive ab alio, hoc certo nobis persuasum est, quod hoc nomine Herculis temporibus vocabatur, & fortassis etiam ante.*

Quisnam verò fuerit iste *Hercules*, inquirendum restat. *Herculem* fratrem *Hesperie* Regis, quem *Dionysius Evandri*, alii etiam *Æneæ* tempore vixisse memorant: quod subsistere minimè potest, cum *Hercules* jam multis ante ætatibus ubique gentium summa veneratione fuerit cultus, uti in *Tiburis* descriptione patebit, nisi *Dionysium* ex æquivocatione nominum; quod plerumque in Historicorum enarrationibus accidit, juniorem *Herculem* pro prisco accepisse dicamus, quod verisimile est. Fuit autem *Hercules* priscus

frater *Hesperii Atlantis*, quem *Cato* & *Archilochus* nunc *Attalum*, nunc *Italum* vocant, ut videre est in *Chronologia Hieronymi Bardii*; *Attalum* autem sive *Italum* ex progenie *Gomeri Galli Nepotis Noë* fuisse, *Leander* & memoratus *Bardius* fuscè docent; à quo *Attalo* seu *Italo* deindè à *Græcis* profluxerit *Atlas* sive *Attalas*. Quæ si ita sint, certum est, *Italum*, *Oenotrum*, *Herculem*, *Atlantem*, sive is unus fuerit diversis hujusmodi nominibus appellatus, sive plures fuerint, *Ianigenas* fuisse, & priscis temporibus *Latium* incoluisse, quod & ab eorum nominibus gestisque postea modò *Ianicula* à *Iano*, à *Saturno* *Saturnia*, ab *Oenotro* *Oenotria*, ab *Italo* seu *Attalo* *Italia* denominata fuit; posteros verò *Græcos* memoranda priscorum gesta admirantes suis Ducibus aut

Italia abobus sic dicta.

Quis Hercules fuerit.

Atlas idem quod Italus, seu Accalus ex corruptione vocum variatione interuenit.

Diversis hominibus eadem sæpe nomina imposita.

Regibus, secundum analogiam quam gestarum rerum nomina pariter indidisse, vero haud absimile est; unde postea plures *Iani*, *Saturni*, *Hercules*, *Atlantes*, posteris temporibus à

Poëtis & Mythologis propagati innumeris Scriptorum monumenta perplexitatibus involverunt. Sed ut hæc propius conspiciantur, jam relictis *Ianigenis* ad posteros colonos progrediamur.

CAPUT IV,

De Secunda in Latium expeditione, quæ Pelasgorum fuit.

Duas à Pelasgis Colonias in Latium & Hetruriam ductas ex Dionysio patet: alteram *Thessalorum*, *Arcadum* alteram. Qua verò occasione illi ex *Thessalia* moverint, & quomodo tandem in Latium pervenerint, primò dicendum est; deinde quoque de *Arcadum* expeditione. Verum quoniam totam Historiæ seriem graphicè sanè describit Dionysius, ejus verbis rem exponam, ut deinde *Ianigenarum* Historia *Pelasgorum* gestis connexa, historiæ veritas luculentius patefiat. sic autem l. i. ratiocinitur: Post hinc *Pelasgorum* quidam *Thessaliam* patriam relinquere coacti, ab *Aboriginibus* in partem agrorum recipiuntur, bellumque communibus opibus contra *Siculos* cum iis gerunt. Hanc autem manum *Aborigines* receperunt spe fortassis auxilii, ego tamen propter cognationem potius id factum crediderim, quando *Pelasgorum* quoque natio Græca fuit, oriunda è *Peloponneso*; agitata variis casibus, sed erroribus maximè, nusquam valens certum domicilium figere. Nam primùm habitaverunt apud *Argos*, quod nunc *Achaicum* cognominatur; loci ejus ut plerique opinantur indigenæ: à Rege *Pelasgo* sortiti antiquum hoc vocabulum. Hunc ajunt *Iovis* fuisse filium è *Niobe*, *Phoronei* filia, quam primam mortalium sceminarum complexus est *Iupiter*, ut prisca ferunt sermones. Sexta post ætate, relinquentes *Peloponnesum*, migraverunt in *Hemoniam*, quæ nunc *Thessalia* dicitur. Duces ejus Coloniae fuerunt *Achaus* &

Phthius ac *Pelasgus*, *Larissæ* & *Neptuni* filii. Ut verò in *Hemoniam* ventum est, pulsus inde cultoribus barbaris, regionem in tres partes dividunt, appellantque ex suis ducibus *Phthiotin*, *Achaïam*, *Pelasgotin*. Ibi ætates quinque cum egissent, circiter sextam ætatem eos inde *Curtes* & *Leleges* ejecerunt, qui nunc *Ætoli* ac *Locri* vocantur, cumque his & alii complures *Parnassi* accolæ, duce *Deucalione*, filio *Promethæi* & *Clymenes Oceani* filia. Atque profugorum tunc alii *Cretam* petierunt, alii *Cycladum Insularum* nonnullas occuparunt: pars *Olympo* atque *Osse* contiguam regionem, nomine *Hestiotin* infederunt: pars migraverunt in *Bœotiam*, *Phocidem*, atque *Eubœam*; alii trajicientes in *Asiam*, multa circa *Hellepontum* occuparunt loca maritima: at maxima eorum pars per loca mediterranea se contulit ad consanguineos suos *Dodonæos*, quos, ut sacros, nemo fas putabat bello aggredi, ibique manserunt sat longo tempore. Deinde ubi senserunt gravari ab se cæteros, quod terra omnibus alendis non sufficeret, reliquerunt eam regionem, oraculo moniti navigare in *Italiam*, quæ tunc dicebatur *Saturnia*. Parata itaque classe *mare Ionium* trajiciunt, cupientes proximam oram *Italiae* contingere: sed flante Austro, & locorum ignari, proveci longius, adplicuerunt ad unum è *Padi* ostiis, nomine *Spinetem*, ibique naves reliquerunt, & turbam ferendis laboribus imparem non sine præsidio, ut refugium haberent, si res non succederent ex sententia. Hi eo loco

Pelasgi sedem stabilem in Latio figunt.

Pelasgus quisnam fuerit.

Pelasgorum Duces.

Pelasgi varias sedes quasi verunt.

Pelasgi post varios errores in Italia consedere.

loco manentes castra cinxerunt mœnibus, & cum eis ex voto cederent omnia, Urbem condiderunt ostio fluminis cognominem. At illi, qui mediterranea petierunt, superatis Italiae montibus pervenerunt in *Umbrorum* agrum, *Aboriginibus* finitimum. Initio igitur *Pelasgi* in potestatem suam redegerunt agros, in quibus primùm confederant, potiti etiam quibusdam *Umbrorum* opidulis: sed cum adversus eos convenisset ingens exercitus, terri hostium multitudine, contulerunt sese in *Aboriginum* regionem. Hi decreverunt bello eos, ut hostes, persequi, ac mox è proximis locis confluerunt celeriter, delendi eos animo. *Pelasgi* verò, qui tum fortè fortuna circa *Cutiliam* *Aboriginum* Urbem propè *Sacrum lacum* stativa habebant, postquam contemplati sunt *fluitantem* in eo *insulam*, & ex captivis, quos in agris interceperant, audiverunt appellationem ejus regionis hominum, crediderunt finem jam habere suum oraculum. Namque apud *Dodonam* redditum eis responsum (quod *T. Manilius*, vir non obscurus, ait seipsum vidisse in templo *Jovis*; cuidam *Sacrorum Tripodum* vetustis literis insculptum) sic habebat:

*Pergite querentes Siculum Saturnia
rura,
Atque Aboriginidem Cotylen, ubi
se Insula veetat.
Queis misti, decimas Clario transmittite
Phæbo
Et Diti Capita, & transmittite lumina
Patri.*

Adventantibus igitur cum magno exercitu *Aboriginibus* occurrunt *Pelasgi* cum oleæ ramis inermes ac supplices, expositisque suis casibus orant, ut recipiantur in amicitiam & partem sedium, nequaquam ipsis graves futuri, & exponentes oraculum, ajunt sese ad ea loca solo Deum monitu delatos. His auditis adsenserunt *Aborigines*, quod fessis bello *Siculo* placeret Græca societas, contra infensos sibi barbaros. Itaque

cum *Pelasgis* scœdus feriunt, partemque agrorum illis assignant circa *Sacrum lacum*, quorum pleraque erant palustria, dicta nunc prisco linguæ more *Velia*. At verò deindè bona eorum pars, cum agri omnibus non sufficerent, *Aboriginibus* in expeditionem adscitis, bello *Umbros* aggreditur, urbemque eorum florentem ac magnam *Crotonen* repente incurfu capiunt, qua mox pro arce belli contra *Umbros* usi sunt: posthinc alia quoque loca multa in potestatem suam redegerunt, & *Aboriginibus* contra *Siculos* promptam præstiterunt operam, donec eos ejecerunt suis sedibus. In his multa oppida partim ante à *Siculis* habitata, partim recens ab se condita, tenuerunt indivisa sociæ gentes *Pelasgi* & *Aborigines*, ex quibus sunt *Cære*, *Agylla* tunc dictum, *Pisa*, *Saturnia*, *Alsiun*, & quædam alia, quæ postmodum à *Tyriventis* occupata sunt; *Falerium* autem, & *Fescennium* etiam mea tempestate à *Romanis* habitata parvas quasdam scintillas *Pelasgici* generis servant, cum initio *Siculorum* fuerint.

Sed explicemus verba *Dionysii*, ex quibus apertè patebit, hanc *Pelasgorum* gentem non aliundè nisi à *Ianigenis* descendisse. Primùm enim dicit apud *Argos* habitasse, *αὐτόχθονες ὄντες, ὡς οἱ πολλοὶ περὶ αὐτῶν λέγουσι.* quos multi priscos *αὐτόχθονας* dicunt, id est, *indigenas priscos, aliundè non introductos*, quod ingentem *Pelasgorum* vetustatem arguit; deindè *Pelasgos* dicit à *Pelasgo* Rege prisco, *Jovis* è *Niobe* *Phoronei* filia filio, nomen sortitos esse, quem primis post diluvium patriarchis *σύγχρονον* faciunt *Chronologi*, *Eusebius*, *Bardius* aliique, uti postea ex computu patebit. Porro dicit *Dionysius*, Sexta post *Argum* relictum ætate, id est, 142 annis, (liquidem 27 annos uni ætati attribuit) *Peloponnesum* relinquentes in *Thessaliam* moverunt, ibidemque quinque ætatibus, id est 135 annis exactis, à *Curetibus* & *Lelegibus* prisca *Græciæ* habitatoribus expulsi, in diversas

Crotonen Umbro- rum civi- tatem capiunt.

Pelasgi & Aborigines Siculos suis sedibus ejiciunt.

Dionysii de Pelasgorum origine vetusta verba, explicantur.

Insula fluitans.

T. Manili de Pelasgorum adventu testimonium ex veteri inscriptione questum.

Pelasgi ab Aboriginibus recipiuntur in socios.

Dodo-
naeorum
origo.

Græcia
dicta Jo-
nia.

Pelasgo-
rum origo
à Phaleg
Hebri filio.

A Javan fi-
lio Japhet
Græcia
Javana seu
Jonia pri-
mo dicta
fuit.
Pelopone-
sus prima
sedes Pelas-
gorum.

Græciæ Regiones, quo quemque fortunæ spes acquirendæ trahebat, dispersi, *Dodonæis* consanguineis, qui à *Stirpe Dodanim filii Iavani filii Iaphet*, sacra *Genesi* teste descenderunt, à *Iavane* siquidem *Græcia* Ἰωνία, *Ionia* dicta fuit, sicuti à *Lud* filio *Sem* *Lydia* nomen obtinuit. Postquam ibi multis annis mansissent, terram confluxu novorum colonorum incapacem deferentes, oraculi monitu in *Italiam* novas quæsituri colonias discesserunt. Habemus priscam *Pelasgorum* originem paucis ex *Dionysio* demonstratam. Jam quoque *Pelasgi* primi *Pelasgorum* Regis, coloniarum ducis, etymon examinemus.

Dico itaque, progeniem *Ianigenarum*, in Græciam semet effudisse: quos inter unus fuit *Phaleg* *Hebri* filius, quem *sacra Genesi* sub turris ædificationem natum, & à linguarum divisione *Phaleg* appellatum, & 209 annis vixisse testatur, c. 11. *Iavan* itaque filius *Iaphet*, associata sibi progenie, si *Beroso* credimus, *Phaleg*, primus in viciniorem *Græciam*, colonias deduxit, quæ & à nomine ipsius à posteris *Iavana*, sive contractè *Ionia*, deinde dicta fuit, uti plerique *Commentatores* in *10 Genesi* caput, testantur; *Phaleg* verò progenies primò *Peloponnesum* uberrimam regionem sibi colendam duxit, ubi & primam *Pelasgorum* sedem fuisse *Græci*

Authores referunt; quorum primus expeditionis dux sub mentito *Phaleg* nomine se primum *Pelasgum*, deinde quoque universam illam continentem *Phalegiam*, corruptè; deinde *Pelasgiam* nominari voluit, quod nomen postea apud posteros mansit. Quando verò, & quo tempore hæc contigerint, ex *computu Chronologico* paulò post patebit; horum verò *Pelasgorum* veterum in *Italiam* expeditionem vide in *supracitato Dionysij textu*, quomodo videlicet per varios errores laboresque terra marique exantlatos tandem in *Adriatici maris* sinum, quem *Spineticum* dicunt, appellentes, ibidem oppido *Spineta* nomine exstructo, deinde superatis *Appennini* jugis, tandem in *Reatinum*, *Aboriginum*, *Umbro*rumque regionem penetrarunt: ubi associatis *Aboriginibus* *Pelasgi*, primùm *Umbros*, *Aborigenes* verò *Sicanos*, sive *Siculos*, adorti sedibus suis pepulerunt; hinc *Aborigines* *Latium* sedem veterum *Siculorum*, *Pelasgi* verò *Tyrrheno* duce, quem & nonnulli cum *Tarchone* non incongrue confundunt, totam paulatim *Etruriam* occuparunt, quam & à *Tyrrheni* ducis nomine *Tyrrheniam*, uti & mare inferum *Tyrrhenum* nuncuparunt. Quæ omnia ex *Dionysio* pulchre deducuntur, de quibus & consule nostram *Etruriam* ubi omnia amplius discutiantur.

Etruria
dicta Tyrrhenia, à
Tyrrheno
Pelasgorum
duce.

CAPUT V,

De Tertia Expeditione Pelasgorum Arcadum in Latium sub Evandro Duce facta.

De Pelasgorum
gentis difficultates
A A.

M

agnam in Authoribus explicandis peperit difficultatem varia *Pelasgorum* denominatio. Certe qualescunque illi fuerint, ex *Peloponneso* originem suam priscis temporibus traxisse, jam supra constat; unde multi *Oenotrios* quoque *Pelasgiæ* gentis faciunt; uti *Dionysius*; de quibus & *Pelasgis* *Thessalis* adeò similia scribit, ut eosdem

prorsus esse facile censere queas. sed de his infra ex professo. Nunc ad *Evandri* in *Latium* expeditionem progrediamur; de qua ita *Dionysius*: *Haud multò post, alia Græcorum classis in eam Italiae partem appulit, 60 ferme annis ante bellum Trojanum, profecta à Pallante Urbe Arcadiæ, quam deduxit Evander Mercurii filius & Nymphae, quam Græci Themis, Romanarum verò antiquita-*

Evandri in
Latium
expeditio.

tum

Carmenta scriptores patriâ linguâ Carmentam
Evandri vocant. Deinde pergit describere, quo-
mater. modo *Faunus Latii* Rex comiter ex-
 ceptis, quantam voluissent, agrorum
 partem obtulerit. Monitu itaque *Car-*
mentæ, tumulum sive collem non pro-
 cul à *Tiberi* dislitum eligentes, prope
 eum parvum exstruxerunt vicum, ho-
 minum, quos duæ naves è *Græcia* ad-
 vexerant, capacem, quem & ab *Arca-*
diæ urbe *Pallante Pallantium* appella-
 runt: unde posteris *Monti Palatino*,
 verius *Pallantino*, in hunc usque diem
 nomen mansit. Haud multo post ap-
 pulso in *Italiam Hercule*, relicta *Græca-*
 rum copiarum pars quædam prope
Pallantium constitit, altera *Saturnium*
Collem, qui *Romanis Capitolinus* dicitur,
 occupavit. Atque hic uti *Eustathius*
 refert, *Evander Pani* templum consti-
 tuit, collem communivit, imposito ei
 nomine *Pallantii* à *Pallante* filio, qui
 etiam mortuum ipsum in vertice col-
 lis sepelivit; *Græcarum* literarum u-
 sum *Latio* intulit. Ita *Sext. Aurel. Vi-*
 ctor l. de origine gentis *Romanæ*;
primus omnium, inquit, *Evander Ita-*
los legere & scribere docuit, idemque *fru-*
ges in Græcia primum inventas ostendit,
serendique artem tradidit; terræque exco-
lende gratia primus boves in Italiam intro-
duxit. quæ omnia *Iano Saturno & Oeno-*
trio pariter attribuuntur. Porro post *E-*
vandri in *Latum* adventum, *Æneas An-*
chisæ filius post *Trojæ* excidium alias
 quæsiturus sedes, concomitante *Troja-*
norum haud exigua turma, *Græcia* re-
 licta in *Italiam* ad littus *Laurentinum*,
Aboriginum appulit, ubi *Latinus Abori-*
ginum Rex eum hospitio excepit, data
 eidem in uxorem *Filia sua Lavinia*.
Latino verò defuncto *Æneas* rerum in
Latio potitus, nomen *Aboriginum* in
Latinorum vertit, cujus filius *Ascanius*
 conditor deinde *Albæ longæ*, *Albanorum*
 regum monarchiam erexit; quæ omnia
 in sequentibus fusius prosequemur.

Ex hisce ergo luculenter patet, Pri-
 mos *Latii* nostri indigenas fuisse *Iani-*
genas, quos eisdem esse dicimus cum

Aboriginibus & Oenotriis; quibus adve-
 næ *Pelasgi* è *Theffalia* oriundi associati;
Aborigines quidem pepulerunt *Sicanos*,
Pelasgi verò *Tyrrheno* duce *Vmbros*
Hetruscisque. Hos secutus *Evander* ex
Arcadia 60 annis ante bellum *Troja-*
num ex *Reatino* agro in locum *Tiberi*
 vicinum *Pallantium* exstruxit. Hunc
 66 aut 70 verò annis post *Æneas* secu-
 tus *Latii* Regem se constituit. Nihil
 igitur modò restat, nisi ut dicta huc-
 usque ad computum revocemus, ut
 inde perfecta nobis temporis ratio, quo
 dicti coloniarum ductores anno mo-
 verint, quantumque temporis durave-
 rint colonix, innotescat.

Epilogismus Chronologicus
 dicta concordans.

Diximus supra *Oenotrios & Pelasgos*
 fuisse ex ea *Ianigenum* stirpe, qui
 post anteriores *Iani* nepotes & prone-
 potes in *Peloponneso* primi sedem fixe-
 runt. Nam, ut *Dionysius* ait, primi
Græcorum Arcades trajecto sinu *Ionio*
 domicilium in *Italia* statuerunt, dedu-
 cti ab *Oenotro Lycaonis* filio. is quintus
 fuit ab *Azeo & Phoroneo*, primis *Pelopon-*
nesi principibus; nam è *Phoroneo* geni-
 ta est *Niobe*, ex hac & *Iove*, uti dicitur,
Pelasgus: *Azei* verò filius fuit *Lycaon*, è
 cujus filia *Deianira & Pelasgo* natus est
 alter *Lycaon*, cujus *Oenotrus* fuit filius,
 17 atatibus, antequam apud *Trojam*
 bellatum est. Et tempus quidem hoc
 est emissæ è *Græcia* in *Italiam* colonix.
 Hæc *Dionysius*. Ubi *Pelasgos* cum *Oeno-*
trius quasi confundit. Quicquid sit,
 jam tempus est, ut eos à *Ianigenis* de-
 scendisse computu confirmemus.

Computantur à Chronologis *Eusebio*,
 cæterisque, à diluvio ad *Trojæ* exci-
 dium anni 1215
 A diluvio ad *Turris* ædificationem, &
Phaleg ortum. fit prima partitio
 terrarumque divisio à *Ianigenis*,
 anno 275
 Ad mortem *Noë* à diluvio. *Ianigenæ* do-
 minantur Mundo, anno 350
 A di-

Dionysij
de Pelasgis
testimo-
nium.

Computus
 annorum à
 diluvio
 per sequen-
 tes atates.

Carmenta
Evandri
mater.

Montis
Palatini à
Pallantio
urbe
Arcadiæ.

Capitoli-
nus Collis
dicitur Sa-
turnius.

Evander
primus
Græcæ li-
terarum
agricultura
Latio in-
tulit.

Æneas,
Trojano-
rumque in
Latum
adventus.

Aborigi-
num no-
men in
Latinorum
vertitur.

Primi La-
tii indige-
næ à Iano
descende-
rum.

A diluvio usque ad ortum *Abrahae*, anno 383
 A diluvio ad mortem *Abrahae*, 557
 A diluvio usque ad *Ioseph* (*Sem*, *Cham*, *Iaphet* filii, nepotes, pronepotes.) 633
 A diluvio ad ortum *Moyfis*, 808
 A diluvio ad exitum filiorum *Israël*, 888
 A diluvio ad mortem *Moyfis*, 908
Eusebius hisce ostensis, recitat variorum Regum nomina tempusque, quo quisque rexit, & *Inachum* primum *Argivorum* Regem *Nini* temporibus vixisse ostendit, quem & *Abrahae* σύγγεγονον dicit; *Phoroneum*, alterum *Argivorum* in *Peloponneso* Regem, σύγγεγονον dicit fuisse *Isaac* & *Iacob* temporibus; *Apin* postea *Aegypti* Regem ponit 170 annis post *Abrahae* nativitatem, 170
Cecropem verò primum *Atheniensium* Regem post *Abrahae* nativitatem, 302

Diluvii *Ogygii* post *Abrahae* ortum contigisse. 250

Hisce positis facilè in quod seculum *Pelasgi* & *Oenotri*, dum expeditionem suam molirentur, inciderint, colligitur.

Dionysius, ut paulò ante patuit, expressis verbis dicit, ea contigisse 17 aetatibus ante bellum *Trojanum*, & quia uni aetati tribuit 27 annos, hæc ducta in 17 dant 459 annos, ante bellum *Trojanum*; quæ & *Strabo* confirmat. Quidam ajunt, *Pelasgos* ante belli *Trojani* tempora ἐκ θεσσαλίας φύγοντας τὸν ἐπὶ Δευκαλίων ὄρη γινόμενον κατακλυσμὸν ἐν τῷ τῷ τόπῳ κατοικ

*Aetas facit
27 annos.*

κῆρυκα, *Deucalionis* diluvium ex *Thessalia* fugientes in hoc loco confedisse.

Jam comparemus hæc. A diluvio usque ad *Trojae* excidium ab *Eusebio* computantur anni 1215: ab hisce subducti 459 aetatum 17 ante bellum *Trojanum*, relinquunt 756: ab his subducti anni nativitatis *Abrahae* 383, relinquunt 373; & hi subducti ab annis 557 mortis *Abrahae*, relinquunt 184 annos; quo tempore *Isaac* cum filiis suis *Esau*, *Iacob* dominabatur, anno videlicet post diluvium 756, quo tempore *Semi*, *Chami* & *Iapheti* posteritas *Ianigena* in diversas nationes divisa mundum gubernabat. Ex hoc itaque computu luculentissimè patet, *Pelasgum* priscum, sive ut *Dionysius* vult, *Oenotrum*, primò, deinde *Pelasgos* 138 annis post *Oenotrum* secutis, uti primò hi *Oenotrii* in *Græcia*, ita illi *Reatinum* primùm ingressi in universam se *Tyrrheniam* propagarunt.

Ex hoc computu patet clarè, *Latii* & *Hetruriae* incolas ante *Pelasgorum* adventum fuisse veros *Ianigenas*, id est, ex immediata stirpe filiorum *Sem*, *Cham* & *Iaphet* prognatos; cujusmodi *Aborigines*, *Sicanos*, *Vmbros* supra fuisse meminimus. Horum autem abnepotes fuisse *Oenotros* & *Pelasgos*, à *Phaleg* filii *Hebri* stirpe descendentes, qui colonias novas quæsituri, in *Peloponnesum* delati, ibidem sedem fixerunt; quorum posterii cognomines alias & alias colonias indagaturi tandem in *Italiam* appulerunt, priscorum *Ianigenum* posteris familiis associati, paulatim magnarum rerum fundamenta moliti sunt. Sed hæc de computu sufficiant.

Computus
Eusebii à
diluvio per
sequentes
aetates.

Latii &
Hetruriae
incolae sunt
veri
Ianigenae
ante Pe-
lasgos.

CAPUT VI,

De Aequivocatione nominum, & Analogia gestarum rerum à primis post diluuium Janigenis, quæ posteris postea populorum Ducibus applicata fuerunt.

Plures fuisse *Ianos, Saturnos,* plures *Pelasgos & Oenotros,* Historici nos docent, quæ tamen, si attenda analogiæ amussi adaptentur, ab uno quodam diversis nominibus appellato, originem suam traxisse, ubi singula cum singulis scitè comparaverimus, reperiemus. Cum enim homines primævi, post diluuium & dispersionem gentium *Hebræis* mixti, plurima de primorum parentum gestis, de diluuiio universalis, de *Noë* ejusque navigio, de Turris *Babylonicæ* fabrica, de statu gestisque Patriarcharum ante diluuium, de *Enoch* mirabiliter translato, de Gigantibus, de tyrannide *Nembrod,* *Chami* impietate, magicisque miraculis, inaudissent; prætereaque omnes eos, qui vel virtute, scientia, rerum gestarum gloria, aut rerum humano generi necessariarum inventione clarerent, summopere mirarentur; diversæ regiones *divisis* eos splendidissimorum nominum titulis cohonestarunt. Hinc primi urbium conditores, agrorum cultores, legislatores, artiumque inventores, passim *Cæli, Osirides Saturni, Iani;* uxores verò matres viventium, hominum propagatrices, Deorum matres, bonorum largitrices; filii verò similibus nominibus insigniti, filii Deorum, justitiam colentes, religionisque propagatores appellati fuerunt. Cum verò primi omnium *Ægyptii* horum gesta miranda, veluti quidpiam, quod ordinem naturæ excederet, inspicerent, nil facilius fuit, genti ad superstitiones pronissimæ, eos apotheosi quadam cohonestare, præsertim cum ut hoc facerent, magnum pondus in animis eorum habuerit egregia illa primorum parentum sapientia & rerum naturalium, qua pollebant, cognitio,

longaque vitæ productio, familiaque, quæ ipsis fabularum condendarum occasionem præbere poterant; quæ omnia confirmabantur incantationibus frequentibus, ac magicis illusionibus, quas impia *Chami* progenies divinitatem datâ operâ affectans ubique passim magistro *Sathana* edebat, queis ita *Ægyptiorum* animi percellerantur, ut eos veluti cælestes Deos adorarent, ac tanquam rerum omnium moderatores sanctè venerarentur; atque hinc prima illa Architecturæ Deorum fundamenta; Hinc origo *Cæli, Saturni, Iani, Iovis, Herculis, Æsculapii, Mercurii,* aliorumque Deorum; quæ omnia calculo suo comprobant *Lactantius Firmianus & Eusebius;* & *Xenophon de æquivocis,* quisquis ille fuerit, ait, *Saturnos* dictos, qui Regum vetustissimi condiderunt urbes & populos, & proindè non unum, sed plures fuisse *Saturnos,* quorum patres dicti *Cæli* seu *Iani,* filii verò eorum *Ioves.* Nomina igitur hæc fuerunt dignitatis & deitatis cujusdam apud rudes præcos ob nominum celebritatem inventa. Hinc *Saturnus Scythicus Noë; Nembrod Saturnus Babylonius; Cham Ægyptii Saturni* nomen habuit: & hoc pacto ad *Græcos,* & hinc ad *Italos* translata mundum universum repleverunt. Hinc nata deploranda Historicorum confusio, temporumque, quo quisque gubernavit, indigesta ratio; dum ex confusa nominum æquivocatione atque gestorum analogia, quælibet natio suos sibi finxit *Ianos, Saturnos, Ioves, Hercules, Mercurios.* Patet & hæc rerum confusio in hocce nobis proposito argumento *Latii* antiquitatum, cujus confusam primarum coloniarum in id introductionem, non nisi à primorum

Ægyptii
maximè
superstiofi.

Quomodo
fictio
Deorum
omnes passim
generes
pertransierit.

Nominum
æquivocatio
Historiarum
confusionem
peperit.

Æquivocatio nominum.

Apotheosis hominum unde traxerit originem.

post diluvium Noëmi filiorum actis, siue nomina spectes, siue rerum gestarum analogiam, hausisse originem luculenter patebit. Et quamvis hæc in præcedentibus ubertim ostensa fuerint, hic ea, non tamen nisi per anacephaleosin quandam repetenda duxi, ut veritas tandem elucescat. Atque ut de *Pelasgorum* prima expeditione ordiar: illam 700 ferè annis post diluvium contigisse, ex præcedenti computu patuit; quorum gesta comparata cum secundæ expeditionis gestis, & cum tertia *Herculis*, & cum quarta *Aeneæ Trojani*, adeò similia reperiuntur, apud veteres Romanarum rerum scriptores, ut si locorum diversitatem excipias, historia prorsus eadem esse videatur.

Pelasgos reliquias esse stirpis *Phaleg* supra diximus, & à terrarum divisione ipsis nomen semper mansisse. Hi duas expeditiones moverunt, teste *Dionysio supracitato*, unam 330 annis ante bellum Trojanum; secundam *Evandro* Duce factam juxta quosdam 80 annis ante bellum Trojanum. Si jam *Aeneæ* in *Italiam* adventus historiam penitiùs examines, eam iisdem pœnè verbis compositam fuisse deprehendes, quibus *Pelasgorum* ad *Italiam* appulsus ab Authoribus describitur, adeòque pro *Aeneæ Evander*, pro *Trojanis Pelasgi*, pro *Rutulis Siculi* facilè intelligantur. Quod etiam sic demonstro *Pelasgos* primum, *Dionysio & Livio* testantibus, per varios errores in *Spineticum sinum* appulsos ibidem urbem condidisse.

Trojani Aeneæ duce idem fecerunt, in *Latinorum* seu *Aboriginum* littore, quam & *Trojam* primò, postea *Lavinium* vocarunt.

2. *Pelasgos* infesto agmine *Aboriginum* petiisse regionem, ibique captivos in agris interceptisse.

Trojani idem fecisse leguntur in *Laurentino agro* ad oram maritimam.

3. *Aboriginum* Urbem nobilissimam in *Agro Reatino* fuisse *Cutiliam*, in qua sedes fixerunt *Pelasgi*.

In littore *Aboriginum* nobilissimam

fuisse urbem *Lawentum*, quam *Trojani* inhabitabant.

4. Apud *Dodonam* responsum datum fuisse *Pelasgis* de *Insula fluctante* in *Cutiliensi lacu*.

Aeneæ Trojanisque prædixisse idem *Dodoneum* oraculum de lacu falso, & consumptione mensæ.

5. *Aborigines Reatini* magnum exercitum duxerunt contra *Pelasgos* advenas, *Dionysio & Livio* testibus.

Aborigines Laurentini idem contra *Trojanos* fecisse testantur.

6. *Pelasgi Aboriginibus* ad vim contra se reprimendam occurrunt inermes, & supplices cum ramis olivæ.

Idem *Aeneam* præstitisse *Aboriginum* Regi *Latino*; *Virgil. l. 7.* docet:

Tum satus Anchisa delectos ordine ab omni

Centum Oratores augusta ad mania Regis

Ire jubet, ramis velatos Palladis omnes.

Iterum, Partem tunc agrorum *Trojanis* assignasse *Latinum*, cò quod *Græca* adversus *Rutulos* placeret societas.

7. Ita *Aborigines Reatini* partem agrorum assignarunt *Pelasgis*, eosque contra finitimos *Siculos Umbrosque* in partem sedium amicitiamque receperunt.

Rursus fœdere pacto *Aborigines* inter & *Pelasgos*, *Siculi* sedibus suis expulsi sunt.

Pari pacto ab *Aeneæ* fœdere inito cum *Aboriginum* Rege *Latino*, *Rutuli* devicti sunt.

8. In *Arcadica* verò expeditione, quæcunque *Evandro* contigisse leguntur, ea *Aeneæ* gestis congruere reperiuntur.

9. *Evandrum* in uxorem accepisse Regis *Sabini* filiam.

Aeneam verò Regis *Latini* filiam in uxorem accepisse *Laviniam*, supra ostensum fuit.

10. Conjugio verò peracto dicitur *Evander* non procul à *Tiberi* oppidum condidisse, à *Pallante Arcadiæ* oppido, *Pallantium* dictum.

Aeneam

Pelasgorum prima
expeditio.

Analogia
gestorum,
a Pelasgis
& Troja-
nis.

Analogia
gestorum
Evandri
& Aeneæ.

Aeneam pariter non procul à *Tiberi* flumine in agro *Laurentino* urbem condidisse, quam *Trojam* primùm, deinde *Lavinium* appellari voluit.

11. *Aeneam* in amicitiam receptum *Latinorum* communi in corpus transisse.

Evandrum pariter pulsus *Montis Valentini* Incolis, in commune *Aboriginum Latinorumque* corpus transisse, supra ostensum fuit.

12. *Aeneas* sacra *Penatium*, *Evander* *Panos* instituit.

Iam altiora rerum exordia cum *Evandri* gestis comparemus.

13. *Saturnus* primus *Italiae* sive *Latii* cultor, uti supra dictum fuit, nunc promiscuè modò *Ianus*, nunc *Saturnus* dicitur, primus homines legere & scribere, agriculturamque docuit, mores agrestes in civiles convertit, *Virgilio* teste:

Is genus indocile ac dispersum montibus altis

Composuit, legesque dedit.

Evandrum & *Ianum* & *Saturnum* dictum, *Sext. Aurel. Victor.* testatur, qui illa, quæ *prisco Iano* & *Saturno* tribuebantur, *Evandro* juxta analogiam quan-

dam dedit: *Primus*, inquit, *Evander Italos* legere & scribere docuit, idemque fruges in *Græcia* primùm inventas ostendit, ferendique usum edocuit, bovesque agriculturæ necessarios junxit aratro. Quæ omnia *Tibullus* *Osiri Saturno* *Ægyptio*, *Virgilius* *Saturno* attribuit; sed & *Romulo* eadem fuisse applicata, infra ostendetur.

Ex hac analogia rerum *Historici* confusi perplexique, quid sentiant, aut determinent, non reperiunt, multique ex recentioribus *Authoribus*, inter quos *Cluverium* pono, existimant, omnem de *Aenea*, *Albanorum* Regno, *Romulo* & *Remo*, uti & de primis septem *Regibus* puram putam fabulam esse, ex *Pelasgorum* gestis confictam, cui tamen gravissimorum *Authorum* *Dionysii*, *Livii*, *Diodori* autoritate convictus subscribere non possum. Cum analogia rerum à veteribus gestarum veritati posterorum non præjudicet, sed magis confirmet, cum eadem magnis semper *Heroibus*, ad nominis perpetuandam memoriam, applicata fuerint, quæ gloriose primus aliquis gessit, sive is *Ianus*, sive *Saturnus*, sive *Osiris* fuerit.

Evander litera & Agriculturam Italos docuit.

Cluverii de Aenea sententia non probatur.

CHRONOLOGIA

Regum Latinorum, sive Albanorum, Romanorum, Reipublicæ, & Imperatorum.

I. *Aeneas* post biennem navigationem, & ingentia exantlata pericula, tandem fatis urgentibus, appulit ad *Littus Laurentinum*, contractaque affinitate, cum *Latino* Rege *Aboriginum*, ibi vixit, quo mortuo in Regnum successit, primus *Latinorum* Rex, multisque cum *Hetruscis* gestis bellis, tandem ultimum *Hetruscorum* Regem *Mezentium* confecit; diminutòque *Hetruscorum* imperio, ipse rerum suarum satagens, Regnum *Latinorum* paulatim in eam amplitudinem evexit, quam posteritas fatis mirari nequit.

ab orbe condito	à Diluvio	Regimen.
2787	1121	3

C 2

II. *Ascanius*

		ab orbe condito	à Diluvio	Regi- men.
Sampsonis tempore.	II. <i>Ascanius</i> filius <i>Æneæ</i> ex <i>Creusa</i> , condito <i>Lavinio</i> , <i>Alba Longæ</i> ædificationem molitus est. Primus <i>Albanorum</i> Rex,	2790	1134	38
	III. <i>Sylvius Posthumus</i> frater <i>Ascanii</i> successit, quem repudiato filio suo <i>Iulio</i> , utpote ad Regnum inepto, <i>Ascanius</i> Regno suffecit,	2827	1171	29
Heli. Saul.	IV. <i>Æneas Sylvius</i> , <i>Albanorum</i> Rex, filius <i>Sylvii posthumi</i> ,	2856	1200	31
David Rex Israël.	V. <i>Latinus Sylvius</i> , <i>Albanorum</i> Rex, filius <i>Æneæ Sylvii</i> , successit in Regno,	2887	1231	50
	VI. <i>Alba Sylvius</i> , <i>Albanorum</i> Rex,	2950	1292	39
Reges Israël.	VII. <i>Capetus Sylvius</i> , <i>Albanorum</i> Rex,	2977	1321	24
	VIII. <i>Capys Sylvius</i> , filius <i>Capeti</i> , <i>Albanorum</i> Rex,	3000	1344	28
	IX. <i>Capetus Sylvius</i> , <i>Alb.</i> Rex,	3028	1372	15
	X. <i>Tiberius Sylvius</i> , <i>Alb.</i> Rex,	3043	1387	9
Josaphat.	XI. <i>Agrippa Sylvius</i> ,	3052	1396	40
	XII. <i>Aremulus Sylvius</i> , <i>Latinorum & Alban.</i> Dux,	3092	1436	19
Prophetæ.	XIII. <i>Aventinus Sylvius</i> , <i>Latin. & Alban.</i> Rex,	3111	1455	35
	XIV. <i>Procas Sylvius</i> , <i>Latin. & Alban.</i> Rex, <i>Amulius Sylvius</i>	3140	1490	23
	Ortus <i>Romuli & Remi</i> , 18 annis ante <i>Romam</i> conditam	3169	1513	10
Primo an- no Joathan Regn Israël. Achaz Rex Israël.	I. <i>Romulus & Remus</i> , postquam <i>Amulio</i> interempto <i>Numitorem</i> restituisent, <i>Romanæ urbis</i> ædificationem moliti sunt, 7 Olymp. extincto simul <i>Latinorum</i> Regno <i>Romanum</i> instituerunt, 427 annis post <i>Æneæ</i> in <i>Italiam</i> adventum; & <i>Remo</i> fratre consorte Regni interempto, ipse solus regnavit, <i>Romulus</i> postquam regnasset 37 annos, duos menses, ad <i>Capream paludem</i> fulmine percussus obiit, & cum non comparuisset, à <i>Romanis</i> inter Deos translatus creditus fuit, templis in honorem ejus erectis. Tempore <i>Romuli</i> , anno quinto, raptæ fuerunt <i>Sabinæ Virgines</i> . <i>Tatius</i> in societatem Regni admissus, & quinto post anno occisus. Sexto decimo constituit centum Patrum Senatam <i>Romulus</i> . Bella gessit contra <i>Camerinos</i> , <i>Veientes</i> .	3216	1570	37
	II. <i>Numa Pompilius</i> , natione <i>Sabinus</i> , uno post interregnum anno suscepit Regni gubernacula; totius religionis <i>Ethnicæ & cerimoniarum</i> author,	3254	1598	43
	III. <i>Tullus Hostilius</i> , degener à religione à <i>Numa</i> institutâ, <i>Albam</i> destruxit, <i>Fidenates</i> subjugavit,	3297	1641	32
Pythago- ras.	IV. <i>Ancus Martius</i> . <i>Sabini & Veientes</i> subjugati,	3329	1673	24
	V. <i>Tarquinius Priscus</i> solemnitates instituit <i>Theatricas</i> , <i>Thufcos</i> superavit, <i>Sabinis</i> , <i>Latinisque</i> , bellum intulit,	3353	1697	38
	VI. <i>Servius Tullius</i> <i>Romam</i> ampliavit,	3391	1735	44
	VII. <i>Tarquinius Superbus</i> <i>Volscos</i> captâ <i>Pometiâ</i> subjecit <i>Romano imperio</i> . <i>Latinos Sabinos</i> , <i>Hernicos</i> bello domuit.	3435	1779	25
	Postquam			

Tarquinius
superbus
regno ex-
actus.

Respubli-
ca Roman
instituta.

Postquam *Tarquinius Superbus* regnasset 25 annos, summumque apud omnes odium, ob morum asperitatem & tyrannicas actiones incurrisset, tum vel maximè odium summum incrementum accepisset, cum à filio suo *Sexto Lucretia*, *Tarquini Collatini* Uxor, pudicitiae laude conspicua femina, violenter constuprata fuisset; postquam septem Reges 244 annis Regiam dignitatem magno incremento, juxta ac emolumento sustinuisent, expulsus, proscribitusque à populo, nunquam quicquam efficere potuit, ut denuò Regno, à quo exciderat, potiretur; atque adeò deleta *Tarquiniorum* domo, *Regnum Romanorum* in Reipublicae formam redactum fuit. Cujus primi Consules fuerunt *Brutus*, & *Lucius Tarquinius Collatinus*; quotannis aliis & aliis af-

sumptis Consulibus, quorum operâ paulatim tanta incrementa sumpsit *Respublica Romana*, ut toti pœnè terrarum orbi dominata fuerit. Initium ejus fuit annus post Mundi Conditum, 3457. post diluvium 1801. & hoc pacto stetit usque ad *Julium Cæsarem*, qui post decimum tertium annum Triumviratus sui, primus *Romanorum* Imperator à Senatu Populoque proclamatus, Monarchiam Mundi suscepit, anno Mundi 3940. post Diluvium 2284. à *Roma* Conditâ 725. Olymp. 187. A quo deinceps series Imperatorum *Romanorum* initium sumpsit, quod & in hunc usque diem continuata Cæsarium serie durat. Ultra hæc, cum passim nota sint, non progredimur; sed ad eas res, quæ non ita forsan omnibus obvix sunt, calamum convertimus.

Jul. Cæsar
imperator
Rom.

C A P U T VII,

De Terminis Prisci Latii.

Latii olim
latitudo.

IV Latii
Dynastia.

NAm supra ostendimus, *Latium* priscis temporibus latius fuisse, quàm post *Evandri* in *Italiam* adventum. Nam tempore *Ianigenarum*, non tantum ille, qui *Tiberi*, mari, & montibus, tractus includitur, *Latium* dictum fuit, sed & *Sabini*, *Vmbri*, *Hetrusci*, & quicquid tandem à *Tiberi* ad mare usque *Tyrrhenum* populorum fuit, sub *Latio* comprehensi fuerunt, donec *Hetruscis* *Tyrrhenis* dodecapolitano firmato regno, & ab *Aboriginibus* separatis, diviso imperio, quæque natio suos tutata est jurisdictionis terminos, natæque sunt quatuor Dynastia: *Latina*, *Sabina*, *Vmbrorum*, & *Tyrrhenorum*. Nam uti supra dictum fuit, *Pelasgi* ad primam expeditionem in *Italiam* factam *Aboriginibus* juncti *Sicanos* ex *Sabina* & *Latio*, *Pelasgi* verò *Tyrrheno* Duce *Vmbros*, qui & tum temporis *Hetrusci* sive *Thusci* dicebantur, expulerunt. Et *Aborigines* quidem *Sicanos* pulsos totum illud terrarum spatium, quod *Lirim*

Tiberimque amnes interiacet, occuparunt, quas & sedes deindè tenuit idem genus hominum, mutatis tantum appellationibus, vetus *Aboriginum* nomen servantes usque ad *Trojani* belli tempora: quando à *Latino* Rege denominati sunt *Latini*. *Pelasgi Vmbros* adorti, expugnataque *Crotone* (quæ hodie dicitur *Cortona*) *Hetruscorum* Urbe, totius *Thusciae* dominio successu temporis potiti sunt: ut Urbes *Cere*, olim *Agylla*, *Alsi*, aliæque sat demonstrant.

Cortona,
olim Cro-
tona, He-
truscorum
urbs.

Antiqui itaque *Latii*, tempore *Latini* Regis & *Æneæ*, fines hi fuerunt: ab occasu *Anio fluvius* à *Tibure* ad confluentem usque *Tiberis*; hinc ipse *Tiberis* ad ostia usque, relicto à meridie mari infero; à *Tiberis* ostiis *Laurentium* & *Ardeam*; hinc ab ortu hyberno limes fuit, quo *Latinorum* includebantur oppida videlicet *Lavinium*, hodiè *Sancta Petronilla*; *Aricia*; modò *la Riccia*; *Lanuvium*, hodiè *Civita della vigna*; *Labici*, *Val montone*, & *Gabii* jam *Galliano*; aut ut *Cluverius* vult, *Colonna*;

Latii
quondam
fines.

Urbium
Latioarum
prisca ac
moderna
denomina-
tio.

Præneste denique, hodiè *Palestrina*; *Velitra* tamen, vulgò *Beletri*, & *Cora Volscorum* urbes fuere. A Septentrione *Æquorum* gens, veluti cuneo quodam, inter *Præneste* & *Tybur* in *Latinorum* agrum ad *Tusculanos* usque montes sese insinuabat, oppido eorum prope *Tusculum* sito *Algido*, de quo suo loco. Tam arctis itaque fuere *Latinorum* Agri inclusi finibus, postquam eos *Sabini* è regione, *Nar* inter & *Anienem* fluvios sita, expulerunt.

Latii longitudo ac latitudo.

Longitudo itaque Veteris Latii à *Tybure* ad mare 35 millibus passuum est: latitudo à *Tybure* & *Roma* in montem *Albanum* 20 milliarum; vero tamen simile est, *Nomentum*, *Fidenas*, *Collatiam* in *Sabinorum* ditione ab *Aboriginibus* vel *Sicanis*, antequam à *Sabinis* ejicerentur, conditas, ac dein novis coloniis ab *Albanis* excultas fuisse: sed de his fusiùs in sequentibus. *Suessam* *Pometiam Volscorum* metropolim, *Coram*, *Bolam*, *Velitras*, extra *Latium* fuisse, atrocia bella, quibuscum *Latini* & *Romani* confixerunt, testantur, quæ tamen à *Tarquinio superbo* septimo *Romanorum* Rege subjugatæ, *Romanorum* jurisdictioni accesserunt. Undè *Latium* in eum paulatim statum reductum est,

Latii incrementa.

Nomina oppidorum prisca Latii, quæ mari Tyrrheno adiacebant, vel non procul inde distabant.

Cum Nominibus locorum iis hodiè correspondentium.

I. **R**omâ per *Tiberim* descendentibus, occurrit septem milliarum intervallo *Templum S. Cyriaci*, deindè novem milliaribus ultra, celeberrima quondam urbs *Ostia* dicta, ad dextram ostii *Tiberis*, ab *Anco Martio* quarto Rege *Romanorum* ibi condita, cui *portus Romanus* ex altera parte fluminis à *Claudio Cesare* factus est, de quo uti & de *Insula sacra*, (quem fluvii bicornis divaricatio facit, cujus ingens balena, quæ in fluminis angustiis deprehensa fuit tempore *Claudii*, origi-

Portus claudii.

Ostia Tiberina.

quem primò *Siculorum* tempore, antequam ab *Aboriginibus* è *Latio* expellerentur, habebat reliquæ verò urbes, *Antium*, *Mons Circeius*, *Terracina* sive *Anxur*, quas *Volsci* inhabitabant, *Sinuëssam* usque, una cum *Hernicorum* *Æquorumque* regione successu temporis subjugatæ *Latio* accesserunt, totum videlicet spacium illud, quod *Anienis* & *Liris* vicinis fontibus incipit, & amnibus *Aniene*, *Tiberi*, mari *Tyrrheno*, & *Liri* fluvio, quem hodiè *Gargliano* vocant, intercipitur, uti mappa docet.

His ita positis, jam secundum totius *Latii* loca celebriora discutiamus: & primò quidem omnia illa loca, Urbes, oppida, quæ mari *Tyrrheno* adjacent, aut non procul inde distita sunt; deinde montanas urbes examinemus, *Hernicorum*, *Latinorum*, *Æquorum*; tertio, loca mediterranea dispiciamus. Et ut singula prisca *Latii* oppida luculentius intelligantur, oppida seu loca, quæ hodiè existant, ἀναλλήτως, id est ad invicem comparata ita ordinavimus; ut hoc pacto quicumque inveniunt prisca loci oppidum, statim, modernorum temporum oppida ignorare non possit.

nem dedit,) vide pluribus actum in nostra *Hetruria*. Nobilissimis olim ædificiis ornata spectabatur *Ostia*, hodiè eorum vix ullum reperitur vestigium. Vide quæ de *Ostia* fusiùs tractant *Dionysius*, *Cornel. Tacit. Solinus*, *Ptolomeus*, *Strabo*. Mirum est hodiè adhuc in veterum ædificiorum ruderibus annulos reperiri, quibus naves alligabantur. *Cluverius* uti & gesta Regum *Romanorum* veluti fabulas improbat, ita & *Ostiam* non ab *Anco Martio*, sed ab *Evanoro* antiquiori origine conditam

conditam vult; sed tam incertum esse puto, quod ipse vult, quam certum illud, quod Authores de *Ancō Martio* tradunt.

Corpus S.
Monicæ.

Ostia moderna constat *Ecclesia S. Aureæ* celebri morte, & sepulchro *S. Monicæ*, matris divi *Augustini*, quæ postea *Romam* translata in templo *Augustinianorum* requiescit, & paucis domibus; malignitate aëris propè deserta: neque nisi hyberno tempore habitare ibi quisquam potest; olim alluebatur mari teste *Strabone*: hodiè tribus ferè miliaribus à mari distat, limo, quem *Tiberis* continuò advehit, maris littore oppleto. Ostenditur ibidem turris pervetustæ fragmentum, quam supra cratem, qua obeliscum majorem, quem *Cajus Caligula* ex *Ægypto* transvectum in *Campo Vaticano* erexit, fundatam fuisse refert *Plinius* l. 38. à *Saracenis* divastatam urbem *Leo IV*, *Pont. Max*: instauratam *Corsicis* inhabitandam dedit; Turrim verò contra *Turcas Martinus V*, & *Julius II*, tum ad portus, tum ad *Romanæ urbis* securitatem ille exstruxit, hic instruxit; peponum cæterorumque fructuum optimorum copia ibi provenit. Multum verò redditus *Camæræ Apostolicæ* augent *Salinæ*, quæ sunt aræ arte factæ fossarum instar, intra quas, ubi exundante pelago impletæ fuerint, in salem æstivi temporis calore concreseunt; de quibus & mentio fit apud *Veteres Romanarum rerum scriptores*, qui tradunt *Ancum Martium* & *Ostie* & *Salinarum* institutorem, primum *Salinarum* vectigal ad usum *navium* instituisse.

Laurentum.

II. Post *Ostia Tiberina* Septem mill: pass. occurrit *Laurentum*, *Pici*, *Fauni*, & *Latini*, Regum *Aboriginum*, regia urbs & residentia, à qua *Latium Latinique* nomen suum meruerunt, tum *Æneæ* primum in agrum *Laurentinum* exscensu, tum origine *Romani Imperii* apud omnes *scriptores* celeberrima, in littore *Aboriginum* sita. Fuit & urbi juncta *sylva lauro* confita, ad quam suadentibus medicis *Commodum* Impe-

Sylva Lau-
ro confita, à
Commodo & Vi-

ratores se tempore sævientis pestilentia transulisse *Herodianus* l. 1. narrat; *Vitellium* quoque tempore fulminum sævientium illuc se contulisse, tanquam securè habitaturum eas inter arbores, quæ fulmine non tangerentur. Sed de *Laurento* agro, de *sylva Laurentina*, populisque *Laurentibus* vide *inscriptiones varias* apud *Gruterum*, *Authoresque supracitados*.

tellio Im-
peratoribus
frequentata.

Laurentum, quæ olim *Latinorum* metropolis erat, hodiè ita evanuisse videmus, ut vix ullum vestigium appareat. Eodem tamen loco turris spectatur, seu specula maris, quæ in hunc diem dicitur *Torre di S. Lorenzo*, profano nomine in sacram mutato; non enim dubito, quin ab antiquo nomine apud posteros superstite ita sit appellata, cum tempore *Romanorum Imperatorum* adhuc satis abundante populo floruerit, teste *Herodiano*, & ex *inscriptione* in regione *Translyberina* inventa satis liquet, quæ ita sese habet:

Laurentum desertum.

Divo Antonino Augusto
Senatus Populusque Laurens,
Quod privilegia eorum non modò
Custodierit, sed etiam ampliaverit,
Curatore Manio Sabinio Libone
C.V.

Curantibus. Ti. Julio Nepotiano,
Et P. Emilio Egnatiano præff:

Q. Q. Laurentium, Lavinatium.

III. Sequitur post *Laurentum*, tribus à mari passuum millibus distitum *Lavinium*, ab *Æneæ* conditum, postquam ab *Aboriginum* Rege *Latino* benignè exceptus, filiam ejus *Laviniam* in uxorem sibi adoptasset, à qua & nomen obtinuit; quamvis alii à *Lavinio* fratre *Latini*, alii ab uxore *Æneæ* denominatam velint. Sed prior opinio jam auctoritate *scriptorum* primas meritò inter cæteras sibi præscripsit. Cæterum uti olim, ita & hodiè *Campus Laurento-Lavinium* paludibus oppletus, vix tutam præbet adeuntibus viam. Vide *supracitados Auctores* de his fusè, & in sequentibus de *Romanæ Urbis* origine.

Lavinium

Ubi hodie
pagus seu
Ecclesia S.
Petronillae
spectatur,
ibi Lavinium
fuisse
putatur.

Aeneas in
Numico
amne inte-
rius.

Antium
Caii Caligulae &
Neronis
patria.
Fortunae
fanum.

Capo
d'Anzo.

Admirabi-
le de Re-
mora na-
vis silen-
ti.

Lavinium vetus conditum fuisse putatur in eo colle, in quo hodie *Fanum S. Petronillae* spectatur, ad fontem fluminis Numici, qui sub ipso colle ex antro quodam profluit, à mari distitum ter mille passibus. Est autem Numicus celebris ille fluuius, apud quem *Aeneas* post devictum *Turnum Rutulorum*, *Mezentiumque Ceretorum* Regem, post triennium regni sui disparuisse fertur, aliis inter Deos Indigetes, postquam submersus esset, translatum; nonnullis in caelum fulminis fulgorumque vi translatum superstitione opinantibus. Hodie Numicus exiguus sine nomine rivus est, qui suam originem haud dubie ex *Lacu Aricino*, quem *speculum Dianae* vocant, per subterraneum meatum trahit.

IV. Sequitur *Lavinium* proxime VIII mill. pass. distitum *Antium*, *Volscorum* haud ignobile oppidum, aedificiis fanisque *Fortunae*, *Veneris Aphrodisiae* & *Aesculapii* splendidum, *Claudii Neronis* patria. Ager terra marique, hic optimis & exquisitis piscibus; illa vino, frumento, omni denique fructuum genere uberrima est, tametsi indigenae ad utramque venationem magis, quam ad agrorum cultum afficiantur. Mari potentes fuisse *Antiates*, & multiplici navium apparatu instructissimos *Dionysius* ostendit.

Hodie *Antium*, vulgò *Nettuno* sive *Neptunium* dicitur, quod non eodem loco, quo olim, sed ad nonnulla stadia remotius, ex ruinis tamen veteris *Antii* conditum, à quo promontorio, quo mare intus nonnihil incurvatur, etiamnum manet nomen *Capo d'Anzo*. Visitur ex parte occidentali ingens adhuc rudera strues, insignis olim vastitatis & magnificentiae index. Afficiebatur quam maximè hac urbe, ex qua & oriundum ferunt, *Cajus Caligula*; ubi & contigit admirabile illud de *Remora* navim, qua vehebatur, retinente; de quo vide *Plinium*, *Aelianum*, aliosque. *Blondus* mira narrat de *Co-*

turnicum inibi quotannis capi solitarum multitudine. Sed ad *Neptunium*, inquit, piscium quidem saxosum, vel potius glareosum, mare multorum ac optimorum habet venationem; sicut alibi amplissimae sylvae apris capreisque abundantem praebent. Aucupium vero est duplex, cuius tempora sunt diversa. Nam cum ad prima veris signa *Hirundines*, & simul cum ipsis *Coturnices*, nunc dictae à sono vocis *Qualeae*, transmissa mari infero in *Italiam* redeunt, omnia *Antiatum* quondam littorum supercilia passuum quinque millia *Neptunienfes* contiguas retibus complent, sedensque unusquisque in fundi proprii & magno pretio comparati loco, ad particulam retium propriam, venientes noctu *Coturnices* fistula illecat, & quum turmatim illae retibus intricentur, si aliqua de longissimo volatu fessa extra rete in sabulum ceciderit, eam auceps manu percipit: fuisseque audivimus intra mensem unum, quo id continuatur aucupium, dies aliquot, in quorum singulis centies huiusmodi avicularum millia sint capta. De ipsis vero *Coturnicibus* sic habet *Plinius*; *Coturnices* ante semper veniunt quam *grues*, parva avis: & cum ad nos pervenit terrestris potius quam sublimis, advolat non sine periculo navigantium, cum appropinquavere terris: quippe velis saepe incidunt, & hoc semper noctu, merguntque navigia. Austro non volant, humido scilicet & graviore vento, aura tamen vehi volunt propter pondus corporeum, viresque parvas. Et infra: in *Campania* primum veris principio multiplicare conspiciuntur, priusquam venisse sciantur. Aliud item in *Antiate* agro est aucupium per autumnum. *Palumbae*, cum mari transvolato *Italiam* relicturae sunt, aliquamdiu in nemoribus *Antiatum* commorantur. Quare peritissimi *Neptunienfes* retia quam maxima in id aucupii, magno parata impendio suspendunt. Exinde *Palumbas*, quasunque longo tractu viderint congregatas in arboribus considerare, jactu lapidis & clamore territas in aëra volare compellunt: dumque aves in magnum coactas numerum advolando, tensis retium insidiis viderint super-

Coturni-
cum ingens
captura.
Piscatio,
Venatio,
Aucupium
ad Neptu-
nium.

Plinius de
Coturni-
cibus.

idem de
Palumbis.

supereminere, contorta funda parvum lapidem, vel naturaliter album, vel gypso delinitum, maximo emittunt crepitu: quo territa bombo palumbæ, ut accipitres Chiliones à Plinio appellatos, quibus nunc falconibus est nomen, quos in lapide bomboque fundæ timent, declinando servantur, terræ quam possunt volaturapidius appropinquant, sicque amentes in retia se precipitant.

M. T. Ciceronis ad Asturam obituncatio.

Non procul hinc occurrit *Stura*, seu *Astura*, fluvius & castrum, terminus Regni *Volscorum* & *Latinorum*, vel ex hoc capite memorabile, quod hoc loco, dum *M. Antonii* triumviri persecutionem fugeret, *M. Tullius Cicero*, à *Popilio*, ingratisimo homine, quem à morte non ita pridem, quâ pollebat, persuadendi vi, liberârat, capite truncatus vitam gloriose transactam infelici mortis genere conclusit. Hoc eodem loco contigisse fertur tragica ista historia *Conradini* filii *Henrici*, & *Nepotis Friderici II* Imperatoris, qui transmutato habitu fugiens hinc interceptus à *arolo Andegavensi*, Rege *Siciliæ*, *Neapoli* humanæ vicissitudinis exemplum reliquit capite plexus.

Conradini Suevorum Ducis Tragici obitum.

Post *Antium*, teste *Strabone*, 36 millibus passuum in littore maris progredientibus occurrit *Mons Circeius*, teste *Theophrasto* 10 mill. pass. in circuitu, hodiè *Monte Circello*, olim teste *Plinio* & *Homero*, insula mari circumdata, hodiè aggestu limi arenarumque in peninsulam evasit; & uti in eo *Circe* filia *Solis* dominata fuisse dicitur, ita innumeris fabularum figmentis à nullo non Poëtarum celebratus à Mythologis, primum meritò inter celebres & fabulosos montes locum obtinuit: in cuius vertice tempore *Strabonis* adhuc oppidum videbatur, *Ptolomæo* *Circeium*, unâ cum delubro *Circe* sacro, & obscuris *Minervæ* *Cavernis*, ubi & ab indigenis *Scyphus* ostendebatur, è quo *Vlysses* in dicto monte unâ cum *Circe* aliquandiù commorantem bibisse ferebant. Et uti mons omnigenis herbarum speciebus refertus est, inde &

Mons Circeius.

Mythologia Circes.

Scyphus Ulyssis

Poëta de succis ex herbis *Circes* pharmaceutriæ, quibuscum homines in bruta transformare solebat, scribendi sumpserunt occasionem. De quo *Ubertus* in *Dictamondo* sic canit:

Vedi quel monte, dove si digiuna
Circe piu volte far li suoi incantamenti,
Alune del sole è della Luna.

Tumulum quoque hic alicubi ad montis radicem videri ferunt *Elpenoris*, unus ex *Vlysses* sociis, ibi sepulti. Primus in *Circeium* colonias duxisse fertur *Tarquinius Superbus*, uti testatur *Dionysius*, *Livius* & alii. In hujus oppidi, successu temporis devastati, locum *Turris* à Romanis Pontificibus exstructa fuit, ut tempore tyrannicæ persecutionis haberent, quò tutò se reciperent, uti de *Gelasio Papa II* refert *Blondus* anno 1120. Hodiè præter dictam speculam sive turrin nobilitatur quoque oppidulo, cui *Sanctæ Felicitatis* nomen est, vulgò *S. Felicità*; quod natalibus suis clarum reddidit *Celestinus II* Papa, uti *Petrarcha* & *Platina* memorant. hinc non procul *Nymphæus*, quem alii cum *Astura* confundunt, fluvius se exonerans mari miscetur. Sed cum de *Volscorum* regione, *Pometia Volscorum* metropoli, de campis & paludibus *Pometinis*, cæterisque memorabilibus in quarto *Libro* uberius acturi simus, eò Lectorem remittimus.

Elpenoris in Circeio sepulcrum.

Turris in Circeio Pontificum refugium.

A *Circeio* tendentibus occurrit locus, hodiè *Ferona* dictus, olim *Feronia*, quam *Lacedæmones* colonias quæsituri tempore *Lycurgi*, & in mari naufragi, ad hoc littus appellentes, voti solvendi causa in agro *Pometino*, unâ cum delubro *Deæ Feroniæ* sacro condiderunt; cujus frequentem mentionem faciunt *Dionysius*, & *Tacitus* l. 19. Huic vicinus erat vicus *Satura* nomine, unâ cum fonte *Deæ Feroniæ*, à ferendis fructibus sic dictæ, sacro: quæ loca postea *Annibalem* irritò belli eventu *Româ* reducem, *Feroniæ* fani gazâ ablatâ, spoliasse, *Livius* l. 26 refert.

Feroniâ, una cum templo Deæ Feroniæ sacro.

Feroniæ etymon.

Feronia ab Hannibale exspoliata.

Sequitur modò Urbs *Terracina*,
D *Volscis*

Terracina,
olim An-
xur.

Angipor-
tus Terra-
cinensis.

Fons Cha-
ronius le-
thalis.

Theodori-
cus Rex
hujus ama-
nitare loci
gaudebat.

Marty-
rium SS.
Flaviae &
Domiti-
llae.

Amycla-
rum de-
scriptio.

Volscis Anxur, id est, sine novacula, eò quod *Servio* teste ibi quondam in veneratione fuerit *Iuppiter Anxurius* sub forma pueri rasi & imberbis, hoc enim *Volscorum* lingua *Anxur* significat; olim in salebrofi montis vertice urbs sita erat, & undique circumdata mari, quæ tamen in vecto paulatim limo arenisque, successu temporis continenti accrevit. *Fabius Maximus* Dictator *Hannibalis* hac *Romam* versus cum exercitu valido moventis iter impediturus, *Minutium* ad *Angiportum* quibuscunque poterat modis muniendum misisse, ita *Livius lib. 21* narrat. Hodiè ei nomen manet *Terracina*, quamvis non eodem loco, quo olim condita sit, sed aliquantum vicinior mari: cui rupes præcella & formidabilis imminet; militum præterea instructa custodiis, hostibus omnem ex Campania aditum intercludit, vulgò dicta *la Rocca*. Non procul inde fons spectabatur *Charonius*, cujus virulento halitu & homines & bruta conficiebantur, qui tamen à posteris obstructus saxisque opletus desævire cessavit. Omnia circumfusa loca antiquis ædificiorum rudibus plena sunt, & inter cætera ibidem in monte vicino juxta monasterium *S. Angeli*, nobile theatrum se spectandum præbet, cui vix par in Italia facile reperias. *Theodoricus* Rex *Gothorum* maximè hujus loci & situ & amenitate gaudere visus est; undè præter instauratam urbem, paludum quoque *Pomptinarum* exsiccationem hîc orsus est, de quo suo loco pluribus. Inter cæteras hujus urbis memorias cum primis celebris est, Martyrium *SS. Virginum & Martyrum Flavie & Domitille*, quæ exules in *Insula Pontia*, inde extractæ, *Terracinae* vitam glorioso martyrii triumpho consummarunt. *Angiportum* deinde *Terracinensem* transeuntibus occurrunt celeberrimæ *Amyclæ* urbs valida à *Laconibus* sociis *Castoris & Pollucis* condita; de quibus id memorabile narratur, quod juxta præscriptas à *Pythagora* leges quibuscun-

que tandem animalibus mortem inferre nefas putarent; unde locus hic cum infinitis serpentibus scateret, nec esset, qui eos occideret, eorum morsibus omnes paulatim interierunt; & cum stupidi cerebri gens esset, passim jocis cæterisque vexationibus à vicinis impetebantur, undè cum nonnemo lepidioris ingenii iis narrasset, inimicos adesse jamjam eos adorturos; eo nuncio territi, cum omnis consilii inopes, quid agerent, nescirent; at contra nullum hostis adventantis vestigium compareret, tandem detecto furo & deceptione cognitâ, stolido sanè consilio legem tulerunt, ne quis posterum similes rerum eventus ex suis annunciaret, ad quam cum omni rigore servandam etiam jurejurando se obstrinxerunt. Non latuit hostes stolidæ legis sanctio; ab his enim invasi, cum nemo esset, qui aut loqui, aut hostium adventum nunciare, aut ad pugandum alios animare auderet, ad unum omnes civitate destructa occubuerunt, & sic *Amyclæ* tacendo perierunt. Unde *Satyricus Lucilius*, *Mibi necesse est loqui, nam scio Amyclas tacendo perisse*. Sed ut ad iter nostrum revertamur;

Sequitur post *Amyclas* *Turris S. Anastasii*, & deinde *Castrum speluncæ*, vulgò *Spelunga*, à vetustissimis rudum concavitatibus, quæ ibi spectantur, sic appellatum, à quo intermedio sinu maris duodecim millibus passuum distat *Cajeta*, à *Cajeta Æneæ* nutrice à nonnullis sic dicta, juxta illud *Virgilii*,

*Tu quoque littoribus nostris Æneia
nutrix*

*Æternam moriens famam Cajeta
dedisti.*

Alii alia de etymo hujus urbis fabulantur, ejusque mentionem faciunt *Homerus*, *Silius*, *Ptolomæus*, *Dionysius*, alique; portum habet nobilem & contra tempestates undequaque munitum, quem deinde *Antoninus Pius* superbis injectis saxorum ædiumque molibus instauravit; hodiè magno adhuc nobilitatis

Fatua
indigena-
rum.

Provera-
bium,
Amyclas
tacendo
perierunt.

Turris S.
Anastasio.
Castrum
speluncæ.

Cajeta.

Portus Ca-
jetanus.

litatis titulo splendet, tantâque à natura amantate dotata, omnique deliciarum genere referta superbit, ut nullis *Italiae* urbibus cedat. Arce gaudet, uti rupibus inaccessa, ita quoque commeatu rerum necessariorum instructa, hostibus omnem ad eam expugnandam spem eripit, à *Ferdinando Arragoniae* Rege post expulsos è Regno *Neapolitano Gallos* exstructa; celebribus viris semper claruit, *Gelasio II Pont: Max: & Thoma de Vio Cajetano*, Ord: præd. Generali, qui & postea ob eximia sua merita in Ecclesiam, à *Leone X* in purpuratorum Patrum senatum assumptus, eâ doctrinae præstantiâ eluxit, quam in libris ejus cum admiratione legimus. Obiit hoc clarum Ecclesiae lumen *Romae* 9 Augusti 1534, sepultusque, juxta testamenti à se relicti leges, sine ullo Cardinalitio apparatu, extra Ecclesiam *B. Virginis supra Minervam*, in ipso aditu ad Ecclesiam, hoc verborum tenore: *Thomas de Vio Cajetanus Cardinalis S. Xristi, Ord. Prædicat.* Quod Epitaphium in hunc usque diem magno humilitatis relicto sui similibus exemplo perseverat. Unum quod *Cajetae* non sine admiratione me vidisse memini, est rupes illa ingens mari adjacens, in qua hiantibus labris fissura rupti montis indicium luculentum præbet; constanti traditione, tempore *Dominicæ* passionis rupem scissam fuisse, & sacellum ibidem piâ fidelium curâ ædificatum, variis adductis inscriptionum testimoniis hoc ita esse, scitè sanè confirmat. Monstratur & ibidem monumentum *Borbonii Ducis*, qui *Romam* expugnans, globo tormenti bellici impetitus, cum occubisset huc translatus, sepulchrum invenit posteritati omnibus seculis memorandum. Atque uti hîc terminum veteris *Latii* statuimus, ita ultra progredi assumptæ materiae argumentum prohibet. Quare *Terracinam* revertamur, ut illinc *Viam Appiam* secuti, interiora *Latii* plenius investigemus.

Post *Terracinam* itaq; paludosus oc-

currit campus, quem tamen paucis ante annis magno *Campaniæ* emolumento exsiccatum intelligo; olim cultissimum fuisse, ingentia rudera, Templorum, arcuum, peristyliorumque cadaverosa monumenta testantur. Hunc tractum ubi transferis, ecce *Fundi* mox occurrunt, decem millibus passuum *Terracinâ* distita urbs, omnium Historicorum monumentis celeberrima, cujus officium erat, inter cætera *Viam Appiam* & defendere, & sartam tectam conservare. Memorat pariter *Livius* l. 8, de seditione contra *Romanos* facta à *Viturbio Baccho Fundano*: qui associatis sibi *Privernatibus*, vicina *Romanorum* municipia infestare non cessabat; undè opus fuit mandare cum exercitu *Lucium Papyrium* consulem, à quo *Priverno* occupata, occisoque *Viturbio*, *Fundos* sub *Plancio* consule moverunt; qui ruinae impendentis metu perterriti obviam ivère *Romanis*, seditioni *Viturbinae* minimè se consensisse, multis rationibus demonstrantes. Tandem fide laudata, in confœderatione cum *Romanis* constanter permanferunt. *Fundana* vina magno in pretio fuisse *Plinius* l. 6, c. 14, ostendit; quæ tamen uti multo tempore conservari non poterant, ita immediatè post defæcationem peractam, uti gustui sapidiora, bibi solebant, ut *Martialis* his verbis testatur:

Hæc Fundana tulit felix autumnus Opimi:

Expressit mustum consul, & ipse bibit.

Hodiè partim aëris malignitate, partim aliis calamitatibus oppressa, quas variis temporum revolutionibus perpeffa fuit, ferè deserta jacet: maximo tamen damno affecta fuit à *Corradino Barbarossa Solimani Turcarum Imperatoris* maritimæ classis capitaneo, anno 1534. civibus omnibus, qui in eadem tunc reperiebantur in captivitatem abductis: & parum absuit, quin hoc repentino assultu pariter capta fuisset *Iulia Gonzaga*, uxor *Vespasiani*, filii *Prosperi Colonnae*, cui *Ferdinandus Rex Arragoniæ* & *Neapolis Fundanam urbem* una cum

D 2 locis

Arx Cajetana.

Cajeta patria Gelasii II & Thome de Vio Cajetani.

Mons scissus Cajetae tempore mortis Christi.

Sepulchrum Borbonii Ducis Cæsarei.

Fundi descriptio.

Via Appia cura Fundanis invenitur.

Fundana vina.

Urbs Fundana à Corradino Barbarossa classis Turcicæ duce everfa.

locis appertinentibus, ob singularia merita Regno præstita, donaverat; sed illa tempestivè subducta per avia & in-
via fugiens spem hostium elusit. Turcæ prædâ desperatâ, furorem suum converterunt in sepulchrum *Prosperi & M. Antonii* è *Colonnensium* familia, *Ducum* celeberrimorum; unâ cum templo, ubi ossa eorum condebantur, ablata omni pretiosa suppellectile, urbeque vastata discesserunt. Hanc urbem cum primis celebrem reddidit *S. Soter Pont: Max:* Porro ex utroque latere *Fundanæ* urbis progressis versus *Phormias*, à sinistris *Phormianum Castrum*, *Galbæ* Imperatoris natalibus clarum; à dextris *Fundanus lacus*, nobilissimus piscibus, tum vel maximè anguillis teste *Plinio* celebris. Hinc quinque millibus ultra prisca urbis *Mamurræ* vestigia spectantur, cujus & *Horatius* & *Catullus* frequenter mentionem faciunt. Sequuntur mox *Phormiæ* celeberrima urbs, ubi hodiè *Mola* castellum, à molendinis sic dictum, conspicitur ad intimam *Sinus Caietani* oram litum, piscibus omnique rerum humano generi necessariorum abundantia refertum, paradisi *Romanorum* ob delicias terra marique passim obvias, de quibus sæpè, uti & de *phormiana villa* sua, mentionem facit *Cicero in epist: fam:* ubi & mortem oppetiisse creditur, quamvis alii ad *Castrum Asturæ* id accidisse velint, uti supra diximus; urbs antiquissima à *Laconibus* condita, cujus portus fuisse dicitur idem, qui hodiè *Ca-*

ietæ visitur, quinque millibus passuum *Phormiis* dissitus, dicitur & antiqua *Le-strigonum* sedes; totumque agrum populatissimum fuisse ingens ubique obvia ruderum multitudo fat ostendit; laudatur & vinum *Cæcubum*, quod ex opposita ripa *Sinus Caietani* in montibus provenit. Hinc ad *Minturnas* millia passuum computantur; olim celeberrima urbs, cujus medium *Liris*, qui hodiè *Garigliano* dicitur, transibat, cujus etiamnum ingentes visuntur in sinistra maximè ripa, reliquiæ, quatuor millibus passuum à mari remotæ, in quibus præcipua sunt, *Aquæductus*, *Amphitheatrum*, tum murorum turriumque magna rudera, præalti quidam fornice, aliaque splendorum ædificiorum fundamenta solidissima. Fit quoque apud *Geographos* *Maricæ lacus* mentio, intra quem *C. Marius*, *Sulle* arma fugiens sese oretenus absconderat, à *Minturnensibus* tamen ereptus ac navi impositus in *Africam* profugit. Historiam fuscè prosequuntur *Plutarchus*, *Cicero*, *Velleius*, *Seneca*, cæteri-que, quos consule. Non procul hinc ad novem millia passuum *Sinuessa Auruncorum*, quæ hodiè *Sessa* dicitur, occurrit in monte sita. Atque hic fuit *Latii* illius tempore *Regum Romanorum* ad *Lirim* usque terminus, quod supra ab *Aniene* ad *Lirim* usque & *Sinuessam* amplitudinis suæ terminos habuisse *Plinius* refert, & continebat sub se *Latinos* *Volscos*, *Auruncos*, *Hernicos*, *Æquos*.

Patria S.
Soteris
Papa.

Lacus
Fundanus.

Mamurra
oppidum
vetus.

Phormiæ,
eo loco ubi
hodiè *Mola*
pagus situs
est ad
mare.

Villa
Phormia-
na *cicero-*
nis, ubi
etiam ob-
truncatus
fertur.

Le-strigo-
num sedes.

Vinum Cæ-
cubum.

Minturnæ.

Maricæ
lacus.

Sinuessa
Aurun-
corum.

LATII

29

LATII VETERIS
LIBER SECUNDUS,

De particularium Locorum
descriptione.

P R Æ F A T I O.

D*Ræmissa locorum Latii latè sumpti mari Tyrrheno adjacentium descriptione, jam particularem locorum magis celebrium, tum in medietate, tum in terminis ejus sitorum descriptionem auspicabimur. Et quamvis prisca Latii ambitus ab Ænea, Albanorumque Regum imperio, ad Regum Romanorum tempus usque, oppidò strictis angustisque limitibus conclusum fuerit: (nam totum illud terrarum spatium, quod à septentrione montibus Prænестinis, ab occasu Aniene, à meridie Tiberi & mari Tyrrheno, à littore Aboriginum, Laurento, Lavinio ad Lanuvium usque Nemusque, & hinc ab ortu Albanis Tusculanisque montibus comprehensum, prisca Latii, uti diximus, amplitudo fuit) quia tamen à Romulo ad Rempublicam usque semper novarum coloniarum ex finitimis Latii populis Romanis accessio facta est, adeò ut Latii nomen primò usque ad Montes Circeios, deinde ulterius Anxur, Formias, & denique ad Lirim usque protensum, non Latinorum solummodò Agrum, sed & Sabinorum, Rutulorum, sed & Volscorum, Auruncorum, Hernicorum, Æquiculorumque provincias circumquaque comprehenderit. Ideò hoc Libro amplioris Latii argumentum nobis propositum erit, in quo, quidquid consideratione atque admiratione dignum, sive abstrusas antiquitatum naturaliumque rerum notitias, sive egregia & memorabilia hominum gesta spectes, ordine, suo quæque loco enodabuntur, modo nobis in Itineribus describendis solito.*

P A R S I
A G E R L A T I N U S

proprie dictus.

C A P U T I,

*De Locis memorabilibus Albanum inter & Romam
in via Appia occurrentibus.*

larum omnium, quas Romana potentia in omnes Mundi partes extensas silicibus stravit, illa cum primis omnium Authorum monumentis celeberrima est, quam *Viam Appiam* vocant; quam *Appius* consul *Brundisium* usque silicibus ingentibus stratam, metisque milliariis instructam continuato opere olim condiderat; ad quam ferè omnia *Latii* montani loca adeuntur. Per hanc ab urbe discedentibus primò occurrit à dextra, *Caracallæ* *Cæsaris Hippodromus*, circorum omnium integerrimus, & obelisco olim spectabilis, qui deinde ab *Innocentio X*, *Pont: Max:* in Agonali foro ad urbis ornamentum erectus fuit anno 1650. Elæva parte fons est, quem multi *Egeriæ* *Nymphæ* uxoris *Numæ Fontem* volunt esse, hodie *Gasarelli* vulgò vocatur; de quo & in sequentibus; ad quem *Carolus V* *Cæsar*, antequam à *Tunetana* victoria *Romam* ingrederetur, prandium sumpsisse fertur. Procedentibus deinde à dextris complura rudera occurrunt prætorianorum castrorum vestigia, & *Ceciliæ Metelli* filii monumenta, vulgò *Capo di Bove*; è sinistris campus spectatur ruderibus innumeris spectabilis, *Horatorum Curiatorumque* pugna memorabilis: de quo *Livius* l. 1. *Fortè evenit, ut Agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano prædas invicem agerent. Imperitabat tunc C. Cluilius Albæ. Vtrimque legati ferè sub idem tempus ad res expetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid prius quàm mandata agerent. Satis sciebat, negaturum Cluilium, ita piè bellum indici*

posse. Castra ab urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossâ circumdant: Fossa Cluilia à nomine Ducis per aliquot secula appellata est, donec cum re nomen quoque temporum vetustas abolevit. In his castris Cluilius Albanus rex moritur. Dictatorem Albani Metium Suffetium creant. Interim Tullus ferox præcipuè morte Regis, noctu præteritis Castris infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Suffetium; is ducit quàm proximè ad hostem potest. Convenit hinc inter utrumque de tergeminarum utrimque, à Romanorum parte Horatorum, Albanorum verò Curiatorum pugna, quæ inter bina castra conferta, ubi omnes Curiatii, Horatorum verò duo fratres ceciderunt. Ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur; quippè imperio alteri aucti, alteri ditiosis alienæ facti. Sepulchra extant, quo quisque loco concidit; duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana, Romam versus, sed distantia locis, ubi & pugnatum est. Hæc Livius. Monumentum ergò illud ultra Albanum oppidum, quod & hodiè conicis pyramidibus insigne inter Albanum & Ariciam spectatur, juxta Livium neque Curiatorum, neque Horatorum esse potest: primò, quia duobus Horatiis, quamvis uno loco, tamen duo diversa, & inter se discreta posita fuere: tribus verò Curiatii singula singulis erecta, distantia locis, ubi pugnatum est, tum utraq; inter Romam & Albanum fuere, quum tamen illud apud Albanum oppidum situm putatur; nisi forsan dicere velimus, posteros Albanos ad famam Curiatorum fratrum apud posteritatem ob insignem animi forti-

Fossa Cluilia.

Hippodromus
Caracallæ.

Egeriæ
fons.

Horatorum
Curiatorum
que pugna.

Monumentum
Horatorum
ubi situm sit.

fortitudinem, quam contra Romanos gesserunt, concitandam, novo illo & insolito sepulchri genere in hunc usque diem superstite, condecorare voluisse. Sed de hoc unicuique suum iudicium relinquimus. *Cluilia fossa*, quam *Livius* supra abolitam fuisse asserit, *Dionysius Halicarnassensis* suo tempore adhuc superstitem authoris nomen servasse narrat; putant rerum antiquarum periti, eam in *Via Appia* illo in loco fuisse, qui hodiè vocatur *Casal rondo*.

Fossa Cluilia ubi sita.

Aquiductus.

Porro post fossam Cluiliam transeuntur Aquiductus, qui primò ex *Lacu Lucrino*, aut, ut alii, *Ceruleo fonte* variis gy-

rorum ambagibus Romam ab *Appio Claudio Crasso* deducti fuerunt. Is enim Censor *Frontino* teste, anno ab urbe condita 441, post initium belli *Samnitum* anno 30, *Coss. M. Valerio Maximo* & *P. Lucio Murena*, hanc aquam in urbem deduxit, cujus venas primus detexisse fertur *C. Plancius Appii Claudii* collega. Hos postea *Claudius Cæsar* in ampliorem formam deductos auxit *Anienis fontis* aqua, à quo & in hunc usque diem aquæ *Claudie* vocantur, quos postea ruptos *Vespasianus*, & *Antoninus Pius* refarciendos curavit: ita Inscriptio docet ad *Portam Exquilinam*:

Aquæ Claudie.

TIB. CLAUDIUS. DRUSI. F. CÆSAR. AUGUSTUS.
GERMANICUS. PONTIF. MAXIM.
TRIBUNICIA. POTESTATE. III. COS. V. IMPERATOR. XXVII. PATER. PATRIÆ.
AQUAS. CLAUDIAS. EX. FONTIBUS. QUI. VOCABANTVR. COERVLEVS. ET. CVRTIVS. A. MILLIARIO. XXXI.
ITEM. ANIENEM. NOVAM. A. MILLIARIO. LXII. SUA. IMPENSA. IN. URBEM. PERDUCENDAS. CVRAVIT.

Et alia dicta confirmat Inscriptio:

IMP. CÆSAR. VESPASIANVS. AVGVSTVS. PONTIF. MAX. TRIB. POTEST. II. IMP. VI. COS. III. D.

Aquas Curtiam & *Ceruleam* perductas à *Divo Claudio*, & postea intermissas dilapsasque per annos novem suâ impensâ Urbi restituit; suntque majores illi Aquiductus, qui tum per *Tusculanam*, tum per *Appiam viam* ad montana tendentibus occurrunt, uti & hoc loco. Sed de singulis in particulari. Vide *Frontinum* in aureo lib. de *Aquiductibus*.

Ultrâ progredientibus & *Albano* approximantibus occurrunt à læva, rudera *Boville* oppidi, quod *Villa bovm* dicebatur, deinde *Villa Clodii*, & in medio *fani bonæ Dææ*, ubi in hospitio quodam à *Milone Clodius* interfectus fuit: à dextra varii tumuli & monumenta conspiciuntur; quorum tamen fuerint, nè sciremus, temporis edacitas nobis invidit; exceptis quinque

Bovilla

Clodius ubinam interfectus à Milone.

pyramidibus in formam conorum assurgentibus, quarum duæ adhuc ferè integræ, reliquis corruptis, conspiciuntur in via inter *Albanum* & *Ariciam*, & communi fama dicuntur *sepulchra Curiatorum*, de quibus jam in præcedentibus nostram sententiam exposuimus. Sed jam locorum singulorum hujus montani *Latii* descriptionem ordiamur.

In toto hoc ante *Albani* introitum spatio tanta monumentorum varietas occurrit, ut totum hunc tractum sumtuosissimis ædificiis, superbis Mausoleis, Amphitheatris, Circus, villisque deliciosissimis cultum fuisse, sepulchra magnificentiæ veteris signa abundè demonstrant. Est inter cætera, moles faxea ad portam *Albanensium* in extremam altitudinem exurgens, quam *Albanenses*

Antiquitatis monumenta.

Sepulcrum Alcani Albæ conditoris

Albanenses ex traditione certò sibi persuasum habent, sepulchrum fuisse *Ascanii*, primi *Albæ* regis & conditoris.

Sed hisce paucis enucleatis jam ad *Albæ Longæ* descriptionem nos accingamus.

CAPUT II,

De Origine, Antiquitate, & Situ *Albæ Longæ*.

Ascanius Albæ Longæ conditor assertur contra Cluverium.

Omniū Historicorum consensu *Ascanius* *Æneæ* ex *Creusa* filius, cognomine *Iulus*, *Albæ Longæ* conditor decernitur, contra *Cluverium*, qui uti historiam de *Æneæ*, Regibusque *Albanis*, puram putam fabulam esse putat, ita *Albæ Longæ* multò quoque alium conditorem, quàm *Ascanium* fuisse sentit, longis scilicet ante *Ascanium* temporibus à *Pelasgis* aut *Evandro* conditam. Verùm cum is quàm dubiis incertisque fundamentis in adducendis rationibus nititur, tam certis nos omnium scriptorum *Romanorum* autoritate fulti, id asserimus, quod huc usque in dubium revocatum nemini fuit. *Albam* ita *Longam* ab *Ascanio* conditam omnes existimant. *Tibull.*

Ante oculos Laurens Castrum, murusque Lavini est:

Albaque ab Ascanio condita Longa fuit.

Cui subscribit *Solinus* c. 8. *Constituta ab Ascanio Alba longa.* *Livius* l. 1. *Ascanius* abundante *Lavinii* multitudine, florentem jam, ut tunc res erant, atque opulentam urbem, matri seu novercæ reliquit, novam ipsè aliam sub *Albano* monte condidit, quæ à situ porrectæ in dorso montis urbis *Longa Alba* appellata. quibus consentiunt *Dionysius*, *Strabo*, *Plinius*, *Aurelius Victor*. Cujus condendæ occasio sic se habet: *Ascanius* completis in *Lavinio* triginta annis, recordatus novæ urbis condendæ tempus advenisse, verba sunt *Aurelii Victoris*, ex numero porcorum, quos pepererat sus alba, circumspèctis diligenter finitimis regionibus, speculatus montem editum, qui nunc ab ea urbe, quæ in eo condita est, *Albanus* dicitur, civitatem

Origo Albæ Longæ, & etymon.

communiit, eamque ex forma, quod ita in longum porrecta est, *Longam*, ex colore suis, *Albam* cognominavit. Vndè *Virgilius*:

*Littoreis ingens inventa sub ilicibus sus
Triginta capitum fœtus enixa jacebat
Alba, solo recubans, albi circa ubera
nati.*

*Hic locus Urbis erit, requies ea certa
laborum,*

*Ex quo ter denis Urbem redeuntibus
annis*

*Ascanius clari condet cognominis Al-
bam.*

De conditore itaque hujus Urbis *Ascanio* nulli amplius dubium esse debet, nisi quis totam *Romanorum* historiam invertere attentet, quod in sensati & judicio pollentis Historici mentem cadere non posse, certè mihi persuadeo. Hoc itaque posito, jam de situ & loco fundatæ urbis agendum est, ut quisnam ejus genuinus situs fuerit, luculenter pateat.

De Situ & Loco *Albæ Longæ*.

Plures in eo errore hucusque perstiterunt, putantes, *Albam Longam* ab *Ascanio* eo in loco conditam fuisse, ubi in hodiernum usque diem persistit, & *Albanum* dicitur: imò ipsi incolæ *Albanenses* ita semper hanc sibi veritatem persuasam habuerunt, ut supra oppidi portam lapidem posuerint, hujus rei testem, scropham videlicet triginta porcellis circumdatam, veluti primi ejus hoc loco situs & originis irrefragabile symbolum. Veruntamen qui *Dionysii*, cæterorumque Scriptorum, hujus urbis topographiam exactius examinarit, is longè alium ei situm attribuere, ipsa verborum claritate convi-
ctus

*Albanum distat ab Albalon-
ga.*

VETERIS ALBANI LACUS
 et Albæ Longæ aliorumque adjacentium loco-
 rum descriptio.

ALBA

aus cogetur. Verum ut genuinum hujus tam omnibus seculis celebris urbis locum, omni qua fieri potest diligentia, quam penitissimè examinarem, Agrum Albanum adii, singula loca inspexi, singula quoque cum Authorum scriptis ritè combinando, tandem verum & genuinum locum detexi, quem jam minutim describam. Primò siquidem Montem Albanum, in cujus dorso *Albam Longam* conditam scribunt, 20 mill: pass: à Roma distitisse. Ita Strabo

Verum Albæ Longæ situm detegitur ex Historiâ.

l. 9: Ἀσκάνιον Ἀλβαν κτίσας ἐν τῷ Ἀλβάνῳ ὄρει, διέχοντι τῆς Ρώμης τοσάτον, ὅσον καὶ ἡ Ἀρδέα. *Ascanium Albanum condidisse in monte Albano, qui tanto à Roma, quanto Ardea distat intervallo. Cum itaque Albanum hodiè, uti & olim, non nisi 16 mill. pass: distet, certe Albam Longam in Albano minimè conditam fuisse, luculenter patet. examinemus verba Dionysii, situm Albæ Longæ ità graphicè exprimentis, ut de eo impofterum nulli dubium esse queat:* Ἡνίκα δ' ὠκίζετο, πρὸς ὄρει καὶ λίμνῃ καλεσθεύσῃ, καὶ μέσον ἀπέχουσα ἀμφὲν. καὶ ἦν ὡσπερ τεῖχη τῆ πόλεως ταῦτα δυσάλωτον αὐτὴν ποιεῖντα. τότε γὰρ ὄρθον τῆς πάνυ ὀχυρῆν δὴ καὶ ὑψηλὸν ἔστιν, ἥτε λίμνη βαθύα καὶ μεγάλη, καὶ αὐτὴν διὰ κλεισιάδων ἀνοιγομένων ὑποδέχεται το πεδίοντα μιδομήνην, ὅπου Ἀβέλονται.

Dionysii testimonium graphicum de Alba Longa.

Olim, inquit, cum edificaretur apud montem & lacum exstructa, ita ut medium inter utrumque occuparet spatium, ac veluti muri inter urbem tuebantur, nè facile caperetur. Nam & mons admodum altus est, & naturâ munitus. Lacus quoque profundus & magnus, ex quo reductis claustris in subiectos campos aqua dispensatur, quantam ejus incolæ volunt. Ita Dionysius. Cum itaque etiamnum & mons & lacus superlint, de situ urbis Albæ veteris vero nemo dubitare potest. Sed discutiamus singula verba Dionysii: primò enim dicit, Albam apud montem & lacum exstructam

fuisse, quæ non ita intelligenda sunt, quasi è latere meridionali aut boreali condita sit, sed inter ipsum montem & lacum, ita ut medium, verba sunt *Dionysii, inter utrumque spatium obtineret: & ut situm amplius & exactius determinet, addit, ita inter montem & lacum fuisse ædificatam, cui ex una parte mons omninò altus editusque, ex altera parte lacus profundus & magnus murorum instar, vel ab ipsa natura probè munitorum forent: atque hoc pacto ab omni insultantium hostiù accessu, tutrice natura facilè defenderetur. Hæc sanè descriptio in Albanum cadere minimè potest, cum & Lacus & mons ab eodè remotiores sint, quàm ut *Dionysii* verbis accommodari possint.*

Dico itaque situm *Albæ Longæ* genuinum fuisse inter montem illum, quem vulgò monte *Cavo* vocant, & Lacum, hodie *Lago di Castro Gandolfo* vocitatum, eo in loco, quo hodie *Patrum S. Francisci de Observantia Monasterium* visitur, quod villæ, quam vulgò *Palazzuolo* vocant, adjacet: hoc enim loco *mons Albanus*, id est, *Cavus*, editissimus sanè & perarduus ascensu saxea sua mole usque ad lacus dorsum, spatium fere planum, dimidii circiter milliaris *Italici* spatium in latitudine efficit; atque in hoc spatium, quod & montis & lacus dorsum est, *Albam* conditam fuisse, irrefragabili argumento ex *Dionysio* colligitur.

Albæ Longæ situm genuinum.

Albam verò *Longam* dictam fuisse, eò quod supra dorsum montis, ipsumque lacus marginem, in circuitu à dicto *Palatiolo* usque ad *castrum Gandolfinum*, continuata ædium serie disposita fuerit, & dictus *Dionysius*, & totus ille tractus, innumeris fanis semirutis, ædiumque parietinis tum primum testatus est, quandò *Alexander VII Pont. Max.* præteritis annis intra montis concham à *Castro Gandolfo* ad *Palatiolum* usque viam ambulationi percommoam, nec non summæ amœnitatis, complanatis scopulosis tractibus, remotisque rudibus virgultisque aperuit; in qua

Alba cur Longa cognominata.

Via ab Alexandro VII Pont. facta.

E etiam-

Rudera
Antiquita-
tis.

Albæ
Longæ
ficus Geo-
metricis
rationibus
manifesta-
tur.

etiamnum pavimenta lapidibus musivo, seu tessellato, opere insertis eximie exornata, vetustæ magnificentie luculentum symbolum, spectantur: ita ut non lacus tantum quoad superiorem marginis oram cultus, sed & declivè profundi crateris ad lacus usque ripam, fanorum structuris, cæterisque ædium fabricis, uti capitella, peristyliæ, trabes, columnarum arcuumque passim obvia fragmenta testantur, quam excultissimum fuisse censerì debeat.

Et ut res tota luculentius pateret, totum spacium à radice montis Albani eo in loco, ubi in dorso planitiem extenditur, usque ad marginem lacus, ad quem *Monasterium Patrum S. Francisci*, & *Palatiolum Colonnensium Principum* situm est, summa cura dimensum, 400 passuum communium, quorum unus 2 pedes facit, id est 800 pedum, seu 1200 pal. inveni, intra quod spacium, quoad latitudinem, *Albæ Longæ* fuisse situm, ex verbis *Dionysii* conjicio. Deindè lacus quoque profunditatem eodem in loco dimensus, declivem ejus descensum usque ad littus aquæ fecundam rectam lineam 460 passus, id est 920 ped. inveni; ex quibus deindè juxta trigonometricas leges profunditatem crateris perpendicularem 237 palmorum, basis verò, à lacu usque ad normalem lineam, 105 palmorum latitudinem comperi. Sed ut ad instituti nostri tramitem revertamur, dico *Albam Longam* totum illud spacium, quod est inter dictum *Monasterium Patrum S. Francisci* usque ad cænobium *Patrum Cappuccinorum*, & ultra in margine crateris lactis, si rudibus, quæ passim ibi à fodientibus reperiuntur, credendum est, occupasse. Dum hisce indagandis destinarer, dicti Patres Ord. S. Francisci me introduxerunt in Cryptam quandam subterraneam alto fornice constructam, in qua ex præduro lapide ingentis molis monumentum ostenderunt, quod Antiquariæ rei periti sepulchrum *Anci Martii IV Romanorum Regis* credebant fuisse; ego

Sepulcrum
Tulli Ho-
stili, quod
alii putant
Anci Mar-
ci.

verò verisimilius ipsius *Tulli Hostilii* fuisse, ex Authoribus colligo. Nam ut *Dionysius* ait, *Tullus* avitum *M. Horatium*, qui unus è tergeminis supererat, cum equitatu peditumque lectissimis, mittit *Albam*, jussum quamprimum ut amicus receptus esset, intra mœnia, civibus in potestatem redactis, urbem funditus evertere, nec ulli vel privato vel publico ædificio parcere, fanis exceptis: quem sæpius, tum ut *Albæ* à se destructæ vestigia contemplaretur, tum ut venationibus corpus exerceret, eò se contulisse, non infimæ notæ Authores asserunt, ubi & morbo infestatum fatis cecidisse, ajunt, ibidemque reconditum; & colligunt ex iis *Dionysii* verbis: *Fanis exceptis*. in quorum unum postmodum conditus fuerit; perpetuâ sui apud posteros, qui ea visitaturi erant, relictâ memoriâ. Atque hæc fuit celeberrima illa *Alba Longa*, tot scriptorum celebrata monumentis, ab *Ascanio*, ex *Ænea Anchise* filio & *Creusa Priami* filia prognato, teste *Dionysio* condita, *Romani imperii* origo, cum per 500 post ædificationem annos, tredecim exceptis, stetisset, eoque temporis spatio populi frequentia opibusque, & cætera felicitate plurimum aucta fuisset, triginta oppidorum *Latinorum* mater, & gentis toto eo tempore princeps, à novissima sua colonia solo æquata, hodiè quoque deserta manet. Cui subscribit *Livius*. *Egressis autem Urbem Albanis, Romanus passim publica privataque ædificia adequat solo, unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio & ruinis dedit. templis tamen Deum, ita enim edictum fuerat à Rege, temperatum est: ita Livius. Vbi Dionysius quoad tempus, quo stetit Alba, à Livii traditione differt; ille enim 500 annis, demptis tredecim stetisse ait; hic quadringentos tantum. Sed cum Livius tantum absolutè centenarios annorum cæteris omissis posuerit, Dionysius verò quingentos posuerit, tredecim exemptis, quæ faciunt 487 annos,*

Albæ 30
oppidorum
mater, Ro-
mani imperii
origo.

Albæ de-
structio.

Concordia
annorum
fundationis
Albæ, quæ
Livius &
Dionysius
differunt.

annos, facile hoc pacto concordari poterunt. Sed hæc de *Albæ* situ sufficiunt; jam ad *Albani montis* situm scrutandum progrediamur.

C A P U T III,

De Monte Albano, ejus situ, natura, proprietate.

De Montis
Albani situ
controversia
fit.

Situs *montis Albani* non minus, quàm *Albæ* in eo conditæ apud nonnullos controversus fuit. Quidam *montem Albanum* pro *Algido* sumpserunt, qui quantum hallucinati sint, in sequentibus docebitur. Alii *montem* hunc posuerunt eo in loco, ubi modo *Monasterium Cappuccinorum* exstat; sed cum is non mons, sed *clivus* seu *colliculus* sit, *mons autem Albanus*, præterquam quod præcellus, salebrosus & difficilis quoque ascensu sit, statim vel ipsis *Dionysii* verbis refelluntur. Dico itaque *montem Albanum*, alium non esse, quàm, quem hodiè *monte Cavo* vocant; quod si *Dionysii* descriptionem attentè legamus, adeò verum est, ut insensatæ mentis esse videatur, qui ei contradicere audeat. Dicitur & *Livio*, *Iugum Albæ Longæ*, eo quod sub ipso condita sit *Alba*, uti *Chorographia* docet. Præcellum & sublimi vertice per totum *Latium* spectabilem fuisse, jam ante ex *Dionysio* patuit; quod verò *Pœtæ* cum nunc tumulum, nunc collem vocent, id metri causâ factum esse puto: cum revera, uti ex dimensione ejus paulò post patebit, editissimus sit, & maximis *Latii* montibus non immeritò annumerandus. Nam in eum & *Romanos* rusticandi causa progressos, & tum maris tum terrarum longepotentium prospectu delectatos fuisse, *Martialis* hæc significat:

*Hoc tibi, Palladiæ seu collibus uteris
Albæ,
Cæsar, & hinc Triviam, prospicis,
inde Thetin.*

Et *Stadius* l. 4:

*Dardaniæ quamvis sub collibus
Albæ
Rus proprium, magnique Ducis mihi
munere currens*

*Vnda, domi curas mulcere, æstusque
levare
Sufficerent.*

Vocat & hunc *Livius*, aliique, *montem Iovis Latiarii*; in hoc *ferias Latinas*, de quibus postea, institutas; in vertice templum fuisse percelebre, tum *Iovis*, tum *Junonis Monetæ* *Livius* memorat: In *Albano*, inquit, monte tacta de cælo erant signum *Iovis*, arborque templo propinqua. Et l. 42: In consulatu *Posthumii Albani* & *M. Popilii Lænatii*, anno urbis conditæ, 578 scribit, eo anno *C. Cicerejum* *Prætorem* in *Corfica* signis collatis pugnavisse, septem millibus *Corforum* cæsis, captis 1700, è victoriâ peractâ votiisse, in *Albano monte* ædem *Junoni Monetæ*, quam quinquennio post, sub consulatu *Q. Ælii Pætii*, & *M. Junii Pennii*, voto persoluto exstruxit. Cujus & mentionem fecit *Dionysius*. In *Albano monte* *Junonis* exigua ædes supra mensam quandam dedicata, que dum *Orientem* solem spectaret, ad *septentrionem* conversa est; prodigium sanè sat celebre: uti & illud, quod *Livius* narrat, visos sibi nonnullos audire vocem ingentem ex summi cacuminis *Albani montis* luco, quo præcipiebatur, ut patrio ritu sacra *Albani* facerent. Post *Albam* quoque à *Tullio* dirutam, *Sabinos*que devictos, in *Albano monte* lapidibus pluisse, *Livius* l. 1. asserit. Quantæ verò religionis fuerit hic mons, & nemora circumfusa, *Cicero* in oratione pro *Milone*, ubi de *Clodii* occisione agit, sat monstrat. Non, inquit, est humano consilio, ne mediocri quidem, *Iudices*; *Deorum immortalium* curâ res illa perfecta. *Religiones* me hercule ipsæ, que illam *Belluam* cadere viderunt, commovisse se videntur, & jus in illo suum retinuisse. Vos enim *Albani tumuli* atque *luci*, vos, inquam, imploro atque obtestor, vosque *Albanorum obrutæ aræ sacrorum*

Mons Iovis Latiarius.

Origo Templi Junonis Monetæ.

Prodigium simulacri Junonis Monetæ.

Prodigiis, que contigerunt in monte Albano.

Mons Albanus summe sit Religionis.

Populi Romani sociæ & æquales, quas ille præceps amentia, cæsis prostratisque sanctissimis lucis, substructionum insanis molibus oppresserat; vestrae tum aræ, vestrae religiones viguerunt, vestra vis valuit, quam ipse omni scelere polluerat. Tuque ex edito Monte Sancte Latialis Iuppiter, cujus ille lacus, nemora, finesque sæpe omni nefario stupro & scelere macularat, aliquandò ad eum puniendum oculos aperuisti. &c. Ubi apertè monstrat, locum aris, fanis, lucis, delubris Deorum refertum fuisse, quorum rudera etiamnum in ipso vertice montis sæpius me spectasse memini: maximè verò *Dianæ Templum* ibidem fuisse celebre, cum de *Nemore Aricino* agemus, declarabitur. Ex quibus patet, quomodò Authores conciliandi sint, quorum aliqui *Albam Longam* infra montem, alii in monte fundatam fuisse dicunt. Infra montem enim sitam fuisse dicunt, in quantum infra jugum altioris montis fundata fuit; in monte verò positam fuisse, rectè quoque dicunt, cum lacus crater, seu dorsum verè & propriè, circa quem *Alba Longa* disposita fuit, mons sit, cujus radices vel usque ad ipsam *Albani Campi* planitiem sese extendant. Sed jam nonnihil de feriis *Latinis* in hoc monte institutis agamus, nè tam celebria festa præterijisse videamur.

Feria Latina, earumque origo.

Montem Albanum maximè *Feria Latina* apud posteros celebrem fecerunt, quæ post *Albam* dirutam à totius *Latii* populis in eo celebrari solebant. Ita *Stephani Epitomator*: λέγεται κ̄ Ἀλβάνῳ ἐν Ἰταλίᾳ ἑπ̄, ἐν ᾧ ἱεροποιῶν ἐστὶν ἕρπον̄. Dicitur & *Albanus* in *Italia* locus, in quo sacrificia fiebant. ubi haud dubiè in textu mendum intervenit, dum loco ὄρε̄, τόπ̄, pro monte locum posuerunt: atq; ita vertam, est & *Albanus* in *Italia* mons. Et *Strabo*; In *Albano* monte totius *Imperii* coactò concilio, Romanos cum *Latinis* *Iovi* sacrificasse scribit. Sed præ omnibus aliis graphicè sanè *Latiaria* ista festa (ita enim *Ferias*

Latinas nominabant à *Iove Latiari*, cui consecrabantur) describit *Dionysius*. Origo eorum ita sese habet: *Tarquinius Superbus* harum institutor, *Latinae gentis* imperio potitus, cum refractarios *Volscos*, *Hernicos*, *Sabinos*, *Æquos*, cæterosque, in politicam *Latinorum* unionem cogere non posset, non alio, nisi politica quadam astutia & calliditate usus, id, quod jam dudum unicè desiderabatur, tandem confecit. Legatos itaque misit ad *Volscos* & *Hernicos*, eorum quoque amicitiam & societatem expetens: *Volscorum* duæ tantum gentes consenserunt, *Echetrani* & *Antiates*; *Hernicis* post longas preces universis societatem decernentibus. Ut autem perpetua fœderis pactione firmiter stabilirentur, solitâ astutiâ usus hunc modum invenit: commune templum *Romanorum Latinorumque*, *Hernicorum* quoque & *Volscorum*, qui sociorum confederatorum numero adscripti essent, designavit, ut quotannis ibi solemnem cœtum agitantes epularentur unâ, & communia sacra participarent; & uti, cum de epulis & convivij tractatur, nemini displicere posse videbat, ita quoque festi jucunditate tracti invitationem æquis animis acceptarunt omnes. Locus itaque conventui constitutus fuit in meditullio fermè harum gentium, mons excelsus *Albae* imminens, ubi singulis annis *feriæ* celebrarentur, atque hisce durantibus ab omni vi, hostilique insultu temperarent omnes, sacraque *Iovi Latiari* facerent epulisque vacarent; constituto quoque, quid quisque populus in ea sacra contribuere, quamque portionem recipere deberent. Fuerunt autem, *Dionysio* teste, harum feriarum ejusque sacrificii participes civitates 47, conferebantque in eas ferias populi, alii agnos, alii caseos, quidam lactis certum modum, quidam consimile liborum genus: communis omnium victima erat taurus unus, de quo cuique populo portio tribuebatur. Sacrificabant autem pro universis; eique sacrificio præerant *Romani*.

Authorem de Albæ seu sententia conciliantur.

Origo feriarum Latinarum.

Tarquini Superbi in adjungendis sibi populis astuta solertia.

In Feriarum Latinarum celebrationem communi populi studium.

La Fiera
unde nomen
suum sorti-
sa?

Romani. Latina itaque ferie (à quibus in hunc usque diem (*la Fiera*) nomen, quo nundinas appellare solent, *Italica* mansit) Varrone teste, *dies conceptivus* dictus à Latinis populis, quibus in Albano monte ex sacris carnem petere fuit jus cum Romanis, à quibus Latinis Latinae dictae sunt; quod confirmat Plinius l. 3. c. v. Carnem autem, Servio teste, Latini *Viscerationem* vocabant; atque adeò avide carnis hujusmodi portionem ambibant, ut, cum jam nonnihil bellorum intervenientium turbine desuisent, pontificum decreto denuò instauratae sint, eò quod legati ab *Ardea* in senatu questi erant, in *Monte Albano* sibi Latinis carnem more solito datam non fuisse.

Quo in loco
montis fe-
riae cele-
bratae sint?

Ubinam verò, & in quo montis loco celebrarentur dicta *Latiaria* festa, seu *feriae Latinae*, controversum est apud Authores: omnes in *Albano monte* celebratas fuisse ajunt; quod de vertice montis dici minimè potest, cum vertex minorem planitiem, quam quae tantos populos contineret, habeat; neque in declivi montis celebrari potuerunt, cum scopulis virgultisque impeditus locum praebere non potuerit. Examinatis itaque à me non semel totius montis tractibus, conclusi tandem, locum feriis constitutum alium non potuisse esse, quam quem hodiè *Campum Hannibalis* vocant, eò quod *Hannibal Romam* adoriturus, cum universo suo exercitu in ipso substiterit; itaque ad milites suos animandos, *Romam* in praedam praemiumque, si generose se gererent, monstraverit. Est hic campus in ambitu facile trium milliarium capax, nundinis celebrandis, ob magnam lignorum frondiumque, ad tentoria construenda, copiam, sanè aptissimus, nec non ob magnam scaturientis aquae abundantiam, pratorumque viridantium amoenitatem, perquam deliciosus. Rectè itaque in monte dicuntur celebratae, non in vertice, sed paulò infra, ubi mons in ingentem planitiem expansus, hunc campum efficit,

Campus
Hanniba-
lis.

ex quo deindè per salebrosas vias ad lacum usque per sesquimilliare ferè descenditur; adeoque vere & proprie hic campus in monte eoque editissimo constitutus dici debeat, cum ad radicem hujus montis *Albam* conditam fuisse supra ostenderimus. Ex *Alba* verò ad *Lacum* usque alius non minor descensus, quam ex dicto campo aut monte ad *Albam* deprehendatur. Una restat difficultas de *Foro populi*, quod oppidum in *monte Albano* positum fuisse, Authores consentiunt; sed situm ejus non determinant. Ego, ut & hanc difficultatem deplanarem, ex Authorum combinatis relationibus tandem inveni, alium situm non habuisse, quam quem hodie oppidum, quod vulgò *Rocca di papa* vocant, obtinet, scopuloso montis lateri adnexum. Et nominis ratio statim se prodit: cum enim *populi*, qui feriis quotannis celebrari solitis intererant, non omnes suis gauderent territoriis, occasione tantorum populorum ad ferias confluentium, vicinum oppidum constructum fuisse, verisimile est, quod à *Feriis populorum Latinis*, *Forum populi* appellarunt. Plinius l. 5, c. 5, ubi civitates *Latii* enumerat, *In Monte*, inquit, *sunt Foro-populenses*. Dionysius l. 54 ait, *in Foro populi domum publicam fuisse, in quam consules sacrificaturi devertent, eamque, dum ibidem quodam tempore convenirent, fulmine fuisse percussam*. Fuisse autem non tam oppidum, quam vicum, sive congeriem casarum sine ordine coacervatarum, prout & locus & spaciū unicuique permittebat aedificare. Vnde *Ovid. l. 3 pastor*: *Indigenas, sive Foro-populenses, turbam forenses* vocat, civilitatis expertem. Sed ut ad montem revertamur, is hodie vulgò *Monte Cavo* dicitur, qui continuato vertice in circuitum, alium montem, priori altitudine non cedentem, constituit, quem ego *Algidum* esse assero, uti in sequentibus ostendetur; atque inter duos hosce montes, veluti intra concham quandam, amœnus plane & deliciosus

Forum po-
puli quon-
iam lo-
cus fuerit?

Descriptio
loci Ferie-
rum.

Rocca di
Papa.

liciosus *Hannibalis Campus*, pascuis uberrimus existit, trium fere milliarium in circuitu capax, cui ex occidua parte in salebroso montis descensu castellum adnexum est, quod à captivitate cujusdam Pontificis, etiamnum vulgò *Rocca di Papa* dicta, Colonnensium Principum jurisdictioni subjicitur. Totus hic tractus sylvosus ac vastissimis castaneis undiquaque, magno oppiduli emolumento, refertus est. Sunt, qui hoc castellum *Algidum* putant, sed uti paulò ante dictum est, valde hallucinantur, quemadmodum suo loco demonstrabimus, ubi genuinum situm *Algidi* decernemus. Ab hoc op-

pidulo fit introitus in *Campum Hannibalis*, & hinc per declive montis prægrandibus strata silicibus via datur usque ad montis verticem, quorum in hunc usque diem adhuc remanent vestigia. Ex ipso vertice jucundissimus undiquaque prospectus se aperit, quo universum *Latium*, & mare longe lateque patulum, *Pontiam*, cæterasque mari insitas insulas, *Circeios montes*, *Cajetam* usque, unico aspectu facile comprehendas, quo *Volscos*, *Sabino*s, utrumque lacum, quo totam licet æstimare *Romam*. Sed hæc de *Monte Albano* satis dicta sint.

Campus Hannibalis pascuis fontibusque amenissimus.
Via strata silicibus ad verticem usque montis Albani.

CAPUT IV,

Lacus Albanus, ejusque origo, & mirabilia.

Lacus Albanus, uti in præcedentibus ostensum fuit, situm habet sub *Alba Longa*, profundissimum, instar conchæ aut crateris, intra quem margine undiquaque protuberante conditus est; cujus declive latus, uti olim, ita in hodiernum usque diem, villis, monasteriis, lucis, sylvosisque recessibus, nec non vineis ex ea parte, qua septentrionem respicit, consitum est; & de antiquis quidem habitationibus sat fusè in præcedentibus dictum fuit: jam de moderno ejus situ nonnihil producamus.

Quantitas
lacus.

Habet hic lacus in circuitu octo ferè millia passuum, marginemque crateris habet modò altiorem, modò depressiorem; ubi hodiè *Monasterium S. Francisci* juxta *Palatiolum*, vulgò *Palazzuolo*, infra *Albani montis* radices, existit, ibi altissimus est, ubi sylvam marinam attingit, humillimus; profunditas perpendicularis maxima usque ad superficiem lacus, 485 pedum, minima verò, 292 pedum à me comperta fuit. Tribus in margine crateris splendescit *Cænobiis*: primum est *Patrum Franciscanorum* prope *Palatiolum*; inter hoc vero & lacum *Eremitorium* in declivi montis

costa exstructum; magno *Eromicolæ* evolumento ab advenis frequentatur. Alterum *Patrum Cappuccinorum*, quo in agro *Romano* quicquam deliciosius spectari nequit: viridariis, sylva, ambulacris, fontibus, nec non septem stationum sacellis, ornatissimum; in cujus suprema horti parte, hinc mare, inde lacus, & universus *Latii*, seu *agri Romani*, districtus in apertum prodit. Tertium *cænobium* est, alterius ordinis *S. Francisci*, non procul à *cænobio Cappuccinorum* dislitum; quod paulò post sequitur oppidum, *Castrum Gandolphi*, vel hoc nomine celebre, quod *Pontificiæ* rusticationis sedem sortitum sit, cui *Alexander VII* Pont. opt. max. ultimam magnificentiæ coronidem imposuit, dum palatium in ampliorem formam extendit, Basilicam tholo xystoque superbam, nec non meliorum hujus temporis pictorum monumentis spectabilem ex fundamento crexit; viam omni amenitate refertam, *Palatiolum* usque, rupibus ruderumque semisepultis ruinis deplanatis, stravit; dignum sanè *Pontificiæ* Majestatis opus. Sed margine montis lustrato, jam ad *Lacum* investigationem paulatim descendamus: ubi primò obvia fit do-

Castrum Gandolphi ab Alex. VII summa magnificentia excelsum, mentium Pontificiarum relaxationi, ob amenitatem mirè opportunum.

Lacus Albani investigatio.

mus

*Delineatio Crateris Lacus Albani
 Juxta situm Modernum.
 Habet Crater Lacus Albani in circuitu octo milia passuum
 Geometricorum, quorum unusquisq; habet 5 pedes Geometricos.*

mus piscatoria, lincibus, scaphisque tum ad piscandum, (piscibus enim optimis, praesertim anguillis, abundat) tum ad navigandum relaxandi animi gratia, probe instructa. Lacus, uti bolidè mihi exploranti compertum est, fundum habet oppidò inaequalem, in nonnullis locis depressiorem, in quibusdam profundissimum, in uno etiam nulla bolidè explorabilem, maximè è regione palatioli sive Eremitorii, de quo paulò ante, quod in declivi crateris sibi quidam Dei servus solitariae vitae amore exstruxit, ubi asperiori vitae delicias quoque hortenses jungens, complures ad se visitandum amoenitate loci probè sanè exculti, allexit. Sub hujus igitur Eremiti scopuloso tractu, Lacus profunditas inexplorabilis est, comperique, aquam ex intimis Albani montis visceribus magno sese impetu adinstar fluminis evolvere; argumento luculentissimo, intra montem ingens quoddam hydrophylacium latere, quod uti ex mari continuo fluxu impletur, ita non huic tantum, sed & Nemorensi, quem speculum Dianae vocant, per subterraneos inciles, uberimas aquas suppeditat; quod verò fundus attingi non possit bolidè, causam reor esse, quod vehementia currentis aquae bolidem secum abripiat; atque ita esse experientia me docuit: nunquam enim chorda, cui alligabatur bolis κατά τὰς ὀρθὰς, sive ad perpendiculum deorsum vergebat, sed obliquo quodam motu jam versus montem, modo versus lacus aperti planitiem nonnihil declinabat; quo clarè fluxus quidam & refluxus aquae designabatur: undè mihi clarè patuit, quomodo olim ingens illud prodigium exundantis lacus accidere potuerit. Verum cum hic casus omnibus seculis memorabilis fuerit, hinc eum paucis describendum duxi.

* Medio belli ardore, quo Romani cum Vejentibus de rerum summa decertarent, res, ait Plutarchus in Camillo, Lacui Albano accidit, cum quovis ra-

risimo miraculo conferenda, quae, quia vulgari causa & ratione ex rerum natura ducta carebat, pavorem incussit. Aestas erat extrema & praecipua, nec caelestibus aucta aquis, nec ventis admodum turbulenta austrinis; Lacus autem, & amnes, rivique ac fontes, quos habet Italia frequentes, jam planè exaruerant, partim exiguam, partim tenuem trahentes undam, fluviique per aestatem, ut semper fit, humili & depresso alveo ferebantur. Quum ecce Lacus Albanus, qui neque aliunde ducit originem, neque aliò sese effundit, fertilibus cinctus collibus, nulla de causa, nisi si qua divina, inflatus, manifestò intumuit, ita ut pertingeret ad dorsa montium, & summos undique aequaret tumulos: sine aestu tamen aut commotiori aliquo fluctu. Id pastoribus primum erat bubulcisque miraculo: ubi verò dorsa repagulo, quo veluti isthmo seu aggere à subjectis campis arceatur, refracto, per saxa atque plantas magno cum impetu in mare defluxit; tum non Romanis tantum terrorem incussit, verum etiam toti Italiae visus est magnum quid portendere. Valerius Maximus l. 1. c. 6. Quum bello acri & diuturno Vejentes à Romanis intra mœniâ compulsi capi non possent, eaque mora non minus obsessibus quàm obsessis intolerabilis videretur, exoptatae victoriae iter miro prodigio Dei immortales patefecerunt; subito enim Albanus lacus, neque caelestibus imbribus auctus, neque ulla inundatione ullius annis adjutus, solitum stagni modum excessit. Cujus rei explorandae gratia Legati ad Delphicum Oraculum missi retulerunt, praecipere ab eo, ut aquam Lacus ejus emissam per agros diffunderent: sic enim Vejos in potestatem populi Romani venturos; quod priusquam Legati renunciarent, Aruspex Vejentium à milite nostro raptus, & in castra perlatum, futurum dixerat; id est, ut Livius dicit, Aruspex his verbis vaticinantis in modum cecinit: Priusquam ex Lacu Albano emissa foret, nunquam potiturum Vejis Romanum, sic libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse. Iamque Romani desperatione humana fata Deosque spectabant: cum ecce Legati à Del-

Vaticinia
de Lacu.

Profundi-
tas Lacus.

Prodigium
exuberantiss
Lacus.

à Delphis veniunt, sortem oraculi adferentes congruentem responso captivi vatis, cujus hæc summa erat: Romane, aquam Albanam cave lacu contineri; cave in mare manare suo flumine sinas; emissam per agros rigabis, dissipatamque rivis exstingues. Vide de hisce Ciceronem l. 1. Divin. fufius tractantem. Atque hac occasione Romani Hetrusci vatis dicta fecuti, perfosso monte, admirabili fanè artificio, aquam per canalem in campos Romanos deduxerunt; victique Veientes, civitas everfa, relicta in prædam militibus; Furius Camillus Dictator triumphans parta victoria Romam ingressus est, anno ab urbe condita 360, curru equis candidis in vectus, quod ante eum nemo fecerat. Sed jam canalis descriptionem ordiamur.

Canalis, quo aqua lacum exoneratur, à Romana Rep. exstructus.

Est hic *Canalis* in hunc usque diem superstes, cujus situm longitudinem, latitudinemque à me summo studio exploratam subdo. Sub *Castello Gandolfino* declivi montis 600 ferè pedibus ad lacum occurrit magna constipatarum arborum multitudo, quæ efficit, quominus orificium *Canalis* sine perito duce inveniri possit; hæc arbores intra lacum proclives scaphâ subeuntibus, ingens occurrit arcus quadris lapidibus ingenti mole adinstar prægrandis portæ constructus, quam ubi subieris, tum ecce *Canalis* latitudinis septem palmorum se spectandum præbet. Altitudo pro diversa terrenarum partium conditione varia est, jam depressior, modò altior, ubi maxima est, decem palmorum deprehenditur. Transit hic *Canalis* sub ipso *Castro Gandolfino* trecentorum ferè pedum profunditate, & continuata 1500 ferè passuum longitudine per varios anfractus & diverticula, tandem in agro Albano exitum sortitur, prope molendinum quoddam, cui ad conterendum frumentum rota molaris lapidis versatione servit; & ex hinc ad aquas Sylvias festinans paulò post *Tiberi* miscetur. Aqua *Canalis* quinque palmorum profunditatem habet; quamvis non dubitem, pro cæ-

terorum constitutione annorum, nunc altiorem, nunc depressiorem comperiri. hoc enim anno 1662 sicioris constitutionis vix 2 palmorum profunditatem habebat.

Duo nobis hîc dubia à nonnullis mihi proposita solvenda sunt. Primum est, utrum prodigiosa illa *Lacus* exundatio vi naturæ acciderit, & quonam instigante, tum *Aruspici Hetrusci*, tum *Delphici* oraculi vaticinio tam certum futuræ rei eventum sortita sit? Alterum est, cum testimonio Authorum supracitatorum *lacus* primò non habuerit exitum, neque alterius fluminis introitum, quomodo, aut qua ratione, qua naturæ efficacia præter insolitum modum intumuerit, præsertim æstate sicca, & nullis imbribus obnoxia.

Ad primum respondeo: Cum toto Gentilitatis tempore, nullo non tempore hujusmodi prodigia visa sint; ut cum post conditam *Albam*, dum Patrios Deos sive *Penates* ex *Lavinio* in recentis urbis *Albæ* delubrum deportarent, postero die illi denuò *Lavinii* reperti sunt; cum *Iunonis* facies in *Montis Albani* templo, quæ occidentem spectabat, altero die orientem spectare visa sit: cum simulacra Deorum sanguinem sudare visa sunt; voces auditæ animalium de successu rerum monentium: pluvix lapidum, lactis, sanguinis; similiaque, quibus Historicorum monumenta referta sunt: & ut paucis me expediam, Dico, illa nulla ratione vel divina virtute, aut *Agathangelorum* opera contigisse; cum enim ea omnia ad idololatriam superstitionesque in animis gentilium propagandam ordinata fuerint, si à Divina aut angelica virtute accidissent, Deus & angeli ad malum & detestanda peccata, quæ passim in sacrificiis committebantur, aliquo modo cooperati videri possent, quod Divinæ naturæ profus repugnat: quare omninò cum *S. Augustino* l. de Civit: Dei dicendum est, pleraque hujusmodi, quæ malum spectabant, humani generis hostis effectus fuisse;

Dubia solvuntur, de prodigiosa lacus exuberatione.

Prodigia à demonibus exhibita.

fuisse; qui uti à principio divinitatis ambitione laboravit, ita nihil non egit, ut illam mirandorum effectuum exhibitione, justo Dei iudicio sic permittente, in cœcæ gentilitatis animis propagaret; in prodigiis tamen, non nisi puris naturæ effectibus ad eandem superstitionem in lumine fidei destitutis hominibus implantandam, usum fuisse, is solus inficiabitur, qui mille artes, mille illusionum technas cacodæmonum non novit: vide quæ uberrimè de prodigiorum naturalium origine, tum in *Mundo subterraneo*, tum in *opusculo de prodigiosis crucibus in vestibus hominum anno 1661. Neapoli visis*, scripsimus. Et hæc quoad primum dubium sufficiant.

2. *Dubium.* Ad alterum quod attinet: nego planè *Dionysii* cæterorum assertionem: *Lacum* ante perfossum montem exitum non habuisse, nec aliunde aquam recepisse. Nam ut in *Mundo subterraneo*, & *Hetruriae descriptione* ample deduco, exercent singuli similes *Lacus* occulta sua cum subterraneis meatibus commercia, quibus implentur deplenturque. Si enim *Lacus Albanus* aliunde non implebatur, certe contra omnia naturæ principia, eum in tam immodicam altitudinem intumuisse, dici debet: & consequenter novam aquam in eodem loco divinitus productam fuisse fatendum est, vel dæmonum ope craterem repletu fuisse, quod admitti nec potest, nec debet; cum non solum Deus Opt: Max: sed & ipse dæmon puris naturæ legibus utantur ad huiusmodi effectus præstandos. Quomodo itaque id fieri potuerit, explicandum duxi.

Et primò quidem certum est, *Lacum* hunc non solum per subterraneos meatus *montisque Albani* hydrophylacium aquam ex mari, uti supra innuimus, recipere, sed & receptam per abditos terræ canales extra diffundere; quod experientia me docuit in *Lacus* hujus exploratione: siquidem bolidis ope inveni, intra *cænobium Cappucinatorum* & *Palatium*, locum, ubi bolis omninò intra abditos montis recessus abripitur, mani-

festo signo, ibi canalem quendam abditum esse, quo *Lacus* sese intra *Lacum Nemorensem* exoneret; & ipse *Nemetini* uti & *Genzani* olim *Cynthiani* incolæ testantur, ad septentrionalem *Lacus* ripam, locum spectari, continuis ebullitionibus ferventem, quo vel ipsi hujus opinionis sunt, vel ex *monte Albano*, vel ex ejus *lacu* aquam eo in loco exonerari, quorum utrumque dici potest; sed de *Lacu Nemorenfi* non nisi mille passibus ab *Albano lacu* distito, in sequentibus pluribus dicemus. Alter meatus *Lacus* subterraneus respicit *Tusculanum agrum*, ubi passim innumeri rivi, fontiumque scaturigines spectantur, quorum confluxus & *Maraniam* fluvium, & aquam scabram seu tepulam causari nemo ignorat; quæ quidem aliundè, quàm ex *lacu* ipso, aut montis hydrophylacio originem suam non trahunt. Monte itaque nondum aperto, lacus per duos hosce indicatos canales, occulta negotiantis naturæ industria exonerabatur. Quomodo vero tunc temporis *Lacus* in tantam altitudinem, usque ad ipsam exundationem intumescere potuerit, explicandum restat.

Dico, itaque quod incrementum *lacus* immodicum, minime, uti paulò ante quoque insinuavi, aut aruspiciis *Hetrusci* divino quodam afflatu agitati vaticinationi, aut *Delphici oraculi* virtuti adscribendum sit, sed dæmonum inspirationi, qui uti intra abdita *lacus* penetralia magnum quidpiam eo anno ex molientis naturæ occupatione non ignorabant, ita præoccupatis *Romanorum* per *Vejentis* aruspiciis vaticinationem animis de futuro *Lacus* incremento atque eluvie effecerunt, ut dum omnium curæ & cogitationes in tantum prodigium converterentur, atque omni spe humana exuti, quid agerent, nescirent, ad id confugerent tandem, quod solitarum superstitionum asylum erat, *Delphicum* inquam *oraculum*, adeoque ad Deorum Dearumque cultum prosequendum ferventius animarentur: unde istiusmodi incrementum, purum

F naturæ

Demonis technæ ad stabilendam idololatricam.

Subterranei Lacuum meatus.

Occulti canales lacus Albani, per quos se exonerat aqua.

naturæ opus (quo ad superstitiosis peccatoribus sub prætextu miraculose eventus facilius imponendum dæmones utebantur) fuisse sic ostendo.

Lacus incrementum investigatur.

Cum enim teste *Dionysio*, *Livio*, aliisque, illo anno æstas torrida & nullis imbribus obnoxia fuerit, fontesque & flumina pleraque exaruerint, id haud dubiè indicio fuit vehementioris & insolitæ alicujus in subterrestri Oeconomia factæ mutationis, quâ, vel terræ motibus præviis, vel à subterraneis ignibus destructis canalibus, aquæ alios canales quærere coactæ fuerint, quos cum non reperirent, per hos exoneratas tantum lacus incrementum causasse dico. Accedit plurimum subterraneorum ventorum furor, quorum vi factum est, ut per fundum maris eruentes, aquarum confluxum vehementius in altum usque ad inundationem urgerent; neque

familiarum insolitarum inundationum exempla hodierna die defunt. *Lacus Vadimonis*, uti in *Ætruria nostra* tradidimus, certo annorum intervallo ita intumescit, ut marginem transgressus omnia eluvie inundet; quod uti olim, *Plinio* teste, ita & hodiè accidit. Quod idem in *Lacu Nursino*, accidere à fide dignis audivimus, & tanquam prodigiosum Naturæ spectaculum fuscè describit in *sua Italia Albertus Leander*. Est & in *Carniola* non procul *Labaco* campus, qui quotannis ita, etiam ficcis temporibus inundatur, ut qui prius fationi & venationi leporum, jam piscium capturæ aptus sit. Qui hujusmodi Naturæ prodigiorum causas & rationes exactius scire desiderat, is consulat *Mundum nostrum Subterraneum*, ubi de fluminum lacuumque exortu, quicquid desiderari poterit, descriptum reperiet.

Lacus incrementum.

CAPUT V,

De Vrbe hodiè Albano nuncupato, ejusque Territorio.

Albani moderni situs à veteri diffusus.

Complures crediderunt, *Albanum* eodem in loco situm, quo olim *Alba Longa*; in quo plurimum hallucinantur; uti suprâ demonstratum fuit. Constat enim ex Authoribus, hanc post dirutam *Albam* veterem multis seculis, primum villis consulum, principumque *Romanorum* coli cœptam, successu temporis in urbem evasisse, & expressè docent *veterum Itineraria*, quæ ad montem *Albanum*, sub cujus jugo *Albam Longam* conditam fuisse diximus, XX M. passuum, ad *Albanum* verò oppidum non nisi XII M. ut passuum numerant, ex *Antonini tabula* patet; id verum esse, hodierna distantia veteri congrua sat indicat. Inter cætera verò monumenta ab Historicis recensentur: *Villa Cn. Pompeji*, quod & *Albanum Pompeji* dicitur, quasi diceret, *suburbanum* sive *prædium Pompeji*; deindè *Albanum P. Clodii*, quorum utrumque uti insigni magnificentia exstructum fuit, ita post eorum obitum in deliciosos recessus Romanis Imperatoribus cessit. *Albanum Pompeji*

Villa Pompeji.

eundem prorsus locum, quem hodiè *Albanum oppidum* tenuisse, ex *Ciceronis Orat. pro Milone* patet, qui expressè dicit *Clodium Bovillas* primum oppidum decimo ab Urbe lapide, indè in *Albanum oppidum* III M. passuum indè dislitum in *Via Appia* deflexisse, tandem in villa sua *Milonem* expectasse; cum enim sciret iter solenne, legitimum & necessarium, ante diem 13 Kal. Feb. *Miloni* esse *Lanuvium* ad *Flaminem* prodendum; (erat enim *Milo* Dictator *Lanuvii*) ipse *Româ* subito pridie profectus est, ut antefuum fundum, *Miloni* insidias collocaret; sit obvius *Clodio Milo* ante fundum ejus hora fere nona; statim complures cum telis in hunc faciunt de loco superiore impetum, at irrito nisu, *Milonem* fugâ sibi consulente. Sed non destitit hoc negotium: refert enim *Asconius Pædianus*, *Milonem* injustè invasum cum servis amplius trecentis armatis *Clodio Ariciâ* redeunti, (ubi de *Milonis* reditu apud decuriones *Aricinos* sese informarat) in *Albanum Pompei* obviam contendisse, & supra

Villa P. Clodii.

P. Clodii cædes ad Bovillas.

& supra *Bovillas* inopinantem in itinere aggressum; *Clodiumque* tribus vulneribus acceptis, *Bovillas* translatum, tabernamque, in quam profugerat, expugnatam à *Milone*, femianimem *Clodium* extractum in *Via Appia* occisum esse. Ex hac relatione luculenter patet locorum genuina descriptio; videlicet *Albanum prædium Cn. Pompei* tribus millibus passuum ultra *Bovillas*, aliud non fuisse, quàm hodiernum *Albanum*, uti compluribus circum locis vastissima rudera indicant: siquidem *Antonini tabule*, ut paulò ante diximus, *Bovillas* ad nonum, vel ut alii ad decimum lapidem, ultra quas *Albanum* ad tertium, & hinc *Aretiam* ad unum distitisse lapidem, ostendunt. De *Albano* seu *Villa Clodii* major difficultas est, non tamen tanta, quin ex contextu scriptorum superari queat. Nam plerique ultra *Albanum* in altiori loco fuisse asserunt dorso *Lacûs* impositam, eo ferè in loco, ubi modò *Monasterium Patrum Franciscanorum* in citeriori lacus parte situm est, aut vicino veteris *Albæ* ruderibus loco. Nam ultra *Albanum* è superiori loco prædii sui *Milonem* fuisse impetitum à *Clodio*, *Cicero* expressè docet, cum ferè post *Albanum* altior locus non sit, quàm dorsum sive *Margo Lacûs*. in eo *Villam Clodii* fuisse certum est; fuisse autem summâ magnificentiâ extractam à *Clodio*, *Cicero* his verbis indicat: *Vos Albanorum obrutæ aræ, sacrorum Populi Romani sociæ & æquales, quas Clodius præceps amentia cæsis prostratisque sanctissimis lucis, insanis substructionum molibus oppresserat, &c.* quæ satis prædium insignis magnificentiæ monstrant. Ubinam verò fuerit *Fanum Bonæ Deæ*, circa quod *Clodium* occisum fuisse narrat *Cicero*; dubium est; ego, quantum ex contextu verborum colligere licet, dico fuisse in loco aliquo medio inter *Albanum* & *Castrum Gandolfinum* infra *Villam Clodii* extra *Viam Appiam*: Nam *Clodium* *Bovillas* translatum, ibi ex vulneribus acceptis obiisse, paulò ante dictum fuit. *Boville* itaque proximè

ad *Viam Appiam* è latere *Albano* fuerunt, vicina prædio *Clodii*; intra hoc & *Bovillas* *Fanum Bonæ Deæ* fuisse, clarum est, uti ex *Mappa* patet; & uti totus hic campus immaniarum molium rudibus confertus est, ita quoque confusa nobis verum & genuinum locum difficulter determinant, exceptis *Amphitheatro*, cujus adhuc infra *Castrum Gandolfinum* vestigia existant, cum quinque illis conis sepulchralibus, qui *Ariciam* inter & *Albanum* spectantur, quorum medius cæteris altius eminent; quos plerique ex historiarum inscitia trium *Curiatorum* sepulchrum existimant; verum cum id in præcedentibus confutaverimus, & historica fidei repugnet, ea hinc repetere supervacaneum duxi. Existat & hodie immensa saxea moles, & altitudinis præcellæ, ad introitum *Albani*, quam *Ascanii sepulchrum* dicunt; de quo tamen cum nil certi mihi constet, in antiquitatis suæ chao relinquo. *Amphitheatrum* verò à *Domitiano* constructum, urgentibus sane rationibus convincor: nam, ut *Dionysius* refert l. 66: ὁ δὲ Δομιτιανὸς φοβηθεὶς τὸν πατέρα, πρὸς τὸ Ἀλβανὸν τὸ ὄρει τὰ πολλα διέτεβεν. *Domitianus*, inquit, patrem timens, apud *Albanum* montem plurimum agebat; ubi verò Imperium adeptus fuit, tunc *Minervam* præcipuè ex omnibus *Diis* coluit, atque eam ob causam *Quinquatria* magnificè celebravit; in quibus certamina *Poëtarum*, oratorumque, & gladiatorum quotannis ferè exhibebat in *Albano*. Nam eum locum sub *Albano* monte, undè is locus nomen habet, tanquam arcem aliquam elegerat. Hæc *Dionysius*, cui subscribit *Suetonius*; eumque ludis & venationibus ita deditum fuisse, ut centenas varii generis feras sæpè in *Albano* secessu conficientem spectarint plerique. Vides igitur à nullo alio istiusmodi *Amphitheatrum* extractum, quàm à *Domitiano*, cum enim perpetuis ludis, scenicisque spectaculis, nec non gladiatoris certaminibus deditus esset, locum necessariò, in quo dicta exhiberentur, parari consentaneum videba-

Fanum
Bonæ
Deæ.Amphi-
theatrum.Ascanii se-
pulchrum.Amphi-
theatrum
Domitia-
ni.

videbatur, praesertim cum jam praedecessores Caesares tum *Romae*, tum alibi, magnificentissimis exstructis theatris circisque exemplo praevissent. *Amphitheatrum*, uti rudera ejus monstrant, inter *Castrum Gandolfinum* & *Albanum* constitit, & vulgò ab indigenis *Colosseum*, ab *Amphitheatro Romano*, dicitur.

Bovillae
ubi?

Sed redeo ad *Bovillas*, cujus hodiè inter nonum & decimum lapidem ab Urbe utrimque *Albanum* tendentibus, rudera cernuntur: & antiquissimum oppidum fuisse, testatur *Florus* l. 1, c. 11; qui inter alia oppida, quae *Romani* post exactos Reges expugnata inter municipia numerarunt, *Bovillarum* quoque meminit, ita ut jam ad principium consulum *Romanorum*, & sub ipsis Regibus maximè floruerit; quamvis, ut est rerum humanarum instabilis conditio, civilium bellorum turbinibus plurimum, ipso *Cicerone* testante, defecerit: ejusque omnes ferè *Romanorum* rerum scriptores frequentem mentionem faciunt; plurimum passum fuisse bello civili *Marium* inter & *Octavium*, *Crassum*, *Metellumque*, exorto: quorum illum unà cum *Cinna Ariciam* inter *Albanumque Pompei*, hos ad montem *Albanum* castra posuisse, *Appianus* l. 1. bell. civil. refert. Caeterum totum hoc territorium à fossa *Clulia Albanum* constitutorum ruderum multitudine & copia ita refertum est, ut nemo sine admiratione tanti veterum splendoris & magnificentiae monumenta intueri valeat. Inter caetera memoranda *Ioannes Garzenius* apud *Albertum Leandrum* refert, inter memorata rudera suo tempore sepulchrum detectum fuisse, in quo corpus femineum miro quodam & pretioso liquore perfusum extendebatur, quod uti adhuc incorruptum erat, ita summae pulchritudinis puellam fuisse notabatur, capillis decorabatur aureis & praelongis, caput diadema aureum ornabat, lucernam pedibus impositam adhuc ardente, quae tamen mox ac apertum fuit monumentum,

Antiquita-
tis Monu-
menta.

Sepul-
chrum
Tulliolae
filiae Cicer.

extincta reperiebatur; à primo verò sepulturae die usque ad reperti corporis tempus, 1300 annos, ex tumbae epigrapha collegerunt. Undè multi *Tulliolae Ciceronis* filiae corpus fuisse crediderunt. Sublatum deinde cadaver populi *Romani* Consulibus, quos Conservatores vocant, tanquam rarum quidpiam & insolitum oblatum fuit; verum nè curiosa *Romanorum* ingenia superstitionis cultu spuris hujusmodi reliquiis inficerentur, *Alexandri VI.* Summi Pontificis jussu in *Tiberim* projectum fuit; mihi sanè uti de hujus rei veritate nil certi comperire licuit, ita quoque fides sit penes Authorem.

Albanum posteris temporibus.

Albanum à quo primò ex ruderibus *Ville Pompeii* restauratum sit, non invenio; verisimile tamen est, quod uti id caetera *Latii* loca tum amoenitate, abundantia rerum, optimorumque vinorum feracitate, tum deliciosis lucis viridariisque superaret, ita frequenti Caesarum Principumque *Romanorum* rusticatione, paulatim in Urbem evasisse, dum quisque aut villam, praediumve, aut aedes secessibus suburbanis aptas, in solo delicioso exstruere contenderet: saepè tamen Civilium bellorum furore concussa ingentes ruinas sustinuit. *Romani* armata manu illud invadentes, eò quod *Albani Frederici Barbarossae* Caesaris factionibus nimium in praedivitiis *Romani* Pontificis, rerum ad bellicum apparatus necessariorum administratione faverent, prorsus destruxerunt. Nominè tamen Urbis olim, & quidem *Italiae* metropoli triumphasse, ex *Socrate* & *Sozomene* colligimus: nam in concilio *Mediolanensi* sub *Constantino Magno*, *Athanasii* condemnationi sese opposuisse *Episcopos Paulinum Trevirensis, Dionysium Albanensem, Vercellensem in Liguria Eusebium*: verba ejus sunt: Παυλῖνον ὁ ἐν Γαλλίᾳ Τριβεργενῶν, Διονύσιον ὁ Ἀλβαν τῆς τῶν

Albani res
stauratio.

Albanum
vastatum à
Barbaros-
sae Caesaris
hostibus.

Episcopus
tus Alba-
nensis.

των Ἰταλῶν μητροπόλεως ἢ Εὐσέ-
βι· ὁ βερκέλων τῆς Λιγυρίας. In
vita quoque Sylvestri Pontificis sub
Constantino Imperatore, Anastasius
in vitis Pontificum, expresse ait, Syl-
vestrum post Constantini Magni con-
versionem in Albanensi civitate Basili-
cam S. Ioannis Baptistæ exstruxisse, eam-
que magnis possessionibus, tum in
Agro, tum circa Lacum Albanum assi-
gnatis cumulasse. In vita Innocentii Pon-
tificis, qui anno Christi 400 Ecclesiæ
præerat, hunc patriam Albanensem fuisse
legimus. In vita quoque Leonis II, qui
Ecclesiæ præsidebat anno 683, fit men-
tio Ecclesiæ Albanensis; præterea circa
annum 800, Beati Petri Basilicam in
Albano sitam, memorat præfatus Ana-
stasius; & in vita Benedicti III, anno
Christi 855, Ostiæ & Albanorum Antisti-
tum fit commemoratio; quin & Mar-
tyrologium Romanum meminit hujus,
sequentibus verbis: Sexto Kal: Octo-
bris Albani S. Senatoris. Ut proinde
ab illis temporibus usque ad hanc no-
stram ætatem, Albanensem urbem Epi-
scopali dignitate claram fuisse pateat.
Imò & hodiè Albanensis Episcopus in-
ter sex Ecclesiæ Rom. Episcopos unus,
titulus non nisi uni ex senioribus Car-
dinalibus attribui solitus. Sed de his
pluribus in Sabinorum regione.

De fertilitate hujus Albani Agri, cum
veterum Scriptorum monumenta eâ ple-
na sint, non attinet dicere: sufficit Dio-
nyssii testimonium: Subiecti sunt, in-
quit, urbi Albanensi, campi amœnitate ad-
mirandi, omnis generis frugum fertilissimi,
nec ulli cedentes Italiæ agro, præcipue bo-
nitate vini suavissimi, quod Albanum vo-
cant, præcellens omnibus reliquis, si Faler-

num excipias. Plinius l. 14, c. 6, Divum
Augustum vinum Setinum cunctis præ-
tulisse ait, ceu vina urbi vicina, prædul-
cia & rara in austero; cui Strabo sub-
scribit l. 5, c. 10. Dioscorides: Inter
Italica vina secundum locum obtinet Al-
banum. Columella l. 3, c. 8: Neque enim,
ait, dubium est, Massici, Surrentinique,
Albani, Cœcubique omnium, quæ ter-
ra sustinet, in nobilitate vini principis esse;
neque ea displicuisse Horatio, ex se-
quentibus verbis patet:

*Est mihi nonum superantis annum
plenus Albani cadus.*

Et hodiè adhuc in magna apud omnes
æstimatione est, quamvis ipsum non e-
iusdem, cuius olim, bonitatis reperiatur.
Spectatur porrò versus maritimam pla-
gam ab Albano duobus ferè millibus
passuum distitum Castellum, quod vul-
gò Savelli dicitur, quam ego veterem
Camerenam esse conjicio ex Authorum
scriptis, quæ eam non procul Albano si-
tam asserunt, fundatam ab Aboriginibus
& prisca Vmbris, Dionysio teste: quam
Romulum primum Regem Romanorum
subjugasse idem ostendit ex Catone de
Originibus; è cuius rudibus deinde à
quodam Duce ex Sabella nobilissima
Romanorum familia, quam inde origi-
nem suam ducere multi non inverifi-
milibus conjecturis asserunt, instaurata
fuerit; hodiè tamen ob maligni aëris
vitium planè deserta jacet. Satis tamen
hoc loco mirari non possum Blondum,
qui veterem Albam Longam hoc loco,
nullo prorsus fundamento, imò opi-
nionem ab omnibus scriptoribus dissen-
tiente, exstructam fuisse sentit. Sed hæc
de Albano agro dicta sufficiant.

Albana
Vina.

Castrum
Savelli.

C A P U T VI,

De Aricia, & Nemore, ejusque Territorio.

Ariciæ
descriptio.

Ariciam, vulgò la Riccia, u-
nam ex antiquissimis Latii
urbibus fuisse, Strabo, Ap-
pianus, & Cornelius Tacitus

referunt; conditorem ejus Archilochum,
vetustissimorum Siculorum Ducem, So-
linus refert, ab eodemque Erminam vo-
citatam, quæ & à nullis non veterum

F 3

Scri-

Scriptorum monumentis ob insignem antiquitatem celebrata fuit: undè *Cicero Philip: III*, eam non immeritò municipium vetustate antiquissimum, jure fœderatum, propinquitate pœnè finitimum, splendore honestissimum vocat; de qua *Dionysius & Livius*, dum castra *Marii & Cinnae Ariciam* inter & *Albanum* posita describunt, fusè agunt, quos consule. Fuisse autem olim non eodem loco, ubi modò existit, sed paulò remotiorem ad *viam Appiam*, innumera ibi passim obvia monumenta ostendunt, à *Siculis*, uti diximus, antequam ab *Aboriginibus & Pelasgis* pellerentur, quingentis ferè ante bellum Trojanum annis conditam; vel ex hoc capite memorandam, quod duos eximios Heroës Mundo protulerit, *Octavianum Augustum Cæsarem* ex *Accia Aricina* natum, & *Turnum Herdonium*, virum rerum gestarum gloria, nec non miracundia clarum. De Cæsare Augusto, *Virgilius l. 7*:

Ibat & Hippolyti proles pulcherrima bello

Virbius, insignem quem mater Aricia misit.

Memorabilia quæ Ariciæ contigerunt.

Hanc claram quoque reddidit obsidio facta ab *Arunte*, filio *Porſenæ Regis Hetruscorum*, quem *Aricinos* adscitis in auxiliares copias *Cumanis Aristodemo* duce fuso exercitu interfecisse *Dionysius* narrat *l. 7*. *Philostratus* quoque narrat *Apollonium Thyaneum* hoc loco, cum in *Philotium Cittiensis* incidisset, multis philosophatum fuisse. Nonnulli quoque, *Simonem* post certamen cum *S. Petro Romæ* initum, à suis discipulis, membris jam mutilum *Ariciam* delatum, ibidem exspirasse existimant. *Vitellium* Imperatorem hujus *nemoreæ Ariciæ* secessu vehementer delectatum fuisse, author est *Cornelius Tacitus l. 19*. De statua verò ab *Oreste* in hoc *nemore Dianæ Scythicæ* jussu oraculi erecta, lege *Ovid. Dionys.* cæterosque Authores supra nominatos. Magnas calamitates variis bellorum discriminibus passa, posteris tandem temporibus nobilissi-

Simonis magi mors.

mae *Sabellorum* familiæ, uti & *Albanum* accessit; eodem verò, quo hæc scribo, anno 1661, à *Sabellis* in jurisdictionem *Ghysiorum* familiæ transijt, sub *Alexandro VII Pont. Max.* Oppidum sanè abundantia rerum, nec non amœnitate sylvarum præditum est. Porros & brassicam melioris notæ, uti olim, ita modò producit: undè *Columella* eam matrem porri vocat.

Brutia quæ tellus, & mater Aricia porri.
Martialis l. 13 Epig: 19.

Mittit præcipuos Nemoralis Aricia porros,

In niveo virides stipite cerne comas.

Habuit hoc oppidum olim sub radice montis in ima valle lacum, cujus supra mentionem faciunt Authores, qui hodie evanescentibus aquis in agrum fecundissimum evasit; habuisse autem hunc lacum originem suam ex *Lacu Nemorensi*, testatur copiosus rivus, qui ex collis vicini latebris profluens molas impetu suo convertit; & in hunc usque diem canalus in *lacu Nemorensi* spectatur, quem propriis oculis detexi hoc, quo hæc scribo, anno. Miraculum verò, quod *Plinius* narrat: *Si carbo in agrî Aricini glebam inciderit, continuo ardere.* hodiè non comperitur; & ne, quod optimum in toto hoc tractu cernere est, transijisse videar, existat uno circiter milliari ab *Aricia* nobile templum *Deiparæ* consecratum, vulgò *la Madonna della Riccia*, miraculorum gloriâ celeberrimum, nec non votivis undiquaque confluentium hominum utriusque sexus peregrinationibus frequentissimum, utique ea divinæ providentiæ dispositione hoc in loco constructum, ut ubi olim nefaria *Dianæ* sacra demonum instinctu celebrarentur, suo tempore depulsis demonum execrandis idololatriis verus in *Deipara Dei* cultus unicè propagaretur; quod ita esse, *Miraculorum* multitudo, quæ hoc loco nullo non tempore pientissimæ matris beneficio accidunt, fat superque indicant. *Alexander* deinde *VII, P. M.* pro eximia sua in *Deiparam*

Arícia spectat ad Savellos.

Lacus Ariciensis evanuit.

Templum Virginis Deiparæ miraculis clarum.

param devotione aliud templum ejus honori dicatum in oppidi Aricini meditullio quam magnificentissimè extruxit, quod uti ad similitudinem & symmetriam Panthei Romani erectum fuit, ita quoque Pantheon Marianum vocari jussit.

C A P U T VII,

De Nemore Aricino, & Lacu Dianæ.

Dianæ
cultus ac
locus sacer.

Nemus itaque Aricinum, sive Nemus Dianæ Tauricæ seu Scythicæ, duobus millibus passuum ultra Ariciam situm, nemini ex reliquis celebritate nominis cedit. In hoc nemore memorabilis ille Lacus spectatur, quem nonnulli speculum Dianæ, quidam Artemisium, aut Lacum nemorosum Dianæ, alii aliis nominibus insigniunt; hodiè à duobus supernè imminentibus oppidis, vulgò *il Lago di Gensano*, & *di Neme* dicitur, retento ab antiquo Nemore, nomine. Dianam vero hoc loco singulariter cultam ex inscriptione quadam patet, quæ in Palatio ducis Frangipanii abaco incisa legitur; referuntque statuam Dianæ, veluti artis sculptoriæ specimen, Regi Gallie transmissam fuisse. Verum cum hunc Nemorensium districtum satis curioso ratiocinio describat Strabo; ejus hic verba adducam, quibus quæcunque memoratu digna de hoc loco lacuque dici possunt, comprehendit. Post Albanum, inquit, montem in Via Appia est oppidum Aricia, ultra hoc, Romanorum oppidum, Lanuvium est in dextro viæ Appiæ latere, unde & mare & Antium conspici possunt; Dianæ autem quod vocant nemus à sinistra viæ parte est, qua ab Aricia Lanuvium versus ascenditur; Templum in eo ad Aricinos pertinet; ajunt Dianæ Tauricæ sacrorum similia ibi esse constituta; Nam Barbaricus quoque atque Scythicus mos apud id templum obtinet: profugus quippe constituitur sacerdos, qui priorem sacerdotem sua trucidaverit manu, strictoque semper gladio paratus ad insultus propulsandos circumspicit. Fanum in nemore est, ante id lacus est, mari æmulus

Straboni
descriptio
Nemoris.

supercilium montanum continens atque excelsū circumcirca in loco cavo & profundo includit Lacum & fanum. At fontes quidam conspicui sunt, undè lacus impletur; ex quibus unus vocatur Egeria, communi Numinis cujusdam nomine. Effluxus autem intus quidem occulti, at foris cernuntur è longinquo conspicui; Cæterum his locis vicinus est Albanus mons longè sublimior Dianæ nemore & ejus superciliis, licet excelsis & satis rectis: is quoque lacum habet longè majorem eo, qui est ad Dianæ montem. Hæc Strabo. A fani itaque Dianæ, cujus meminit Strabo, frequentia & celebritate, jam olim oppidum ortum est, cui à situ inditum fuit nomen Nemus, hodiè Nemi. Ad templum seu fanum quod attinet, fuit id in ipsa Lacus ripa, cum, uti ex moderna loci constitutione patet, nulla sit inter lacum & montanum hoc Nemoris supercilium planities, nisi ea quæ Nemori subjicitur Lacus patet, multis objectis collibus; ad quod alluisse videtur Lucr. l. III:

Qua sublime Nemus, Scythiæ qua regna Dianæ.

Regna appellat, quia sacerdos sacrorum Dianæ præses rex dictus: unde & Suetonius in Caligula eum Regem Nemorensium vocat; undè emerfit fabula de Oreste & Pylade, à sacerdote Rege eos in honorem Dianæ simulacro sacrificaturo, nisi raptò Dianæ simulachro clam aufugissent. Vide totam fabulam graphicè descriptam ab Ovidio l. 3 Ponticorum, eleg. II; & lib. 4 Tristium, eleg. IV. Quæ quidè omnia in Nemore Aricino contigisse narrant, quæ tamen à primis Latinis, quorum gentem ex Aboriginibus & Pelasgis conflata fuisse supra diximus, è Græcia

Fabula de
Oreste &
Pylade.

è Græcia huc translata, atque Nemori Aricino applicata fuisse, nemo dubitare debet, qui Græcorum in propagandis fabularum commentis prurimum perspectum habuerit; Ubi & videre est de

Hippolyti
fabula.

Hippolyto à Diana ad vitam revocato fabulam sane celebrem. Nam Diana Hippolytum à Phocis discerptum ab inferis ad vitam revocatum in Aricino, uti Servius refert, Nemore Nymphæ commendavit Egeriæ, eumque Virbium

Virbii
quis, ejus-
que origo
& etymon.

quasi bis virum, jussit vocari; unde Cornuto teste, Quatuordecim millibus ab urbe est Virbii clivus, qua iter est ad Ariciam & Nemus Dianæ: locum vide in mappa. Quænam autem fuerit Egeria illa Nympha, & quis fons ejus, varii variè tradunt; sunt qui eam Numæ Popilii uxorem dicant; alii unam ex Musis esse volunt, alii alia comminiscuntur.

Egeria
Nympha.

Dionysius Halicarnass. ait, Numam nocturnos cum Egeria Nympha congressus finxisse, ut hac religione devincti leges ab eo veluti autoritate Deorum latas libentius susciperent; quotidie enim ad eum ventitasse Egeriam Nympham, eumque sapientiam edocuisse.

Numæ sa-
bula.

Ad fontem autem habitasse ferunt, qui & fons Egeriæ dictus fuit, uti supra ex Strabone patuit; fontis hujus limpidissimi tam copiosæ hodiè sub Nemorensi oppido ex antro profluunt aquæ, uti supra meminimus, ut molas flumine suo statim convolvant; & hunc Egeriæ consecratum Statius Syl. l. 5, Car. III, testatur; reliqui verò fontes sub Cynthiano sive Genzano oppido Musarum sive Camænarum habitati sunt fontes. Livius, Erat, quem medium ex opaco specus fons perenni rigabat aqua; quo quia se persæpè Numa sine arbitris veluti ad congressum deæ inferebat, Camænis eum lacum sacrauit, quod earum sibi consilia cum conjugæ sua Egeria essent. Ovidius.

Musarum
fontes.

Nympha mone, nemori stagnoque
operata Dianæ,

Nympha Numæ conjunx, ad tua facta
veni.

Wallis Aricina sylvæ præcinctus opaca
Est lacus, antiqua religione sacer.

Hic latet Hippolytus loris discerptus
equorum,

Vnde nemus nullis illud aditur equis.

Defluit incerto lapidosus murmure ri-
vus.

Sæpè sed exiguis haustibus inde bibe.

Egeria est, quæ præbet aquas, Dea
grata Camænis,

Illa Numæ conjunx consiliumque fuit.

Alii putant, Lucum fontemque Egeriæ fuisse Romæ ad portam Capenam, colliguntque id ex Satyra Sulpiciæ, quam de Reipub. statu, temporibus Domitiani composuit, cum ille edicto philosophos ex Urbe exegisset, ubi Calliopen Musam fingit, ita sibi respondentem:

Pone metus æquos, cultrix mea; sum-
ma Tyranno

Hæc instant odia, & nostro periturus
honore est.

Nam Laureta Numæ fontesque habi-
tamus eosdem,

Et comite Egeria ridemus inania
cæpta.

Sed uti Romanis moris fuit, potuit ad similitudinem Aricini Luci fontisque alius & Romæ eidem Deæ consecrari. uti de fonte & Virbii clivo egerant.

Lacus hodiè vocatur il lago di Nemi, Nemus.

oppidum in dorso lacus situm, Frangi-
paniorum jurisdictioni subest, cui ex op-
posito respondet Genzanum, olim Cyn-
thianum, cum arce Ducis Cesarini, loci
possessoris. Fons verò, quem Egeriæ
olim dicebant, hodiè quoque specta-
tur ex antro tanto impetu prolabi, ut
immediatè molas frumentarias vol-
vat; Antrum verò canali suo facilè
ostendit, lacum hunc commune sub
Albano monte hydrophylacium, ex quo
impletur, habere: nam Lacum Alba-
num certo certius per occultum mea-
tum in Nemorensium lacum sese exonera-
re, supra diximus, & hunc per alios oc-
cultos canales tum in agros infra Ari-
ciam, tum ad S. Petronillam, veteris
Lavinii locum, sese cum exonerat, Nu-
mico flumini originem dare. Lacum
quoque Diane speculum dictum, eò
quod Diana ex monte Albano, in quo
lacus

Cynthia-
num.

Dianæ li-
cus specu-
lum di-
eum.

SITUS LACUS NEMORENSIS
Sive
Speculi Dianæ priscis Seculis.

LIBRARY OF THE
MUSEUM OF THE
CITY OF MEXICO

Lacus instar speculi rotundi & splendidiſſimi comparet, ſeipſam contuitam fuiſſe fabulantur. Quicquid ſit, locus eſt amœnitate plenus. *Nemus*, hodiè oppidulum ſupercilio montis impoſitum, palatio nobiliſſimo adornatur, proſpectu proſus delicioſo, ſylviſque venationibus aptiſſimis circumdatus. Ab *Aricia Genzanum* uſque via patet ad integrum milliare & amplius, quintuplici arborum diſcrimine ita digeſta, ut nihil hiſce locis amœnius ſpectari queat; huic è regione *Monasterium Patrum Cappucinatorum* in clivo eminet, quem ego *clivum Virbii* fuiſſe, ex Authoribus haud inveriſimiliter conijcio.

Lacus Nemorensis
descriptio.

Veruntamen hæc omnia, ut, num vera eſſent, & an nonnulla dictorum locorum veſtigia adhuc ſuper-eſſent, reperirem, anno quo hæc ſcribo 1662, 10 die Octobris, totius *Nemorensis lacus* explorationem auſpicatus ſum; in qua quæcunque obſervavimus, hiç oculis curioſi Lectoris ſupponam; *Lacus* eſt in circuitu 4 millium paſſuum; crater verò fere ſex millia paſſuum facile comprehendit; olim ex omni parte habitatus, præſertim ad illam oram, quæ meridianam plagam reſpicit, in quo vix ad decem paſſus procedas, ubi non vetuſta ruderum veſtigia occurrant, quæ quidem non comparent, niſi per occultos meatus interiora penetraveris; tum enim hinc ſubſtructiones mirabiles, illinc rarâ magnificentiâ ſana, ambulacra longiſſima continuato ordine deteguntur. Spectantur & *Cæſaris Auguſti* ſemiſepulta magnificentiſſimi palatii veſtigia non procul à canali, quo aqua in *lacum Aricinum* deducebatur, magna ſanè quadratorum lapidum mole conſtructo; quoniam verò, ſive datâ operâ, ſive labantis materiæ caſu, ſucceſſu temporis canalis obſtrictus eſt, ita quoque *lacus Aricinus* aquarum allapſu deſtitutus in campum, quem *Concham* vocant, fertilitate inſignem evaſit. Aqua verò canalis ſemiruti per diverticula hinc inde elapſa,

Rudera
Antiquitatis.

molis verſandis ſummo indigenarum emolumento adhuc ſervit. Ex hoc *lacu* pariter ſua famoſus ille *fluviolus Numicius* originem trahit, qui prope *Patricam*, hodie corrupto nomine *Prattica*, vel potius ad *S. Petronellam*, vetus *Lavinium*, olim interitu *Aeneæ* celebrem locum, ex rupe in ingentem fontem erumpit, & hinc in mare trium milliarium ferè ſpatio diſſitum evolvitur. Crater lacus verſus orientalem partem tribus ingentibus aquarum fontibus irrigatur, quorum principalis eſt infra *Arcem Frangipaniorum* ex ingenti rupe emergens, tres molas verſat. Alter *Aricia* verſus *Cynthianum* tendentibus occurrit. Tertius ad *Monasterium Franciſcanorum*; ſinguli limpидitate, ſalubritate, nec non nivea quadam frigiditate pollentes. Eſt in rupe eminenti ſitum oppidum à *Nemore*, *Nemi* nomen in hunc uſque diem retinens, quod maxime magnificum ſanè & per amplum *palatium Frangipaniorum* illuſtrat, eo in loco, ubi quondam *templum Dianæ* conſiſtebat ab omnibus ſcriptoribus celebratum, unâ cum turri, quam *turrim Dianæ* vocant, ad altitudinem 120 pedum ſaſtigium erigens, formâ rotunda & cylindracea, cujus interior diameter 25, exterior 30, craſſitudo murorum 5 pedum invenitur: ſpectabile ſanè opus & conſideratione digniſſimum. figuram ejus in appoſita mappa contemplare. Supra ſolidam rupem fundumq; ſaxoſum exſtructum, ſub quo ampliſſima *Crypta* fontibus irrigua reperitur, quam ego *Egeria* olim *antrum* fuiſſe ex Auctorum ſupra memoratorum ſcriptis conijcio; & in hunc uſque diem locus vulgo *Gerulo* vocatur, nomine ab *Egeria* non procul remoto. Planities non exigua infra hanc expanditur, mira porrorum caparumque, uti olim, ita & in hunc uſque diem feracitate celeberrima: cæterum hodie totus crater ad *Lacum* uſque ſylvoſa arborum condensatione perplexus eſt; exceptâ eâ parte, quâ Auſtrum Eurumque ſpectat,

Numicius
annis Aeneæ
interitu
famoſus

Frangipa-
niorum
Palatium.

Turris
Dianæ.

Antrum
Egeriæ.

Via Frangipanianum.

Cynthianum.

Arbor famose vestustate vastitatis.

Lacus Nemorensis descriptio.

Via Caesarini.

vineis abundante. Hinc ut expeditius *Cynthiano Nemus* iter haberetur, Dux *Frangipanius*, exactis cautibus trium ferè milliarium viam undique densissimis arboribus inumbratam magnis sanè impensis intra craterem montis ad latus Australe deplanari iussit, quo nil amcenius deliciosiusque videri potest. E regione *Nemoris* diame-traliter opposita *Cynthianum*, vulgo *Genzano* litum est, de quo supra: nobile & dives oppidum *Cesarini* Ducis jurisdictioni subjacet; infra quod ad ipsum lacum arborem vidi tantæ magnitudinis, ut integra familia 25 personarum facile concavitatem inhabitare queat. Incolæ certo sibi persuasum habent, arborem hanc ab *Cesare Augusto* inibi plantatam, successu temporis in tantam molem excrevisse. Sed sinamus indigenis plus æquò credulis plebejam hanc persuasionem. Lacus cæteroquin piscium abundantiam refertus est: ubi profundissimus, triginta ulnarum longitudinem non excedit. In æquilibrio cum lacu *Albano*, cui per occultum canalem communicat, consistit, omnemque ex *Albani montis* hydrophylacio aquarum copiam recipit. Utriusque lacus crateres non nisi mille ducentis passibus distident, ita ut intermedium illud spatium terrestre, optimo jure pons quidam utrumque lacum jungens dici possit.

Porro à *Cynthiano* sive *Genzano* oppido *Ariciam* versus, uti olim *via Appia* tendebatur; ita hodie nobilissimis ac planè regiis ambulacris ad integrum milliare ab Excellentissimo Duce *Cesarino*, quadruplici arborum ordine confitis instructa est, ut in toto *Latio*, sive magnificentiam sive raram amcenitatem spectes, quicquam pulchrius deliciosiusque non occurrat. Et non ita pridem in amcenissimo *Cappucinarum monasterio* detecti sunt veterum *Romanorum* aquæductus, magno sanè *Cynthianorum* emolumento futuri; si *Nemorenses* inter *Cynthianosque* de ju-

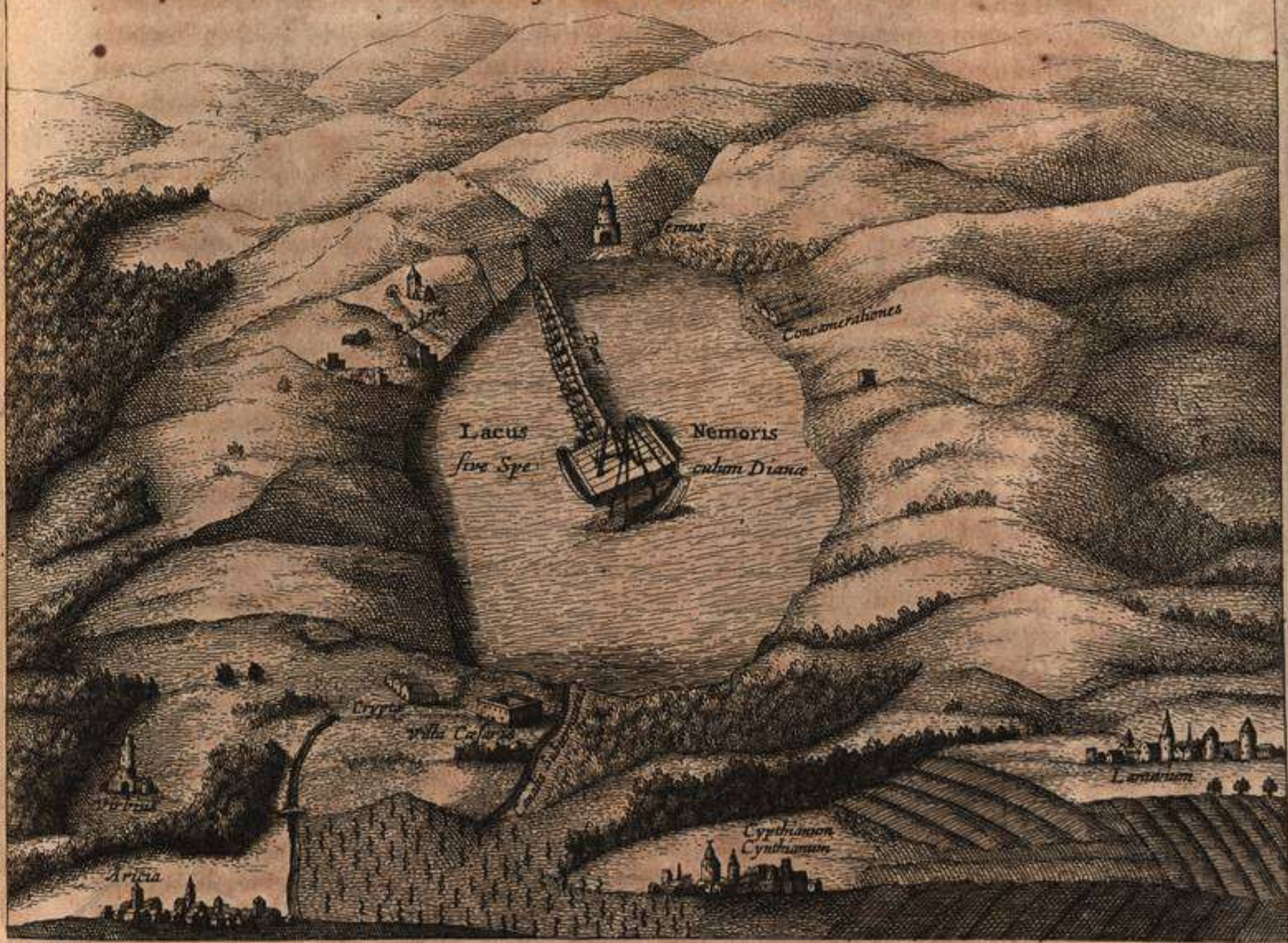
risdictione exortum dissidium illud non impedisset. Certè à primis *Cæsaribus Augusto & Tiberio* hoc in lacu undiquaque deliciosissimo *naumachiam* institutam, naves in fundo lacus à piscatoribus detectæ, quas tempore *Martini V Pontificis Prosper Columna* Cardinalis magnis expensis machinarumque apparatu extrahi iussit, fatis testantur; quarum artificiosa & nunquam aliàs illis similis visa structura navis, fatis arguit, ipsas in medio lacu fixas, continuoque habitatas fuisse; idque ex bicubitalibus canalibus plumbeis, quorum unus alteri strictim inferebatur, ex fundo extractis colligunt; Architecti verò iis exactè exploratis, præter inscriptionem *Tiberii Cesaris* nomine insignitam, ex magna quoque illa fontis scaturigine, quam molas infra *arcem Frangipaniam* versare diximus, ad navium usque habitationem in medio lacu constitutarum, ne quicquam deliciarum deesset, aquas frigidissimas deductas asseruerunt. Verum ne quicquam proprio sensu asseruisse videar, hic *Blondi* verba adducam, ex quibus fabrica fusè & copiosè descripta luculenter patebit.

Quantum autem, inquit, lacus ipse majoribus fuerit gratus magnum hoc tempore apparuit argumentum. *Prosper Columna Cardinalis, Patritiusque Romanus,* cum *Nemorensis* illud *Cynthianumque Castellum* paterna possideat hereditate, aliquando audivit *Nemorenses* dicere naves suo in Lacu binas esse submersas, que nec adeo putres sint, ut lacerate funiculos de industria alligatos, nec retia casu implicita tractæ sequantur: nec integræ suis ipsorum omnium incolarum viribus queant extrahi. Quare vir ipse bonarum artium studiis & imprimis *Historiæ* deditissimus, nec minus vetustatis indagator curiosissimus, quid magne naves parvo & altissimis undique circumdato montibus in lacu sibi voluerint nosse animum adjecit, nosterque *Leo Baptista Albertus Geometra* nostri temporis egregius, qui de re ædificatoria elegantissimos composuit

Naumachia prisca-rum Cesarum.

Blondi verba, quomodo naves demersæ fuerint extractæ.

Lacus Aricini Prisca Constitutio
una cum fabrica in medio lacus constructa.

Lacus
sive Spe

Nemoris
culum Diana

Conameraliones

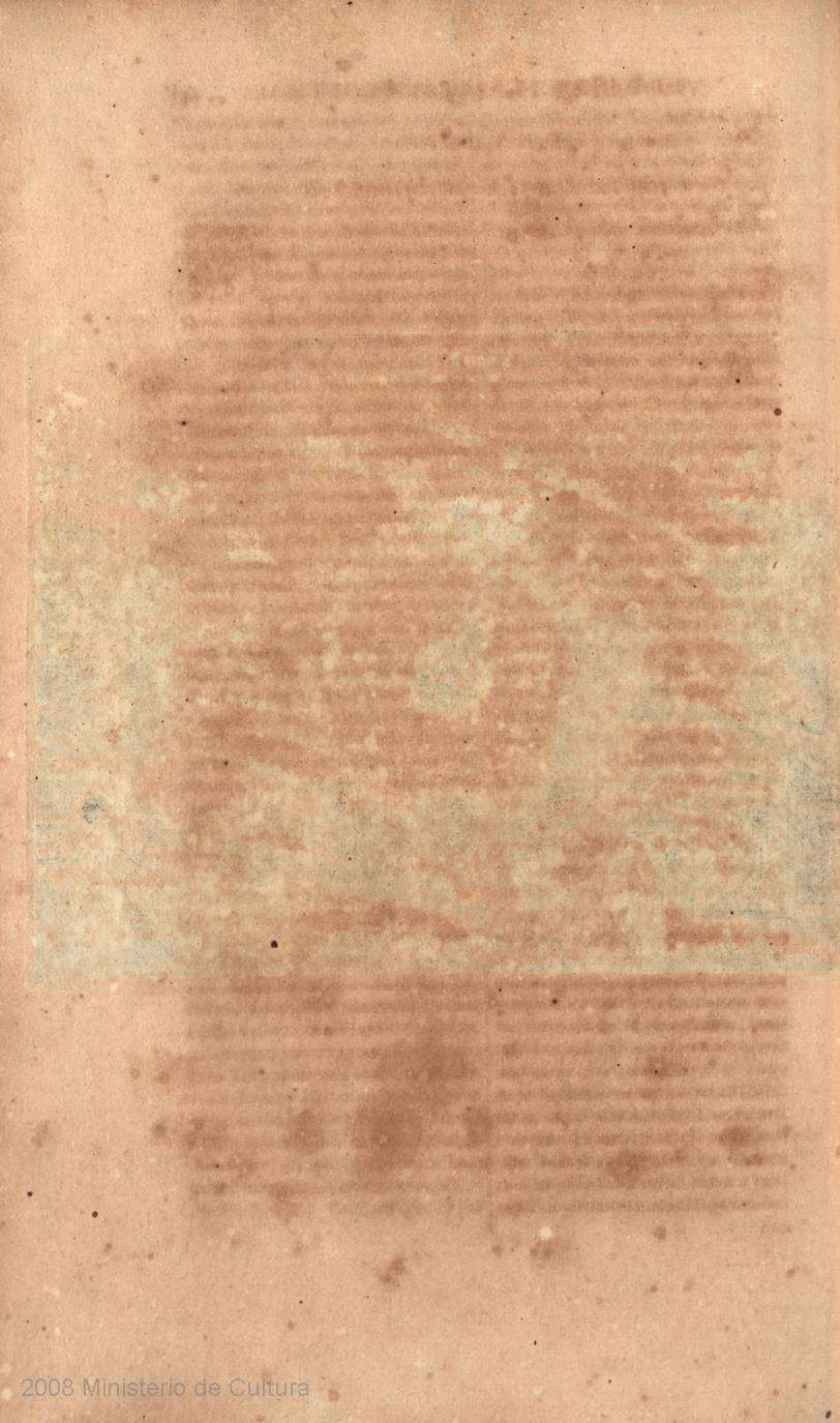
Aricia

Arice

Villa Capua

Cyphianon
Cynthianum

Lanturnon

composuit libros, ad id operis est vocatus. Qui vasa vinaria multos colligata in ordines ea ratione in lacu disposuit, ut de ipsis tanquam pontibus hinc inde penderent machine, quibus harpagone ferreo densioribus appenso rudentibus captam mordicus navem, fabri peritiores lignarii atraherent, & à Genua urbe maritima mercede conducti aderant, piscibus quam hominibus similiores nonnulli, quorum partes fuerunt in Lacus profundiora natando descendere, & quanta esset navis, quamque integra sentire, & demissos funibus harpagones in morsum capturamque applicare. tandem capta ligataque ad proram navis, cum integra non sequeretur, fracta est, & ejus particula trabentes harpagones est secuta. Spectaculo fuit omnibus Romanæ Curie nobilioris ingenii viris particula navis, quam hac ratione fabricatam fuisse apparet. Navis tota larice, ligno, asseribus trium digitorum crassitudine compacta, bitumine extrinsecus delibuta fuit. Quod bitumen, ut etiam nunc apparet, croceum purpureumve contexitur continuitque velamen, & plumbeis desuper chartis superficies tota ab aquis imbribusque navem bitumenque defensura obtecta est, quas quidem chartas claviculi non, ut assolet, ferrei, sed ænei frequentes infixi ita compresserunt, ut omnis humor perpetuò arceretur. Interior navis pars non ab imbribus magis & humore, quam ab igne & ferro fortissimam habuit defensionem; nam cum argilla & creta quidquid lignee soliditatis navem intus compegerat, ad digiti unius crassitudinem tectum delibutumque esset, ferrum vehementi igne concoctum, liquefactumque superinfuderunt, quoad digiti unius & alicubi duorum crassitudinem sensim dilatatum. tantundem magnitudinis ferrea, ut

ita dicam, habuit navis, quantum laricea prius habuerat, & ferro insuper alia argilla & creta bituminatio, vel ut olim in ædificiis appellabatur, complastratio superinfusa est; observatumque fuisse videmus, ut concocto liquefactoque ferro, priusquam refrigisset, argilla cretaque, & ipsa eodem decoquenda calore, superinducerentur, quo & substrata & superius deducta argilla unum, sicut etiam nunc sunt, commixtum ex lateritio & ferro bitumen efficerentur. Dumque huic expiscandæ navis omnis undique insudat multitudo, fistule in fundo lacus inventæ sunt plumbeæ, bicubitales longitudine, firmissima crassitudine, quas mutuo morsu ac compagine combastantes in quantumvis maximam longitudinem producere licuit: earum verò singulis elegantes insculptæ sunt litteræ, auctorem, ut conjicimus navis, suum Tiberium Cæsarem Augustum indicantes; censuitque Leo Baptista, fontis copiosissimi lucidissimi que ad Nimorensis oppidum scatentis aquas, nunc molas convolventes, multo ipsarum fistularum ordine ad medium usque lacum fuisse perductas, quæ ædibus inservirent amplissimis latissimisque, quas navibus prædictis superimpositas fuisse tenemus. Pulchrum autem & Clavi æni. penè mirum est, videre clavos majores æneos, quibus bicubitalibus navis constructa erat, ita integros, ita politos, ut nuper à fabri ferrarii incudibus exiisse videantur. Hucusque Blondus. Certè in Museo Gualdino unum ex hisce clavis æneis summa cum voluptate me vidisse memini: ut proinde ex hisce magnificentiam veterum in inventionibus rerum satis mirari non queam.

Rerum hucusque enarratarum typum in sequenti ichnographia Lector contempletur.

Navis descriptio.

Antiquorum in rebus solidè fruendis studium.

Canales plumbei.

Clavi æni.

CAPUT VIII,

De Lanuvio, vulgò Cività de la vigna.

Vltra Ariciam, & dictum Dianæ Nemus, ad Viam Appiam, vetus constituitur Lanuvium, quod & hodiè Cività de la vigna dicitur, sub jurisdictione familiæ Caesarinorum, colli impositum oppidum, quæ Patria fuit Antonini Pii Cæsaris 8 miliaribus à mari distitum. Confunditur hoc oppidum passim ab Authoribus cum Lavinio prope Laurentum & Ardeam, ob nominum forsitan anagrammaticam similitudinem deceptis; perperam. Lavinium enim primum in Latia oppidum fuit, quod Æneas, dum è Græcia profugus ad Thyrrheni maris littora appulisset, juxta Laurentum condidit, à conjugè sua Lavinia nomine ei indito; putaturque sub eo clivo, ubi hodie templum S. Petronille visitur, situm fuisse ad flumen videlicet Numicium, ad quod sanum sub Iovis indigetis nomine, Æneæ hoc in flumine submerso & inter indigetes Deos translato, consecratum fuit; uti ex supracitatis Authoribus patuit. Lanuvium verò Romanorum municipium fuit in agro Solonio, supra ultimam Albani montis, qua mare respicit, radicem conditum, in clivo, ex quo mare, uti dixi, Antium & Circejum spectantur, Antonini Pii, uti paulo ante relatam fuit, Cæsaris, Milonis, Murænarum, aliorumque virorum consulari dignitate conspicuorum ortu cum primis celebre. Atque hic est ultimus Montani Latii mediterranei terminus. In quo uti innumera antiquitatum vestigia etiamnum reperiuntur, ita illa quoque magno studio investigata hîc apponenda duxi, unà cum epistola, quam Valentinus Stebærus, tunc temporis in Castro Gandulphino Medicus, doctrina & eruditione eximius, de Lanuvinis, Albanisque, antiquitatibus, ad me misit; ita autem res sese habet.

Admodum Reverende in Christo Pater,

Iussis tuis obtemperaturus, Reverende Pater, haudquaquam supersedendum censeo, quin vicinas hæc vineas antiquitatum investigandarum causa obirem. Imprimis rudera Colosseï seu Amphitheatri, quod Castri Gandulphini inter & Albani vinea ferè immediatè infra Capucinos situm est, ac planè contiguum horto S. Pauli Monachos S. Hieronymi Ordinis concernenti, hodie videre est, & ego aliàs cupidissimus semper obsequendi S. R.æ. non duntaxat per quàm accuratè singula intuitus sum; verùm etiam non fessus propriâ scientiâ convenire putavi R. D. Archipresbyterum Albanensium, virum haud vulgari doctrinâ insignitum, & antiquitatis præcipuum indagatorem, amantissimum mei; qui inter cætera mihi retulit, illud verè esse Amphitheatrum, ubi antiquitus Reges Latini, varia spectacula, ludos gladiatorios, taurorum aprorumque venationes, caballos curulibus vehendis conjugatos, aliæque Athletica exercitia publicè exhiberi jubebant, atque unde postmodum veteres Romanos, exemplar condendi Colosseï intra montem Cælium sumpsisse memoriæ proditum est; nunc plurima ex parte suis jacet ruinis sepultum ac grandiusculis saxis orbatum ac nonnisi hodie multarum glebarum in altum elatarum saxorumque sursum deorsum volutatorum indiscriminatim aggeribus undique refertum, quæ propter vim vegetativam eis inexistentem, illud valde inæquale, & angustius solito injuriâ temporis reddere apta nata fuere. Hisce ita perspectis iter tetendi quoque ad Lanuvinas oras, quas inter & Cynthianas Palatium Evandri exstitisse perhibetur, cujus rudera vepretis hodie ac dumetis undique subadnascentibus obsita curiosè obivi ac circumivi: quæ tametsi memo-

Amphi-
theatri
Albanen-
sis rudera.Palatii
Evandri
vestigia.

ratu

Lanuvii
veteris
fium.

ratu dignissima exsistent propter variegatos fornices affabrè concinnatos & plurima adnexa fana (veluti priscæ Latinæ gentis superstitionibus addictæ mos erat) curiosis tamen investigatoribus haud ita facilem permittunt accessum, utpotè undique circum amicta spinis: asseruntque Canonici Lavinates, isthoc in loco verè conditum stetisse Lanuvium, unde Lavinia conjunx, timore belli illius horrendi Turnum inter & Æneam acti percussa, subter terra clam aufugerit ad proximiorum collem, unde adhuc hodieque semidirutarium turrium rudera eminè conispiciuntur atque, ubi nunc Lavinia est, supernam partem, seu arcem potius, Lavinia exstitisse, quemadmodum ex machinis & fragmentis ingentium murorum non procul à porta versus mare apparentium, nunc olivæ oleisque undique supernascentibus oppletorum, videre licet, & veterem Laviniam urbem versus mare Tyrrenum protendisse, unde apud Maronem, Laviniaque littora: De quibus omnibus ac plurimis aliis rebus in hisce finitimis plagis, præcipuè Nemorensibus, Aricinis, & Albæ longæ, observatu condignis, exactiorem communicabo suæ Ræ. intra perbreve temporis intercapedinem notitiam,

quam à præmemorato Archipresbytero Albani habuero, qui multa præclara hac super re sedulo olim abs se animadversa, & in commentariolum redacta, cum iam Religioso Vallis Imbrose apud Deiparam Aricinam degenti se concessisse effatus est, & pollicitus se mihi omnia, ubi ea repetere potuerit, mutua daturum, vel saltem Latiali sermone dictaturum, ad hoc, ut sua Ræ. quod melius atque observabilius inde judicaverit, sibi id ipsum depromat: efficiam verò, ut circa hoc quantocyùs ei satisfiat. Interim hæc insertas inscriptiones, qualescunque sint, meliori modo & studio, quo valui, in foro Lavino à me adnotatas transmittito, etsi vetustate temporis prope modum oblitteratas, atque scurrarum petulanti insultu adulteratas, plurimisque characteribus expunctis destitutas, quas tamen intellexi à Senioribus loci Excellentissimam Ducem Caesarinam paucis ab hinc annis easdem, utpote tum magis legibiles existentes, à quodam Grammateo transscribi, & summo Pontifici Alexandro Septimo, eas ipsas postulanti amandari fecisse, à quibus fortasse nunc exorari possent, quando præsentis S. Ræ. non arriderent.

Inscriptiones hæc sunt.

Inscriptio-
nes anti-
quæ in foro
Lavinienfi.

Inscriptio lapidis, quæ muris Ecclesiæ, que forum spectat, inserta conspicitur.

M. AUREL. AUG. LIB. AGILLO. SEPTENTRIONI. PANTOMIMO. SUI. TEMPORIS. PRIMO. SACERDOTI. SYNHODI. APOLLINIS. PARASITO. ALUMNO.

AB IMP. M. AUR. COMMODO. ANTONINO. PIO. FELICE. ORNAMENTIS. DECURIONAT. DECRETO. ORDINIS. EXORNATO. ET. ALLECTO. INTER. JUVENES.

S. P. Q. LANUVINUS.

Ibidem alia inscriptio Lapidis muris inserti in vestibulo Domûs Canoniorum.

T. AURELIO. AUG. LIBER. APHRODISIO. PROCONS. AVG. S. P. Q. L. DEDIC. Q. VARINIO, Q. F. MARCI ÆVIANO. ÆD.

Alia inscriptio lapidis in foro;

CN. EVIO. C. F. DONATO. JUNIANO. CONSVLI.
 ERO. CONSULI. SICIL. ÆR. PROVINC. PR.
 ÆDILI. QUÆSTORI. SICILIÆ. PROVINCIAE.
 ET CURET. CIVITATIVM AB IMPER.
 . . . CN. FELIC. AVG.

Ceteræ voces obsolescentes prorsus sunt, & obterratæ attritione catenarum, quibus vincuntur fures, aliique delinquentes.

Valeat, suoque patrocínio verè paterno deinceps me complecti ne gravetur. Dabam apud Castrum Gandulphi, die 24 Ianuarii, Anno à partu Virgineo 1663.

Suæ adm. R^{de}. Pa^{tr}.

Obstrictissimus atque Observantissimus servus,

Valentinus Steboerius,

Jatrophycus C. Gandⁱ.

P A R S II,
A G E R T U S C U L A N U S,
& Circumjacentia loca.

C A P U T I,

De Veteri Tusco, & Montibus, Tusculanis.

Tusculum in jugo montis constituta civitas nulli Latinarum urbium antiquitate cedit. A Telegono Circes & Ulyssis filio conditam fuisse, omnes ferè scriptores conveniunt, id est, ab Aboriginibus, & Pelasgis, post pullos Siculos, ante bellum Trojanum tribus ferme seculis. hinc Ovidius l. IV Fastorum:

Et jam Telegoni, jam mœnia Tiburis udi

Stabant, agricolæ quæ posuere manus.
Et lib. 3 Fast.

Inter Aricinos, Albanaque tempora, constat

Factaque Telegoni mœnia celsa manu.

De situ hujus urbis nullam prorsus controversiam apud Authores reperio, cum in nullo alio loco constiterit, quam in ultimo supremoque Tusculani montis jugo, prout rudera ingentia, quæ passim illuc tendentibus obvia fiunt, luculenter demonstrant. Fuisse autem splendidum oppidum, amphitheatri, sanorumque vestigia, quæ adhuc nonnulla supersunt, abundè testantur. Amphitheatrum, cujus pars nulla, nisi muri in circuitu, adhuc superest, diametrum habet 120 palmorum: cætera arundineta, dum, vepresque occupant. Mons, qua Viam Latinam Albanamque respicit, ob salebrosam ascensum difficilis aditu est; undè hostium adventantium assultus facilè elusit; qua de causa Tarquinius superbus à republica exactus, rerum suarum satagens, filiam suam in matrimonium cum Octavio Mamilio Tusculano, Latinorum nobilissimo potentissimoque

principe, conjunxit, ea spe fretus futurum, ut tum potentiâ generi, tum munificentissimi loci præsidio tutius Romanis bellum indicere posset, & hoc pacto ereptum sibi regnum recuperare. Quæ Livius hisce verbis refert: Tarquinius autem reputans secum, vi, non jure partam potentiam opus habere non solum domestico, verùm etiam externo præsidio, nobilissimum Latinorum & potentissimum sibi junxit necessitudine, data ei in matrimonium filia; is videbatur Octavius Mamilius, genusque referebat ad Telegonum Ulyssis & Circes filium; habitabat autem Tusculi. Festus de Conditore oppidi hujus agens. Mamiliorum inquit, familia progenita fuit à Mamilia Telegoni filia, quam procreaverat Tusculi, quando id oppidum ipse condidisset. M. Porcium Catonem quoque municipio Tusculo ortum refert. Fuit autem municipium nihil aliud, Festo Pompejo teste, quàm id genus hominum, qui cum Romanam venissent, neque cives Romani essent, participes tamen fuerunt omnium rerum ad munus fungendum unà cum Romanis civibus, præterquam de suffragio ferendo, aut magistratu capiendo; sicuti fuerunt Fundani, Formiani, Lanuvini, Tusculani, qui post annos aliquot cives Romani effecti sunt. Cn. Plancium Tusculanum fuisse, Cicero dicit in Orat. pro Cn. Plancio: Tu es ex antiquissimo municipio Tusculano. Inter fortunatos quoque rerum eventus narratur ille de L. Furio, consule Tusculano, qui rebeli Tusculo relicto ad Romanos profugus consulatum adeptus est, atque adeò uno & eodem anno Romanus & Tusculanus

recepit ad Oct. Mamiliam, Principem loci, affinem suum.

Mamiliorum familia à Mamilia Telegoni filia.

Patria cætoris Tusculum.

Municipium Tusculanum quale?

L. Furii memorabilis fortuna.

Tusculi origo & finis.

Amphitheatrum Tusculani reliquie.

Tarquinius superbus ex Rex se Tusculi

Tusculanus insignibus partis victoriis triumphum duxit de subjectis *Tusculanis*, & de victoribus *Romanis*. Sed jam genuinam *Tusculani* agri montiumque descriptionem ordiamur, ut ex hac delineatione Lector, quæ de circumfritis oppidis locisque allaturi sumus, singulorum situm luculentius percipiat.

Tusculi
descriptio.

In *Tusculano* monte *Tusculum* situm fuisse, paulò ante ostendimus, qui *mons Albano* monti adeò vicinus est, ut ex *Hannibalis* campo jaculo impeti posse videatur, adeoque ἀποσπασμάτιόν τι, ἢ ἀπορρώε, id est, pars quedam avulsa *Albani* montis videri queat, *via Latina* in valle inter utrumque constituta. In ultimo itaque jugo montis *Tusculani* *Tuscum*, sive *Tusculum*, priscum constitutum fuisse, suprà diximus, ea amplitudine, quam ruderà passim obvia indicant. Longitudo urbis usque ad dorsum montis 220 passuum fuisse ἀυτομετρίᾳ comperi; Latitudinem montis variam, nunc majorem, nunc minorem, ubi maxima 500 pedum, ubi minima 200 pedum deprehendi: ex qua mensura amplam sanè pro istorum temporum conditione urbem, nec non ædificiis villisque splendidam fuisse constat. In ultimo montis jugo *Algidum* respicit, de quo paulò post uberius ratiocinabimur; in descensu verò versus inferiorem montis partem, sive dorsum, in parvam quandam eandemque ob prospectum peramœnam terminatur planitiem, ubi etiamnum ruderà spectantur, quæ delicosum locum fuisse ostendunt, cryptis, peristyliis, exedrisque spectabilem; quamvis hodiè arboribus, pratis, virgultisque obsitus locus vix ullam pristinae dignitatis speciem exhibeat: atque hoc in loco veluti recessu quodam, ab omni strepitu populari longè remotissimo, *Ciceronem* domum ædificasse volunt, uti *Musis* consecratam, ita paretriis aptam, xystrisque insignem; in qua veluti literaria quadam palæstra auditoribus suis eas *questiones*, quas *Tuscu-*

Tusculi
amplitudo
olim, ex
modernis
ruderibus
colligitur.

Ciceronis
Academi-
cus locus.

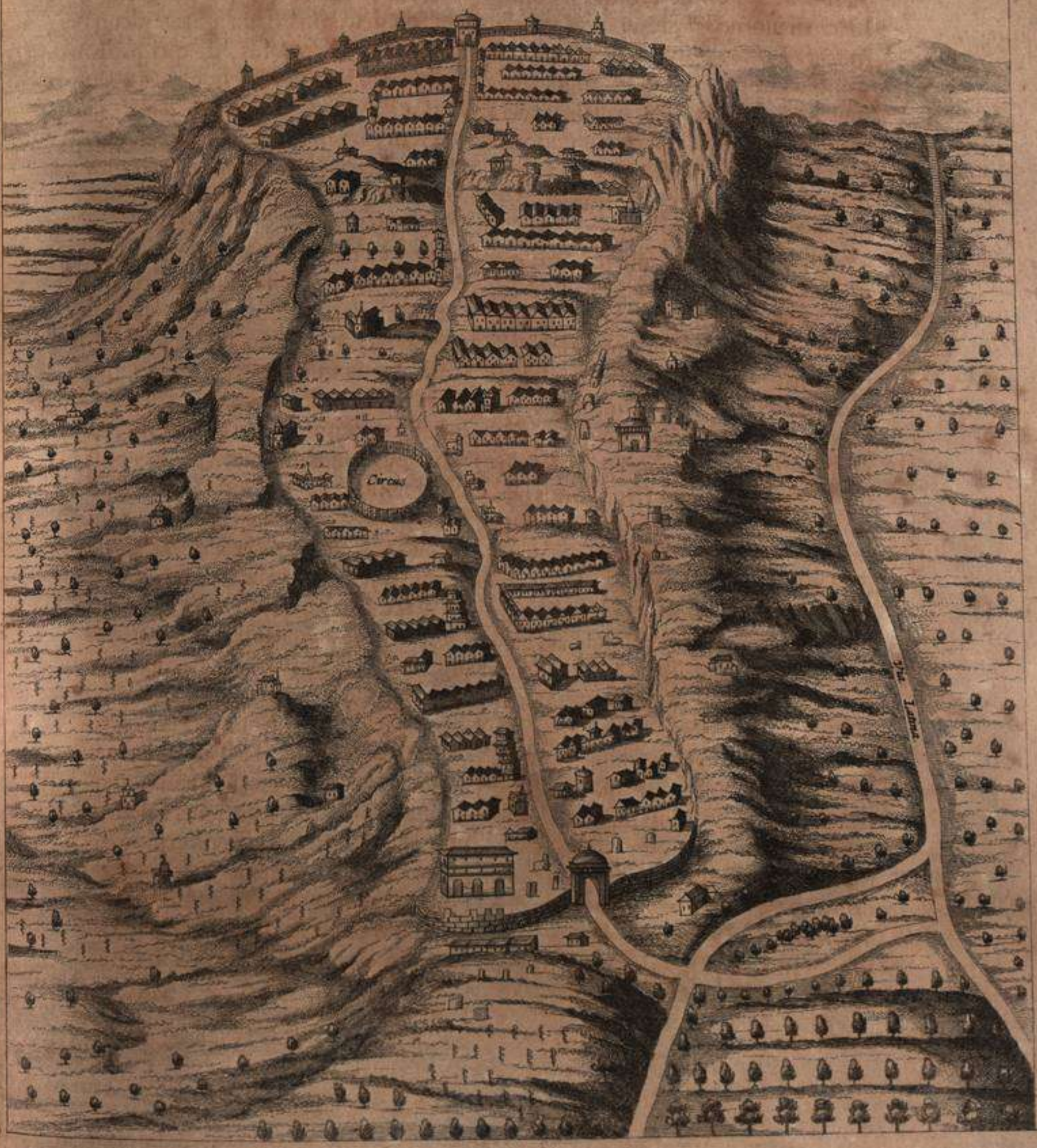
lanas vocavit, tradidisse credunt omnes Antiquitatum notitiæ periti scriptores. Spectantur, uti dixi, etiamnum ruderà, murique, exedræque in eo, quem dixi, loco, dorso videlicet *Tusculani* jugi, in quo civitas olim *Tusculana* terminabatur, paulò supra palatium, seu villam *Cardinalis Sachetti*, quæ hanc planitiem *Ciceronianam* pomcerii sui ambitu includit. Ex hac enim alter descensus per duplicem vallem, *Frascatium* usque (quod *Tusculum novum* dicimus) uti olim ædificiis, palatiis, villis, hortis, fontium aquarumque amœnitate, dorsis montis grata lucorum obscuritate peramœnis jucundum fuit, ita & hodie quoque per dorsum montis descensus datur priscae jucunditatis prorsus æmulus, de qua paulò post. A *Tusculo* verò hoc novo, seu *Frascatio*, alius descensus datur in omnem partem longè latèque extensus usque ad agri *Romani* planitiem: ex ortu *Marinum*, *Albanum*; ex septentrione *Gabios*, *Lavicos*, *Tibur*, *Prænestino*que montes; ex meridie *Romam*, totamque *Sabinorum* regionem respicit; ex occasu totam maritimam oram ad *Circejos* usque montes & insulam *Pontiam* adspicit. Atque in hoc declivi montis situ olim *Luculli* deliciosas villas, aliorumque Principum *Romanorum* fuisse, ex ruderibus superstitis paulò post ostendemus. Et ut undè discessimus revertamur: *Tusculum* priscum tum potentia, tum munitione loci clarissimum fuisse, bella maxima cum *Romanis* gesta declarant; quorum primum inter *Oclavium Mamilium*, *Latinorum* principem, *Tusculanum*, & *Romanos* exortum fuit, eo qui sequitur modo: *Tusculani* viribus suis confisi, & potentia *Oclavii Mamili*, & *Tarquinii* à republica jam exacti, sese de *Romanis* vindicaturi, summâ ferocia eos infestare non cessabant; unde hi comparato ingenti exercitu, exercitui *Tusculanorum* restituri ad lacum *Rigillum* sibi occurrerunt, ubi dato ab *Aulo Postumio*, Dictatore *Romanorum*, duce prælii, signo, à duobus

Tusculum
novum
Frasca-
tium.

Luculli
villa ubi fi-
ta fuerit?

Prælium
Romano-
rum cum
Tusculanis
ad Lacum
Rigillum.

Tusci veteris Situs et Confinitatio

à duobus concurrentibus furiosè exercitibus diù dubio Marte tam acriter pugnatum fuit, ut ad istud tempus, prælium isthoc acrius & atrocius contigisse non memorent Scriptores, adeoque vel ipsos Deos *Castorem* & *Pollucem*, uti *Florus* refert, huic interfuisse spectaculo fama tradiderit. *Romani* tandem fortuna favente superiores facti, totum *Tusculanorum Latinorum* exercitum fufum ad interneccionem deleverunt, reliquosque fugitivos *Tusculum* usque persecuti, portis interceptis, spoliatam urbem funditus unà cum tota *Mamiliorum* familia destruxerunt. Vide de hoc bello apud *Ciceronem*, *Dionysium*, *Livium*, *Valerium Maximum*, *Florum*, aliosque fusè actum; & quamvis *Lacus Rigilli* omnes meminerint, loci tamen, ubi is situs fuerit, nullus mentionem fecit: eam procul dubio ob causam, quod eo lacu in agro Romano nihil celebrius, notiusque esset; estque absque ulla controversia lacus ille, quem hodiè, *Lacum S. Praxedis*, aut modo etiam, *il lago di Castiglione*, aliqui *S. Severæ* vocant, qui uti continuata tumulorum corona crateris ad instar ambitur, ita quoque instar *amphitheatri* concavum situm obtinet,

Lacus Rigillus.

Lacus S. Praxedis, sive, il lago di Castiglione.

figura rotundus; tenetque ferè 50 passuum millia in ambitu; piscibus abundat, præsertim tincis, & anguillis; arundinibus juncisque palustribus magna parte oppletus, rivum quoque à se dimittit, quem hodiè *Osam* vocant, Pedumque urbem olim præterfluebat, de quo in sequentibus amplius. *Tusculo* distat septem, *Roma* duodecim, *Tibure* octo miliaribus ad montium *Tusculanorum* radices: & cum alius lacus in planitie *Latii* præter hunc non occurrat, certò concludi potest, hunc dictum lacum esse eum, apud quem memorabilis ille *Romanis* contra *Tusculanos* victoria acciderit. Sed jam *Tusculani* descriptionis oceptam telam prosequamur.

Tusculum itaque à *Romanis* destructum, identidem aliis aliisque temporibus restauratum fuit; adeò quidem ut inter deliciosissimas *Latii* urbes semper sit habita, totusque ille montis *Tusculani* tractus, à *Monte Portio Marinum* usque, innumeris villis, usque magnificentissimis à *Romanis* nullo non tempore cultus fuerit, tanta fabricarum coacervatione, ut ingentis & continuatæ urbis imaginem exprimere videretur, uti jam videbimus, *villa Ciceronis* celeberrima initium ducturi.

Tusculi restauratio.

C A P U T II,

C R Y P T A F E R R A T A,

seu,

Villa Ciceronis.

Quæ eo in loco olim situata, ubi modò cœnobium *Monachorum Basilianorum*, vulgò *la Crotta Ferrata*, in *Agro Tusculano* situm spectatur.

SEquens argumentum, cum in *Tusculano* agro versarer, mihi communicatum fuit à R^{mo}. P. Abbate *Iacobo Garbio*: quod ubi mihi visum fuit eximia eruditione, & luculentissimis testimoniis, ibidem olim *Ciceronis villam* fuisse, abundare, ita quoque hisce inferendum duxi.

„ Anno 1000 salutis nostræ, cum *Agrens Arabes* tota *Calabria* in suam potestatem redacta gravi persecutione in *Christianos*, & potissimum in *Monastici ordinis Religiosos* sævirent; *Bartholomæus Nileus*, *S. Nili* discipulus, postea sanctorum numero adscriptus, *Ordinis S. Basilii Monachus*, selectis 60 sui ordinis *Græci ritûs Monachis*, fugâ

Cryptæ Ferratæ initia à S. Nilo.

H

arreptâ

„ arreptâ in *Latium* se contulit, condu-
 „ cibilius existimans in peregrino solo
 „ quietam, & Deo devotam vitam,
 „ quam inter *Barbaros*, & atrocitate im-
 „ manes, cum salutis periculo degere.
 „ Hic itaq; cum ad *Tusculani* oppidi ra-
 „ dices pervenisset, divino quodam du-
 „ ctu *cryptam*, intra quam se cum suis
 „ reciperet, eodem in loco, in quo mo-
 „ do *Abbatia Cryptæ Ferratæ* sita cerni-
 „ tur, invenit. In hac *crypta* nocte in-
 „ tempesta dormientibus reliquis illi
 „ multo splendore corusca Dei Mater
 „ apparuit, suadens illi, ut eo in loco
 „ moraretur, velle enim se ibidem ex-
 „ strui Ecclesiam suo cultui dicatam; &
 „ in signum veritatis dictorum, au-
 „ reum illi pomum præbuit, quod pro
 „ petra fundamentali Ecclesiæ ponere-
 „ tur. Dominabantur tunc temporis
 „ & *Rome*, & *Principatui Tusculano*,
 „ undecim Comites *Tusculani*, & vi-
 „ ribus & armis potentissimi, quibus in
 „ somno Deipara apparens imposuit, ut
 „ summo mane *cryptam* memoratam in-
 „ viferent; futurum enim, ut ibi extra-
 „ neos sacerdotes & religiosos reperirent,
 „ qui in signum veritatis, ipsis pomum
 „ aureum monstrarent; velle enim se, ut
 „ subministratis sumptibus, omnibus-
 „ que rebus, ad fundandam in honorem
 „ suum ibidem Ecclesiam se accingerent.
 „ Divino itaque monitu Principes *Tu-*
 „ *sculani* fabricam non duntaxat orditi
 „ fuerunt; sed & adeo amplis & copiosis
 „ redditibus ditarent, ut ad centenos
 „ Monachos ibidem facile ali possent,
 „ sub *S. Bartholomeo*, primo hujus *Ab-*
 „ *batie*, sub nomine *Cryptæ Ferratæ*, *Ar-*
 „ *chimandrita*, & fundatore. Redditus
 „ annui, uti acta testantur Archivi, ad
 „ sexaginta millia scutorum pertigisse fe-
 „ runtur, unâ cum 21 Ecclesiis, magnis
 „ Pontificum, Imperatorumque privi-
 „ legiis ditatis, ipsi subjectis, unâ cum
 „ Bibliotheca manuscripta locupletissi-
 „ ma, quæ postea *Sixti V.*, & *Pauli V.*,
 „ Pontificum jussu *Vaticane Bibliothecæ*
 „ cessit, anno 1614. Tenebant tunc tem-
 „ poris in oppido *Tusculano* Comites

Crypta
 Ferratæ ori-
 ginem tra-
 xit à mira-
 culo.

Tusculi
 Principes.

Cryptæ
 Ferratæ
 redditus
 annui, pri-
 vilegia, bi-
 bliotheca
 MSS.

Tusculani sub magna veneratione ima-
 ginem, attestatione majorum à *S. Luca* Imago à S.
Luca depi-
cta. *Evangelista* depictam, quam ad majo-
 rem nominis celebritatem huic loco
 comparandam *Gregorius Pontifex O.*
M. ex comitum familia, destructa ci-
 vitate *Tusculana* anno 1110 à *Romanis*
 inde ereptam, Ecclesiæ à majoribus
 suis fundatæ inferri jussit: eademque
 imago esse dicitur, quæ summâ adve-
 narum devotione, in hanc usque diem,
 subducto velo, in eadem Ecclesia de-
 monstrari solet. Porro interveniente
Græcæ cum *Romana Ecclesia* schismate,
 numerus *Monachorum* paulatim dimi-
 nutus, sæcularibus Principibus tantos Cryptæ
Ferratæ
decremen-
ta. redditus ad se derivandi occasionem
 præbuit, donec à *Pio II.*, anno 1462,
 28 Aug. in formam Commendæ redu-
 ctus honorum status fuit commissus
 administrationi *Bessarionis Card.* di-
 cti ordinis *Monachi*, qui recuperatis plu-
 ribus possessionibus injustè ablati,
Monasterium pristino vigori, quantum
 licuit, restituit. Hodie substat prote-
 ctioni & usufructuario *Francisci Cardi-*
nalis Barbarini, sub forma Commen-
 dæ, juxta versus, quos in ejus memo-
 riam posuit *Julius Antonius Rodul-*
phus.

Cryptam me duram Ferratam nomine
 dicunt,

Quod semper ferrum hic ars operosa
 domet.

Nil tamen horroris præfert mea florida
 villa,

Quæ requies olim Bessarionis erat.

Sed, Francisce, tui pietas si pectoris
 optat,

Gravior ut fiam, nomen amabilius;

Ipse veni huc Princeps: vel si Respu-
 blica tardat,

Præmittantur apes in tua jura tua.

Hæc de fundatione *Cryptæ Ferratæ*
 sufficient.

Restat, quod nobis propositum erat, Villæ Ci-
ceroniæ
verus sum
demonstrat-
tur. ut hunc locum olim villam *Ciceronis*
 fuisse, & *Academiæ*, æstivis mensibus,
 magno doctorum virorum confluxu
 frequentatam, demonstremus; ubi
 magno

magno disputantium fervore agitabantur quæstiones, quas in *Tusculanis quæstionibus* cum admiratione legimus, de contemnenda morte, de tollerandis adversæ fortunæ ictibus, de propulsandis animi perturbationibus, de vita beata, & similibus. Hunc verò locum villam Ciceronis fuisse, non puto melius demonstrari posse, quam ipsis Ciceronis scriptis; quibus adstipulantur *Alphonsus Ciacconius in vita Eugenii IV*, *Leander in descriptione Italiæ*, *Franciscus Quadus*, & *Ferdinandus Hugellus in sacra sua Italia*. Sed supponamus, ad veritatem demonstrandam sequentes considerationes.

I Prima nostræ assertionis ratio est *ara*, sive *abacus marmoreus*, forma rotundus, viginti circiter palmorum in circumferentia, cui subtili artificio ex exitio opere insculpta cernebantur simulacra Deorum, id est, *Marcis*, *Mercurii*, *Veneris*, *Saturni*, aliorumque; qui *abacus* à *monachis* anno 1600, in horto juxta fontem, vulgo *Mascaronne* dictum, primo detectus fuit; qui deinde cum multis aliis variarum antiquitatum monumentis, à Principe *Pamphilio*, nepote *Innocentii X* Pontificis, è *cryptæ Ferratæ* horto ablatus *villæ suæ Pancratianæ*, ubi in hanc usque diem spectatur, illatus fuit. Præterea supra hunc *Abacum tabula*, sive *mensa* rotunda, ad *abacum* in dupla proportione ad altitudinem quinque palmorum erigebatur, quam statuarum Deorum affabrè elaboratæ sustentabant. Cujusmodi monumentum, uti apprimè in una suarum epistolarum ad *M. Fabium Gallum* describit, ita quoque luculentissimum indicium præbet non alio, quàm dicto loco *Villam Ciceronis* exstitisse. Vocat autem jam descriptum monumentum *τραπεζοφόρον* id est, *mensiferum*. Postquam enim *Arpino Volscorum* urbe discederet ad *Fab. Gall. Anxure*, id est, *Terracinæ*, tunc commorantem, amicum singularem, epistolam dabat, in qua summum suum exprimit desiderium, exornandi tum

Gymnasium, tum *Bibliothecam* suam *Tusculanam*, picturis simulachrisque, quæ ipsi quovis pretio emenda committit. Dolet præterea picturas à *Sacerdotissa Bacchi* coemptas, non esse congruas suæ professioni studiorum; & tandem quoque mensalis monumenti, sive *trapezophori*, mentionem facit hisce verbis: *Quod tibi destinavas trapezophorum, si te delectat, habebis; sin autem sententiam mutasti, ego habebo*. Meminit quoque novorum quorundam *Exedriorum*, quæ variis tabulis picturisque exornare desiderabat. Verba ejus sunt. *Exedria quedam mihi nova sunt instituta in particula Tusculani, ea volebam tabellis exornare*. Ubi per particulam *Tusculani* intelligit illum locum in editioris montis *Tusci* extremitate situm, qui uti locus est amœnissimus, & magnam *Latii* partem oculis subjicit, ita quoque illuc cum discipulis æstivis temporibus adibat, ubi de variis argumentis disceptabatur, uti *liber de Tusculanis quæstionibus* inscriptus docet; & in hanc usque diem *exedria* illa, quæ describit, etli semidiruta, unà cum porticibus pilis spectantur, uti in figura patet.

Facit pariter mentionem statuarum, quæ *Hermaphroditam* mentiebatur, sive, quod idem est, *Hermathenam*, ex *Mercurio* & *Minerva* confectam, quam ex *Formiano* in *Tusculanam villam* transportari curavit, uti scribit in epistola quadam ad *Pomponium Atticum*; quæ 2da est lib. 1, epistolarum: *Quod ad me de Hermathena scribis, per mihi gratum est; ornamentum Academiæ proprium est, quod & Hermes commune omnium, & Minervæ singulare est insigne ejus gymnasii: quare velim, uti scribis, ceteris quoque rebus quamplurimis eum locum ornas; quæ antea mihi signa misisti, ea nondum vidi; in Formiano sunt, quo ego jam proficisci cogitabam; ea omnia in Tusculanum deportabo. & in 3^a epistola citati libri: *Quæ tibi mandavi, ut quæ tu intelligis convenire nostro Tusculano, velim, uti scribis, cures*. Hujusmodi*

Tusculanarum quæstionum origo.

2 Hermathena, seu Hermaphrodita Ciceronis.

Trapezophorum Ciceronis.

simulacrum, quod Cicero dicit ex Mercurio & Minerva compositum, quod & Hermathenam vocat, ex Formiano in villam Tusculanam transportatum, vitio temporum corruptum, à monachis inde detectum diu ibidem stetit, donec à Principe Camillo Pamphilio in Villam suam Pancratianam translatum, ibidem in hunc usque diem spectatur. Erat autem statua justæ magnitudinis, ex candido marmore, facie, cæterisque membris fœminam, mentula verò virum mentitur. Ex quibus clarè patet hanc statuam, quam Cicero describit in Tusculanum transportatam quamque tot sæculis inter Cryptæ Ferratæ rudera latitantem tandem detectam fuisse diximus, ibidem quoque villam existisse Ciceronis luculenter docet.

3
Columnæ
Tusculi.

Meminit præterea Cicero nonnullarum columnarum in lib. 3, ad Quintum Fratrem suum, hisce verbis. Villa in Arcano, (quod idem est ac Tusculanum) mihi valde placet, propterea quod summam dignitatem pavimentata porticus habebat; quod mihi denique apparuit, posteaquam & ipsa tota patet, & columnæ politæ sunt. Et paulo post: Columnas neque rectas, neque è regione Diphilus collocarat, eas scilicet demolietur aliquando perpendiculari, & linea discet uti. omnino spero paucis mensibus opus Diphili perfectum fore. Atque has easdem columnas esse, quæ Ecclesiam Cryptæ Ferratæ in hunc diem sustinent, 8 numero; quas ut S. Bartholomæus anno 1020 terra obrutas invenit, ita quoque fabricæ suæ valde utiles opportunasque esse censuit. Quarum una, uti in vita S. Bartholomæi legitur, cum jam cadendo ruinam minaretur, miraculo firmata sine fulcro hæsit. Sed ad alia. Quantum verò Ciceroni post omnes suas villas Phormianam, Pompejanam, Cumanam, Sinuessanam, Tusculana arriserit, in epistola supra citata ad Quintum Fratrem luculenter docet. Ego, inquit, ex magnis caloribus, non enim meminimus majores, in Arpinati summa amenitate fluminis me refeci ludorum diebus. In Arcanum, (Tuscula-

Columnæ
ruina mi-
raculo
impedita.

num) ad 14 iduum Septembris fui: villam valde mihi placuit, propterea quod summam dignitatem pavimentata porticus habebat. & epist. 9. de Arcano Cæsaris opus est, vel mehercule etiam elegantioris alicujus. Imagines enim istæ & palæstra, & piscina, & Nilus multorum Philotimorum est, non Diphilorum; sed & ipsi ea adibimus. Plutarchus, in vita Ciceronis, de Tusculana Ciceronis villa, Τὸ μὲν ἐν πλείστον τῆς χεῖρας τῆς τετῆς περὶ τῆς κλον ἐν χερσίοις αὐτῆς διάγων, ἔγραψε πρὸς τὸς φίλους, &c.

Locum, ubi modo Crypta Ferrata cernitur, Villam Ciceronis fuisse ex ipsa aquarum abundantia ostendimus. Vocatur illa aqua variis nominibus, ab antiquis Romanis; nunc Crabra, modò Tepula, jam Marrana; sed Crabræ nomine maxime usum Ciceronem ex epistolis & orationibus clarè patet, & primò quidem in orat: de lege Agraria. Ego, inquit, Tusculanus de aqua Crabra vegetigal pendam, qui à municipio fundum accepi, & deinde, si à Sylla mihi datus esset, Rulli lego non penderem. Et in epistola 263: De aqua Crabra, inquit, quid agatur, & si nunc quidem nimium est aquæ, tamen velim scire. Derivabatur autem hæc aqua per modum fluminis per mediam villam, cujus manifesta indicia sunt aquæ ductus, qui in hunc usque diem spectantur sub terra; qui non solum utilitati loci, sed maximè ad delicias balnearum conferebant. Erat autem tanta aquarum abundantia, quemadmodum & in hunc usque diem videre est, ut eum Cicero Nilum in epistolis suis ad Atticum 3, & 5, & l. 3, ad Quintum fratrem vocitare solitus sit. Hæc villæ postquam à Clodio, inimico Ciceronis, flamma ferroque fuissent vastatæ, fuerunt tamen postea ex parte restauratæ post reditum Ciceronis ex Arpino patria sua. Verum ne quicquam ad antiquitatem hujus loci omitterem, hic diplomata Pontificum, quæ hodie adhuc in dicta Cryptæ Ferratæ Ecclesia leguntur, apponam.

Aquæ
Tusculanæ.

Aqua
Crabra.

Villæ
Ciceroniæ
vastatio,
reparatio
&c.

Diplomata

*Diplomata à Pontificibus concessa
Ecclesie Cryptae Ferratae.*

Privilegia
Cryptae
Ferratae.

» **I**nnoctius Tertius omnibus fide-
» libus confessis & contritis, istam
» sanctam Ecclesiam devotè visitanti-
» bus diebus dominicis, & festivitati-
» bus Sanctorum Apostolorum, festi-
» vitatum nostrae Dominæ, & illorum
» Martyrum, quorum reliquiae hic
» sunt, & etiam S. Joannis Baptistæ, fe-
» stivitatibus prædictis Papa concessit
» omnium peccatorum tertiæ partis
» remissionem, & mille annos indul-
» gentiæ; aliis verò diebus medietatem
» istarum indulgentiarum.

Bonifacius VII confirmavit prædi-
dictas indulgentias & construi fecit u-
nam januam, quæ dicitur Porta Sancta,
de qua omnes Christi fideles intrantes
& exeuntes, devotè confessi & contriti,
diebus Dominicis, tresdecim vicibus
liberant unam animam de purgatorio;
qui sanctissimus Pater videns sanctissi-
mum esse locum, & ne corporibus ho-
minum, sive cadaverum pollueretur
fœtore, fecit transportari ab *Hierusa-
lem* Terram sanctam & spargi fecit per
totum circuitum Ecclesie, qui dicitur
Campus Sanctus, in quo Cœmeterio
corpora sepulta non olent, neque cor-
rumpuntur.

Campi
Sancti
origo.

Indulgen-
tiæ cœlestis
confirmatæ.

Cum Beatus Gregorius VIII idem
sanctum *Monasterium* visitaret, & ipso
residente in eadem Ecclesia confirma-
vit prædictas indulgentias, pro cujus
devotione apparuit ei Beatissima Virgo,
dicens, Fili, ad instantiam filii mei, &
Domum meam istam visitantibus in
octava Assumptionis Beatæ Mariæ
Virginis sit remissio omnium peccato-
rum, ac propter devotionem prædicta-
rum indulgentiarum, per eum confir-
matarum, imaginem ipsius Gloriosæ
Virginis à manibus Beati *Lucæ Evan-
gelistæ* depictam, quæ erat in civitate
Tusculana, cum maxima devotione
transportari fecit ad istam Ecclesiam, &
est principalis imago totius orbis, de
quibus Beatus *Lucas* depinxit.

Translatio
imaginis S.
M. V. à S.
Lucæ de-
pictæ

Cum quædam matrona *Capellam*,
ubi corpora sanctorum *Nili & Bartho-
lomæi* sunt sepulta, intrasset; spiritu ra-
pta visa sibi est transportari per Ange-
lum ante tribunal *Christi*, cui dixit, filia
ob reverentiam meorum fervorum
Nili & Bartholomæi nunquam intrabis
istam *Capellam*, & dicas etiam o-
mnibus mulieribus intrare volentibus,
quod ab ingressu ejusdem *Capellæ* se ab-
stineant, sed suas orationes ab extra
faciant, & exaudientur.

Mulieribus
prohibitus
ingressus
Sacelli S.
Nili.

Cum duo sancti viri nomine *B.
Nilus, & Bartholomæus*, *Monachi Ordini
Sancti Basilii, Calabri* de patria, quo-
rum in hac sacratissima *Basilica* sepulta
sunt corpora, venissent de *Byzantio*,
seu de partibus *Constantinopolitanis*, par-
tis scilicet *Græciæ*, ad Beatorum Apo-
stolorum limina visitandum: dum in
quadam spelunca, seu *Crypta*, hic prope
Monasterium habitassent, in eadem no-
cte *Regina Cæli*, *Virgo gloriosissima*,
eisdem apparuit, dicens: Filii benedi-
dicti, hic locus est vestræ habitationis,
& boni vestræ operationis ergastuli
sanctæ spei, quoniam oportet vos labo-
rare in ædificationem sanctissimæ Do-
mus meæ in hoc loco, & ecce dabo
vobis signum, videlicet pomum au-
reum, quod pro primo lapide funda-
menti ponere debetis. Et in eadem
nocte *Beata Virgo* apparuit sex egregiis
& magnificis viris visibiliter *civitatis
Tusculanæ*, de *Domo Patriciorum &
Consulum*, dicens eis, quod accede-
rent ad *Cryptam* præfatam, & inveni-
rent duos fideles Christianos, habentes
pomum aureum ab ea *Domina*
eisdem datum pro signo, & quod di-
ctum pomum recipere deberent, & po-
nere pro primo lapide fundamenti.
Undè prædicti nobiles viri moti fue-
runt à *Tusculana civitate*, & venien-
tes ad hunc locum invenerunt, ut sicut
eis annunciarat, & recipientes po-
mum cum reverentia à manibus san-
ctorum prædictorum, subtus *Campanile*
pro fundamento, & principio Ec-
clesiæ posuerunt, ita quod si pomum

Fusior
descriptio
fundationis
Cryptæ
Ferratæ.

aureum tolleretur, & Campanile & Ecclesia destrueretur, unde ad instar illius pomi positum est super Campanile similitudinarium; & prædicti sancti viri consumpserunt in Domino vitam sanctam eorum in pace, in isto sancto Monasterio, ubi est Cappella eorum Nili & Bartholomæi facientium miracula.

In tabula Marmorea:

Μνημε-
ιον Γρα-
μμο.

Ἐκοιμήθη ὁ ἅγιος Νεῖλος ἕτος ς Ϙτ
 Παῦλος ὁ ἡγέμενος. Κύριος ρ.
 ὁ ἅγιος Βαρθολομαῖος. Ἐ Λεοῖσι.
 Ἄρσένι. ἔ Λακκας. ἡ Θεοδόσιος.
 ὁ Ιωμάς. ἰ Νικόλαος. ἰα Νεῖλος. ἰβ
 Θεοδώριτος. παρέλαβον τὴν ἡγεμο-
 νίαν ἐγὼ Νικόλαος τὸ παιδίον τῆς Κρυ-
 πτοφέρρας καὶ τῆς Ραφραίνης. ἕτος ς
 χ. μ. ιν. ιι.

Sed jam nos hoc loco adducta nostra inquisitione stabiliamus.

Villæ Ci-
ceronianæ
viri sitis
inquiritur.

Mulci hodiè ex Antiquariis Romanis sunt, qui putent, Villam Ciceronis fuisse propriè eo in loco, ubi nos eum *Questiones Tusculanas* suis Auditoribus explicasse paulò ante diximus, ad finem Urbis Tusculi in jugo montis positi; sed qui verba Ciceronis in *Epistolis suis familiaribus* de suo Tusculo rectè excusserit, eam non supra, sed infra Tusculani montis jugum constitutam fuisse, non inficiabitur: sic enim in *Oratione pro domo sua* testatur: *Cum domus mihi in palatio, villa in Tusculano, altera ad alterum consulem transferebatur.* Et commentator in *Martialis* hæc verba, oda 2: *Nec ut superni villa candens Tusculi Circeæ tangat mœnia: Tusculi superni, hoc est, in monte siti, ad cuius latera superiora Cicero Villam suam habebat Tusculanam.* Quam quidem non alio loco, quam ubi hodiè cœnobium Monachorum S. Basilii est, vulgo *Grotta ferrata*, constituisse, adeò certum est, quam certa sunt vel ipsa verba Ciceronis in *Orat. 2 pro lege Agraria*; *Ego*

Villa Ci-
ceronis
fuit, ubi
modo Mo-
nasterium.

Tusculanus pro aqua Crabra vectigal pendam, quia à municipio fundum accepi. Et in l. 16. *epist. famil. epist. 18: De aqua Crabra quid agatur nescio, etsi nunc quidem etiam nimium est aquæ, tamen scire velim;* & in *Orat. pro L. Corn. Balbo: Nos de aqua nostra Tusculana M. Tugionem potius, quam C. Aquilinum consulebamus.* Est autem aqua Crabra propriè illa aqua, quæ originem suam ducit ex radicibus *Montis Albani*, & ex variis rivis, per occultos lacus vicini meatus in hanc vallem [con]ductis, quemadmodum supra de *Lacu Albano* exposui, quæ in fluviololum emergit, qui deinde *Romam* divergens, *Marana* passim vocatur, in urbe quoque *Almonis* nomine indigitatur, in quo quotannis *Cybeles* statuas lavare solebant; atque hæc aqua per profundam vallem delabitur, ubi variarum artium molis agitantis destinatur. *Villa* verò, in dorso vallis constituta, in hodiernum usque diem, tanta aquarum copia redundat, ut flumina fundere videatur. Locus certè, si quis desiderari possit, omnium, æstivo præsertim tempore, amœnitate & caloris temperandi deliciis aptissimus. Habet autem hæc aqua altiorem cæteris originem sub *Monte Albano*, ex qua per aqueductus in hunc locum deducitur; atque hæc est aqua illa *Crabra*, quam & *Tepulam* vocant, quam Cicero tantoperè deprædicat, & nimietatem ejus admiratur, & inscriptiones superstitum marmorum luculenter testantur, de quibus inferius. Fuit autem hæc villa primò *L. Syllæ* Dictatoris, quam à *Sylla* postmodum *Ciceronem* emisse, *Plinius* l. 16, c. 44 narrat: *Scriptit & Sylla Dictator, ab exercitu se quoque donatum apud Nolam, Legatum bello Marfico, idque etiam in villa sua Tusculana, quæ fuit postea Ciceronis, pinxit.* Ab hac itaque *Villa Cicero* inferiori montis loco sita, sive secessus literarii causa, sive animi refocillandi gratia, se ad domum literariis negotiis destinatam cum Auditoribus, in vertice *Tusculani montis* positam, de qua paulo ante, tanquam

Aqua Cra-
bra.

Cybeles
statua in
Almone
lavabatur.

Aquæ
Crabræ
copia et
amœnitas.

Aqua
Tepula.

Syllana
Villa.

tanquam Musis aptiorem, transferre solebat.

A villa itaque Ciceronis usque ad dictum locum Academicum ascenditur per intermedii montis dorsum; atque hunc montem esse dico eundem, quem olim Corne vocabant; de cujus luco & arbore prodigiosa magnitudinis varii varia tradunt. Plinius l. 16, c. 44: Est inquit, in suburbano Tusculani agri Colle, qui Corne appellatur, Lucus antiqua religione Dianæ sacratus à Latio; veluti arte tonsili comâ fagei nemoris. in hoc arborem maximam ætate nostra adamavit Passienus Crispus, bis Consul, Orator, Agrippinæ matrimonio & Nerone privigno clarior postea; osculari complectique eam solitus, non modo cubare sub ea, sed & vinum illi offundere. Vicina Luco est ilex, & ipsa notabilis 35 pedum ambitu caudicis; decem arbores mittens, singulas magnitudinis visendæ, sylvamque sola facit. Certe cum diu multumque circa hujus collis situm allaborassem; alium tandem non inveni, nisi illum collem, qui hodie supra villam Sabellorum, olim Montaltorum, eminet fagis quercubusque obsitus, & hodie jurisdictioni Cavalleriorum nobilis Romanæ familiæ subest. Locus sanè omnium in Tusculano amœnissimus, tum propter longè lateque patentem prospectum, tum propter gratissimam æstivo præsertim tempore ex constipatis arboribus umbram, ventorumque, quibus expositus est, refrigerium. Atque hoc loco templum quoque Dianæ, de quo Plinius loquitur, exstructum fuisse, ex splendore ruderum, atque ex ilicibus, fagis, quercubus, quæ in hunc usque diem ibi copiosa fœtura pullulascunt; haud obscuris argumentis conjicio.

Templi Muliebris Fortunæ situs.

Quia vero hic locus in via Latina ponitur, hoc loco pariter templi Fortu-

ne Muliebris fit mentio, poniturque circa medium ferè viae Latinae Româ Tusculum usque; ita Valerius Maximus l. 1, c. 8: Fortunæ etiam Muliebris simulacrum, quod est via Latina ad quartum milliarium, eo tempore cum æde sua consecratum, quo Coriolanum ab excidio urbis maternæ preces repulerunt, non semel, sed bis locutum constitit, his pene verbis; Ritè me matronæ vidistis ritèque dedicastis; quæ paulo fufius exponit Author de illustribus viris in Martio Coriolano: Ergo, inquit, à tribuno plebis die dicta ad Volscos concessit; eosque duce Attio Tullo, adversus Romanos concitavit, & ad quartum ab urbe lapidem castra posuit: cumque nullis civium legationibus flecteretur, à Veturia matre, & Volumnia uxore, matronarum numero comitatis, motus; omisso bello, uti proditor occisus est. ibi templum Fortunæ Muliebris constitutum est. Livius aliter rem narrat; Coriolanus, inquit, Circeios profectus, primum colonos inde Romanos expulit, liberamque eam urbem Volscis tradidit. inde in Latinam viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Polluscum, Coriolos, novella hæc Romanis oppida ademit; inde Lavinium recepit. Tunc deinceps Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum cepit. Postremum ad urbem à Peto ducit, & ad fossas Clælias, sive Cluilias, quinq; ab urbe millia passuum castris positus, inde agrum populatur Romanum. Ubinam verò hoc adeo celebre Fortunæ Muliebris templum fuerit, investigandum duximus. Constat ex allegatis paulo ante Authoribus, id 4 aut 5 millibus passuum Roma, & quidem in via Tusculana, quæ cum Latina eadem est, distitisse. Cum itaque viae Latinae, sive Tusculanae, etiamnum vestigia supersint, dico illud eodem in loco, ubi modo antiquæ urbis rudera cernuntur, juxta Hospitium, quod mediam Romam inter & Tusculum viam tenet, exstructum fuisse.

Fortunæ Muliebris templum ubi.

Dia.

Academia Tusculani.

Lucus Corne.

Passienus Crispus fagum sicut amavit.

Dianæ fanum.

CAPUT III,

De Sepulcro veterum Furiorum in monte Tusculano, non ita pridem detecto.

Cum Territorium Tusculanum, & cuncta quæ in eo commemoratione digna ab Authoribus traduntur, haud impiger explorarem, inter cætera venerabiles PP. Cappucini aquæductus unâ cum balnearum receptaculis, in ipsorum horto noviter detectos mihi ostenderunt, qui quidem ad aliud quam ad tot ac tantas, tum Luculli, tum aliorum villas aquarum ubertate ditandas, non servisse videntur, uti ex aqueductuum passim obviatorum ruinis patet. Non procul hinc eodem tempore Sepulchrum Furiorum detectum, quod uti vetustissimum rebusque consideratione dignis confertum est, ita quoque illud quam amplissimè describendum censui.

Detectio
Sepulchri.

Anno 1665, mense Aprili, cum in Tusculanis Camaldulorum tesquis, Rusticus nescio quid circa tumulum quendam fodicans, terram vehementius concuteret, accidit, ut terra, jam multorum seculorum decursu cadens, ingens detexerit sepulchrum, de quo mox certiores facti RR. PP. Camaldulenses, quorum territorio locus subjacebat, operarum multitudine, terrâ amotâ, primò quidem veluti vestibulum quoddam quadris lapidibus exstructum detexerunt; deindè portam ex lapide piperite & ingenti saxo obstructam, arcu superposito, & tandem cryptam, in qua tumbam prægrandem, intra quam vasa varia, quæ paulò post describemus, repererunt, unâ cum variis depositis circumstitis, quorum singula Furiorum nomine insigniebantur. Hoc itaque præsentis anno, cum Tusculi nonnihil solitæ autumnali Rusticationi indulgerem, ad examinandas sepulchri inscriptiones, cæteramque antiquitatis supellectilem à Camal-

dulensibus vocatus, omnibus & singulis diligenter observatis, quid de hoc sepulchro sentiam, paucis aperiam.

Dico itaque primò, hoc Furie gentis Sepulchrum fuisse, quemadmodum inscriptiones, quæ in depositoriis cinerum inaratae fuerunt, luculenter testantur, cum omnes Furii nomen præ se ferant. Verùm cum Furiorum gens in varios ramos divisa legatur; qualis iste ramus fuerit, tum aperire conabor, ubi prius de Furiorum gente nonnihil ex Glandorphij Onomastico præmiserò.

Furie gentis descriptio.

Furiam gentem antiquissimam esse constat; tum quia vel ad principium Reipublicæ Romanæ, post exactos Reges eorum in Consularibus Fastis mentio fit, de qua & admiratione dignum est, quod Divus Hieronymus ad Furiam nobilem sui temporis Matronam, à Camillo usque, nullam vel raram secundas nuptias novisse testatur. Familiam Furiorum in quatuor Ramos divisam, apud veteres Romanarum rerum scriptores reperio. Enituerunt in ea maximè Camilli, Phili, Medullini, & Pacilii; sed quia vetustiores fuerunt Phili, ab illis exordior.

S. Hieronymus testatur secundas nuptias priores celebratas à Furiis.

4. Rami familiae Furiorum.

1. Sextus Furius Philus consulatum gessit, cum Cn. Martius Coriolanus patriæ bellum inferret, anno ab Urbe condita 266.

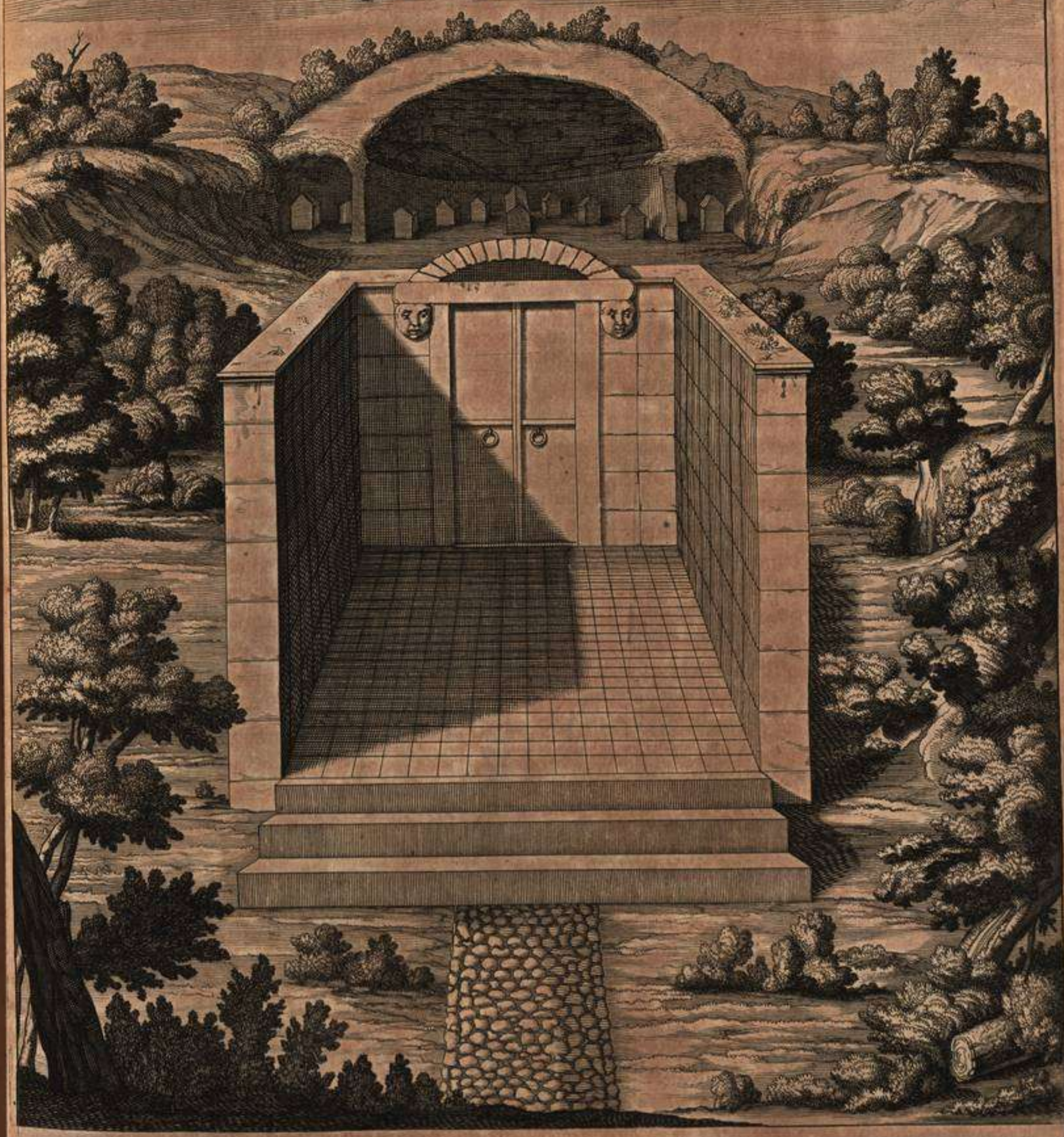
Imus ramus Furiorum Philorum.

2. Agrippa Furius Philus Tribunus militum fuit consulari potestate clarus, anno Urb. Cond. 364.

3. P. Furius Philus Consul fuit anno Urb. cond. 531. Cum Quinctio Flaminio, septimo anno post, flagrante bello Punico 2, primò Præturam, deindè censuram nactus, collegam habuit M. Attilium Regulum, vitâ functus Fabio IV, & Marcello III, Cofs.

4. P. Furius Philus superioris filius, consilium L. Maltelli de deferenda Italia

VERA DELINEATIO VETERIS SEPUL-
CRI FURIORUM in agro Tusculano detecti.

Italia P. Scipioni prodidit, unde Patre P. Furio Philo Censore senatu motus est, auctore Livio.

5. P. Furius Philus, Præturam adeptus anno Urb. Cond. 579. Hispaniam citeriorem provinciam obtinuit, qui postea re malè administratâ, Præneste in exilio vitam finivit.

6. L. Furius Philus, Prætor P. Licinio, C. Cassio Coff. Sardiniam provinciam tenuit, anno Urb. cond. 618. de quo Cicero in Bruto.

Alter Ramus fuit Furiorum, quos Medullinos vocant.

1. Sextus Furius Medullinus, Sexti Pompeji.

2. Spurius Furius Medullinus, Consul factus anno Urb. cond. 273. bellum adversus Æquos movit, omniaque latè populatus, divitem prædis exercitum domum reduxit. Dionys. lib. 9. Livius. 2.

3. Lucius Furius Medullinus, consulatum gessit cum C. Manlio Volsone. Dionys. l. 9. & Livius.

4. P. Furius Medullinus, Consul cum L. Pinario; postea Triumvir Coloniae Antium deducendæ, cum tandem Æquos audacius bello insecutus esset, circumventus à tergo cum suis oppressus est. Liv. 2 & 3 decade.

5. Sp. Furius Medullinus Fuscus, primum Consul anno Urb. Cond. 290. ab Æquis oppressus, per T. Quintium Proconsulem liberatus. Sex. Quintilio Varo Conf. suffectus, in Magistratu successit. Liv. 3. dec. 10.

6. Agrippa Furius Medullinus, collega Titi Quintii, anno urb. Cond. 309. contra Volsos insignem victoriam retulit. Livius lib. 3.

7. L. Furius Medullinus, septies Tribunus militum consulari potestate, bis Consul exstitit. Ferentinum Volsorum oppidum cepit. anno Urb. Cond. 342.

8. Sex. Furius Medullinus, Tribunus Consulari potestate anno Urb. Cond. 374. temerè contra confi-

lium M. Furii Camilli Volsos insequens, tergora vertere coactus totum exercitum amisisset, nisi Furius Camillus magno impetu in Volsorum insequentium exercitum irruens, victoriam, quam Furius Medullinus jam desperarat, toto exercitu hostium dissipato & fuso restituisset. Liv. lib. 6.

9. Sp. Furius Medullinus, Tribunus militum consulari potestate, Volsos invadens, flamma ferroque fœdam vastationem edidit. Liv. 6.

Tertius Ramus Furiorum, quos Camillos vocant.

Furii Camilli.

Veteres Camillos vocabant eos, qui in sacris ministrarent adhuc impuberes, uti refert Sex. Pomponius l. 6. in Lingua Hetrusca verò Minister Deorum dicebatur Mercurius Camillus, uti est apud Macrobius l. 3. Saturn. c. 8.

Ex hac Furia Camillorum Domo, M. Furius Camillus, Furiani nominis unicum perpetuumque decus, ac alter post Romulum urbis parens & imperii recuperator exstitit. 7 Tribunatus militum consulari potestate; quinque Dictaturas, tres Triumphos obtinuit. Faliscos & Capenates subjugavit. Vejorum Urbem post decennem obsidionem cepit, populumque Romanum ingenti prædâ ditavit. Sed gloriâ in invidiam versâ, Ardeam in exilium missus est, eò quod contra consuetudinem albis equis triumphasset. Tandem urbe à Gallis Senonibus interceptâ, magno omnium desiderio ab exilio revocatus, coacto exercitu Gallos ad interneccionem cecidit, Populum urbe jam exusta Vejos migrare volentem, in urbe retinuit, urbem annuo spatio restauravit, Tusculanos suos ad officium reduxit; tandem anno Urb. Cond. 390, post ingentem rerum feliciter gestarum gloriam, peste sublatu est. Vir unicus in omni fortuna par titulo tantæ gloriæ fuit, dignusque

Camillorum Etymologia.

M. Furii Camilli præclara facinora.

gnusque habitus, quem secundum à Romulo conditorem urbis Romæ ferrent. *Livius*, 5, 6, & 7.

2. *Sp. Furius Camillus*, *Marci filius*; primus omnium præturam, novum tum in Republica Magistratum obtinuit, anno Urb. Cond. 389. *Liv.* 7.

3. *L. Furius Camillus*, & ipse *M. Filius*, Consul & Dictator, *Appium Claudium* collegam habuit, Gallorum reliquias delevit, toto *Latia*, vicinisque rebellibus *Æquorum* *Volscorumque* populis profligatis perdomitisque, in potestatem redacto. *Livius* 7. & 8.

Hicce, tribus ferè seculis nullæ *Furiorum* res gestæ apud Scriptores memorantur. Est enim rebus humanis ita comparatum, ut fato quodam Familix, quemadmodum Principatus & Regna nunc floreat, crescantque, nunc rursus imminuantur, & veluti exarescentia concidant. Fuere tamen complures hujus nominis, posteris Reip. temporibus, uti & *Cesarum*, hujus nominis viri. *C. Furius Camillus* *Ciceroni* conjunctissimus. *Furius Camillus* Proconsul *Africa*, sub *Tiberio*, *Numidiam Romano* junxit Imperio, qui primus *Furie* Domus decus instauravit. Fuit & alius *Furius Camillus Sorbonianus* Consulatu sub *Tiberio*, anno Urb. Cond. 784. tempore passionis *Dominicæ*, clarus. Hujus Filius *Furius Camillus*, anno Urb. Cond. 803. in exilium actus, de proditione suspectus. *Tacitus* l. 12.

Furii
Pacilii.

Quartus Ramus *Furie* Gentis,
Pacilii dicebantur.

Paciliorum primus occurrit *C. Furius*, qui anno Urb. Cond. 314. Consulatum cum *M. Papyrio Crasso* gessit; verum rebus ab eo infeliciter gestis, tribu semotus, privatam vitam duxit.

C. Furius Pacilius, præcedentis filius, consulatum cum *Q. Fabio Ambusto* gessit, de quo vide *Liv.* 4. anno Urb. Cond. 344.

Pacilios tempore *Ciceronis* viguisse, documento est *Paciliana Domus*, quam *Q. Ciceronem* eruere voluisse testatur *M. Frater ad Atticum* l. 1, *Epist.* 2.

Fuerunt & alii *Furii*: *C. Furius Aculeo*, Quæstor, *M. Ciceronis* amitam *Tulliam* uxorem habuit.

A. Furius Antius, poëta vetus, citatus à *Macrobio*.

P. Furius Anthinus I. C. Cujus mentio in *pandect. juris*.

L. Furius Bibaculus Quæstor, occubuit in pugna *Cannensi*. *Liv.* 22.

L. Furius Bibaculus Prætor. *Val. Max.* l. p. 1.

M. Furius Bibaculus, poëta *Jambicus*, familiaris *Corn. Gallo*, laudatus à *Corn. Tacito* l. 4. de *clar. orat.*

M. Furius Crassipes, factus prætor anno Urb. Cond. 567. *Galliam* Provinciam obtinuit, deinde *Siciliam* quoque. *Liv.* l. 4.

Furius Crassipes, gener *Ciceronis*, cui post mortem *Pisonis Frugi* filiam ille *Tulliolam* collocavit. Sed hæc de *Furiorum* Familia sufficiant.

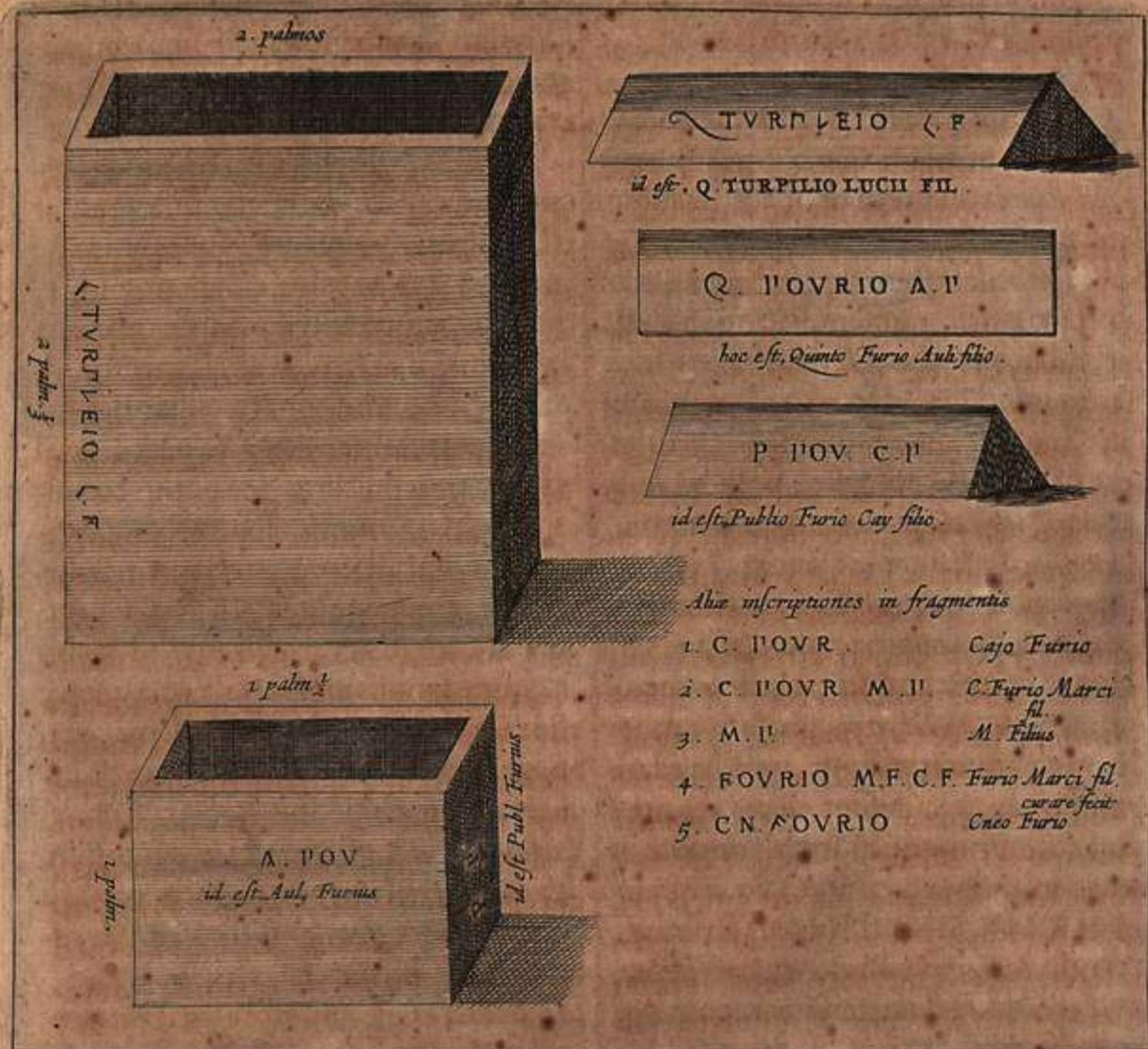
Jam itaque examinemus, quorum *Furiorum* hujus nominis sepulchrum fuerit? Quod ut decidatur, sciendum est, quod *Rami Furiani* nominis, hinc adducti, in alios varios ramos sese extenderint, uti plerumque in summis familiis fieri assolet. Dico itaque verisimile esse, dictum *Sepulchrum* fuisse eorum *Furiorum*, qui tempore *Reipublicæ Tusculani* agri portionem tenebant. Nam ut rectè in præcedentibus ostensum fuit, ex 6 lib. *Livii*, Senatus cum *Tusculanos Volscis* opem tulisse comperirent, *Camillum* contra

Sepulchrum id
cujus Furii
fuerit?

contra eos bellum movere voluit, qua & in potestatem redacta, multi hujus nominis *Furii* ibidem residere ceperunt. Atque hosce *Furios* fuisse conjicio, quorum *sepulchrum* hoc tempore

in *Tusculano* jugo detectum fuit, & inscriptiones depositorum sat superque demonstrant, quas in sequenti schemate exhibemus.

Depositoria cineraria, una cum inscriptionibus in *Sepulchro Furiorum* reperta.

Atque hæ sunt inscriptiones, quas tumbis sive conditoriis, eâ figurâ quam vides, *sepulchro* inclusis exaratas invenimus, quas & una cum Illmo atque eruditissimo Viro, Domino *Octavio Falconerio*, antiquariæ literaturæ studiosissimo, ea qua decuit fide & sinceritate depromsimus: ubi nota hæc literas I & F multum inter se differre, cum tamen utraque *filium* notet, cujus rei aliam rationem dare non possumus, nisi morem & consuetudinem, qua illis temporis Scriptores, hæc promiscuè scribere solebant, vel etiam, quod F pro I

scripserint temporibus posteris, literis jam in meliorem formam adaptatis. Inscriptiones vero dictæ non nisi paucis verbis more priscis Romanis solito constant. Missum mihi superiori anno ab Illmo Do. *Marc-Antonio Colonna*, *Paliani fortalitii* gubernatori, numisma argenteum, cujus postica pars nomen refert *L. Furii*: quam inscriptionem in urnis quoque incisam repperi; quod utrum huc respiciat vel aliò, nescio. Scriptura lectu satis facilis est, & paucis verbis comprehensa, cujusmodi non absimiles sunt, quas *Gruterus* in suis

Inscriptionibus profert, à Furia gente lapidi incisas, quarum priorem in vinea Francisci Cicchi reperit, hoc verborum tenore.

T. FURIUS M. F.
CAMILLUS.
Vixit annis XV.

Alteram in S^u Ioannis Ecclesia ante portam Latinam, hoc pacto.

M. FURIUS M. F.
COR. RUFVS.

Quæ tamen nostris posteriores esse videntur. Sed jam quo tempore hoc Sepulchrum conditum sit, investigandum restat.

Sepulchri
antiquitas
inquiritur.

Difficilem rem aggredimur, tum vel maximè, quod nulla anni ab urbe condita in hisce inscriptionibus mentio fiat; atque aded non nisi conjecturis quibusdam res decidenda. Quod ut fiat; Dico illud ferè post *M. Furii Camilli Vejentium* domitoris tempora à *Familia Furiorum*, quæ in *Tusculano Agro*, post *Civitatem Tuscam*, contra fœdus cum *Romanis* pactum, *Volscis*, teste *Livio*, concesseratam, eandemque ob causam à *Camillo* expugnatam, morabatur, exstructum fuisse, verò haud absimile est; nec defunt hujus rei argumenta: Primum est *Inscriptionum* ratio, in quibus pro, V, OV, id est, pro FURIO, FOURIO scribitur, modo scribendi tunc temporis usitato, videlicet circa aut post 400 annos ab urbe condita, uti ex *Rostrata Columna* sub eandem ferè temporis ætatem scripta patet; in quo semper ferè OV pro V. uti NAVEBOUS pro navibus. BOUBOUS, pro bobus scriptum legitur, qui modus tamen posteris temporibus cultiori jam lingua latinâ, per V simplex scriptus legitur, uti ex præcedentibus inscriptionibus patet: FVRIVS pro FOVRIVS.

Mos cremandi cadaverâ, ac Vasa conditoria Cinerum.

2. Hoc sepulchrum dicto tempore exstructum, conditoria cinerum in eo reperta, tunc temporis usitata, testantur; nam, ut rectè *Marlianus* ostendit, morem corporum cremandorum post *Nenam Pompilium*, II *Romanorum* Re-

gem, usque ad *Antoninos* Cæsares durasse, & maximè quidem quatuor, aut quinque ab urbe condita seculis. *Funera*, inquit, mortuorum vocabantur, quando corpora vel cremabantur, vel sepeliebantur, qui mos hoc tempore Cæsarum Antoninorum ablati fuit; mos verò cremandorum corporum toto *Reipublicæ* tempore duravit. Modus funebris hic erat: Lessum ducebant agnati, consanguinei, amicumque defuncti, deindè pyra exstruebatur, in qua, combustis jam cadaveribus, reliquiæ cum cineribus, urnis impositæ, destinatis inferebantur sepulchris, quibus imponebantur aræ marmoreæ, loculi, cippi aut tabulæ, conditoriisque inscribebantur nomina eorum, qui ex familia aliqua mortui in iis condebantur, pro singulis singulæ; erantque duplicis generis, gentilia vel familiaria sepulchra, seu potius cœmeteria. In prioribus deponerentur omnes ii, qui ad integram aliquam familiam & consanguinitatem pertinebant; in posterioribus verò illi, qui ad unam tantum familiam spectabant; neque licebat cuiquam alteri ex eadem gente, sine peculiari quodam privilegio iis inferri. Atque tale fuit hoc præsens sepulchrum in *Tusculano agro* conditum, ab ea *Furiorum* gente, quos supra in primo *Furie Domus Ramo*, *Philos* dictos fuisse docuimus.

Cœmeteria
Veterum.

Præterea *Geniorum* imagines sepulchris insculptas fuisse legimus, quas & in hoc nostro Sepulchro videre licet, sub duobus capitibus portæ fronti insculptis; erantque Sepulchri, eorumque qui in eo condebantur, *Genii* veluti quidam tutelares.

Genii
Sepulchrorum.

Porro quæ in hoc Sepulchro reperta sunt vasa, fuerunt omnia fictilia, seu ex terra *Samia* cocta, quod apertum signum est, istiusmodi sepulchrum tempore *Reipublicæ* supra indicato conditum fuisse. Nam ut rectè *Stucchius*, *Priscorum Romanorum institutum* erat, præter vasa fictilia & ex terra *Samia* cocta, nulla alia ex pretiosiori materia vasa in usum recepisse; donec *luxus Cæsarum* postea omnia

Vasa cultorum.

Simplicitas
Veterum in
Vasis ac
supellectile.

omnia in aurum, argentum, gemmasque convertit. Et Plinius lib. 35, c. 12, id comprobat: *In Sacrificiis non myrrhinis, Crystallinisque, sed fictilibus à Veteribus prælibabatur innocentius.* Loquitur enim hic de veterum Romanorum simplicitate & paupertate: *Paupertas, inquit, Populo Romano imperium à primordio fundavit, proque eo in hodiernum diem Diis immortalibus Simpulo, & Catino fictili sacrificat, quæ consuetudo à Numa II Romanorum Rege, qui primus sacra Deorum legibus descripsit, ad Imperatorum ferè tempus usque sanctè conservata fuit.* Quam quidem simplicitatem ridet Juvenalis Sat. 6:

Simpuvium ridere Numæ, nigrumque Catinum.

Sed nunc ad reliquam in Sepulchro repertam supellectilem procedamus.

§. I. De Numismate.

Numismata Sepulchrorum.

Solebant Veteres, teste Goltzio, sepulchris imponere nonnulla Numismata, illustris cujuspiam illius Domus Herois ectypo ad posterorum memoriam signata. Tale numisma & in hoc præsentis sepulchro inventum fuit, cujus antica pars virum dignitate spectabilem, nec non armis illustrem, posticâ triremem exprimit cum nomine ROMA. Ego sanè, si conjecturis uti liceat, dicerem profecto, aut M. Furii Camilli, aut C. Duillii, qui synchroni ferè erant, classis maritimæ contra Carthaginienses ducis, uti triremis monstrat, numisma fuisse, sine ulla inscriptione, quod & clarè monstrat, tempore jam sæpius indicato cusum fuisse, quo necdum mos inscriptionum vigebat. Constat enim inscriptiones numismatum, primum à Cæsaribus con-

fulibusque posteris, tum ad eorundem potentiam, tum ad perpetuandam gestorum à Cæsaribus memoriam, adinventas fuisse, cum prius numismata non nisi S C. & voce ROMA signarentur, uti ex præsentis numismate patet.

§. II. Annuli.

Annuli in sepulchris.

Annulos omnis generis, osseos, ferreos, æneos, aureos, argenteos Sepulchris imponi solitos unâ cum cineribus, fuscè in sua Dactyliotheca ostendit Gorleus, & quotidiana experientia docet, tum in hujus, tum in aliorum novorum sepulchrorum detectione. Quidam enim serviebant tantum ad perpetuum unionis & concordie immortalis affectum demonstrandum, & dicebantur sponsalicii: nonnulli Deorum imaginibus signati, quos ad sepulchri custodiam plurimum valere putabant: alii magica vi pollentes, quos in vita contra fascino, & ad Principum gratiam obtinendam gestarent, in defuncti postea sepulchrum inferebantur. Verum cum de Annulorum origine, significatione, mysteriis, effectibus, & hieroglyphicis, fuscè in 12 lib. Oedipi egerimus, eo Lectorem remittimus. Certum est, omnes annulos ab immemorabili temporum longævitate semper in æstimatione fuisse, tum propter insigne ornamentum digitorum, tum vel maximè, quod nescio quid divinum & mysticum cuncti sub ejus figura latere existimarent; non Ethnici tantum, sed & Imperatores, Reges, Principes, quin & supremi Christianæ Religionis Antistites, Pontifices Maximi, annulorum mysterium in summa semper veneratione habuerunt.

Annulorum mysteria.

CAPUT IV,

Algidus Mons, & oppidum; Roboraria, Corbio, Ad
decimum Terentinum, cæteraque Tuscu-
lani Agri oppida.

VBinam *Algidus mons* apud
Historicos celeberrimus si-
tum suum habuerit plerique
dubitant; quidam eum cum
monte Albano, confundunt; nonnulli
cum *jugo Albano* monti opposito.
Nos uti totum hoc territorium non se-
mel perlustravimus, ita quoque nihil
non egimus, ut genuinum ejus locum
detegeremus; quod hoc loco nos præ-
stitisse, non puris conjecturis, sed ex
Hannibalis, & *Marcii Coriolani* itineri-
bus pæne asserimus. Multi sane mi-
rantur, quomodo *Algidum Æquorum*
oppidum esse possit, cum in ipso *Tuscu-*
lani agri meditullio situm sit; *Æquos*
verò montano dominio ultra *Præne-*
stinos Tiburtinosque montes triumphasse
supra clarè ostendimus: quod ut inno-
scent; scias velim, *Æquorum* gentem bel-
licosissimam, uti semper acerrima cum
Romanis bella gesserunt, ita quoque post-
quam *Tusculanum agrum* invasissent
Algidum vicinum, velut opportunum
ad bella continuanda locum occupas-
se. Ita Livius l. 3, *Æquorum* expeditio-
nem recensens: *Per Lavicanos agros*
in Tusculanos colles transierunt. Qualis
vero fuerit *Tusculanus* mons & *Algi-*
dum, luculenter Strabo his verbis docet:
Ἄρχεται δ' ἢ Λαλίνη ὁδὸς ἀπὸ τῆς
Ἀπίας ἐν αἰετῆρᾷ ἀπ' αὐτῆς ἐκ-
τερομένη πλησίον Ρώμης. αἶτα διὰ
Τεσκλάνθ ὄρος ὑπερβάσα, μετὰ δὲ
Τέσκλα πόλεως, καὶ τῆς Ἀλεανθ ὄρος,
κάτεισιν ἐπὶ Ἀλγίδον πολίχνην.
Incipit via Latina ab Appia ad sinistram
ab ea prope Romam deflectens: transiens-
que supra Tusculanum montem, & in-
ter Tusculum & montem Albanum,
tendit ad Algidum oppidulum. Cum
itaque Algidum Æquorum urbem supra

dixerimus, jam illius situm nativum de-
terminemus. *Æquos*, sive *Æquicolas*, ul-
tra *Prænestinos montes* ad utramque
Anienis ripam habitasse, communis *Geo-*
graphorum veterum traditio est. Gens
antiquitate nulli secunda, *Aboriginum*
reliquiæ, *Marsos* inter *Latinosque*, in
præcellis salebrosisque montibus habi-
tat, quæ quantum *Romanis* nullo non
tempore negotii facefferit, plena sunt
veterum monumenta, quam & Vir-
gilius concinnè sanè describit l. 8.

Horrida præcipue cui gens, assuetaque
multo

Venatu nemorum, duris Æquicola
glebis.

Armati exercent terram, semperque
recentes

Convectare juvat prædas, ac vivere
raptò.

Dum itaque frequentissimis excursio-
nibus *Romanum agrum* infestarent; hinc
ex *Prænestinis montibus*, per *Lavicanum*
Gabiorumque agrum, veluti cuneo quo-
dam sese in ipsum usque *Tusculanum*
Agnum inferentes *Algidum* condide-
runt, totius belli contra *Romanos* initi
veluti sedem quandam. Mirum certè
est, in tam strictis finibus *Æquos* tot
habuisse oppida, quot Authores refe-
runt: siquidem Livius l. 9: Anno ur-
bis 449. *P. Sulpitio Severione, & Publio*
Sempronio Consulibus, *populus*, inquit,
Romanus bellum fieri Æquis jussit,
consulesque ad novum profecti bellum, ad
singulas eorum urbes circumferendo bel-
lum, unum & quadraginta oppida intra
dies 60, omnia oppugnando ceperunt, quo-
rum pleraque diruta atque succensa, no-
menque Æquorum prope ad internecio-
nem deletum. Cui subscribit Diodorus
l. 20: Alter Consulum P. Sempronius
cum exercitu in Æquorum agrum
profectus,

*Æqui, eo-
rumque mo-
res & habi-
tatio.*

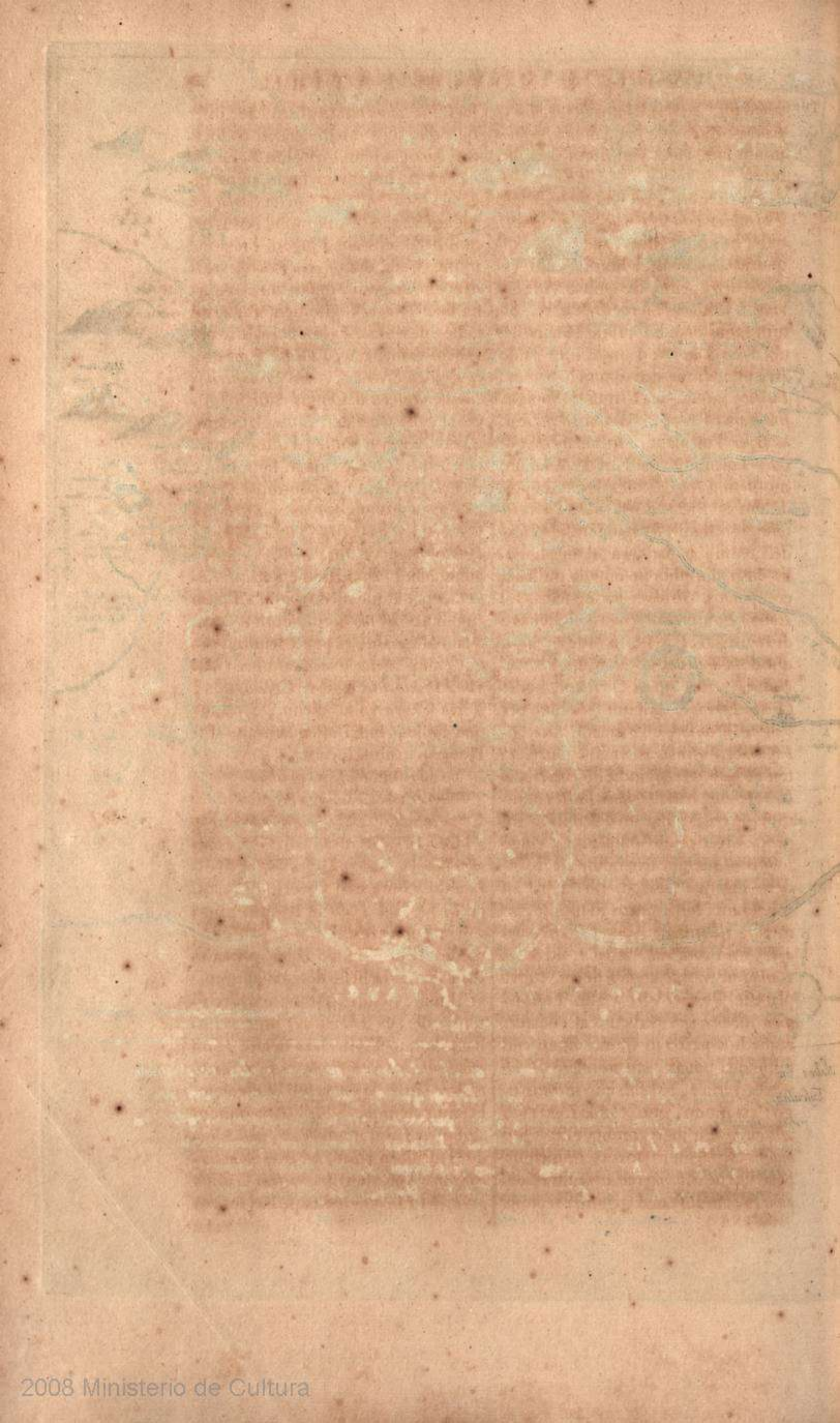
*Æquorum
Romanor-
umque
hostilia.*

**TUSCULANI TERRITORII
topographia**

*una cum cæteris locis confinibus.
in qua omnia illa celebra loca,
quorum vet. auctores memoriam
faciunt, describuntur.*

Habes hic Lector, certam et quam exactissimam, et ad Auctores rite intelligendos necessariam
Tusculani Territorii, et una strictioris Latii Topographiam, non tam calamo quam pro-
prios pedibus dimensam delineatamque, Qua, quaecunque rerum Romanarum Scripto-
res, de veteris Latii Oppidis, Montibus, Lacubus, Fluminibus commemora-
tione digna tradiderunt, juxta nativum singulorum locorum situm, exhiben-
tur, et complura in Cluverianis Tabulis Geographicis perperam posita
emendantur et pristinis suis locis restituantur.

profectus, 40 oppida intra dies omnino 50 subegit; inter quæ haud dubiè *Algidum* unum fuit, cujus jam situm describemus.

Algidum, ejusque descriptio.

Fuit hoc oppidorum *Æquorum* in ipso *Tusculano* agro sub *Algido* monte situm, quod anno ab Urbe condita 289, usque ad 449, semper horrida cum Romanis bella gessit; de quibus vide *Livium* l. 3. *Dionys.* l. 10. *Diod.* l. 12. Situm hujus oppidi apprimè à *Strabone*, ubi *viam Latinam* delineat, uti paulo ante ostendimus descriptum habemus: *Incipit, inquit, via Latina ab Appia ad sinistram ab ea propè Romam deflectens, ac super Tusculanum montem transit, inter Tusculum oppidum & Albanum montem descenditur ad Algidum oppidulum & Pictas diversoria.* *Procopio* teste, 120 stadiis *Roma* distat, id est sexdecim millibus passuum; stadiis singulis cum dimidio in singula milliaria computatis. *Strabone* itaque teste, *viam Latinam* non procul *Roma* deflectens ad dextram, uti & hodiè, recta ad oppidum, quod *Ad decimum* vocatur, hodiè *Borghetto*, versus *villam Ciceronis*, hodiè *Grotta Ferrata*, dirigitur, & hinc per *vallem Albanam*, quæ inter *Montem Albanum* & *Tusculanum* interjicitur, recta tendit *Roborariam*, hodiè dictam *la Molara*: & ultra hanc *Algidum* fuisse conditum, juxta *Authorum* descriptionem, prope *diversorium publicum*, vulgò *l' Osteria*, indubiè tenendum est, & rudera ingentia ibidem obvia passim ostendunt; fuisse autem in monte, ita intelligendum est, quod *Tusculanus ager*, imò tota *vallis Albana*, uti & *viam Latinam* in monte censerit debet, cum à planitie *Romani agri* versus *Tusculanum Albanumque* perpetuò ascendatur; atque hoc pacto in monte situm ejus fuisse dici potest, etsi non ipso *Algidi montis* vertice, sed sub ipso montis jugo: eo modo, quo & *Alba Longa* sub *Albani montis* jugo condita fuit. Sed *montis Algidi* situm jam determinemus. Scias itaque *Albanum montem* ultra *Campum Hannibalis* aliud jugum, è regione

Tusculani montis, extollere, inter quæ duo juga intermedia est collocatus, cui oppidum, quæ olim *Roboraria* dicebatur, impositum fuisse, ruinae ingentes demonstrant, juxta *Molaram*. Jugum itaque hoc nonnihil versus ortum deflectens aliud jugum è regione montis, hodiè dicti *Rocca Priora*, extollit, & hoc jugum *Algidum* fuisse, & infra hoc oppidum cognomen conditum fuisse, asserimus; ex hoc enim loco per vallem aliam, inter *Tusculanos montes*, & *Roccam Prioram*, versus *Monasterium Camaldulensium* descensus datur in longè latèque patentem *Latii planitiem*, quam *Æquos* tenuisse, *Historici* narrant; imò *sylva vicina* in hunc usque diem *la selva dell' aglio*, corruptè *Algido* dicitur; ut proinde eorum opinio prorsus repudianda sit, qui, uti *Leander & Volaterranus*, volunt, *Algidum* esse oppidum illud, quod hodiè *Rocca di Papa* dicitur; atque adeo *montem Albanum* cum ipso *Algido* confundunt; quod quam falsum sit, ex præcedentibus patuit, cum *Algidum montem* ultra *Campum Hannibalis*, è regione *Castelli*, quod *Rocca Priora* vulgò dicitur, constitutum fuisse, supra ostenderimus. Est *Horatius* in hunc locum.

Duris ut illex tonsa bipennibus

Nigra feraci frondis in Algido.

Commentator ait, *Algidus mons* est in *Tusculano*. & rectè quidem: erat enim *Algidus mons* adeò *Tusculano* jugo collibusque connexus, ut vel ipsi *Straboni* & *Plinio Tusculanus* sit habitus, non nisi exigua & stricta valle unus ab altero disjunctus; unde *Æqui* perpetuo cum *Tusculanis* bello decertabant, nunc victi, nunc victores. Atque hoc loco situm fuisse, ex *Hannibalis* itinere constat, de quo *Livius* l. 26 sic ait: *Hannibal infestus populato agro Fregellano propter intercisos pontes per Frusinatem, Ferentinatēque, & Anagninum agrum in Labicanum venit, inde Algidum Tusculum petiit, nec receptus manibus, infra Tusculum dextrorsum Gabios petiit. Per Hernicorum itaque Regionem venit*

Situs Algidi montis & urbis determinatur.

Algidum Error eorum, qui esse putant Rocca di Papa.

Hannibalis in hæc loca irruptio.

venit in *Labicum*, (quod oppidum eodem loco, quo hodiè *Valmontone*, situm fuisse, paulò post ostendam) & hinc *Algidum*; postea vicinum *Tusculum* petijt; at moenibus non receptus *Tusculanis*, per supra insinuatam vallem, inter *Roccam Prioram* & *Tusculanum montem*, dextrorsum *Gabios* petiit. *Gabiorum* verò urbem respondere illi, quæ hodiè *Colonna* dicitur, postea ostendemus. Erat itaque duplex via, qua ex *Algido* *Æqui Latinorum* campos infestabant:

una à dextris, quæ *Labicum*, altera à sinistris, quæ *Gabios*, id est, *Columnam* per *montem Portium* tendebat, intermediis montibus, quos hodiè *Rocca Priora*, *Montem Compitrum*, *montem S. Sylvestri* vocant. Atque adeò *Algidi* situm rectè determinavimus, de quo tanta inter modernos lis erat & controversia, de quibus vide hic appositam topographiam. Jam ad alia *Agri Tusculani* progrediamur.

CAPUT V,

Tusculanum Lucii Luculli.

Nam supra dictum fuit, magnam partem à monte *Portio Ferentinum* usque, vulgò *Marino*, *Luculli* possessionem fuisse; verùm antequam potentissimi hominis divitias villarumque magnificentiam enarremus, quisnam ille *Lucullus* fuerit, primò dicendum est.

Luculli familia.

Luculli gloriose expeditiones.

Lucullorum familia in *Licinios* ascita primum fuit, in qua *Licinius Lucullus* celebritate nominis maximè claruit. Hic temporibus *Scipionis Æmiliani*, paulò ante belli *Punici* initium, fuit Consul cum *Aulo Posthumio Albino*: qui cum delectum severè agerent, nec quenquam gratià dimitterent, à *Tribunis plebis*, qui pro amicis suis vacationem impetrare non potuerunt, in carcerem coniecti sunt. *Lucullus* deinde in *Hispaniam* missus, cui *Claudius Marcellus* successit, cum omnes *Celtiberie* populos placasse videretur, *Vaccaeos*, *Cantabros*, aliasque in eadem *Hispania* nationes subegit, ita *Livius* l. 49. Hujus igitur filii, sive nepotes, *Lucius* & *Marcus Luculli* fuerunt, quorum *Lucius Lucullus* disertus, & dives, munus *Quæstorium* amplissimum subiit. Per *Murenam* in *Asia* classem *Mithridatis* devicit, & *Ptolomæum* *Ægypti* Regem *Sulla* conciliavit. Prætor *Africam* justissimè rexit; adversus *Mithridatem* missus col-

legam *Cottam Chalcedone* obsessum liberavit, *Cyzicum* obsidione solvit; *Mithridatis* copias ferro & fame afflixit, cumque Regno suo, id est, *Ponto* expulit; deinde rursus cum *Tigrane* *Armenie* Rege subveniente, eundem magna felicitate superavit. Tot itaque tantisque victoriis potitus, tot gentium Regnorumque spoliis locupletatus, tot mancipiis servisque potens, *Romam* reversus totum se otio deliciisque tradidit, ubi magnificentia villarum, conviviorum sumptu, vestium numero & pulchritudine, præterea ædium fabricarumque mira structura, mancipiorum multitudine & copiâ, omnes quacunque tempestate superavit: sed paulatim, cum non, ubi insolens deliciis animus requiesceret, reperiret, mente captus desipere cœpit, tutelâ ejus *M. Lucullo* fratri permissâ. Atque hujus *Lucii Luculli* magnificentia tum *Neapoli* in piscinis admirandis, tum in *Tusculano agro* vel maximè enituit; uti hodierna die ejus adhuc vestigia demonstrant. Primò quidem *montem Portium* à *Portiis* cœmptum suæ fecit potestatis, à quo usque ad *Hortum Burghesiorum*, quem *Varco* vocant, unum continuatum ædificium fuisse videtur, ambularis, exedris, peristyliis adeò plena omnia, ut nemo non admiratione attonitus vel ipsa parietina in

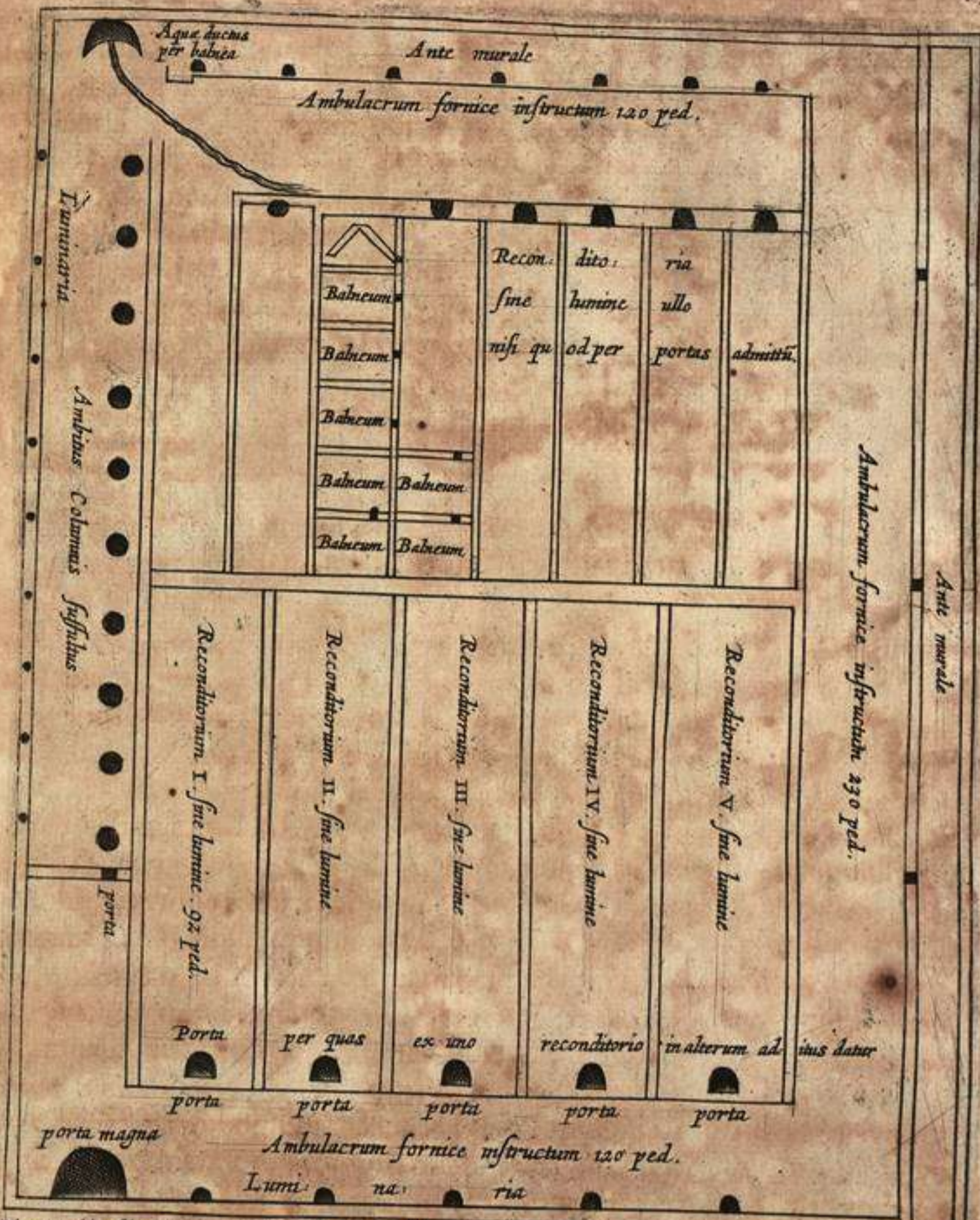
Mithridates regis exutus à Lucullo.

Lucullus otio & deliciis affluens in amentiam cecidit.

Luculli piscina.

Ampla ejusdem possessio.

ruinis

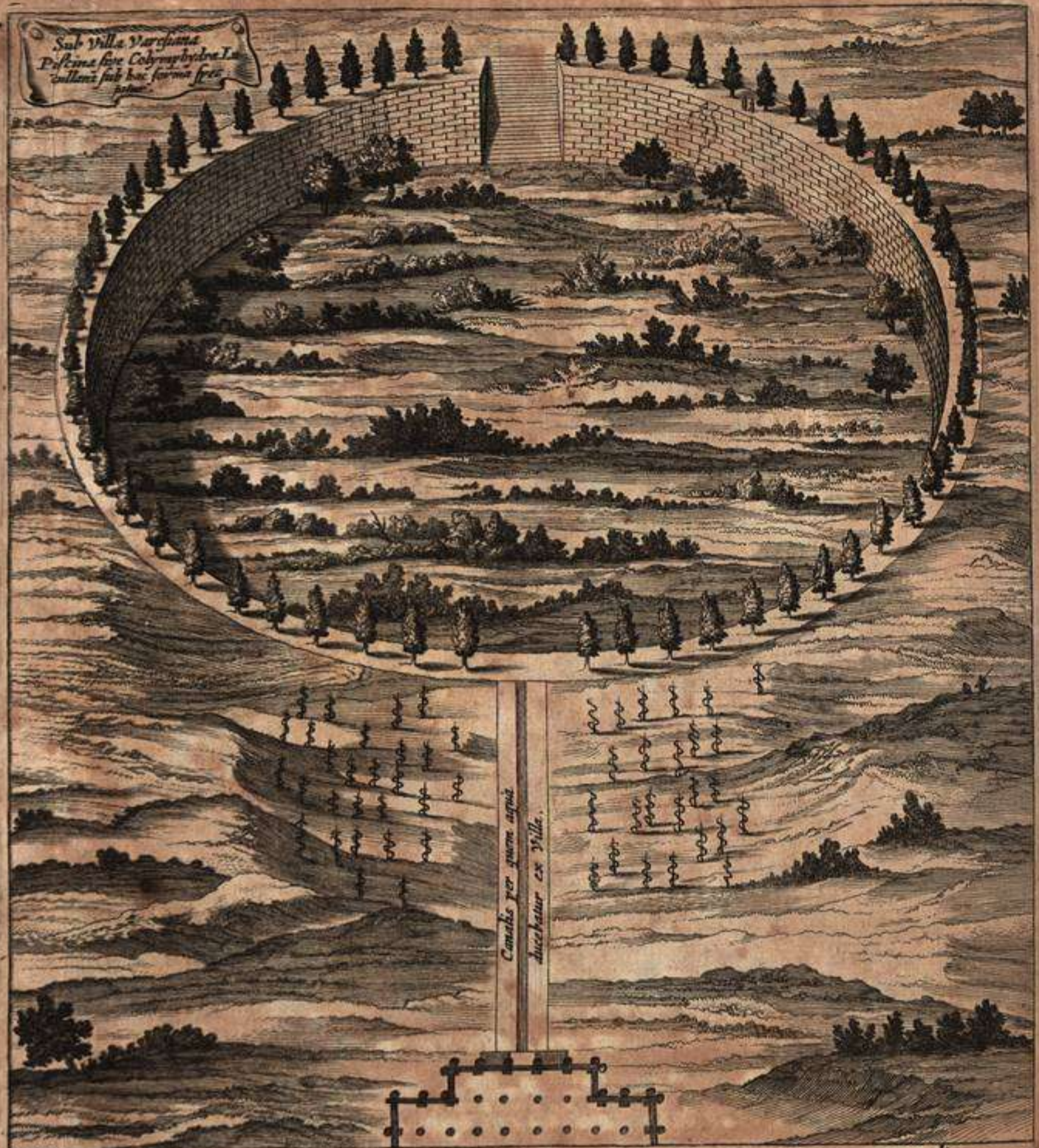

Ichnographia substructionum, et habitaculorum Luculli Quae in villa Verghana. circumum integra, et subterranea spectantur.
 Ex villa Roccio-Varesina descendens versus Roman mille circiter passuum spatio occurrit in villa seu vinea gr. et R. Do-
 nni Varesi hodie dignissimi Gubernatoris Romani, amplissima ruderum, porticibus, ambulacris, Balneis, aliisque adificiis for-
 abis instructa, quae non habitacula sed antea referunt, in quibus nulla fenestrarum vestigia, ex quibus lucem aliquam tra-
 here possent neque usum humanum ullum habere poterant, nisi cellarum vinaciarum, et inde colligitur, quod Lucullus per-
 tenuit illum à Monte Portio Marium usque praedia vineis confita haberet, atque ex ijs immensam vini copiam quotian-
 nis colligeret; quibus conservandis, subterranea haec reconclitoria servasse videntur. Ambulacra vero, quae non nisi per
 ronas quasdam, quae et hodie adhuc supersunt, nomen acquirunt quod et municipiorum habitaculis, quae ipsa ambu-
 lacra erant, et portis cellarum vinaciarum et si debite datur, fuisse autem hisce substructionibus palatium inpositum ipse
 ruderum indicant; quale tamen illud fuerit, conjecturare non licet; unde solam Ichnographiam summa diligentia per
 mensuras compertum, hic apponere visum fuit.

Burghes-
 sianum
 Zootro-
 phium.
 ruinis suis splendentia intueatur; quae longè latèque sub Burghesiano Zootrophio patent; hanc autem Luculli villam fuisse, numismata hoc loco cruta luculento indicio sunt. Cui aliud paulò supra, ingens delubrum fuisse parietina demonstrant, in ipso angulo, quo ex veteri villa Burghesiorum, in montem

Portium tenditur, intermedio, quod ego Bonae fortunae templum, quantum ex Dionysii verbis conjecturare licet, fuisse existimo: Altera villa fuit eo in loco, ubi modò hortus Ludovisiorum est, uti ex inscriptionibus quorundam lapidum ibidem inventorum hisce verbis: L. LUCUL. LUC. F. Tertia villa amplissima

Templum bonae Fortune.

Ubi hodie fentes spinæque dominantur, olim Piscina deliciosa existebat.

Cryptæ
Luculli.

amplissima & magnificentissima fuit eo in loco, ubi hodiè *Villa Rocciorum* & *Varesiorum* visitur, ex qua tamen hodiè nihil superstes est, nisi subterraneæ Cryptæ adhuc integræ, quas ego studiose dimensus, tales reperi: Fabrica fuit quadrata, 150 passuum geometricorum, muro circumdata, intra quam alia quadra ambulacrorum series, quorum longitudo 600 ferè palmorum, lumen extrinsecus per arcus admittebat, mancipiorum, ut equidem existimo, habitaculum. intra medium hujus fa-

brica septem ordines conclavium con-
cameratorum sequuntur, quorum unumquodque 189 palmos in longitudine, in latitudine 32 habet, atque ex uno in alterum per portas fit ingressus: nulla prorsus fenestra, quæ vel minimum quid luminis admittere posset, reperitur, undè illa penuria vinaria fuisse conijcio; cui appositum impositumque fuisse ingens palatium, rudera adhuc monstrant, quamvis jam partim vineis, partem fruticibus occupata sint omnia. Ab hac fabrica ad
400 ferè

Lucullanum in agro Tusculano vulgo
la Grotta di Lucullo, o il Centrene.

400 ferè pedes, obvium locum in formam amphitheatri excavatum, tantæ ferè amplitudinis, quantæ *Pantheon* est, 96 pedum geometricorum in diametro, reperi, ex cujus præamplo marginis ambitu per scalas descensus datur, & haud dubiè piscina fuit, vel uti græce vocant *κολύμβηθρα*; quibus mirum in modum delectatum fuisse *Lucillum* scribit *Plinius*; & *Piscina* in *Cumano* agro ab eo immensis sumptibus exstructa clarè docet: hodiè præter muros nihil videas, hâc piscina in hortos conversâ; ambitus tamen marginis pino, lauroque circumcirca conspicuus, nonnullam adhuc magnificentiam monstrat. Non procul hinc versus *Tusculum* ad viam, quæ *Romam* tendit, aliud fanum occurrit figurâ ro-

*Piscina
Luculli.*

tundum, ex lapidibus quadris raræ magnitudinis exstructum; cuinam verò *Numini* consecratum fuerit, apud *Authores* non reperi. Hinc ad duo milliaria *Romam* versus tendentibus, alia ingens occurrit ruderum coacervatio, quam hodiè *Anticaglia di Centrene*, vel *la Grotta di Lucullo* vulgò dicunt, vastitate priori in *Varesiana* vinea sitæ non impar: subterranea ambulacra ingentia, & longitudine latitudineque præampla habet, tanto numero, ut labyrinthus videri possit. Unum sit loco omnium, quod dimensum 46 palmorum altitudine, longitudine 600 palmorum comperi, in quorum medio piscina aqua adhuc cernitur frigidissima: utrum verò aqua viva sit, an ex pluvia ibidem collecta, non ausim

*Grotta di
Lucullo.*

*Lucullanarum
stru-
cturarum
sumptuosæ
reliquiæ.*

K 2

affirmare.

affirmare. In nonnullis locis meatus sunt adeò stricti & angusti, ut non nisi rependo penetrari queant: ad quid verò fuerint, vix conicere licet, nisi canales fuisse asseramus, per quos aqua intra substructionum officinas deducebatur. Ajunt, adhuc reperiri in nonnullis locis tametsi aditu difficillimis conclavia, musivo opere exstructa, quæ nos tamen reperire non potuimus. Nonnulli thesaurorum scrutatores sæpè visi sunt intrare, sed ibidem latentis fortunæ tandem investigandæ spe delusi, loco thesauri, ferè mentis inopes, sive timore spectrorum, sive vitio aëris ac tenebrôsæ caliginis formidine percussi domum reduces, non multò post in extrema paupertate vitam cum morte commutarunt. Ego sanè has vastissimas cryptas alias non fuisse conjicio, nisi cellas seu *cryptas vinarias*, præsertim cum nullo in loco fenestra, per quam lumen admitti possit, reperiatur; & *Cellæ Vinariæ* hodiè pari modo exstructæ sat ostendunt. Cum enim *Lucullus* ingentem quotannis ex *Tusculano agro* vini copiam congereret, eidem sanè ea, quam descripsimus, *Cryptarum multitudo*, quo tutò condi possent, prorsus necessaria erat. Hisce *Cryptis* alia fabricæ contignatio superimposita fuit, cujus magna pars adhuc superstes est, ambulacris, quæ inferioribus responderent, ad amussim præampè instructa, sola differentia, nisi quod hæc per portas & fenestras lumen admitterent, illa perpetuis tenebris damnata squalerent. Sunt & conclavia sine ullis fenestris, quæ quem usum habuerint, inter Authores controvertitur. Latus fabricæ meridionale, quod *Romam* respicit, propylæum fuisse videtur, exedris opere musivo mirè exornatis, quo tum aëris capiendi causa, tum *Romam* ejusque campos longè latèque patentes contemplandi gratia sese oportunis horis recipere solebant. Mirum tamen est, multa ibidem reperiri contra omnes Architectonicæ artis regulas ædificia exstructa,

quorum usus ad quidnam conduxerit, nulla conjectura consequi possumus. Sed de hisce fufius in *Tiburtinis antiquitatibus*. Porro mille passibus circiter ab hoc loco distitum castellum occurrit, quod vulgò *Borghetto*, à multis etiam *Castellaccio* dicitur, olim *Ad decimum*, scilicet lapidem, appellatum, quo *Roma* distat in *Via Latina*; hodiè mœnibus solis adhuc integris totum desertum jacet. *Tusculani* tradunt, id prodigiosa propullulantium formicarum multitudine, quibus cum resistere nequirent, tandem derelictum esse, incolis partim *Marinum*, partim *Tusculum* se conferentibus.

Sub hoc vico, quadringentis ferè pedibus, alia *Lucullana* fabrica occurrit, innumeris subterraneis cryptis implexa, formâ reliquis jam dictis haud dissimilis; imò si paulò penitiùs omnia perlustres, totum hunc districtum à *Marino* ad *Montem Portium* usque, quinque aut sex milliarium spatium, tot fabricis sumptuosis, tot villis deliciosissimis, tot ædibus instructum fuisse, ut olim non separatarum villarum speciem, sed vastissimæ urbis imaginem exhibuisse dici possit: vix enim vel ad 100 pedes progrediaris, ubi non novas semper & novas veterum fabricarum ruinas reperies. Omnia autem hæc *Luculli* divitiis exstructa fuisse *L. Cecilius* apud *Volaterranum* apertissimis argumentis demonstrat; & nos, quantum conjecturâ assequi possumus, dictarum sine lumine fabricarum caliginosas cryptas nihil aliud fuisse, quam condendis doliis vinariis, quibus abundabat, oportuna aptaque receptacula censemus. *Peridromides* verò, seu vasta illa ambulacra & porticus, mancipiorum, quorum ad multa millia, in culturam villarum, aliaque servitia nutriebat, habitaculis deserviisse, verisimile est. Atque ex horum ruinis postea magnificentissimas villas, quas hodiè cum admiratione spectamus, posteris temporibus exstructas fuisse, nemini dubium esse debet. vide præsentem ruderum figuram.

CAPUT

Thesaurorum scrutatores.

Cryptæ Vinariæ.

Prospectus amantissimus.

Borghetto, Ad decimum, opidum ubinam?

Formicarum multitudo.

Lucullane ruinae materiam dederunt magnificentissimæ villæ.

RUINÆ VILLARUM LUCULLA-
narum passim inter Marinum et Tus-
culum in Campis obvise.

CAPUT VI,

De Tusculo posterorum temporum, quod Frasca-
tium hodiè dicitur.

Tusculum priscum in Tuscu-
lani montis jugo conditum,
sæpè destructum, ac identi-
dem oportunitate loci re-
stauratum, suprâ diximus, adeòque non
obstante Romani Imperii felici domi-
nio, Tusculani tamen in sua veteri sede
non perititerunt modò, sed & potentia
viribusque suis confisi posteris tempo-
ribus urbi bellum movere non destite-
runt: inter quæ celebre fuit id, quod
subsidiariis copiis Friderici Barbarossæ,

Romanis intulit Raino Dux, quo tan-
tam Romanorum multitudinem confeci-
cit, ut Tusculanorum victoria illi; quam
ad Cannas Hannibal de Romanorum ex-
ercitu penè ad interneccionem delecto
quondam reportarat, haud disparis for-
tunæ fuisse, Blondus, alique Historici
scribant; quo infelici belli eventu Ro-
mani fracti, parum abfuit, quin de red-
integrando damno illis illato om-
nem spem abjecerint; sed crescentibus
interim viribus & potentia, septennio
post rui-

Tusculum
denuo de-
vastatur à
Romanis
posteris.

post ruinam illis illatam elapso, præteriti belli, injuriæque illatæ memores, paulatim ingenti comparato exercitu, tanto impetu & violentia *Tusculanam urbem* invaserunt, ut tantis viribus impares, cum undiquaque obsessi, quo confugerent, non haberent, usque ad ultimum spiritum pertinaci oppositione decertantes, pugnando mori, quam vitam ignominiosa servitute redimere maluerint. Unde ad internecionem deletis civibus, *urbis* divitiis, opumque abundantia referta. à *Romanis* capta, expilata, soloque æquata fuit: qui verò ex *Tusculanis* superstites fuerunt, ad primam *urbis* invasionem Cryptis sese absconderunt, aut in sylvas vicinas, vitæ fugâ consulturi, se receperunt. Destructâ patriâ, cum locum, ubi habitarent, residuum non haberent, alii *Rocce Prioris*, *Molarzi* alii, alii denique *Montis Compatri* novis veluti coloniis constitutis originem dederunt. Plerique tamen paulò infra *urbem* jam destructam quingentis ferè passibus disposito spatio, dum contra aëris inclementiam, casas ex frondibus arborum, quas vulgò *Frascas* vocant, extruerent; hinc nomen illi in hodiernum usque diem mansit, *Frascati*: tantumque successu temporis incrementum sumpsit, ut & inter septem *Romanæ Ecclesiæ* Episcopatus una adnumerata fuerit; atque etiamnum tanto villarum palatiorumque splendore & magnificentia superbit, ut nulli in *Italia* deliciis celebri loco cedere videatur, verè *Romanæ urbis* paradisus; adeoque meritò quispiam, num *Lucullana* magnificentia hanc, num hæc illam superarit, dubitare queat. *Strabo* olim eandem, uti & hodiè, villis, palatiis, fontium, aquarumque admiranda ubertate præditam fuisse, refert; hodiè non fontibus tantum abundat, sed integris aquarum fluminibus. Inter cæteras verò plurimas villas & palatia, tria cum primis ab exteris summa admiratione spectantur:

Frascati
delitiæ, &
villa.

Villa Aldobrandina, *Montis Draconis*, & *Ludovisia*; quibus sive fabricarum am-

plitudinem, & magnificentiam, sive statuarum picturarumque excellentiam, sive denique Hydraulicorum organorum artificiosam structuram, fontiumque amœna ludibria spectes, nil fanè ad raritatem & excellentiam verè regiam accedere posse existimo. Sunt autem hodiè duodecim villæ à præcipuis *Romanæ urbis* familiis in hoc *Tusculano* districtu fundatæ una cum palatiis, quarum prima, *Aldobrandina*, Villarum Regina, à *Petro Aldobrandino*, Cardinale, *Clementis VIII* Pont. Max. Nepote fundata, unà cum palatio ad omnes Architectonicas leges exstructo; quam non fontes, sed flumina in hunc finem perfosso monte è remotis scaturiginibus deducta, ad rusticantium delectationem non irrigant solum, sed & organis hydraulicis, aliisque aquarum ludibriis mirum in modum spectatores afficiunt.

12 Villa
Tusculi.

Villa Al-
dobrandi-
na.

Altera est *Villa Burghesia*, vulgò *Mondragone* dicta, à *Paulo V* Pont. Max. *Burghesio* fundata, unà cum palatio prorsus Regia magnificentia, sive statuarum, sive picturarum exquisitissimarum copiam spectes, adornato; hortis, pratis, sylvis circumstitis, nil deliciofius esse potest.

Villa Bur-
ghesia.

Tertia est *Ludovisia*, quam in Autumnalium feriarum secessum, dictis non disparem *Gregorius XV* fundavit. Reliquæ villæ à diversis Pontificiæ familiæ principibus exstructæ sequuntur.

Villa Lu-
dovisia.

Taberna, immediatè subjacet *Montis Dragonis* palatio, à Cardinale hujus nominis olim condita.

Taberna.

Falconeria, inter *Tusculum* & *Mondragonem* intermedia, clivo imposita, à nobili *Falconeriorum* familia hodiè possidetur.

Falcone-
ria.

Boncompagna, à *Gregorio XIII* fundata, hodiè *Duci Sorano Boncompagne* familiæ capiti subest, in radice montis ad *viam Romanam* situm habet.

Boncom-
pagna.

Stroziana, media inter *Boncompagnam* & *Ludovisiam* existit, prius *Duci Strozzi*, jam vero *duci Ceritano* paret.

Strozzi-
na.

Villa Montaltina, à *Sixto V* Pont. Max.

Montalti-
na Villa.

VILLA LUDOVISIA

STISMUS
rum
ANARUM.

AQUAVIVA *Villa*
del S. Carl. Montalto. HOGGIDI
di Savelli

ARRIGONE
Villa di Mons. Varesi e Mons. Rocci

VILLA LUDOVISIA

BELPOGGIO
Villa del S. Duca de Ceri

SCHEMATISMUS
villarum
TUSCULANARUM.

CAMALDOLI

S. Salvatore

Abate & Compatri

Anna Torris

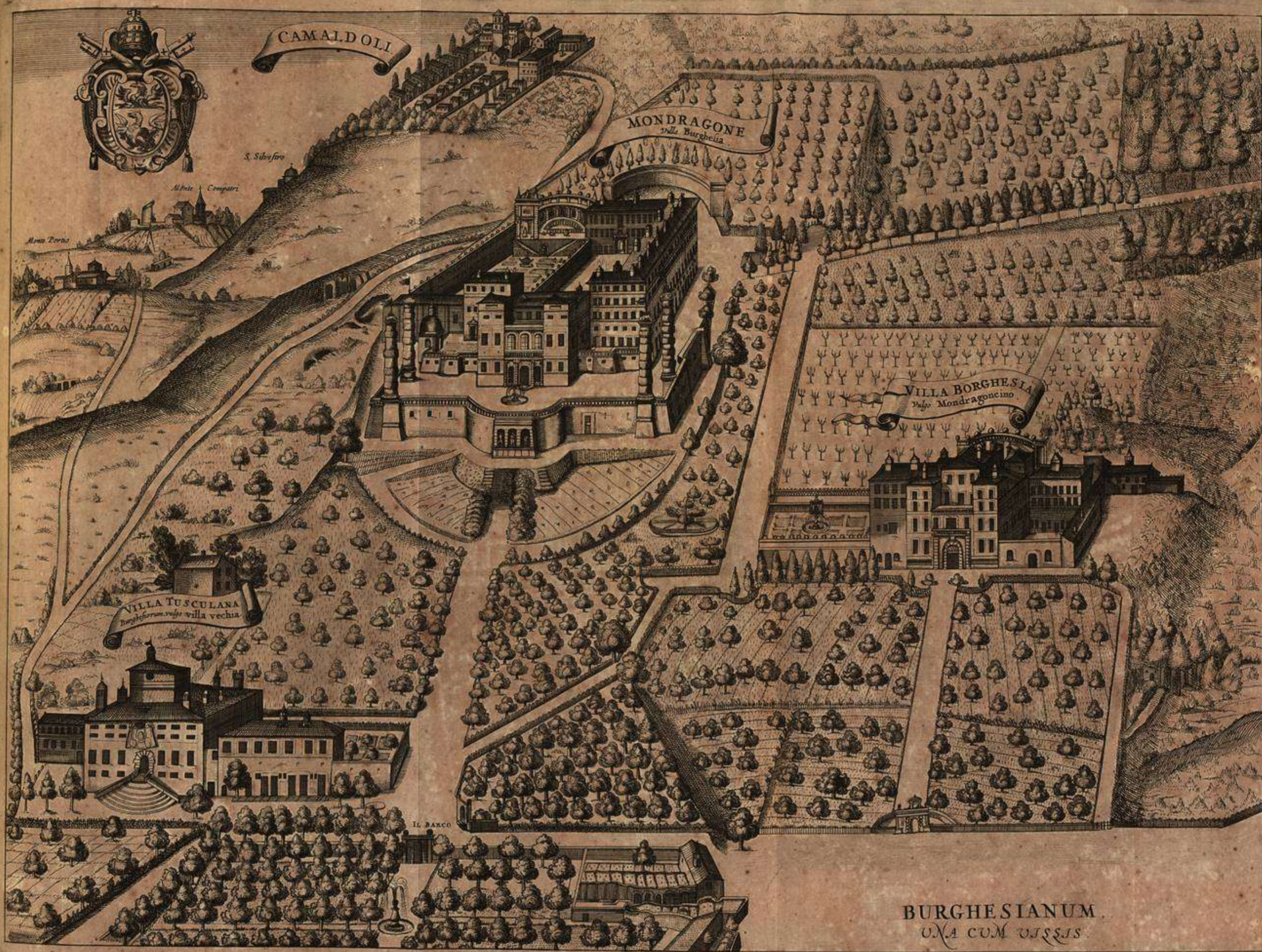
MONDRAGONE
Villa Borghesia

VILLA BORGHESIA
Vulgo Mondragoncino

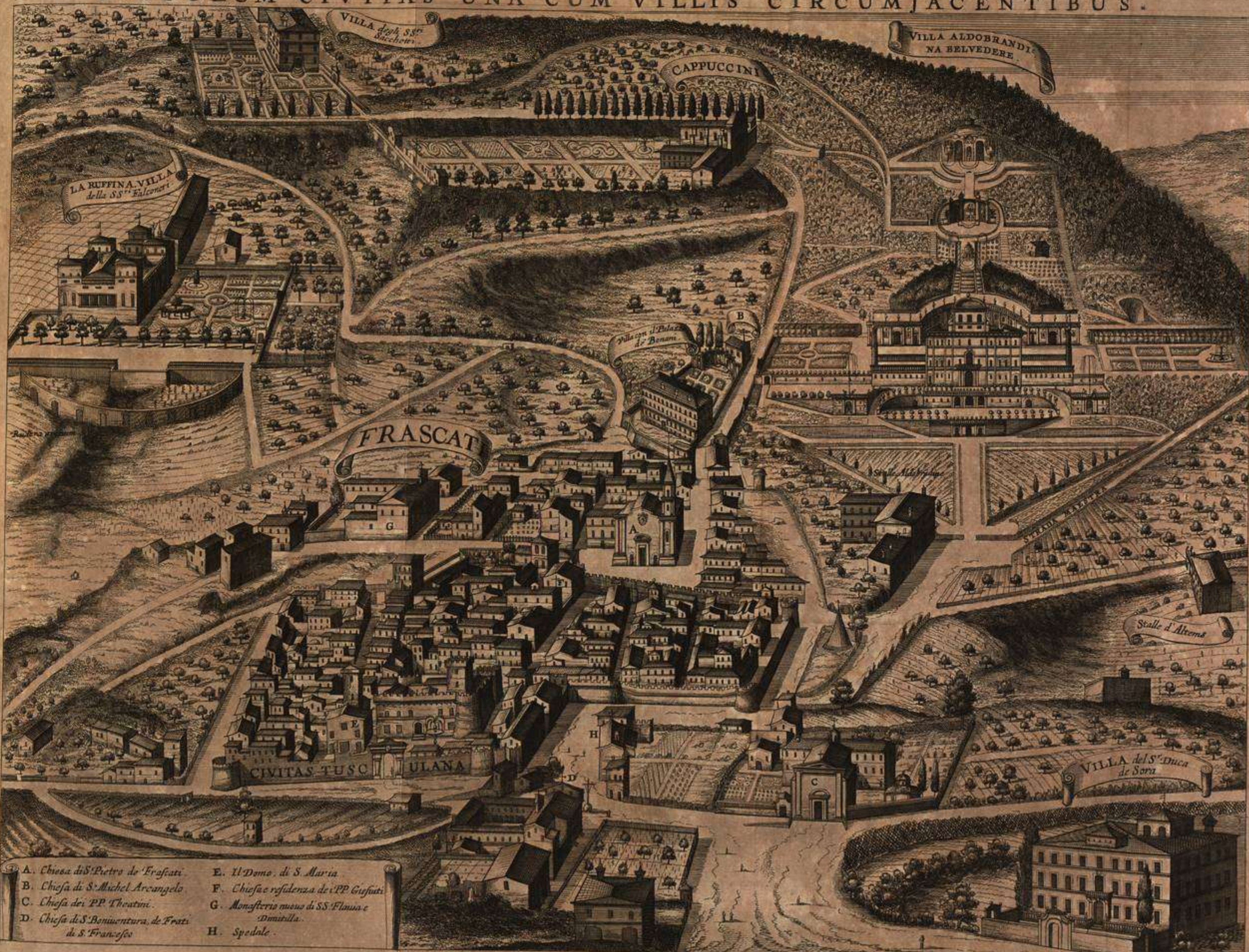
VILLA TUSCULANA
D'ingheseana, vulgo villa vecchia

IL BARCO

BURGHESIANUM
UNA CUM UTSSIS

TUSCULUM CIVITAS UNA CUM VILLIS CIRCUMJACENTIBUS.

A. Chiesa di S. Pietro de' Frascati	E. Il Domo. di S. Maria
B. Chiesa di S. Michel Arcangelo	F. Chiesa e residenza de' PP. Gesuiti
C. Chiesa dei PP. Theatini	G. Monasterio nuovo di SS. Flavia e
Dimitilla.
D. Chiesa di S. Bonaventura, de' Frati
di S. Francesco	H. Spedale.

Max: fundata, hodiè Principi *Familia Savellorum* subest.

Roccio-
Varesiana

Villa Roccio-Varesiana, à *Cardinale Roccio* & *Varesiis*, partitis juribus, incredibili pensilium hortorum amœnitate exculta fuit. Quarum schemata in adjunctis Tabulis intuere.

Monaste-
rium Cro-
ce Ferrat-
e.

Hanc sylva sequitur, quæ viam ad *Cryptam Ferratam* pandit peramœnam, ulmorum utrimque consitarum umbrâ perjucundam, usque ad *Cœnobium Crotta Ferrata* Ord. Monachorum S. Basilii, qui Ecclesiæ Græcicæ ritus sequuntur; olim egregia Manuscriptorum Græcorum supellectile adornabatur, quæ hodiè magna ex parte illata sunt Bibliothecæ Barberinæ. Fundatum fuit hoc *Cœnobium* & Ecclesia à S. Nilo Abbate in honorem *Deiparæ*,

quæ posteris temporibus tum eximiis nobilitata miraculis, tum undique & undique confluentium advenarum peregrinationibus in ingentem famam excrevit. Hortum *Cœnobio* junctum habet sanè peramœnum, platanis laurisque prægrandibus consitum; & quemadmodum olim *Villa Ciceronis* hoc loco sita, ita & hodiè *Cœnobarum* hortus uberrimis aquæ *Crabræ* seu *Tepulæ* fontibus irrigatur, tanta copia, ut non solum fundum proprium, sed & *Tusculanam civitatem* hujus per conductos inciles participem esse voluerint; estque ea aqua, quæ ad *Residentia Societatis JESU* domum, magno Civitatis emolumento, duobus æneis canalibus insignis capacitatis effunditur, cum hac fontis epigraphe:

CLEMENTIS. VIII. AQUÆ. JULIÆ. DEXTANS.

PAULI. V. PONT. MAX. TEPULÆ. SEXTANS.

MUNIFICENTIA. EROGATA.

ÆRE. PUBLICO. FISTULATIM. DEDUCTA.

CIVITATIS. TUSCULANÆ. UTILITATIBUS.

FONS. LARGE. DIFFUDIT.

CIVES. TUSCULANI. BENEFICENTIÆ.

TESTIMONIUM. POSTERIS. INDICARUNT.

CIO. IO. CIX.

Monumen-
ta Vete-
ran.

Dici autem vix potest, quot & quantis veterum monumentis hic locus sca-teat, ut vel sub ipso horto varia ambu-lacra, & nescio quæ alia splendoris ve-stigia patefiant. Si omnes statuas, tra-bes, Zoophora, coronides, abacos, co-lumnas, quæ à diversis Pontificibus hinc *Romam* translatae fuerunt, adduce-re vellem, novo sanè libro ad singula exponenda, opus foret. *Cœnobium* fossâ circumdatum non exigui fortalitiî spe-ciem exhibet; ex ea vallis sanè profun-dissimæ partè, quæ aquâ *Tepulâ* seu

Cœnobii
Ferrati de-
scriptio.

Crabrâ interluitur, aditum præbet pro-fus inaccessum, à *Julio II* Pont: Max: in hunc munitiois statum reductum. Vallis hodiè ingeniosis diversarum ar-tium, Chartaccis, Ferrariisque ergaste-riis, magno Camerae Apostolicæ fructu, ad aquam *Crabram* instruitur. Hinc ex vallis imo ad montis supercilium, *Agri Marini* initium, deducimur, qui *Veterum* in *Tusculano Agro* magnificas villarum structuras continuare videtur, tanta ubique inter vineta, rudera coacervatio obvia fit.

C A P U T

Marinum, sive Marianum aut Ferentinum.

Marini de-
scriptio

Arinum uti olim, ita hodiè duodecim millibus passuum Româ distitum, ad radices Albani montis conditum est: olim Ferentinum ab aquis Ferentinis, quæ in nemorosa valle extra portam, quæ in Albanum viam pandit, descendentes obviam fiunt, ibique in horto Columnensium originem suam sortiuntur, sic appellatum, quæ, uti ceteræ Latii aquæ fontesque ita & hæc divinos à stulta prisceorum superstitione honores meruerunt. Undè & Lucus Ferentinæ dicebatur nemus illud, Marinum, inter Lacumque Albanum medium; Nam uti ex Pompeio Festo constat, Populi Latini ad Caput Ferentinæ, quod est sub Monte Albano, consilia inire, imperiumque communi concilio administrare solebant; Erat enim à Latinis populis post Albæ excidium, uti Dionysius ait, Ferentinum locus, quo de rebus contra Romanos decernendis, veluti in Synodo quadam, commune concilium administrabatur; Hinc toties apud Livium legitur; In Ferentino decretum est: In Indiçto ad Ferentinum publico gentis concilio decernitur: Coacto Ferentini concilio deciditur. Turnum Herdonium Aricinum, cum consilia Tarquinii detrectaret, occisum ad fontem Ferentinum, vivumque terrâ sepultum fuisse, referunt Livius & Dionysius. Tarquinius Superbus, inquit Livius, Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter Cives esset, neque hospitium modo cum primoribus eorum, sed affinitates quoque jungebat; tam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres erat, cum in diem certam, ut ad Lucum Ferentinæ conveniant, indicit, esse, quæ agere de rebus communibus velit: conveniunt frequenter prima luce: Ipse Tarquinius diem quidem servavit, sed paulò antequam Sol occideret, venit. Multa ibi toto die in

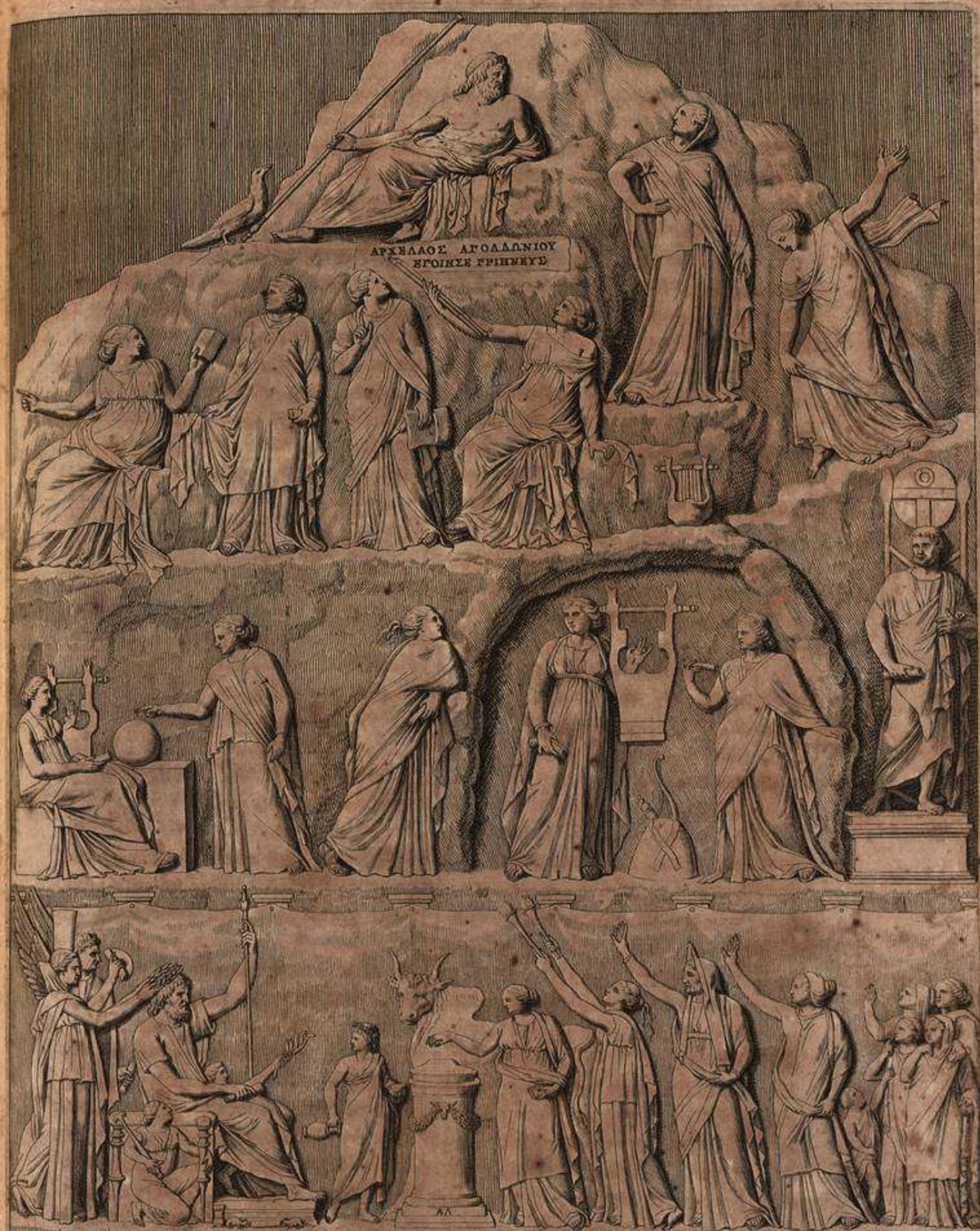
Ferenti-
num curia
Latino-
rum.Turnus
Herdonius
à Tarqui-
nio occisus.

concilio variis jaçtata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aritia ferociter in absentem Tarquinium erat inductus. Quam ob rem injectæ Turno Catenæ, & confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur; ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut indiçtâ causâ Turnus novo lethi genere dejectus ad caput aquæ Ferentinæ, crate supernè injecta, saxisque congestis mergeretur; vel ut Dionysius loquitur: Turnum non permissum amplius de se dicere, εἰς ἑαυτὸν κατὰ βάλλει, καὶ Πισκέωντες ἐπιζῶντα εἰς τὴν γλῶσσοῦν in voraginem quandam projiciunt, vivumque terrâ obruunt. Plutarchus quoque refert, Romulum, eò quod propinqui Tatii Laurentum legatos, & hi Tatum Lavinii interfecissent, urbes expilationibus lustrasse, ad portam Ferentinam, Πητὸν Φερεντίνου πύλης, forsan melius, mendi, quod Scriptori occurrit, gratia, Πητὸν Φερεντίνου πηγῆς. ad Ferentinum fontem. Atque hæc, quæ de Ferentino apud Authores invenimus sufficiant.

Turnus vi-
vis sepe-
tur.

Est & aliud Ferentinum Hernicorum, de quo postea. Nullo autem alio loco hujusmodi oppidum fuisse, quàm in illo, ubi postea Marinum, insigne Colonensium Principum oppidum conditum fuit, & fons aquis in subjecta valle uberrimus, & Lucus proximus fontem inter & Lacum Albanum, è quo per subterraneos meatus originem suam trahit, medius, sat superque demonstrant. Marinum verò nonnulli appellatum fuisse autumant, à C. Mario, quem ibi villam habuisse, Marianam dictam, Blondus asserit, aliamque vicinam à L. Murena fundatam cum possessione Portiorum. Quicquid sit, fabricis villisque splendidum fuisse locum, semirutæ antiquitatis reliquæ sat testantur, ex quorum ruinis conditum oppidum hodiè mirum in modum, & villis & fabricis

Mariani
etymon
est.

ΑΡΧΗΛΑΟΣ ΑΓΟΛΑΔΝΙΟΥ
ΕΓΟΙΗΣΕ ΓΡΗΜΜΕΥΣ

ΕΥΜΕΛΙΑ ΚΙΡΟΝΟΣ ΙΑΙΑΣ ΟΥΥΣΣΕΙΑ ΟΜΗΡΟΣ ΜΥΘΟΣ
Is. Bapt. Galosfruccius pict. Florentinus deli. et scul. Romae. 1658

ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΟΙΗΣΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΚΩΜΩΔΙΑ ΨΥΣΙΣ ΑΡΕΤΗ ΜΝΗΜΟΝΗ
ΤΙΕΤΙΣ ΧΟΪΙΑ

*Instita Poesi divinitas,
Somnium hucusque Mortalibus credita,
retandem probatur.*

*Ecce Homerus in Deos assumptus
per varios Flamines, et consecrationum Ordines
Musarum tum maxime ad divinos honores
evehctus.*

*Lapis admirabilis in Marinensi Columnensium Principum
datione erutus,
afluente Lante Familiae in elevandas literas patrocinium
aeterno veluti monumento
testatur.*

fabricis templorum palatiorumque superbit, ad quorum fabricas commodius expediendas, multum emolumenti confert, vicina ad dictum *Aquæ Ferentinæ* fontem lapidicina piperiti saxo uberrima.

Cæterum *Marinensis Ager* hodie adhuc cum amœnitate, tum rerum ubertate nulli alteri in *Latio* cedit. Planities agrorum frumentum optimum, colles vitibus obsiti nobile vinum, sylvæ feras omnis generis præstant. Et tametsi *oppidum* civitatis nomine non triumphet, sui tamen amplitudine, uti dixi, templorum elegantia, amœnitate viridiorum, & quorundam palatiorum splendore nulli *Latinarum urbium* cedit; *familie Columnensium* hodie paret. Præterea *ager Marinensis* innumeris antiquitatum vestigiis refertissimus est. Sunt in vicinæ sylvæ, qua *Lacum Albanum* respicit, summitate insignis monumenti rudera, quæ ego nihil aliud esse dixerim, quam *Feroniæ Fanum*, de quo toties, cum de *Ferentino Latinorum conciliabulo* loquuntur, Authores mentionem faciunt; & omnia situi, quo id extitisse *Diomysius* describit, congruunt. Præterea spectantur etiamnum in campis passim vastissima infra terram rudera, quæ ambulacra, & peristylia referunt; & si rectè observentur, illa eandem profus formam, quam *Lucul-*

lana in *Agro Tusculano* exhibent. Paucis præterlapsis annis, dum rustici nescio quod solum suffoderent, ex tremulo sono concavum subtus locum existere subolfecerunt, quo detecto camerarum substructiones prævalidas, præter alia non exiguam statuarum copiam, & inter ea quoque nobile illud & præstantissimum monumentum reppererunt, quod ceremonias, à *Charitum* choro in *Apotheosi Homeri* observatas, quam affabre & luculentissimè, ab eximio Græciæ statuariao *Arche-lao*, uti inscriptio docet, marmoris incisas exhibet: quod fama volitante, mox tanquam ad artis sculptoriæ specimen quoddam omni exceptione majus contemplandum non pictores duntaxat statuariosque *Romæ* accivit; sed & rei antiquariæ peritos, ceu ad monumentum mysteriis confertissimum allexit; unde æri quamprimùm incisum, & ab Illustr.º & Rev.º Abbate *Marcello Severolo*, ejusdem mihi copia facta fuit. Quod & hoc loco opportune una cum ejusdem interpretatione, quidquam nobilium monumentorum omisisse viderer, inferendum censeui; & quoniam doctissimus *Severolus* integram de eodem diatriben conscribere constituerat, hic non nisi obiter id exposui; reliquum curæ & industriæ dicti *Severoli* excolendum relinquo.

Monumentum
veteris
Apotheosis
Homeri
exhibent.

Lapidis in Marino Agro inventi, Apotheosin Homeri exprimentis, Interpretatio.

Nemini mirum videri debet, *Homericum* propter divinam propè ingenii vim & efficaciam in ejus operibus poëticis elucescentem apud veteres, tanquam supra humani intellectus conditionem, elevatum, *ὑπερθεωσιον* meruisse, quamque non scriptis duntaxat posteritati traditis, sed & marmoribus incisam contestari voluerunt, uti in præsentis marmore, quod ante bina circiter lustra in *Agro Marini oppidi*, cum nescio quid fodirent rustici, detectum fuit, cujus & expositionem appo-

nemus, cum prius nonnulla de *Homericis* exortu, patria, libris & obitu præmiserimus. In eo siquidem *Herodotus*, *Plutarchus*, *Zexes*, *Ælianus*, *Plinius*, *Diomysius*, aliique innumeri, nescio quid τὸ θεῖον, divinum, inquam, cum summis & numinum propriis elogiis, hymnisque, supra mortale genus exaltatum agnoverunt. Unde uti est apud *Volaterranum*, *Galaton* pictor *Homericum* mingentem depinxisse fertur, juxtaque alios poëtas urinam ejus legentes; quod quidem argutè innuere voluit, ea, quæ

Magna
Homericis
existimatio.

Galaton
pictor Ho-
mericum
mingentem
pinxit, &
circa eum
poëtae urina
eius legentes.

L

apud

apud *Homerum* ceu vilia retrimenta habebantur, cunctos post eum poetas selecta in proprium usum convertentes, tanquam cimeliis pretiosissimis singulos & omnes suos scetus adornasse.

à Philopatore Homero templum dicatum.

Philopator Ptolomæus tanti *Homerum* fecit, ut ei ceu Numini templum exstruxerit, & juxta ejusdem statuam civitates, quæ, cujusnam ille municeps & civis esset, inter se contenderent. ita *Ælianus de varia historia*. *Iustinianus Imperator* patrem omnis virtutis nominat. Neque hoc sine ratione; quemadmodum enim fluminum fontiumque cursus suam ex Oceano originem sumunt, ita tanquam ex uberrimo pelago *Homerus* omnibus eloquentiæ & poëseos partibus ortum exordiumque dedit, quem nemo in magnis sublimitate, nemo in parvis proprietate superavit. Idem lenis & pressus, quam jucundus & gravis copia, tam tenuitate mirabilis, non poëtica solum facultate, sed & Rhetorica eminentissimus; ita *Quintilianus*. ut proinde plerique etiam ex Orthodoxis Scriptoribus antiquis asserere ausi sint, Divinam providentiam etiam in cæca gentilitatis caligine, nonnullos destinasse viros ingenii sublimitate ultra humanam fortem elevatos, qui solo lumine naturæ instructi altiora Divinitatis mysteria sub variarum fabularum integumentis adumbrata mundo, omni πολυθείας vanitate proscripta, exponerent. Sed jam nonnulla breviter ex *Herodoto* de ejus vita adducamus.

Opiniones varie de ortu Homeri.

Non ignoro, varios variè de ejus ortu sensisse; *Plutarchus* ex demone natum, heroum numero adscribit; alii, uti *Antiochus*, *Mercurii* filium esse asserit, ex innata ipsi ingenii Mercurialis inimitabili vena, qua sua describit. *Herodotus* verò hæc de eo refert. Natus est post bellum Trojanum annis 168, ex adulterio matris *Criteidis* virginis *Cumæe*, quæ nupta fuerat cuidam *Cleonaëti*. Hæc cum ob pudorem, *Smyrnam* coloniam, tunc à *Cumæis* duce *Theseo* deductam, mitteretur, apud

Herodoti de ortu Homeri relatio.

fluvium *Melen* instanti tempore *Homerum* peperit, non cæcum, sed videntem; vocatusque initio ex fluvio *Melesigenes*. Puer deinde cum optima appareret indole, à *Phannio Grammatico* doctissimo, qui tunc *Smyrnæ* cœlebs agebat, unà cum matre educatus est, literisque eruditus. Mercator deinde quidam *Mentes* nomine, juvenem ob literas & virtutem diligens, cupidum alioquin videndi regiones per diversa orbis loca deduxit. Cum è *Tyrrhenia* rediret, tum apud *Ithacam* oculorum morbo affectum, hospiti & familiari suo curandum reliquit; qui postea convalescens *Colophonem* profectus, ibidem rursus in eundem incidens morbum, cæcus efficitur. Quapropter *Smyrnam* redire cogitur, atque ibidem totum se poëtice tradit: sed & ibi, cum victus difficultate laboraret, *Cumas* venit accersitus, ubi appellatus primum est *Homerus*; nam *Cumæi* cæcos, *Homeros*, vocant. Inde demum in *Chium* se recepit, ubi ludum aperuit, simul ac quietem nactus est, *Iliadem* condidit, omnesque, à quibus beneficium accepisset, in suo poëmate commemoravit. Nam cum tantus ac talis esset, plurimas tamen calamitates in orbitate & summa rerum inopiâ vivens passus est. Apud *Cumas*, à pastore *Glaucō*, sine duce in solitudine oberans benignè exceptus, & sustentatus fuit; apud *Phocidem* à *Thestoride Grammatico*, & *Glauci* villico, apud quem dicitur *Iliadem* minorem composuisse; quem deinde cum à *Chio* *Cumas*, & *Cumis* *Athenas* adnavigaret, fessusque in littore quievisset, egredientes ex oppidis complures, uti Deum visitatum adcurrerant; ad quem cum etiam piscatores quidam eadem de causa divertissent; tale ei ænigma proposuerunt: *Ἄσ' ἔλωμεν, λιπόμεθα, ἀδ' ἔχ' ἔλωμεν, φερόμεθα.* id est, quod cepimus, reliquimus, quod non cepimus, attulimus, quod de pediculis intelligebant, quos in littore se purgantes reliquerant. *Homerus* itaque re non intellecta, paucis post diebus extinctus est, non equidem ex ani-

Peregrinatio Homeri.

Cæcus efficitur; & Homeri nomen ei primum Cumis inditum.

Calamitas Homeri.

Piscatorum ænigma Homero propositum.

ex animi dolore, uti quidam putant, sed ex labore itineris unà valetudine contracta; sepultus ibidem cum hoc epigrammate:

Epitaphium Homeri.
 Ἐνθάδ' ἐστὶν ἱερὴν κεφαλὴν κτ' γαῖα
 καλύπτει,

Ἀνδρῶν ἠρώων κοσμήτορα θεῖον
 Ὀμήρου.

*Conditur hoc tumulo Vates Divinus
 Homerus.*

*Heroum cecinit qui benè gesta Du-
 cum.*

Cum itaque de ortu *Homeri* tam varia veterum Scriptorum opinio sit, ego hanc, quam ex *Herodoto* protuli, omnium quàm verisimillimam arbitror; qui eum verò ex incestuoso concubitu, uti *Plutarchus* ait, aut ex Dæmone genitum asserunt, id non tam de vera & naturali generatione, quàm de cœlitus dato *Homeri* ingenio dictum velint, eò quod, ob admirandas ingenii dotes, non nisi Deum quendam parentem ejus esse potuisse arguerent; undè & tanta quoque de patria ejus controversia nata fuit. si *Herodoto* credis, *Smyr-næus* erit; si *Pindaro*, tum *Chius*, tum *Smyrnæus*; si *Simonidi*, *Chius*; si *Anti-macho* & *Nicardio*, *Colophonius*; si *Ari-stoteli*, *Iensis*; si *Ephoro*, *Cumæus*; si aliis, *Salaminius*; quibusdam *Argivus*, si *Aristarcho*, *Thrax*; si denique aliis, aut *Trojanus*, aut *Lydus*, aut *Ithacensis*, aut *Cyprius*, aut *Gnosius*, aut *Mycenæus*, aut *Aegyptius*, aut *Thessalus*, aut *Italus*, aut *Lucanus*, aut *Romanus*, aut *Rho-dius*. Cum enim vir tantus esset, certè mirum non fuit, universas tum *Græciæ*, tum *Asiæ Urbes*, hoc ambizioso gloria stimulo agatas, tam anxie de tanti viri municipatu contendisse. Septem tamen *Græciæ urbes* inter se potissimum de ejus municipatu, quem quæque sibi arrogabat, conflixisse, *Cicero*, *Plutar-chus*, & *Suidas* prodiderunt, quæ pulchre sanè *Antipater dimetro* hoc describit:

Ἐπὶ δ' εἰδµανῶσι πόλεις διὰ ρίζαν
 Ὀμήρου,

Κύμη, Σμύρνα, Χίος, Κολοφών,
 Πύλος, Ἄργος, Ἀθήναι.

*Septem contendunt Urbes de radice
 Homeri*

*Cuma, Smyrna, Chios, Colophon,
 Pylos, Argos, Athenæ.*

Ita in medio positus *Literarum* prin-cipis *Homerus*, seu *Atalanta* illa, aut *Hippodamia* à tot ac tam egregiis civi-tatibus & regionibus, quasi à genero-sissimis procis certatim expetitur. Ut proinde non mirum sit, ex tanta *Home-ri* existimatione, à nonnullis non in terrestri patria humano modo profa-tum, sed è numinum cœtu cœlitus in terram delapsum esse, creditum fuisse, undè tale de eo à *Græcis* proferebatur

Ἰαφώνηµα:

Εἰ θεός ἐστιν Ὀμηρος, ἐν ἀθανά-
 τῃσι σεβέσθω.

Εἰ δ' οὐκ ἂν μὴ θεός ἐστι, νομιζέσθω
 θεός εἶναι.

*Si Homerus Deus est, tanquam im-
 mortalibus junctum venerator.*

*Si non est Deus, saltem putetur Deus
 esse.*

Hinc veteres Templum ei erige-bant, sacra faciebant, eique ceu *Numi-ni* sacrificia, uti supra ostensum fuit, of-ferebant, & quàm luculentissimè hæc præfens epigraphe in *Agro Oppidi Ma-rini*, sub Jurisdictione *Domus Colu-mnæ* marmoris incisa docet, quæ Ἀπο-θέωσιν *Homeri* quàm scitissimè exhi-bet.

Dividitur hoc Monumentum ἀπο-θεωτικόν, in tres ordines, supremum, medium, & infimum. In supremo or-dine vides *Iovem Parnasso monti* insi-dentem, sceptro unà cum aquila adsi-stente conspicuum, quæ authorita-tem, potentiam, & majestatis suæ amplitudinem demonstrant: is con-versâ ad asseclas suos facie quasi pro apotheosi *Homerica* supplicantes, au-dire videtur; sunt verò sex figuræ, sive *Musarum*, sive sub *Charitum* formis *Civitates*, quæ cum in numerum Deo-

*Explicatio
 Monumen-
 ti.*

*Primus or-
 do imagi-
 num.*

rum assumi postulabant; quarum prima rupi *Parnassi* lyrâ insignitâ insistentens, gravis habitu, dextrâ manu lateri insertâ, alterâ vestimenti syrma tenens, *Iovem* audacter alloquitur, quasi diceret: quid tibi videtur de magno *Homero*, & tua, & divina *Palladis* virtute imbuto? Tunc illo honore, pro quo supplicamus, dignum æstimas? Altera verò, profundo reverentiæ & venerationis actu, veluti in terram prociâ submisso vultu, extensâque in altum manu, idem supplicare videtur. Tertia rupi *Parnassæ* insidens faces *Iovi* exhibet, meritumque *Homeri* exponit, quo doctrina & sapientia divina poëseos arte mundum illustravit. Quarta, vultu ad *Iovem* converso, binisque digitis sublevatis, altera manu volumen tenens, à *Iove* beneficium, veluti per modum adjurationis extorquere velle, occulte innuit. Quinta & Sexta quasi quid agendum consultare videntur; Illa, quæ sedet, libro in manu tento, Divinum in *Homero* poëseos studium monstrat, quo & divinos honores à *Iove* sibi concedi debere, luculenter innuit. Atque hæc est vera & legitima Gratiarum apud *Iovem* de *Homero* in Deorum numerum recipiendo, supplicatio. Græca verò sub *Iovis* pedibus incisa epigraphe, nil aliud significat, nisi statuarii, sive hujus apothetici schematis, inventoris, sive sculptoris nomen & patriam, prout verba Græca docent:

ΑΡΧΕΛΑΟΣ ΑΠΟΛΛΟΝΙΟΥ
ΠΡΙΗΝΕΥΣ ΕΠΟΙΗΣΕ.

id est:

*Archelaus Apollonii
Prieneus fecit.*

Secundus
ordo ima-
gum.

In secundo ordine pariter sex figuræ continentur, quæ & ipsæ meritum *Homeri* gestibus exprimunt; & prima quidem sedens Poësin innuit, lyram sinistrâ, plectrum dextrâ veluti in actu sonandi constituta tenet; globum in mensâ tenet, quem secunda figura manu indicat; & aliud nihil significare videtur, nisi meritum *Homeri*, quo

poësi sua Mundi opificium, & omnia quæ in eo sunt, divino quodam afflatu descripta cecinit. Tertia verò figura rupi ambabus innixa manibus, veluti extasi quasi abrepta, & attonita Divinos *Homeri* labores contemplari videtur. Sequuntur jam Quarta & Quinta figura antro inexistentes, quarum prior Lyram Orphicam læva monstrat, dextrâ plectro instructa; affecla verò *Iliadis* volumen monstrat; in quo amores Deorum Dearumque omnium, qui per arcum & pharetram fasciasque *Cupidinis* symbola rectè indicantur, exhibentur. Antrum verò hoc aut *Nympharum*, aut *Musarum* habitaculum notat, de quo amplissimè *Lucianum*, cæterosque Mythologos agentes vide. Erat enim proprium *Nympharum*, *Musarumque*, antra inhabitare.

Sexto tandem loco, simulacrum *Flaminis* abaco insistentis exhibetur; dextra volumen tenens, sinistra pectus premit, & conversa ad Deas facie sententiam definitivam expectare videtur, promptamque se exhibet ad debitorum *Homero* sacrificiorum *Ægyptio* ritu faciendorum exhibitionem; quæ omnia duæ faces accensæ cum *Tautici* characteris figura, proprio *Ægyptiorum* in sacris obeundis symbolo intermedio notant; & est crux ansata, quæ aris templisque *Niloticis* ubique insculpta, nec non omnibus *Ægyptiorum* Numinum manibus inserta spectatur, cujus virtutes & proprietates in *Hieroglyphicis* nostris Operibus, *Oedipo*, *Obelisco Pampilio*, & *Alexandrino Minervali*, nec nec non in *Linguae Coptæ* restitutæ thesauro, unâ cum altissimarum rerum, quas per eam *Hieroglyptæ* significabant, interpretatione, quam uberrimè exposuimus, ad quæ Lectorem remittimus.

Tertius tandem ordo monstrat *Iovis* executivam Apotheoseos sententiam, quæ quam bellissimè hîc exprimitur. Et primò quidem, vestibulo Templi Deorum cortinam obtensam vides, quo mysteria humano ingenio inaccessa,

Cruce ansata inter
duas faces
muro depi-
ctâ, quid
notet?

Tertius or-
do imagi-
num.

inaccessa, à solo *Homero* penetrata in-
nuuntur, juxta illud: *procul hinc, pro-*
cul este profani. Quæ sanè pulchrè per
quaternas decenti habitu exornatas vir-
gines sub actu stuporis & admirationis
denotantur: unaquæque digito labris
imposito silentium suadet, quemad-
modum olim *Harpocratem*, quem &
Sigalionem à silentio dicunt, *Ægyptii* ex-
primere solebant, juxta illud *Ovidii*:

Quique premit vocem, digitoque silen-
tia suadens.

Itaque more *Ægyptiorum* virginem, quæ
σοφία refert, digito labris admoto
expressit hujus monumenti author, ut
suaderet, neque de patria & ortu *Ho-*
meri, neque de ejus apud homines con-
versatione, neque de operibus Deorum
afflatu confertis temerè loquendum,
utpotè quæ omnem humanam supera-
rent æstimationem; atque adeò silentio,
quod capere nequeas, supprimendum
potius, quàm voce explicandum cen-
seas, in quo videlicet, uti infra scriptæ
voces notant, *φύσις, δρετή, μνήμη,*
πίστις & σοφία: id est, *Natura, virtus,*
memoria, fides, & sapientia eo dotium cu-
mulo *Homerum* exornarunt, ut *ἀποθέσειν*
merito suo adeptus sit. *φύσις* quidem,
seu *Natura* sub forma pueri, qui virgi-
nis digito ori admoto silentium sua-
dentis vestem quasi vellicare videtur,
denotat, inaccessa *Naturæ* sacramenta;
quæ ea de causa, non nisi sub umbrati-
li fabularum integumento in operibus
suis hymnisque divinitate confertis de-
scripsit *Homerus*, solo silentio coli &
adorari debere. Sunt autem quatuor
potissimum, quibus *Homerus* mundum
in admirationem rapuit: *ΑΡΕΤΗ, ΜΝΗΜΗ,*
ΠΙΣΤΙΣ, ΣΟΦΙΑ. *Virtus, Memoria, Fides, & Sapientia*, quæ
sub forma *Charitum* adumbrantur.
Per virtutem indicant robur, & vim in
ingenio *Homeri* elucescentem, qua
poëticiis suis cantibus non secus ac *Am-*
phion & Orpheus faxeos ferocium ho-
minum animos, ad veram vivendi
normam reduxit. *Memoriã* adeò ex-

celluit, ut quicquid scripsit, cum cæcus
esset, solius memoriæ efficaciam & vigo-
re dictaverit, & omnium præteritorum
scriptorum monumenta sola prælectio-
ne facta tenacissimæ mentis amplitu-
dine & capacitate retinuerit, quod me-
ritò quidpiam in eo divinum arguit.
Alexandrum Magnum tanti *Homerum*
fecisse *Plinius* asserit, ut devicto *Dario*
Rege *Persarum*, cum inter spolia scri-
nium nobilissimum, & immensa lapi-
dum pretiosorum copia exornatum,
ipsi fuisset oblatum; mox ut vide-
rit, excussis ex eo pretiosis margaritis,
illud librorum *Homeri* custodiæ tradi-
derit, ut pretiosissimum humani animi
opus quàm maxime diviti opere scriinii
servaretur. Fidem non humanam tan-
tum, sed & fidem suam in Deum, uni-
cam rerum omnium causam, in hymnis
suis professus, quàm profundissime
demonstravit; cæteram verò Deorum
Dearumque turbam, non nisi divina-
rum virtutum effluxum asseruit, ut
proinde eum non immeritò *Plinius*
fontem ingeniorum, primumque
doctrinarum & antiquitatis paren-
tem vocet; ex quarum rerum notitia
sophiam seu sapientiam adeptus, *Divi-*
narum humanarumque rerum cog-
nitionem acquisivit.

Sequuntur jam quatuor aliæ *Muse*, &
sunt *KOMOIDIA, ΤΡΑΓΟΙΔΙΑ,*
HISTORIA. & comædiis quidem hu-
manarum actionum ideas, ut quid fu-
giendum, quid amplexandum, ante
oculos mortalium posuit. *Tragædiis*
verò infelices hominum in sublimi
fortunæ vertice constitutorum exitus ad
cautelam exposuit. *Historias* omnium
præteritorum temporum ita feli-
citer attigit, ea facundia descripsit, ut in
iis aliquid humanis rebus altius indi-
gitaverit; undè ei meritò ob harum
virtutum cumulum divini honoris titu-
li decreti sint, fueritque *Hecatombes*, id
est, *centum boum sacrificio honoratus*, ut
bovis figura *Aræ* apposita apprimè do-
cet; thus quoque, & thymiamata, vi-
numque, quæ omnia per assistentem
figuram

Æstimatio
Homeri ab
Alex.
Magno.

figuram simpulum manu dextrâ, & læva pateram, seu catinum thuriferum tenentem, denotantur, quam ceremoniam & actum, manu supra aram extensa, & digitis thus spargentibus exercere videtur.

Sequitur tandem actus ipse Apotheoseos; vides *Homerum* throno insidentem, scepro flore loti insignito læva, dextra *Iliadis* volumen tenentem, majestate vultus conspicuum, duobus Geniis throno utrimque adsistentibus, Ægyptiaco vestitu & gestu adornatis, quorum primus genuflexus dextra ensam apice in *Lune* formam arcuato, altera solii spondam amplectitur; per gladium efficacia & robur in persuadendo, per spondas, soliditas in scribendo designatur. Alter Genius manu flagellum ὀφιομορφον, quasi in aera vibrat, qua vis & energia in Tyrannorum vitiosorumque hominum flagitiis profligandis signatur Terminatur tandem ultimus actus Διοφωσσει, per impositionem coronæ laureæ, quam ipsi alii duo Genii superioris ordinis imponunt. Infrà verò ponuntur hæc verba sequentia: ΕΥΜΕΛΙΑ, ΚΙΡΟΝΟΣ. ΙΑΙΑΣ. ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΟΜΗΡΟΣ. ΜΥΘΟΣ. per Eumeliam dulcia cantica, & reliqua *Iliadis* & *Odysseæ* opera *Homeri*, sub abdito Mythologiae ratiocinio descripta denotant. Quæ pulchrè sanè describit *Silius* l. 14, de *Homeri* Διοφωσσει canens.

Atque hic Elysiò tendentem limite cernens

Numinis effigiem, castæ cui vittæ ligabat

Purpurea effusos per colla nitentia crines.

Dic, ait, hæc quoniam Virgo, cui luce refulget

Præcipua frons sacra viro, multæque sequuntur

Mirantes animæ, & leto clamore frequentant.

Qui vultus? quem, si stygia non esset in umbra,

Dixissem facile esse Deum. non falleris, inquit,

Docta comes Trivia, meruit Deus esse videri,

Et fuit in tanto non parvum pectore numen.

Carmine complexus terram, mare, sidera, Manes,

Et tantu Musas, & Phœbum æquavit honore

Atque hæc cuncta prius quàm cerneret ordine terras,

Prodidit.

Hoc loco omittere non possum, quin de Authore hujus monumenti nonnihil adderem: res ita se habet: Cum hujus monumenti locum sollicitius inquirerem, ex relatione Ill^m & Rev^m *Marcelli Severoli* relatione tandem intellexi, id eo in loco inventum fuisse, quo olim *villa Claudii Cesaris* unà cum Templo sibi sacro, consistebat; & hodiè locus ille vulgò *Frattochia* nominatur, *Villa Colonnensium Principum* magnifica prorsus, & omni deliciarum genere referta, quam ob causam eâ *Alexander VII. P. M.* dum in *Castro Gandulphino* quotannis rusticaretur, unice delectabatur. *Claudius* itaque cum ingenii solitarii esset, studiorum amore abreptus, in hanc se villam conferebat, (erat enim Latinè Græceque doctissimus) & præsertim *Homeri* lectioni continuo incumberebat. Fuit hic *Claudius Caji Caligula* in imperio successor, & ubi studiis deditissimus ita quoque rerum publicarum imperiique administrationi parum aptus erat; ut proinde eum *Antonia* mater ob segnitiam monstrum hominis dicere sit solita. *Historias* pæne omnes præteritorum temporum norat, ita ut *Historici Rom. Imperatorum*, unanimiter consentiant; eum adhortante *T. Livio* XL *Historiæ* libros conscripsisse. *Homerum* memoriter tenebat, ejus lectioni ita addictus, ut sine eo esse non posse videretur, integrosque sæpe ex eo pro usu rerum, & occurrente materiæ occasione, non solum versus, sed *historias* recitaret.

Cum

Cum itaque tanto studio adhaereret *Homero*, & prae assidua lectione, studiorumque fervore, Cæsareis negotiis expediendis minus sese applicaret: mirum nemini videri debet, cum in villa sua, hoc apotheseos Homericæ monumentum marmori incisum, ad suam de *Homero* semideo conceptam existimationem posteritati contestandam erexisse.

CAPUT VIII,

Ardeatinus Ager, aliorumque locorum adjacentium.
Campus Solonius, Tellenæ,
Ficana.

Ardea descriptio.

Ardeam metropolim & Regni Rutulorum caput fuisse, omnes consentiunt Authores; & quamvis in ipso Latinorum Regni fundo conditum fuerit, nullum tamen cum iis neque legum, neque morum commercium fuisse, ex iis, quæ sequentur, patebit; ut vel admirari liceat, Regnorum ista ætate tenuitatem, regumque oppidò angustos jurisdictionis terminos, qui hodie ne quidem ditioris fortunæ oligarchæ ad sui tuendam existimationem sufficerent. *Turnus* tamen Rex Rutulorum fuit, à quo tamen si *Ardeam* demas, jam præter stricti agri campum, aliam habitationem ne requiras. Fuisse tamen olim moderno tempore & grandiorum & fabricis instructiorum, exercitus, quem contra *Latinum* *Aeneam*que duxit, indicat. Distat hæc à mari 3 millibus passuum, duobus minus stadiis, *Strabone* teste. Condita dicitur, *Plinio* arbitro, à *Danaë* *Persei* matre. Rem narrat *Servius* in l. 8 *Virg.* his verbis: *Danaë* *Acrisii* Regis Argivorum filia, postquam à *Jove* vitata fuit, pater eam intra arcam inclusam præcipitavit in mare, que delata ad *Italiam*, inventa est à piscatore cum *Perseo*, quem illic enixa fuerat, & oblata Regi *Pilumno*, qui eam sibi fecit uxorem, cum qua etiam *Ardeam* condidit, à quibus & *Turnum* vult originem ducere. Quæ verò de *Pilumno* & *Pithumno* Diis infantium fufius postea narrat, Lector videat. Hanc fabulam narrat aliter *Hyginus* c. 63. Nomen quoque *Ardea*, vel ipsum fabulis invo-

lutum, nil certi nobis de etymo pollicetur. *Ovidius* l. 14, *Ardeam* Urbem, ab *Aenea* captam incensamque, in avem ei cognominem fuisse conversam fabulatur. Quidam ab augurio *Ardeæ* sic denominatam esse volunt. Alii, ut *Xenogoras*, ajunt, *Vlyssen* cum *Circe* tres habuisse filios, *Romum*, *Antiam*, atque *Ardeam*: hos conditis tribus urbibus à se imposuisse nomina; hanc quoque *Trojam* fuisse appellatam author est *Thora* apud *Strabonem*; certè eum locum, in quem primùm egressus ferebatur *Aeneas*, in oppidi modum communitum, *Trojam*, dictum fuisse, in præcedentibus ostendimus. Quidquid sit, *Ardeam* antiquissimam fuisse, multis ante *Aeneæ* in *Italiam* adventum ætatibus, *Strabo* docet, qui jam *Aboriginum* tempore, *Rutilos* eorumque urbem *Ardeam* antiquam vocat: *Αβορίγενές τε οί τῶν Ρώμῳ, καί Ρέτλοι, οί τῶν ἀρχαίων Ἀρδέων ἔχοντες*. Anno urbis conditæ 313, primùm huc *Coloniã* deductam *M. Fabio* *Vibulano*, & *Posthumio* *Æbutio* Consulibus, *Livius* tradit. Mirum sanè est, *Ardeam* sub insalubri cælo, & vitiatæ aëris agro, in tantum semper floruisse, & numero hominum, & opum abundantia: nisi dicamus, vetustis istis temporibus *Ardeæ*, *Laurento*, *Lavinio*, (de quibus prima hujus operis parte actum est) vicinis oppidis, aliam fuisse cæli constitutionem, aliam terreni rationem, vel si eadem fuit, aërem hominum jumentorumque habitu focorumque

Antiquitas Ardeæ.

Insalubritas aëris.

Fabula de Danaë conditricem Ardeam.

Turni origo.

Ardeæ Etymon.

rumque frequentia emendatum fuisse: certè quò minus utrumque dici possit, non video cur quis dubitet. Nam ut nos in *Hetruria* ostendimus, fuerunt nonnulla loca, olim ob gravioris aëris vitium prorsus deserta, quæ hodiè habitata, dicta aëris incommoda non sentiunt, uti de *Sardinia* *Plinius* refert: contrà alia hodiè deserta comperiuntur, quæ olim maximè habitabantur: sic *Natura* suas versat in orbe vices. Tempore *Romanorum* veterum, *Ardeam* etiam tunc aëre vitiato infamem fuisse, *Strabo* refert. Verba huius sic se habent: *Omne Latium felix est, & omnium rerum ferax, exceptis paucis locis quibusdam maritimis, quæ palustria sunt & morbosa, qualis est Ardeatium ager, & ager Pomptinus.* *Seneca* epist. 105: *Quæ observanda tibi sint, ut tutior vivas, dicam. tu tamen sic audias, censeo, illa præcepta, quomodo si tibi præciperem, qua ratione bonam valetudinem in Ardeatino tuere- ris.* *Vitruvius* quoque, in *Architectonica* sua, valdè improbat aërem *Ardeatensem* l. 8, c. 3; rationemque oppidò congruam addit male sani aëris ibidem dominantis: *Sunt autem, inquit, odore & sapore non bono frigidi sulphurati fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt, & ab his per longum terre spacium procurrentes, refrigerati veniunt supra terram, sapore, colore, odoreque corrupto, ut in Tiburtina via flumen Albulæ, & in Ardeatino fontes frigidi eodem sapore, qui sulphurati dicuntur.* Certè uti olim, ita & hodiè *Ardea* æstivo tempore prorsus inhabitabilis est, exceptis pauculis, qui nativo aëre gaudent quidem, sed febribus perpetuò afflicti indigenæ lurida & cadaverosa facie vix animam trahere videntur, aliis in montana oppida defæcatoris aëris sese recipientibus; hyberno tamen tempore agri colendi gratiâ, meliori aëris constitutione, ex frigore jam condensata terra, & vaporibus malignis interclusis animati revertuntur. Hodiè *Jurisdictioni Cesari- ni Ducis* parens, ex omnibus prisca

Vicissitudo rerum.

Ratio in- salubritatis Ardeati- næ.

Latii oppidis una superest: & quæ olim *Regiæ* urbis titulum gerebat, jam vix pagi dignitatem sustinet. Cum deindè *Authores* *lacus Turni*, seu *Ardeatini*, mentionem faciunt, illum alium non putes esse, quàm qui, uti olim, ita hodiè ex sulphuratis fontibus originem trahit, quamvis non ejusdem vastitatis, qua olim cum fuisse *Virgilius* describit, dum fugam *Turni* à *Trojanis* obsessi canit:

Lacus Ardeatini, seu Turni.

Ergo amens diversa fugâ petit æquora Turnus,

Et nunc huc, nunc inde incertos implicat orbem:

Vndique enim densâ Teucris inclusere coronâ.

Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.

Erat præterea paludibus & arundinetis confitus ager, in quibus *Sulpitius Consul*, dum metu adversariorum sese abscondisset, ab iis deprehensus miserè periit, teste *Vellejo Paterculo* l. 2. Ab hoc oppido versus mare non procul absunt *Laurentum*, & *Lavinium*: sed quia ea jam in *maritima Latii* ora descripsimus, eò *Lectorem* remittimus.

Mors Sulpitii Consulis.

Campus Solonius.

Cum apud *Veteres Scriptores* sæpè de *Campo Solonio* fiat mentio, ubinam is fuerit, discutiendum est. Qui cum *Ostiam* inter & *Laurentum* ponunt, audiendi non sunt, cum id sequentium *Authorum* relationi repugnet; neque alii, qui eum inter *Antium Ardeatesque* ponunt. Quare *Ciceronis* verbis placuit subscribere, qui l. 1. *divin.* ubi *Roscii* acta describit, ejus situm veluti digito monstrare videtur. *Roscius*, inquit, dum adhuc esset in cunabulis, educareturque in *Solonio*, qui est *Campus Agri Lanuvini*, noctu lumine appposito experrecta nutrix advertit puerum dormientem circumplexum serpentis amplexu. & l. 2, de ipso *Roscio*, potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit anguis, sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in *Solonio* præsertim, ubi apud focum

Campi Solonii descriptio.

focum angues nidulari solent. Marium quoque devastato Lanuvio in Solonium Campum, ubi villam habebat, primò, deindè Ostiæ per navigium, à Numerio amico paratum, fugâ vitæ suæ consuluisse, Plutarchus refert in Mario. Festus quoque ejus situm ita describit: Promonet, inquit, in Agro Solonio, via Ostiensi ad duodecimum lapidem, diverticulo à milliario octavo. Ex quibus luculenter apparet, Campum Solonium in ipso Lanuvino territorio existisse versus occidentem, id est, inter Ariciam & Patricam oppida, quod & in hunc diem Pratica dicitur; qui sunt veluti termini quidam Campi Solonii, & hodiè comprehendunt intra se loca vulgò dicta S. Abrocolo, Torre maggiore, & Tarqueto. Sed hæc omnia clarius Mappa monstrabit, quam consule.

Meminerunt Livius & Dionysius aliorum quorundam oppidorum hoc

loco sitorum: & fuerunt Tellenæ & Ficana, quas Ancum Martium expugnasse Livius tradit; nos hæc duo oppida alibi non fuisse, quàm in Campo Solonio, aut in confinio ejus, ex quorum ruinis postea tres paulò ante nominati vici exstructi fuerint, putamus; ad quod asserendum me movent verba Strabonis: *Hernici Lanuvio erant & Albæ propinqui, ipsique Romæ, nec procul inde Aricia, Tellenæ, Antium. Tellenas itaque æquo ab Ostia, Aricia & Patrica intervallo sitas fuisse probabile est. Tellenis vero cum Ficanam proximam faciat Livius, & Fabius Pictor Patrica saxa dicta fuisse referat, illa duo oppida in confinio, vel ipso Campo Solonio, cujus fines undecim ferè milliariibus Romæ absunt, sita fuisse clarè patet, & rudera subterranea, quæ passim ibidem à ruricolis reperiuntur, manifesto indicio sunt.*

Tellenæ,
Ficana.

Sive campus
Solonii.

M

P A R S

P A R S IIII,

P R Æ N E S T E,

sive,

A G E R P R Æ N E S T I N U S.

C A P U T I,

De origine, & antiquitate, situque Prænestinae
urbis, vulgò Palestrina.Præneste
Erymon
controversum.Telogonus
Ulyssis &
Circes
filius con-
ditor Præ-
neste.

Praeneste ex vetustissimis celeberrimisque Latii urbibus fuisse, Strabo docet; cui consentiunt, quotquot de rebus Latii scripserunt Authores, quamvis in primo ejus conditore discrepent; quidam à Præneste Ulyssis & Circes filio conditam volunt; Plutarchus à Telogono Ulyssis & Circes filio conditam, oraculo monitum, ut ubi colonos ferta gerentes saltare videret, ibi urbem conderet; alii à Præneste Latini Ulyssis nepote; alii à quodam Aborigenum duce hujus nominis; alii etiam, ante pulsos ab Aboriginibus Siculos, ab Oenotriis exstructam jam exstitisse; plerique à Ceculo Vulcani filio originem suam traxisse, Virgilii auctoritatem secuti existimant. Nos quid in tanta, tamque obscura vetustatis caligine dici debeat, vix definimus: verisimile tamen censemus, eos à primis Italiae incolis, commoditate locique feracitate motis, originem suam fortitos esse; fabulosis enim narrationibus Circes & Ulyssis, Ceculique ex ignea scintilla concepti nativitati assentiri, foret errorem erroribus, figmenta figmentis addere. Undè meliori ratione iis subscripsero, qui dicunt, à vetustissimis Pelasgis, sive ab uno eorum hujus nominis duce, aut etiam à quodam Sicane gentis principali ante Pelasgorum adventum, ortam fuisse. Lectori nihilominus pleno sentiendi, quid voluerit, arbitrio relicto. Sicanos enim hanc montium catenam à Tybure Prænestem usque tenuisse, in Tyburti-

ne urbis descriptione ostendemus.

Cum itaque Sicani, uti & Aborigines, in montanis potissimum locis, sua exstruere oppida solerent, certè eos tam notabilem Prænestini montis locum, amoenitate juxta atque feracitate rerum omnium humanæ vitæ necessariorum plenum, aut ignorasse, aut consultò præterisse, non est verisimile. Dicimus itaque hanc urbem eodem tempore, sive à Sicanis aut Oenotriis, sive ab Aboriginibus & Pelasgis primis, pulsus jam Sicanis, quo Ardea, Tybur, cæteræque Latii urbes incomptæ vetustatis, aut ædificatæ, aut ex veterum habitacionum ruinis instauratæ fuerunt, exstructam fuisse. Quæ enim Virgilius ejusque Commentator Servius, de Ceculo hujus urbis fundatore, Diisque Dactylis Digitisque enarrat, illa æquo jure veterum Sicanorum, Aboriginum, aut Pelasgorum cuiquam Duci per analogiam gestorum applicari posse, in prima hujus operis parte ostendimus. Sunt enim fabulosæ narrationes ex suo genere tales, quæ à Poëtis facilè multis aliis accommodari queant; à Sicanis autem conditam, vel ipso Virgilio annuente, hisce verbis conjicimus:

Quo tempore condita Præneste.

Præneste à Sicanis conditum verosimile est.

O mihi præteritos referat si Juppiter
annos,Qualis eram, cum primam aciem Præneste
sub ipsaStravi, scutorumque accendi victor
acervos,Et Regem hac Herilum dextrâ sub
tartara misi:

Nascenti

Nascenti cui tres animas Feronia mater,

Horrendum dictu, dederat.

Nam, ut Servius ait, Herilus ille nullus alius fuit, nisi filius Feroniae Nymphæ Campaniæ, & Rex seu Dux Sicanorum, qui Aboriginibus & Latinis ingruentibus Præneste tuebatur; cui subscribit Plautus, qui Præneste inter barbaricas urbes numerat; hoc autem nomine Sicani vocabantur à Latinis. Si itaque annos, quo Sicani ab Aboriginibus ex Italia pulsi sunt, ad calculum reduxeris, reperies, Urbem hanc ante Christum 1500 annis, jam existisse. Sed de hisce vide calculum annorum, queis lanigene, Umbri, Sicani, Pelasgi, Aborigineque Italiæ dominati sunt, quem in prima hujus libri parte fuse deduximus, & antiquiorem hanc Urbem reperies, quam quispiam sibi imaginari possit.

Ad nominis etymon quod attinet, non minor est inter Authores controversia: Grammatici dictam Præneste, eò quod montibus proftet: ita Cato & Festus; sed cum Latina lingua necdum, cum hæc conderetur, in rerum natura esset, certè à Latinis verbis nomen urbis deduci non poterit. Qui verò eam Græcæ originis faciunt, ἀπὸ τῶν πρίνων, id est, ab Illicibus, queis Prænestinus ager abundat, aut ἀπὸ τῆς πρίνης, eò quod præcipiti & edito loco sita fuerit; sic dictam volunt, non incongrua fide loquuntur, si nobis constaret, Græcam linguam tunc temporis tantæ fuisse perfectionis, quantæ posteris temporibus excultam videmus. Nam ut aliàs ostendimus, fuit Lingua Græca ante primam Tyrrenorum Pelasgorumque in Italiam adventum, adhuc veluti in cunis suis vagiens, rudis & impolita. Verùm nos relictis hujusmodi Grammaticorum conjecturis, etymon hujus urbis ab aliquo Duce, sive is fuerit Ulyssis & Circes filius Prænestus, sive Sicania aut Pelasgiæ gentis, hujus nominis Coryphæus. Hebraicum Itinerarium Benjamin hunc locum vocat פרנסתא Parnesta, quo nomine Chaldaei vocant an-

nonæ Curatores; undè forsan melius quispiam à Ianigenis, quos Chaldaicâ linguâ ufos esse, etli multis modis ex variarum gentium commercio corruptâ, & Latio Hetrurique dominatos fuisse, ante Pelasgorum in Italiam adventum, supra diximus, adeòq; cum priscis Aboriginibus, Umbri, Sicani passim confundimus, deducere malit: nos id lectoris arbitrio permittimus. Ad situm urbis quod attinet, videtur ille eodem loco hodiè, quo olim, existere, in prærupto scilicet montis dorso: 21 millibus passuum Roma, duodecim Tybure, & totidem Anagninâ distita. Ex ortu totam penè Hernicorum, ex occasu unâ cum Tyburina Sabinorum regionem; ex meridie Algidum, & Tusculanos, Albanosque montes, unâ cum Latii mediterranei districtu, jucundissimo aspectu subjicit. Olim usque ad montis jugum, ubi hodiè arx natura & arte munitissima cernitur, assurgebat, continuoque tractu ad radicem usque habitationum plena, uti cryptarum ruderumque multiplex congeries ostenditur, porrigebatur: præsertim circa palatium in clivo positum, quod ex superbis Fortune ædis ruinis constructum, mirificum undequaque prospectum pandit. Verticem montis Appennini jugum esse, ibidem à reliquis montibus interruptum, ex mappa facile innotescit; quamvis nonnulli, nesciò qua de causa, Aventinum perperam dictum fuisse, putaverint. πολυσέφανον, id est, multarum coronarum dictam, Strabo docet; certè non alia de causa, nisi quod Urbs tota muris altis & firmis, in coronæ morem circumdata esset; quod nomen πολυσέφανον, εὐσέφανος aliis quoque civitatibus eandem ob causam, uti Tyburi, Crotoni, Ilio impositum, urbesq; hoc veluti epitheto quodam splendido insignitas fuisse, ex Dionysio, Afro, Anacreonte, aliisque colligimus. Reddidit hanc urbem oppidò celebrem miserandus Marii junioris interitus, quem hisce verbis Livii Epitomator narrat: Cæsar Marius, inquit, Præneste obsessus à Lucretio Asel-

Situs urbis.

πολυσέφανον
nomen unde datur civitatibus.

C. Marii Jun. interitus in cuniculis Prænestinis.

Herilus qui fuerit.

Præneste quo anno condita.

Nominis etymon.

Præneste etymon non à Latino, nec Græco, sed Hebraico & Aramæo probabile.

tio Afella Syllanarum partium Viro, cum per cuniculam, quibus Vrbs perfossa est, evadere conaretur, septus ab exercitu, mortem sibi conscivit in ipso cuniculo, cumque sentiret, se evadere minimè posse, cum Pontio Telefino fugæ comite, stricto utrimque gladio concurrit; quem cum occidisset, ipse saucius à servo impetravit, ut se occideret. Atque hic exitus fuit viri fortissimi, in cujus cadaver indignis modis postmodum truculentus Sylla sæviisse traditur; ut qui vivum suis manibus non obtinuisse, mortuum saltem omni crudelitatis genere afficeret; qui non paulò post Cumas abiens morte digna gestis, id est, formidabili phthirialis morbo interiit. Strabo asserit, eam, ob continuas Romanorum illuc profugorum seditiones, non semel destructam, ac tandem, non obstantibus deliciis, quibuscum rerum copia & abundantia certare videbatur, desertam fuisse. Nam flagrante bellis civilibus & seditionibus Vrbe Roma, factiosi homines, qui res novas moliebantur, eò veluti in tutam arcem confugiebant; idcirco Præneste, obsessa, expugnata & vastata, agerque ademptus sæpe fuit, culpa etiam in infontes translata. Hic quoque Fulvia Antonii uxor cum L. Antonio M. Fratre sedè fixit contra Octavianum; hinc Asylum, Polybio teste, fuit securitatis profugientibus omnibus, qui vel exilii causa solum vertere, vel ob delicta urbe exacti alias sedes quærere cogebantur; uti P. Furius Philus, qui ceterioris Hispaniæ prætor, de gravissimis accusatus criminibus, exulatum Præneste abiit: huc Matianus Tiberii Caesaris pater, Tybure præturâ functus, abiit proscriptus. Non destiterunt tamen Romani Principes quotannis veluti locum deliciis plenum visitare Præneste. Centronium sanè felicius se Præneste habitare pauperem, quàm Romæ divitiis oppletum censuisse, Iuvenalis l. 14. notat. Nec Symmachus tacendus, qui in quadam ad amicum epistola sic scribit: *Animum meum Campani littoris commemoratione sollicitas. at nobis in Prænesti-*

Syllæ mors
& crudeli-
tas.

Præneste
factio for-
rum homi-
num refu-
gium.

Exilium
Asylum &
Romano-
rum Præ-
neste.

Præneste
delicia.

no agro degentibus non minus suppetit voluptatum; sint licet plures hominum sententiæ, qui maritimis montana postponunt. Ego tamen vitandis æstibus magis judico nemorosa, quàm culta aperta congruere. Augustum quoque Casarem Præneste & Tybure delectatum Suetonius refert: ceterosque innumeros, quos vide apud Iosephum Mariam Suaresium, Ecclesiæ Valionensis præfulem dignissimum, nec non omni literaturæ genere excultissimum, qui res Prænestinas integro opere quam eruditissime complexus est.

In Monte, qui Prænestine Vrbi superimminet, Monasterium fuisse Divi Petri Apostoli, S. Gregorius Magnus testatur l. 1. c. 11. Beatam quoque Margaritam è Colonnensi familia in hoc monte, in paterna domo, veluti in Monasterio sanctè vixisse, ibique diem ultimum obiisse anno 1286, Farsense Chronicon docet. Insignem tamen, post instaurationem primis seculis factam, cladem perpeffa fuit sub Bonifacio VIII: quam postquam gravi obsidione pressisset, tandem pactis legibus expugnavit foloque æquavit, alià in radice montis extructa, quam Civitatem Papalem appellari voluit: quam cum postea Theodoricus Reimerius Cardinalis administraret, hinc primus Episcopus Civitatis Papalis nominatus fuit, uti legitur in Annalibus Ptolomæi Lucensis & apud Ciacconium. Hinc ortum deinde est dissidium inter Bonifacium Octavum, & familiam Colonnensium. Siquidem Sciarra Colonnensis familie princeps, ope Regis Galliæ, dictum Pontificem Anagninæ, à qua oriundus erat, obsessum captumque carceri mancipavit. Cum jam verò nonnihil ex ruinis suis instaurata fuisset, Ioannes Vitellescus Eugenii IV Legatus in Columnenses exercitum ducens, Præneste rursus obsessum; præciso aquæductu, qui unicus aquam urbi præbebat, cepit, & mox rebellionem meditantem funditus evertit, Prænestinis Romam migrare iussis anno 1435. Stephanus tamen Colonnensis, sedente Nicolao

Monaste-
rium S. Pe-
tri Ap.

Beata Mar-
garita ex-
fam. Colo-
nna.

Præneste
excidium
sub Boni-
facio VIII.

Papa in-
carcerat.

Varia Præ-
nestin-
sum fortu-
na sub Co-
lumnensi-
bus.

Nicolao V, Pont. Max. postmodum restauravit, habitationes reduxit, & arcem in summo montis vertice ædificavit, quæ etiamnum durat sub hac epigraphæ portæ arcis incisa.

Magnificus Dominus
STEPHANVS DE COLMNA
reædificavit

Civitatem Præneste cum monte & arce.
anno 1482.

Præneste ad Barbarinos devenit.

Hanc postea Familia Barberina à Colonnensi Principe de Carboniano cõemptam suæ jurisdictionis, magno urbis incremento, emolumentoque, fecit.

CAPUT II,

De Fanis & Delubris Veterum Prænestinarum.

Fortunæ Primigeniæ cultus non minus ridiculus, quam superstitiosus.

Nihil unquam in Latio Prænestino Fortunæ Primigeniæ cultu celebrius fuit, magisque decantatum; huc, quotquot majoris momenti negotia auspiciaturi erant, primò sua vota deponerant; nihil autem tentare, nisi primò Fortunam maneribus placatam de futuro rerum eventu successuque consulissent: undè sortium Prænestinarum origo, quibus ita dediti erant, ut superstitiosus cultus & cerimoniarum, quibus vota sua peragebant, multis risum, sapientibus etiam stomachum moverint. Cicero l. 2. de div. uti scitè sanè originem sortium describit, ita quoque vanitatem earum argutè carpit; sed verba ejus hîc inferamus. Videamus, inquit, clarissimarum sortium quæ tradatur inventio. Numerium Sufferium Prænestinarum monumenta declarant, honestum hominem & nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minantibus, cum juberetur certo in loco silicem cedere, perterritum visis, iridentibus suis civibus id agere cepisse; itaque perfractò saxo sortes erupisse in robore insculptas priscearum literarum notis. Is est hodiè locus septus religiosè propter Jovis pueri, qui lactens cum Junone in gremio Fortunæ sedens mammam appetens castissime colitur à matribus. Eodem tempore eo loco, ubi nunc Fortunæ sita ædes est, mel ex olea fluxisse dicunt, Haruspicesque dixisse, summa nobilitatè illas sortes futuras, eorumque jussu ex illa olea arcam esse factam, eaque conditas sortes, quæ hodiè Fortunæ monitu tolluntur. Quid

Cicero superstitiosum sortium arguit.

igitur in his potest esse certi, quæ Fortunæ monitu, pueri manu miscentur atque ducuntur? Quomodo autem ista posita in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? nihil est, inquiunt, quod Deus efficere non possit. Vtinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine & miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita jam communis explosit: fani pulchritudo, & vetustas Prænestinarum etiam nunc sortium retinet nomen, atque id in vulgus. Quis enim Magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? cæteris verò in locis sortes planè refrixerunt. Quod Carneadem Clitomachus sentit dicere solitum: nusquam se fortunatiorem quam Præneste vidisse Fortunam. Hæc Cicero sapienter effatus. Suetonius ait Tyberium Cæsarem vicina urbis oracula disjicere conatum esse, sed Prænestinarum sortium majestate territum destitisse, cum obsignatas devotasque Romam non reperisset, nisi relatas rursus ad templum. Et uti humani generis hostis similia, ad superstitiosis mentibus illudendum, invenit docuitque, ita quoque sortes auspiciantibus, responsa semper dedit ad eò dubia, ut num bonum, num malum portenderent, dispici non posset; quemadmodum Domitianus Cæsar, uti Suetonius scribit, summo suo malo expertus. Cum Heliogabalus Alexandro Mammææ filio insidiaretur, sortem in templo Fortunæ Prænestinae talem habuit:

Sortium Prænestinarum origo.

Demon superstitiosis quomodo illudat.

Si qua fata aspera rumpas,
Tu Marcellus eris.

M 3

Quibus

Sortes
etiam Ro-
manis
suspectæ.

Quibus quid incertius esse possit, nescio. Certe inanem hanc sortium auspiciationem cum Principes Romani viderent, & sæpius tam incertis promissis se delusos cognoscerent, pleraque tanquam vana & ridicula publico edicto sublata prohibuerunt. Sed &, uti *Valerius Maximus* refert, *Lucetius*, qui Punicum bellum confecit, à Senatu sortis *Fortunæ Prænestine* audire prohibitus est: auspiciis enim patriis, non alienigenis, ratione nimirum & prudentia, nec non matura rerum gerendarum deliberatione Rempublicam optimè gubernari. Sed si quispiam hic quærat, qualesnam & cujus figuræ fuerint hæ sortes? dico fuisse tabellas, aut taleolas, aut sarculos ligneos exiguos, quibus literæ ad divinandum inscriptæ erant: subindè etiam verba quatuor aut quinque inserta, erantque tum publicè, tum privatè in usu, cana quadam vetustate sacræ, adeoque sanctè & religiosè in templis ipsis in arca includebantur: quarum nonnullas hic *Romæ* in diversis Antiquitatum reconditoriis me vidisse memini, figura paralippedorum Latinis aut semigræcis literis insignitæ, quemadmodum ex sequentibus patet: ubi vides figuram taleolæ, & responsa, quæ ex tabellarum projectione supplicanti- bus dabantur. Hoc autem modo fortiebantur: accipiebant quatuor, quinque, aut sex, quas præviis ceremoniis peractis projiciebant in mensam sa-

Figura
sortium.

Modus e-
i-
usurpandi.

Ex Museo Ill^m. D. Abbatis Cassiani de Puteo
ex Suerbio.

QVR PETIS POSTEMPVS CONSILI
QVOD ROCAS NON EST VM

DE VERO FALSA NE FIAN T
IVDICE FALSO

CONRIGI VIX TANDEM QVOD T
CVRV M IST FACTVM REDET

IVBEOEI ET IS SI FECERIT
GAVDEBIT SEMPER

cram, haud secus ac hodiè talorum, seu cuborum jactus fit: & deindè ex characterum significatione vaticinabantur, de felici aut infelici rerum, quas auspicabantur, successu. Sed de hisce & similibus consule *Oedipum nostrum Ægyptiacum*, *Syntagmate de Magia & sortilegiis veterum*, ubi omnia fusè exposita reperiet Lector. Hisce jam expositis, *Prænestine Fortunæ Templum*, quo *Latium* nil magnificentius habuit, describamus.

C A P U T III,

Prænestinæ Fortunæ, Primigeniæ, Templum.

ANno 1664, cum in *Tibur-
tino Agro*, annuis Autumni
feriis, antiquitatum studio
intentus, rusticarer, sum-
mum me illa celeberrima, quæ in
hunc usque diem *Præneste* spectantur,
monumentorum vestigia lustrandi de-
siderium invalit. A *Polano* itaque oppi-
do abiens, *Præneste*, tribus indè milli-
bus passuum dislitum appuli. Accidit

autem, ut in ipso Urbis ingressu obvium
haberem Eminentissimum *Franciscum*
Cardinalem *Barberinum*, qui uti sem-
per à 30 ferè annis eximium se meorum
studiorum promotorem exhibuit, ita
quoque mox cognitâ mei adventus
causâ, me summa sanè benignitate, &
innato de literis benemerendi studio,
exceptit; & quemadmodum ille nemi-
nem in dictarum Antiquitatum notitia
parem

parem habet, ita quoque ipsemet in persona, quicquid Præneste antiquitatum, monumentorumque à veteribus memoratorum adhuc remanet, mihi ostendere dignatus fuit; quæ ideò hîc scribo, ut incomparabilem dicti *Francisci Cardinalis Barberini*, immortalis memoriæ viri, in studia promovenda affectum posteritati traderem.

Primò itaque ostendit mihi, ab ultimi muri termino, usque ad ultimum montis verticem, quicquid apud veteres commemoratione dignum erat; vastissimas murorum fabricas; Aquæductus, qui in hunc usque diem durant, uberrimosque aquarum affluxus toti Urbi subministrant, monstravit; præterea latibula Canalis, in quo *C. Marius junior, Syllæ* jurati hostis immanitatem fugiens, infelici obitu vitam conclusit; ostendit & Pharam, quam illuminatam vel in remotissimo *Thyreno mari* nautæ observantes, *Primigeniæ Fortunæ* vota persolvebant. Erat autem instar conchæ vastæ capacitatis, fornice tectæ, diametro decem circiter pedum, ex fumo tota denigrata, veteris lucernæ indicium præbebat. Postea me duxit ad antiquum *Primigeniæ For-*

tunæ Templum, cujus maximas partes jam Excell.^{mi} Principis *Maffei Barberini* palatium obtinet; ubi inter cætera obstupui pavimentum ingens, totum quantum musivo opere stratum, uti paulo post ex ipso systematis cætypo ejusque interpretatione cognosces. Quo incredibili industria & labore nautarum mare fulcantium, piscium, adhæc volucrum, aliorumque animalium figuræ, unà cum Græcis seu coptis nominum inscriptionibus, adeò affabrè, & ad vivum expressæ spectantur, ut neque *Romæ*, neque alibi, ex vetustis monumentorum reliquiis, quicquam rarius, pulchrius, & admiratione dignius, me observasse meminerim. Verum cum *Fortunæ Primigeniæ Templum*, ejusque incomparabilis magnificentia, sufficientibus verbis exprimi nequeat, hîc totius fabricam, quam Ill.^{mus} & Rev.^{mus} *Maria Josephus Suaresius* Episcopus, vir quæ sacræ, quæ profanæ eruditionis notiâ verè *παισοφος*, eruditissimo suo *de Antiquitatibus Prænestinis Libro* mihi subministravit, unà cum nonnullis operis Musaici fragmentis adjungendam censui, ut ex ea, veluti ex ungue leonem conjicias.

Descriptio Templi Primigeniæ Fortunæ Prænestinae.

PRIMò spectatur murus ingens A in longum ad mille circiter palmos protensus, olim arcibus suis instructus, unà cum propylæo B, ex quo ascendebatur ad propylæum E E, Cavædii primi sub forma quadrati, quod adjuncta sibi habebat utrimque Tempa, signata literâ F G, quorum prius *Serapeum* dicebatur, in quo *Ægyptiacæ religionis*, veriùs superstitionis sacra, maximo Deorum *Serapidi* exhibebantur; alterum G Schola dicebatur *Faustiniana*, à *Faustina Antonini Pii* Imperatoris conjugæ ad devotas sibi puellas in eo nutriendas, instituta. Hinc ingressus fit in Cavædii quadranguli, columnis undique & undique circumdati,

aream, & hinc per interiora penetralia ad scalas H pervenitur, per quas utrimque dispositas ascenditur in tertiam aream I, tessellato pariter opere spectabilem, & hinc per alias scalas, in quarum medio K Pharus posita erat, ascenditur ad quartam aream quadrangulam columnis undique pulchrè instructam; & ex hac tandem ad L ultimi Cavædii sacratiora loca per duodecim gradus penetratur, cujus area nobilissimis illis Musaici operis laboribus, de quibus supra, exornabatur; & hic locus cortina, sive Oraculum *Fortunæ* dicebatur, ubi *Fortunæ* Dææ, *Iovem* Lactantem gestantis simulacrum constituebatur, & urna cum fortibus condita

Pharus.

Cavædium II.

Urna fortium.

Serapeum.

Schola Faustiana.

Cavædium.

Arx præ-
nestina.

Villa Cen-
tronii.

Villa Sym-
machi.

condita, Oracula præstabat, eratq; por-
ticibus, columnis in circuitu suffultis,
Deorumque simulacris in suprema co-
ronide, quàm elegantissimè exornata.
Totum itaque hujus fabricæ comple-
xum tantæ vastitatis erat, ut magnam
penè civitatis partem occupaverit; ex-
tra quod X notat *Arcem Prænestinam*,
in supremo montis vertice sitam, ubi
olim *monasterium S. Petri* visitatione
celebre erat; hodiè arx munitissima
contra hostium impetus extructa. Li-
tera V *villam Centronii*, cujus *Juvenalis*
mentionem facit, uti in *Villa* ejusdem
Tiburtina dicitur, signat. R *villam*
Symmachi notat; qualis verò is fuerit,
sub dubio latet. Litera verò S notat

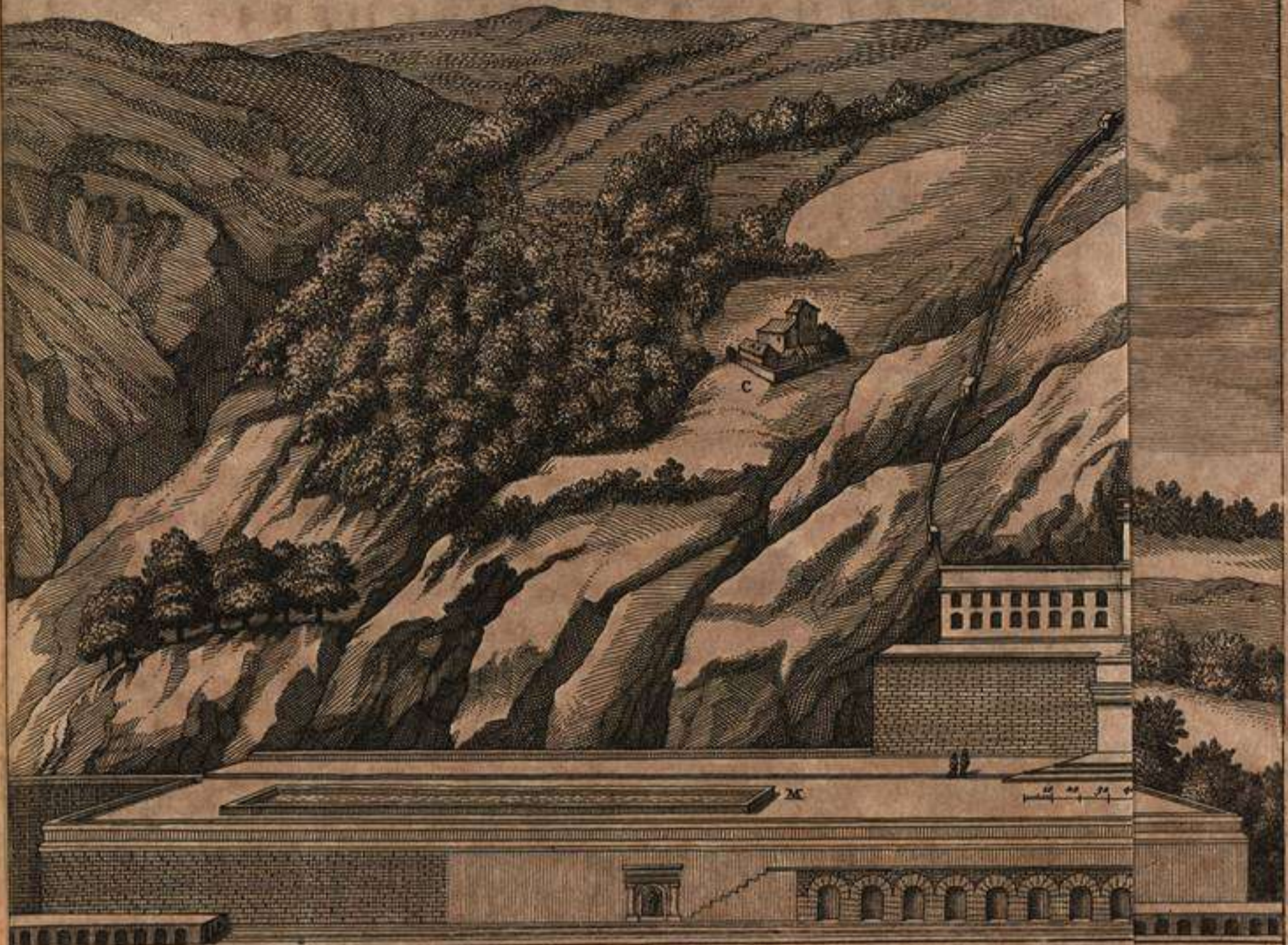
Aquæductum, qui tum Templo, tum <sup>Aquæduc-
tus</sup> Urbi copiosam lympham suppeditabat.
Habes hîc *Templi Fortunæ Primigeniæ*
Prænestinæ fabricam expositam, cujus
pristinam dignitatem & magnificen-
tiam, ex ipsis rudibus instauratam, in-
credibili in eruderandis antiquitatibus
suprà laudati Card.^{is} *Francisci Barberi-
ni* studio posteritas grata acceptam
ferat.

Schema quod sequitur, istius ope- <sup>Opus musi-
cum.</sup> ris musivi, quod suprà laudavimus,
fragmentum est, in quo omnes figuræ
commixtis diversorum colorum lapi-
lis, ita ad vivum exprimuntur, ut nihil
penè ad pictoriæ artis elegantiam de-
siderari posse videatur.

Fragmentum Musiva arte concinnatum, quod tamen in nostro Lithostroto non continetur ex Suaresio.

ORTHO

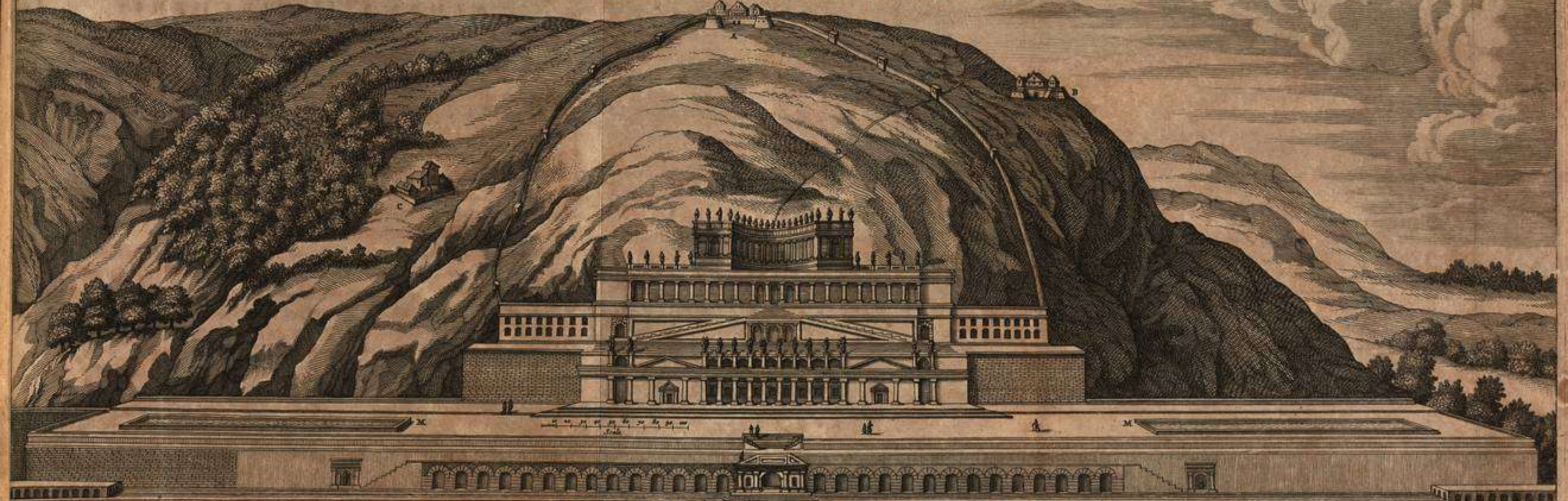

SCIOG

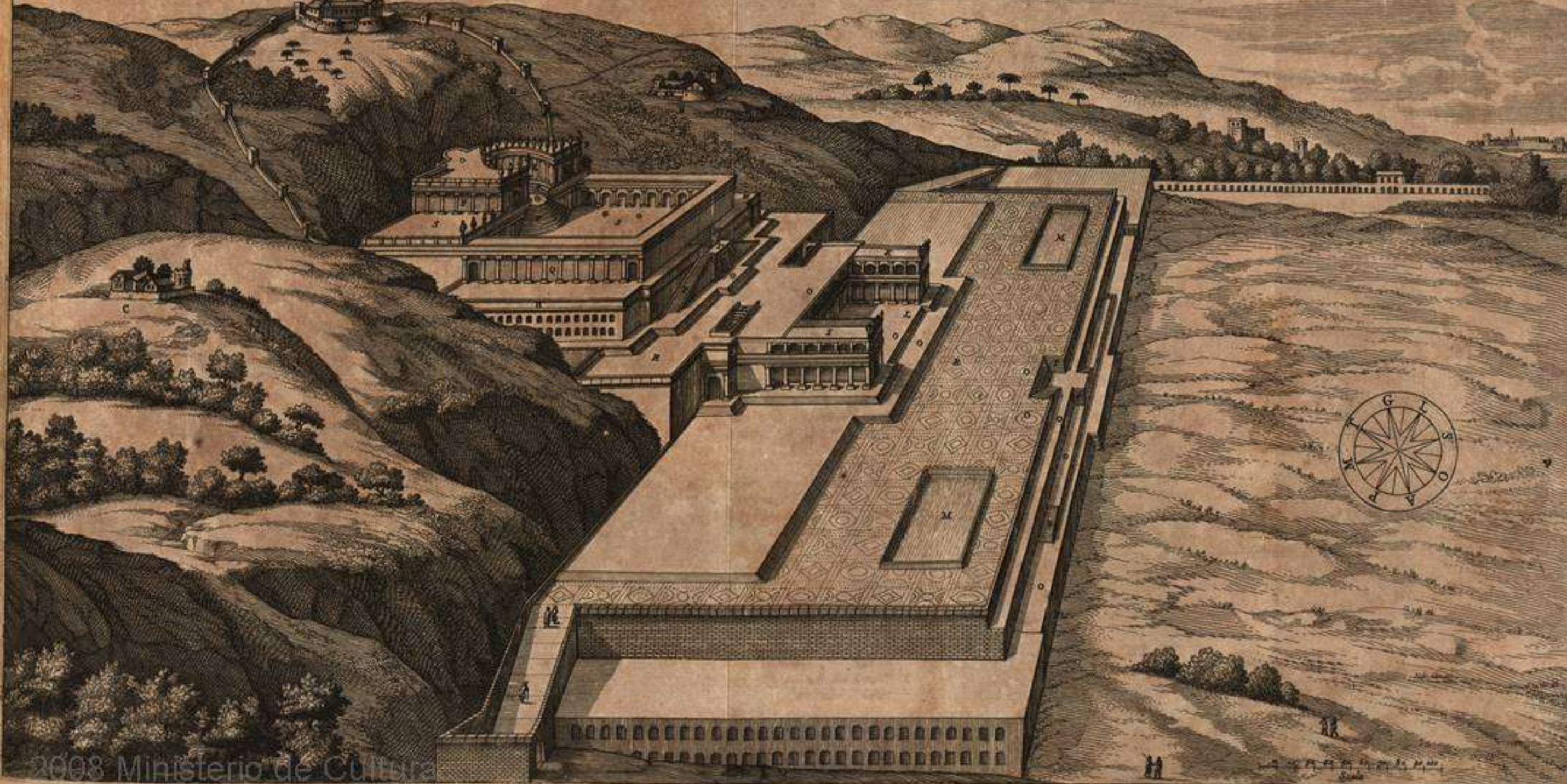

Cetroni
 emis cor
 nis
 infar Thea
 centem ges
 at e debantur
 principis
 fihcas
 mc
 is
 ubi que
 ota puel
 inter
 an
 nis aquis
 us ad
 ufus
 tra vulgo
 o
 vulgo
 liquot
 eriores et
 e quam
 exornate
 r ut na:

ORTHOGRAPHIA TEMPLI FORTUNÆ PRÆNESTÆ.

SCIOGRAPHIA TEMPLI FORTUNÆ PRÆNESTÆ.

- A Arx Prænestina B Villa Cetronei
- C Villa Symmachi
- D Fons Aqueductus ex aris venis curvatus ad usum Templi et Cortium
- E Cortina sive Oraculum Fortunæ infra Theatrum ubi fundacrum Deæ Jovem Latentem gerens et arca cum Soribus erant Colabantur que Oracula ibi tunc Palatum Principis
- F Sacella duo circa Cortinam
- G Cavendum magis inter duas Basilicas sive ut aiunt vulgo corile
- H Duæ Basilicæ hinc Cornelia illinc Æmilia
- I Serapim ubi colabatur Serapis
- K Schola Faustina ab alio latere ubi quæ Faustina Augusta fuerant devota puellæ alebantur
- L Cavendum minus vulgo Corile inter Serapim et Scholam Faustianam
- M Pæcinæ duæ sive Lavacræ varis aquis collectis præscriptas Aqueductus ad ministeria Sacrificiorum et alias usus
- N Crypta substructiones et Exedrae vulgo Grotte Circuito di miraglie o Nicchie
- O Arce XII seu Pavi ut dici solet vulgo
- P Gradationes seu Scabæ XII
- Q Porticus sive Ambulacræ
- R Lithostrotum seu Pavimentum aliquot Arcatum
- S Aulæam quæ arce aliquot superiores et Cryptæ ac exedrae tan Cortinæ quam Sacellorum et Basilicarum erant exornatæ
- T Pharus ubi fides accendebatur ut na vidus prædicent

De variis Fortunæ Primigeniæ symbolicis
Schematisimis.

Ostendit præterea laudatissimus Cardinalis mihi varia numismatum schemata, quæ cuncta *Primigeniæ Fortunæ* actiones exprimebant; quæ & eximius *Suarezus* suo de *antiquitatibus Prænestinis* libro inseruit. Nonnulla genios exhibent alis instructos ad Genialis Naturæ conditionē, quæ est velocitas in operando, ostendendam. Temonem manu gerunt, ad prosperitatem in maritimis expeditionibus terra marique suscipiendis declarandam; nonnulla quoque cornucopiæ & temone instructa cernuntur, & ubertatem rerum, de qua consulebatur, notant. Numisma **D** literâ signatum, *Fortunæ* continet throno insidentis simulacrum, cui puer assistit, cum cornucopiæ, quod manu sinistra tenet, estque *Iovis* infantis symbolum, quem *Fortuna* lactare credebatur, cuius & simulacrum sub hac forma in *Templo Fortunæ Primigeniæ* principalem locum habebat; columna, cui genius insidens manu arrecta folium tenere videtur, significat imperturbabilis animi constantiam, quam contra fortunæ ictus exercere debet omnis ille, qui ab ea aliquid conceptis votis obtinere nititur, sive in *Martialibus*, sive *Neptuniis* expeditionibus, quæ per temonem & spicula signantur, ad varias fortunæ vices, in utrumque paratus. Hoc factò variè pro variis fortunæ conditionibus, ejus imaginem exprimebant. Qui sapientiam, & prudentiam in consiliis captandis, prosperitatem in magnarum rerum notitia, optabant, eam uti figura **E** notat, alatam sub *Mercuriali* habitu, sphaeræ mundanæ insidentem, quæ capite sextili *Lunâ* instructo, dextrâ ramum olivæ, sinistrâ annulum tenebat cum adjuncta alaude figura, efformabant: queis symbolis illum solum beatum fore notabant, qui scientia supra *Solis Lunæque* vias elevatus, ex rerum humanarum

contemplatione, instar alaudæ, se & Musis contentus eò pervolat, ubi extra fortunæ instabilem rotam longè semotus, contra fatalia decreta palmam reportat. Qui verò fortunam circa legitimam medicamentorum exhibitionem contra morborum insultus consulebant, eam sub forma *Æsculapii*, uti figura **G** serpente baculo circumvolutò docet, referebant.

Numisma **H** titulo *Ægyptiaco*, cornucopiæ & temone instructa *Fortuna*, prosperitatem rerum in *Serapeo* per sortes petendam esse, demonstrat. Schema literâ **I** signatum, sub forma *Cybeles* turritæ, & aratro instructæ, signat, ceremoniis *Cybeli* propriis, de *Telluris* fecunditate, item de fertilitatis, ac sterilitatis future crisis, consulendam esse.

Figura **K**. *Luna* in capite duobus baculis instructa, nec non à ventis agitato pallio, extensis in utramque partem manibus, ostendit, in volubilitate rerum humanarum per *Lunam* indicatâ, constanti animo, vero rationis dictamini insistendum, contra omnes adversæ fortunæ flatus, in utramque partem magno animi robore paratum esse debere.

Sequitur Figura **L**, cujus caput casside *martiali* armatum, dextrâ cornucopiæ, sinistrâ caduceum *Mercuriale* florigerum tenet, qui temoni insidit rotâ suppositâ, cui è latere junguntur fistrum *Ægyptiacum*, & sceptrum ab utraque parte τοξόμορφον, id est, *Sagittæ* formâ præditum; quibus quid innuatur, expono. Cornucopiæ ubertatis rerum symbolum, *Mercuriale* caduceum, salutis & prosperitatis semper floridæ, consiliis prudentibus comparatæ, nota est: quæ uti perfectæ rationis directioni, per temonem indicatæ innituntur, ita instabiles quoque rerum humanarum vicissitudines per rotam signatas, quas comitatur

N Typhonia

Typhonia vis, quæ per sistrum Ægyptiacum, & sceptrum *τοξόμορον* Martialis furoris signum, notantur, contrariis jam recensitis artibus, id est, bellorum motus, & calamitatum Typhonios turbines facillè consilii, & rationis rectitudine omnis ille, qui fortunæ instabilis arbitrum se constituit, superabit.

Figura M eandem significationem, quam Figuræ A & F signatæ, habent.

Iterum Schema N sub senili formæ temone sinistrâ, dextrâ sceptro in formam canalis conformato, quemvis senili prudentia, & dominio quodam rebus humanis superiori, fortunæ imperare debere.

Schema O notat fortunæ vices, ad rerum prosperitatem obtinendam, superari non posse, nisi quis effrenes animi motus primò domuerit, uti equus freno detentus docet.

Schema P Herculeam quandam fortitudinem, mundique contemptum, ad fortunæ telis resistendum, requiri.

Celeberrimum Fortunæ Prænestinae templum.

Tametsi varia variis in locis, uti *Roma*, *Antii*, cæterisque *Italiae* locis *Fortunæ* delubra constituta sint, nullum tamen veterum testimonio scriptorum *Prænestinae Fortunæ templo* celebrius, nullum magnificentius, nullum admiratione dignius existit. Verùm nè quicquam ad nostrum institutum pertinens omisisse videar, hîc apponam ejus descriptionem, quam vir undiquaque summus, Eminentissimus *Franciscus* Cardinalis *Barberinus* pro suo ad bonas literas promovendas affectu anxie omnia antiquitatis superstitis vestigia summâ diligentia & studio delineari curavit, & per suprâ laudatum *Franciscum* *Mariam Suaresium* *Vasionensis* Ecclesiæ Præsulem, in eo libro, qui de *Antiquitatibus Prænestinis* inscribitur, ad posteros transmitti voluit. Descriptio itaque dicti Templi à *Suaresio* facta ita sese habet.

Barberinus Card. de re litteris optimè meritis.

Templi Fortunæ Prænestinae.

Vetustius *Prænestinae Fortunæ Templum* ipso *Sylla* fuisse certissimum est,

& constat clarissimè. *Lithostrata* quidem captavere jam sub *Sylla* (teste *Plinio*) parvulis certè crustis, existat hodièque, ait, quod in *Fortunæ* delubro *Præneste* fecit; sed & hujus nostris temporibus pars aliqua spectanda, simulque admiranda remanet in crypta quadam, quæ ad inferiores cellas ædium Episcopi abscondita est. Illius fragmenta collegit & delineari jussit Eminentissimus Cardinalis *Franciscus Barberinus*, Antiquitatis vindex, non tantum de nostro ævo, verum etiam de superioribus sæculis optimè meritis non uno nomine: typis subjicere libet ea expressa. Cujus unum frustum hic seorsim exhibemus, ex quo de reliquis facillè conjectura sumetur. Vides quam pulchre *Nauta* mare fulcans, *palma*, *Grus*, & *Anates* exprimantur. *Fortunæ* statua, seu signum vestitum plicatili seu rugata veste, multis sinibus seu laciniis plexa è cinereo lapide, qui attritus manibus odorem sulphuris emittit, priscis sæculis medio ferè in Templo situm, oraculis nobile, maximèque concelebratum erat; indè sortes expetita, illic votivi confestim positi lapides, cujusmodi dispersos haud quidem paucos *Prænestinis viis agrisque* legimus, ubi & epigrammata concinna, & alia complura suspicienda antiquitatis vestigia jacent. Templum seu templa potius, stupendæ molis omne ferè hodiernæ civitatis occupabant spatium: apposita namque monti, devexis inferioribus partibus ascensum compositis distinctum areis duodecim exhibebant, erectis ad eas per amplis ædibus, diversis scalarum ordinibus, parietibus in unum benèque elatum prospectum cingentibus, multiplici porticu, teatro columnis distincto, cavædio, arcibus spectandis, fontibus, lacusculis, viridariis. Excisus erat ipse mons, & pluribus quasi planis gradibus sectus in Templi conscensum, excavatus medio in monte aquæductus piscinas, seu potius lacus, in ipso *Fortunæ* Templo constituebat, cortina Templi

nae descriptio à Suaresio.

Antiquitatis vestigia.

Templi eminebat in apice, ubi nunc palatium Principis, in eoque summo excitabantur ignes, accensis facibus, quæ navigantibus etiam in ipso mari noctu religiosè conspectæ prælucebant, ut invocandum ipsis *Fortunæ* Numen admonerent. *Ædificium* istud insanum atque immane ab inferioribus sacellis assurgit quatuor quadratis molibus, aliarum quarundam gradibus quasi adjectis ad summam usque in vertice positam obrotundæ in tholum erectionis; quibus subscribit Excellentissimus & eruditissimus ille *Cælius sancti Angeli* Princeps in *Adversariis* posthumis, uti est apud Eruditissimum *Suarezium*, ubi id hisce verbis describit: *Amplissimi hujus ædificii bre-*

viuscula, & superficie tenus quædam delineatio nullo pacto à nobis satis eleganter describi potest, sicut nec nobis non spectata ejus scenographica facies: siquidem & ipsi sæpiusculè vestigiis ejus institimus, rimati-que sumus insignes illas reliquias, cum Præneste commoraremur nuptiarum causa; Vxorem Artemisiam Columnam Principis filiam ducentes, & ab Architecturæ haud imperito viro, & in similibus parietinis pervestigandis sagaci, designationem multo tempore, magnaque cura elaboratam exquisivimus, quam hîc appingere libuit. Superiorum Templi partium satis quidem plena testimonia in Soceri palatio ipsi vidimus, exstantem adhuc cum scalis theatri speciem, plateæque situm, inferiorum sacellorum quatuor ruinas propè Civitatis

mania & reliqua aptè congruere, quæ mediis in partibus quamvis minus exstantia notantur: ex quibus Cryptæ lithostroto pavimento exornatæ locum in columnati Clavædii latere comperies. Difficillimum autem esse, quæcumque quomodo fuerint, ad amussim recognoscere omnino censeas, si qua sunt ipsa & prostant, vix affatim comprehendere atque intelligere potueris. Exstantis modo Lithostroti exemplum habeas, cujus occasione Prænestina ipsius Fortunæ habuisti. In eo multa quidem perspicienda sunt, quæ lapillorum interrasis miraculis crustulisque intercisissis superstitionosa sedulitate, summoque otii dispendio, conficta apparent. Loco in ipso non nisi accensis facibus, superaffusaque ad perspicuitatem aqua, & sæpè iterata inspersione, pervidere depingereque licuit. Sunt hominum animaliumque complures imaginès: Elephas,

Rhinoceros, nomina litteris quibusdam peculiaribus exscripta, sunt & in aquis navigia, quæ sigillatim summa cum diligentia depicta, apud doctrinam simul ac nobilitate præclarum Equitem Cassianum de Puteo, lynceum collegam nostrum, spectare poteris. Inspectis subsiste navibus. Si quid aliud Fortunæ imperio subjacere (illis nempe, qui Fortunam colebant) hæc maxime videri poterant. Navibus quippe quid magis immineat, quam fortuna vel infortunium, non facile quis existimaverit: fluctuans, labilis, irrequieta fortuna, ipsis similis fluctibus, medio in agmine residet fluctuum: sola (Plinio auctore) invocatur, vel ipsis conditiis colitur: concludentem audias lepida comparatione; huic omnia accepta, huic omnia expensa ferri, & in tota ratione mortalium solam utramque paginam facere.

Graphica
Fortunæ
descriptio.

CAPUT IV,

De significatione Figurarum, quæ in hoc Lithostroto spectantur.

NOta primò hoc loco benevole Lector, totum hujus musivi operis complexum non uti olim; ita & hodiè integrum incorruptum, atque sub eodem figurarum ordine & situ spectari; sed ex variis fragmentis hinc inde pro ratione spatii transpositis compositum esse, cum multa hinc inde fragmenta Romam translata in privatorum Musæorum usum, ornamentumque cesserint. De quo prius me monitum voluit *Suarefius* præsul doctrina & sapientia inclytus. Quicquid sit, nos ex præsentis systematis constitutione tantum

profecimus, ut non obstante partium etiam quantumvis dispositarum adaptatione, quidquid tamen per singulos schematicos veteres significare intenderint, ordine, quantum ingenii imbecillitas permisit, salvo peritorum iudicio, explicandum existimavimus. Habent enim, hieroglyphicorum more, harum figurarum singulæ abditos variorum effectuum à *Fortuna* sibi supplicibus concessorum sensus, qui in hisce etiam quantumcumque dispositis figurarum fragmentis, facile, veteris eruditionis consulto innotescunt. Quæ ut luculentius pateant, interpretatione ordior.

Interpretatio Lithostroti Prænestini.

Cur nemo
hujus monu-
menti
expositio-
nem ag-
gressus sit.

Neminem hucusque ex Literatis, hujus Monumenti interpretationi incubuisse, rationem aliam non esse existimo, quàm quod plerique confusum disparatissimarum imaginum, quibus instruitur, ordinem & dispositionem intuiti, id purum casuale & for-

tuitum pictoris phantasticum ludibrium esse, sibi persuaserint; eo ferè modo, quo picturæ, quas *Grottescas* vocant, conspiciuntur; quas artifices fingunt, pinguntque, prout ipsis proprius phantasiæ instinctus dictaverit. Alii contra minime otiosum esse censuerunt,

Quod Eminentissimus
FRANCISCUS
 S. R. E. CARDIN. A. S. S. S.
BARBERINUS

*Pro sua incredibili tum in bonarum
 artium studijs promovendis, tum
 in celeberrimorum Antiquitatum monu-
 mentis a temporum injurijs vindi-
 candis, cura et sollicitudine, aenuo
 ex Prototypo depictam, huic præ-
 senti Laty operi ad posterorum
 memoriam inseri curavit.*

Anno MDC LXVIII.

ΟΝΟΚΥΤΑΥΡΑ

ΤΙΤΨΙC

ΚΡΟΒΑΚΙΑC
 ΧΕΡCΑΙC

ΑΓΓΑΡΟV

Agapitus de Bernardinis Civis et Pictor
 Prienestinus 1668.

cenfuerunt, quod tot tamque myfteriofis figurarum involucris, in omnium celeberrimo *Præneftinae Fortunæ* templo, in facratiore feceffu, in quo urna fortium confervabatur, pofitum refplenderet. Atque adeò ad quidpiam arduum & fublimè, arcanifque plenum veteres alludere voluiffè arbitrati funt; difficultate tamen percuffos manum ab iis enodandis abmoviffè, vero

haud abfimile eft. Ego fanè, cùm hujus monumenti examini jamdudùm fummo conatu incubuiffem, tandem poft occultos antiquitatum recessus apertos, nec non Historicorum, Mythologorumque fenfus penitiùs exploratos, quidnam veteres per hanc monftruofam imaginum varietatem innuere voluerint, Lectori mentem meam paucis aperio.

De fine Veterum in exftruendo Fortunæ Templo.

Veteres Romani Græcorum Ægyptiorumque imitatores, cum attentius rerum humanarum viciffitudinem confiderarent, Numen aliquod præeffe mundo, quod pro libitu fuo cuique bona vel mala difpenfet, rati funt; & hanc Fortunam Græci Τύχην dixere. Hæc enim mortalium negotia verfat, juxta illud:

O Fortuna potens, quàm variabilis,
Tantum juris atrox quæ tibi vendicas,
Evertifque bonos, eligis improbos,
Nec fervare potes muneribus fidem!
Fortuna immeritos auget honoribus,
Fortuna innocuos cladibus afficit,
Iuftos illa viros pauperie gravat,
Indignos eadem divitiis beat.
Hæc aufert juvenes, & retinet senes,
Injufto arbitrio tempora dividens.
Quod dignis adimit, transit ad impios,
Nec difcrimen habet, rectaque judicat,
Inconftans, fragilis, perfida, lubrica,
Nec quos clarificat, perpetuò fovet,
Nec quos defervit, perpetuò premit.

Hanc itaque inftabilem humanæ conditionis rotam Gentiles intuiti, hanc utique Deam hominibus nunc propitiam, nunc indignabundam effe credebant, Ovidio teftè:

Sextus Junonis mensis fuit, aspice
Tibur,

Et Præneftinae mœnia facra Deæ.

Unde in negotiorum expeditione, eam nunc facrificiis, modò miris cerimoniis placare contendebant. Quoniam vero nesciebant, qua facie fuos supplicatores respiceret, hinc nata fuit fortium, de

quibus in præcedentibus, maximè apud Præneftinos ufitatarum origo. Ex hisce enim temerè projectis, quid inchoandum, quid omittendum, & quam cæptorum negotiorum ratio fortem effet fubitura, cognofcebant. Sed jam undè Præneftinae Fortunæ Templum exftructionis initium duxerit, videamus.

Fundatorem Templi L. Corn. Syllam fuiffe, Volaterranus his verbis tradit: Prænefte in confpectu urbis Orientem verfus, authorem habet Cæculum, Vulcani filium, apud Virgilium. Strabo Πολυσέφανον, Plinius Στέφανον dicit, aitque Prænefte ex lentifci copia poftèà vocatum, quod Græci Περίνον dicunt. Feftus autem quod Montibus præftet, ubi fitum eft. Hic Sulla duodecim hoftium milia unâ cum Mario juniore interfecit, Templumque Fortunæ condidit, unde fortes petebantur, in eoque Lithoftrota primùm cæpère, ut author Plinius.

Lucius itaque Cornelius Sylla, nominis etymon à Sibylla trahit, teftè Macrobio. Bello fiquidem Punico II ludi primùm inftituti ex Libris Sibyllinis, fua dente Cornelio Rufo, qui propterea Sibylla cognominatus fuit, poftèà corrupto nomine cæpit Sulla vocari, Felix ob profperos fortunæ eventus vocitatus. Nam, ut Plinius ait, mulier quædam obvia ei puero, Salve dixit puer, & Tibi ac Reipublicæ felix, quæ poftèà ampliùs videri non potuit. Poft varios itaque confulatus, poft Jugurtham, & Mithridatem reges fubjugatos, poft innumeras victorias terra marique obtentas,

Plinius
apud Volaterranum.

L. Cor.
Fortunæ
Præneftinae
templum
condidit:
& à Sibyllinis
libris, quos
confulebas,
Sibylla
dicitur, poft
corrupto
nomine
Sylla, vel
Sulla.

post *Marium* inimicum juratum *Prænestæ* interfectum, post celebres de devictis hostibus triumphos in urbe gestos, nimiam fortunæ indulgentiam superbiens, dum imperium Romanum sollicitius ambit, spe sua deceptus, *Puteolos* concessit, ubi phthiriasi interiit, ut, qui nec cadaveri *Marii*, crudeli & barbara manu interfecti, pepercerit, ipse vivus à vermibus consumeretur.

Sylla conditor Templi Fortunæ ob peccatos & felices rerum successus.

Sylla itaque in ultimum rerum humanarum verticem evehctus, *Templum Primigeniæ Fortunæ*, à qua omnem se felicitatem consecutum asserebat, ad posterorum memoriam condidit; idque tale, cujus sive magnificentiam, sive insanæ molis structuram spectes, eo tempore nec celebrius, nec sumptuosius visum fuerat, uti in præcedenti relatione patuit. Inter cætera verò digna admiratione, post varia Deorum delubra, more *Ægyptiaco* exstructa, & *lithostroton* hoc *Musivi* operis monumentum incredibili industria, & ingenio cum exstruxisse, paulò antè ex *Plinio* patuit. Præterea eodem teste, numerum Sacerdotum auxit, *Fortunæ* ritè colendæ cerimonias præscripsit, *Sortium* urnam in sacratori Templi recessu, *lithostroto* impositam, poni iussit, ut hoc pacto totius *Latii* populos, ad sortes proijciendas attraheret. Et ne periclitantibus *Nautis* quicquam ad vota deesset, *Pharum* seu *Lampadem Nauticam* in altiori Templi loco exstruxit, ut *Mare Tyrrhenum* fulcantes, visa *Pharo* ardente, se quæ votis, quæ cerimoniis *Fortunæ Primigeniæ* commendarent. Exstat in hunc usque diem *Turris* hæc, quæ *lampadem* ferebat, in quam me *Emin.^{mus} Franciscus* Cardinalis suprâ laudatus *Barberinus*, cum hujusmodi antiquitates explorarem, introduxit, cujus figuram hîc apponendam censui. Latitudo hujus aperturæ, qua *mari Thyrræno* obvertitur, 12 palmos habet, & 15 in longitudine ejus; verò tamen haud absimile est, hanc *Lucernam*, vitreâ fenestrâ, ad lumen augendum, suis se instructam, ut in celebrioribus *Italiæ*

Figura.

portibus videre est. Sed hisce jam præmissis, ad incepti monumenti interpretationem, calamum convertamus.

Finxerunt veteres *Persarum* Magi ab *Ægyptiis* edocti, duo Numina, *Arimazem*, & *Arimanium* perpetuis dissidiis, & inimicitiiis concertantes, in ovò viginti quatuor Deos condidisse, ex quibus & bona, & mala exclusa totum Mundum ex contrariorum pugna, nunc bonis, nunc malis repleverint, quem deindè binis *Iovis* doliis, bonorum malorumque fortibus repletis, affinxerunt: ex his enim *Fortunam* natam existimabant, ex qua rerum humanarum, ac instabilis *Fortunæ*, rotam originem duxisse tradunt. *Ovid.* lib. 5:

Passibus ambiguis *Fortuna* *volubilis*
errat,

Et manet in nullo certa tenaxque
loco.

Sed modò leta manet, vultus modò sumit
acerbos.

Et tantum constans in levitate sua est.

Et lib. 4. de Ponto:

Quidlibet esse solet, & quavis inertior
aura;

Par illi levitas, improbe, facta tua est:
Nempè dat, & quodcunque lubet, Fortuna,
rapitque.

Irus & est subito, qui modò Cræsus
erat.

& alio in loco:

Lubrica non servat certum Fortuna
tenorem,

Sed rotat instabilem cæca subindè ro-
tam.

Sternere summa libet, libet infima tol-
lere rerum,

Inque vicem nullâ vertere lege vices.
Maxima cum bona sint, jam sunt mala
proxima; rursus

Maxima cum mala sint, proxima jam
bona sunt.

Forti animo mala fer, nec bis miser esse,
dolore,

Nè citò venturis præmoriare bonis.

Hujus itaque inclementis, & inconstantis *Fortunæ*, fugacis *Deastræ* conditionem,

Arimazis
& *Arima-*
nii *deorum*
arimazis.

Instabili-
tas *Fortu-*
næ.

tionem, cum intuerentur veteres, tandem varios sacrificiorum ritus, tum ad eam attrahendam, tum ad placandam invenerunt; & quia Deæ, iniqua lege moderantis omnia, mentem non cognoscebant, hinc fortium projectio orta est, ut per projectionem fortuitam tabellarum, seu tessellarum ex certo ligno confectarum, voluntatem deæ discerent; quæ si mala portenderet, quæ hymnis quæ adjurationibus, quas *τελευτὰς* vocant, placarent; si bona, hymnis, & votorum solennibus fortunam sollicitare non cessabant, potissimum verò *Iovi*, cujus Ministram *Fortunam* rebantur, hisce & similibus supplicabant; unde ejus honori templa, & delubra, ad exactam naturæ operationumque Jovialium analogiam extructa, dicabant, cujusmodi *Iovis Ægyptii*, quod *Serapeum* vocabant, *Præneste* conditum fuisse docet; & quamvis multa sacrorum genera fuerint ab Antiquis pro singulorum Deorum natura instituta, uti ceremoniæ variæ, & varia suffimentorum ratio, diverso semper sacrificantium habitu, non tamen eodem semper modo sacra peragebantur; neque enim omnibus molæ offerebantur, neque omnibus accendebantur lumina, neque sacra semper fiebant super sublimibus aris: neque semper per diem; diversa denique pro singularum nationum more, pro varietate temporum, pro creditorum Deorum natura, sacrificia ubique offerebantur; quod alia cœlestibus, alia terrestribus, alia aquaticis, alia Diis inferis conveniebant, quorum alia privatim, alia publicè fiebant, & quemadmodum *Iovem* Deorum hominumque patrem credebant, ita ceteros quoque Deastros, asseclas suos, & *Fortunam Iovis* ministram, fortium Dominam & arbitram, singulis Diis assistentem unicè venerabantur. Quæ omnia in hujus præsentis Monumenti pictura Musivo opere expressa spectantur. Est autem hoc monumentum sub triplici ordine adornatum; in superius, medium, & infimum. Supremum exhibet

damna, quæ *Fortuna* hominibus infasta remittit. Secundum sacrificiis eam placat. Tertium festa ad obtentum favorem rependit. Damna verò quæ inferebantur, triplici pariter regione distinguuntur, & sunt vel montes, specus, rupes, & similia, vel camporum planities, & valles, feris destinatæ; vel mare, lacus, fontes, similiaque ad elementum aqueum spectantia. Vides itaque in supremo loco montes rupestresque in varias speluncas distinctas, ubi venatores aves persequuntur damniferas campis & montibus. Quemadmodum enim olim *Arcades Herculi* ad *Stymphalides* aves ferreis unguibus favientes profligandas supplicabant, ita hic, omne volucrum genus damnosum, & *Fortunæ* in sacrificium destinatum, quod arcibus, sagittis, canibusque instructi venatores conantur, expressum habes, juxta illud *Apollonii* l. 2. *Argonaut.*

Sed neque ut Arcadiam petiit vis Herculis arcu,

Ploides indè lacu volucres stymphalidas ulla

Pellere vi potuit, namque hoc ego lumine vidi:

Ast idem ut manibus crotalum pulsavit in altâ:

Existens speculâ prospectans, protinus illa

Cum clamore procul linquentes littus, ierunt.

Uti itaque in hoc, ita in reliquis damnosæ *Fortunæ* necessitatibus ad veterum Deorum gesta alludebant. Iterum cum nonnullos montes, rupes, & valles pestiferis serpentibus scaterere, magno regionum, urbium, civiumque damno cognovissent, post *Fortunæ* propitiationem, ea *Herculis* beneficio profligari posse credebant. Vide rupem nidis serpentium & draconum foetam, variisque cuniculis perfossam, quorum virulentia, præter multa alia damna, quæ adferebant, aër inficiebatur, atque adeò *Fortunæ* ad illas *Herculeâ* vi profligandas supplicabant.

Vides

Explicatio monumenti.

Damna à Fortuna hominibus iniurata.

Quid venatio avium in montibus?

Herculis beneficia Fortuna duce hominibus præstita.

Quid montes notent serpentibus socii.

Fortium vrigo.

Templa diu extructa.

Serapeum Præneste.

Varia sacrificia diu instituta.

Fortuna Iovis ministra.

Quid in a-
quis hydra,
ranæ, rube-
tæ, & ser-
pentes.

Natalis
Comes in
mytholog.

Quid nomi-
na Ægyp-
tiaco seu
Copto cha-
racterē
scripta si-
gnificent?
F. Ἰδαίου
βύς.

F. ζοίον
πρωτόγονο.

F. ἀγάλει-
ον.

Vides hîc hydram, lacui immerfam, vides ranas & rubetas, putredine cuncta infestantes. Vides serpentes undique ex rupium hiatibus emergentes; quæ omnia alludunt ad *Herculem*, qui duce *Iovis* Ministra *Fortuna*, & hydram in *Lacu Acheloo*, cicadas & ranas in *Locride*, ob stridoris & coaxationis molestiam in perpetuum sustulit. Videas & dum adhuc in cunis vagiret, serpentes ab eo occisos: nam ut rectè Comes Natalis in Mythologicis. *Cærum compositis rebus Ibericis, bobusque Geryonis abductis, ajunt, Herculem Celtarum regionem peragrassè, multosque maleficos & impuros latrones obtruncassè, qui per monstra, & varias feras significantur, uti scriptum fuit à Theseo in rebus Corinthiacis, & à Theodoro in Bello Giganteo.* Vides in hoc monumento passim peregrinarum belluarum nomina picturis adscripta, quæ cum Ægyptiaco caractere scripta sint, ea explicanda duxi. **ΦΙΝΓΙΑ** Sphingem notat, uti benè observat Suaresius. **ΚΡΟΚΟΤΑΣ**, est monstrum *Africæ*, & cercophithecum majorem indicat, ut ex *Apuleio* patet. **ΚΗΠΠΕΝ ΥΑΒΟΥΥ**, monstrum est Camelopardalim referens sub forma suis vel bovis. **ΟΝΟΚΕΝΤΑΥΡΑ**, aliud monstrum, ex asino & homine compositum, ex etymo patet, quamvis etiam animal hoc nomine *Africani* nominent, similitudinem habens hippocentauri. **ΩΑΝΤΕΚ**, nomen Lacus est, ubi Hydræ omnia conficiunt, & pisces & ranas, aquasque inficiunt, uti ex figura patet, & nomen **ΕΝΗΥΔΡΙΚ**, clarè monstrat. **ΞΙΟΙΤ**, Aprum notat in Ægypto celebrem, à **ΧΟΙΝ** Civitate ita dictum. **ΧΟΙΡΟΠΟΓΑΜΟΥ**, porcum significat. **ΠΙΝΟΚΕΡΩΣ**, Rhinoceros. **ΑΓΕΛΑΡΟΥ** quid significet, reperire non licuit, forsan Crocodilum, aut alterius Lacerti genus indicat. **ΛΕΑΙΝΑ**, Leonem feminam

notare, ex ipsa voce Ægyptiaca patet. **ΚΑΥΟΥ**, simiam. **ΑΙΝΞ** per se patet, uti & **ΑΠΡΟΥ**, **ΤΙΓΡΙΚ**, **ΚΡΟΚΟΔΕΙΛΟΥ ΧΕΡΧΑΙΟΥ**, Crocodilus Chersæus. Atque hæc sunt, quæ figuris apposita vides nomina. Quamvis & hæc eadem recensita nomina copto caractere scripta, ab ipsis animalibus, quæ significare deberent, transposita in hujus instauratione monumenti discrepare inveniam. Quæ & doctus *Suaresius* notat, & nonnulla quoque ex iis peritè correxit. Videas itaque confusè depicta animalia omnis generis, Serpentes, Tigrides concertantes, Leænas, Leones, & reliqua monstra jam exposita, hydras sive Canes marinos, Pisces devorantes, Ranas, Gammaros, Simias, Canes, Leones, Apros & porcos, Tgridem devorantem alteram, & similia. Quæ quidem varios fortune casus, qui vel *Herculi*, vel aliis similibus Heroibus, bono malove fortune casu acciderunt, notant. *Herculem* enim *Stymphalidas* aves, dracones & serpentes, hydras, *Onocentaurus*, *Crocotia*, *Crocodilos*, *Tigrides*, *Lynces*, occidisse; *Regiones*, *urbes* à tanta peste liberasse, ex fabulis constat. Nam uti *Natalis Comes* narrat: *Hercules*, inquit, cum *Thebas*, ac per montes exteriores *Lybiæ* proficisceretur, multas feras & monstra, quorum *Africa* ferax est in desertis, sagittis confecit; improborum hominum immania, qui latrociniiis omnia infestabant, facinorosa occisione grandi in tetram sortem convertit; atque ad eò omnia sub symbolica quadam adumbratione per tot feras & monstra; ut suprà dictum fuit, in hoc monumento expressa cernuntur. Neque hoc mirum alicui videri debet, cum *Prænestini* vicino *Herculi Tyburtino* devotissimi essent, Templumque ejus toto *Latio* celeberrimum haud infrequenter visitarent, juxta illud *Silii*:

*Hinc Tibur Catille tuum, sacrisque
dicatum
Fortunæ Præneste jugis. ut proinde
In hoc*

Quidnam
significent
tam differ-
rentes ani-
malium
species.

Hercules
hujusmodi
occisus, apo-
thecosin me-
ruit.

Prænestini
semper
Herculi
Tyburtino
vicino de-
voti fac-
runt.

In hoc *Primigeniæ Fortunæ Iovis Herculisque* ministræ Templo, tot ejus labores *Fortuna* duce exantlatos hac celebri Musivi operis perpetuò veluti duraturi præstantia, honorare voluisse mirum non sit. Quæ quidem ex Mythologia veterum quàm fusillimè deducere possem, si aut tempus mihi suppeteret, aut scopus hujus quisquis tandem ille fuerit artificis, ex paucis hic adductis non pateret. Vides itaque, quod per varias aves domibus arboribusque insidentes varia aëris damna ipsis augurio nota, quas *Fortunæ* supplicantes divertere conabantur, innuantur; per noxias aquei elementi feras aquarum damna, & per quadrupedia, & reptilia animalia ad damna terrestria averruncanda Deæ supplicandum indicetur. Quare jam ad alteram partem monumenti explicandam progrediamur.

Altera pars, varia fana & delubra Deorum, *Herculis*, *Iunonis*, *Veneris*, *Dianæ*, *Cynthiæ*, *Serapidis*, quæ *Primigeniæ Fortunæ* Templi districtui adnexa fuisse supra in ejus deliniatione ostendimus; & *Primogeniæ* quidem *Fortunæ* templum A signamus, *Dianæ* B, *Serapidis* D, ad quæ *Primigeniam Fortunam* fortibus de felici, aut infelici rerum eventu consulturi, ad numina propitianda confugiebant. Templum verò columnis ex præstanti marmore undique fultum, & more *Ægyptiorum*, pyramidibus quoque exornatum, supra ex ejus scenographia patuit. In eo, uti in præcedentibus exposuimus, fortium urna continebatur, ex qua veluti per oracula quædam bonam vel malam sortem explorabant. Fuit autem Templum amplissimum, vetustissimumque, ad quod alludit *Juvenalis* de *Centronia*, & *Tibure* & *Præneste* ædificante, ac vincente ait:

Fortunæ atque Herculis ædem.

Nam uti doctissimus *Suarezus*; Fuit,

inquit, *Templum multa religione inclitum, visitabaturque uti miraculum; frequens enim erat eo concursus undique consulentium, ibidem & sub imagine duarum sororum fortunam cultam fuisse, sunt qui opinantur, atque ab illis fusa oracula in sortibus à Numerio illic sitis.* An non hujusmodi sorores luculenter referunt duæ illæ muliebres imagines, quæ ad portam *Templi Fortunæ*, quod literâ A signavimus, stantes veluti vota supplicum acceptant? Vides & *Nautam* sub forma *Neptuni* tridentiferum, quo expeditionis maritimæ felix fors innuitur; vides & alios utriusque sexus homines duabus sororibus appropinquantes, qui ab iis veluti oraculo corollis instructi responsa accipiunt. Sed jam ad *Serapeum Prænestinum* exponendum nos accingamus.

Serapeum à Serapide, præcipuo *Ægypti* Numine, sic dictum, cujus cultum, & originem quàm uberrimè in nostris Hieroglyphicis operibus descripsimus, qui ob oraculorum, quæ fundebat, multitudinem, & copiam, non in *Ægypto* duntaxat, veluti indigena, sed & per totum orbem, uti in magna veneratione semper fuit, ita quoque maxima ubique reliquit superstitionis vestigia, præsertim *Romæ* & *Præneste*, ubi *Serapea Delubra*, & splendore summo exstructa, & apparatu prorsus *Ægyptio* administrata fuisse, in *Obe- lisci Minervalis* interpretatione sat superque ostendimus. Cur verò hoc *Serapidis* Numen tanta apud omnes esset in veneratione, in *Oepido* exposuimus, videlicet quia omnem felicitatem humanam ab eo pendere rebantur; hinc enim ubertatem camporum, feracitatem Telluris Nilo adscriptam, quem & *Osiridis* affluentum dicebant, emanare; ab hoc humanæ propaginis fecunditatem, bonorumque omnium affluentiam, originem habere supersticiosius sibi persuade-

Magnus hominum ad templū Fortunæ sortium causa confluxit.

Quid duæ sorores?

Quid Serapeum?

Cultus Serapidis multum tum in toto Latio, tum Romæ potissimum invaluit.

O

suade-

Larium
Serapeo
accipitorum
figuræ Æ-
gyptiicæ
& Hiero-
glyphicæ.

Adyta Æ-
gyptiorum
per montem
cuniculis
perforatum
indicata.

suadebant : quæ summa rerum felicitas Serapi, qui cum Osiri idem est, adscripta, uti curiosiores Romanos mirum in modum allexit, ita quoque Ægyptiacam hanc superstitionem relictis patriis Diis, omni conatu promovendam censuere, sicuti in supra allegata Obelisci expositione docuimus, ad quam Lectorem remitto; sed & in hoc monumento Serapeum literâ D signatum verè Serapidis delubrum esse, hieroglyphica Larium, seu Penatium Ægyptiorum schemata, quæ præ foribus Templi depicta cernuntur, sat exponunt. Vides Accipitris, supremi apud Ægyptios Numinis symbolum, Accipitris, inquam, alis extensis, nec non superliminari portæ, quasi omnes vota persoluturos accipientis expressum. Intuere statuas Numinum præ foribus depictas, tutulis Ægyptiorum more conspicuis. Vides & montem vicinum, variis cuniculis & antris perforatum, in quibus arcaniorum mysteriorum sacra administrabant, & Hieromantas indè erumpentes, qui obvios viatores ad participandos Serapidis influxus invitantes, advenis spem felicitatis pollicentur, quos supersticiosos ritus Romanis egregiè objicit Tertullianus: *Etiam circa ipsos Deos vestros, quæ decreverant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum patrem cum mysteriis suis, quæ Consules Senatus auctoritate, non modò Vrbe, sed & universâ Italia eliminaverunt, Serapidem, Isidem, & Harpocratem cum suo Cynocephalo, Capitolio suo prohibitos inferri, id est, curiâ Deorum pulsos, Piso & Gabinius Consules non utique Christiani, eversis eorum aris abdicaverunt turpium & otiosarum superstitionum monstra cohibentes; his vos restitutis summam majestatem contulistis.* De quibus amplius actum vide in Obelisco Minervali ab Alexandro VII, Pont. Max. in foro Minervæ erecto. Fuit autem hoc Se-

rapeum à C. Valerio Hermaisco ab Ægyptiis instructo, ædificatum, anno post Christum CLIX, uti ex inscriptione supra ex Suaresio adductâ patet. Cur verò Serapidem tanto honore dignum censuerint Prænestini, causa fuit varius eventus Fortune, quos Serapis in Ægypto præteritis temporibus monstrârat; in somnis enim apprens Numen varios Fortune eventus declarabat; hoc pacto Basilidi scribæ oculis orbo, à Vespasiano pristinae fœnitati se restitutum iri revelabat; eidem Vespasiani felices bellorum successus cum Templum solus introisset, prædixit; Germanicum verò Cæsarem Apis averfatus, mortem paulò post eventuram, Ammiano teste, prænuñciavit; & antequam à Cæsare caperetur Alexandria, mugitus ingentes, & miserabiles edidit Apis. Nihil igitur mirum est, supersticiosos Prænestinos Romanosque, uti Fortunam, ita & Serapidem de futurarum rerum eventibus consuluisse. De reliquis Deorum, Dearumque Templis vide supra laudatissimum Suaresium, de Antiquitatibus Prænestinis.

Sequuntur modò expeditiones maritimæ in Monumento expressæ, in quibus consistit summa votorum, omnium eorum, qui in varias Mundi Regiones maritimas expeditiones suscipiebant. Qua de causa Pharus in Templo Fortune constituta, in qua ignis accensus ab omnibus Mare Tyrrhenum navigantibus, simul ac spectabatur, tum mox depositis remis velisque demissis, Deæ Prænestinae quâ precibus, quâ votis, pro fortunato susceptarum expeditionum exitu supplicabant. Vides hæc omnia pulchrè musivo opere expressa. Aspice navim G literâ signatam, ubi primò vides, quomodò contra nociva tum fluminum, tum maris animalia decertant, cujusmodi ibidem subjecta vides, hippopotamos, Crocodilos, balenas,

Cur Serapis in tanta apud omnes veneratone.

Eventus ex Fortune, & Serapidis oraculis.

Apis & Serapis idem.

Expeditiones maritimæ auspiciæ Fortune peractæ.

Pharus Prænestina in nauticâ solatium.

Ferocem hippopotamum constitunt Navis.

balenas, & Delphinos sagittis suffixos. Audierant enim in *Nilo* potissimum hippopotamos & Crocodilos navigantibus infestos votis *Serapidi* factis in *Nomo* *Crocodilopolitano* non placari duntaxat, sed & cicurari. Quamvis etiam allegoricè per hujusmodi beluas giganteæ fortitudinis homines, tyrannos crudelitate immanes, uti supra indicavimus, intelligerent. Sequitur postea bos aratro alligatus, quem agricola instimulat, quo *Aegyptiorum* more votis conceptis felicem in agricultura successum sperabant. Sed quid tot armatorum militum ante *Fortune Templum* turmæ? quid palmæ? quid delubra? quid ampullæ? quid coronæ? quid tot navigantium huc illucque transmeantium lintres? quid aviaria, colymbidæ, aræ, & similia, quæ in monumento depicta cernuntur, sibi velint, explicandum restat.

Narrant Mythologi, in expeditionibus maritimis veteres ante omnia conceptis votis *Neptuno* supplicasse. Votorum verò in expeditionibus feliciter transactis compotes facti, & redices depositis clypeis, veluti in pace jam constitutos, coronas, & palmas, in victoriæ signum obtulisse; nam vela navium *Templo Fortune* appendebant, vina libabant. Quæ omnia pulchrè in hoc Monumento figuris artificiosa tessulati operis picturâ expressa cernuntur. Vides arcuatum opus S in volubilis rotæ formam exstructum, cui *Fortuna* insidebat votis anceps, in cujus aditu *Neptunum* sedentem cum scepro tridente, eique nautam supplicantem, tectum verò volucris confertum, quid aliud notat, quàm quod ex avium garritu, veluti auguria quædam de negotiis auspiciandis exercebant? Contemplare *edem Fortune* T velis nauticis subtensum, Delubrum V exstructum, ampullam X vinis libandis constitutam. Vide Z ex delubro, militum pheretro onustorum, candelabrum portantium, processionem, in peracta

victoriæ signum peragi solitam. Vides antro advolutos coronas urnæ fortium offerentes, in beneficiorum receptorum recognitionem. Vides mare plenum nautis lintribusque, tum ad expeditiones novas exeuntibus, & post partam victoriam redeuntibus vota soluturis. Vides aviarium I, quod in districtu *Templi Fortune* exstruebatur, tum ad auguria exercenda, tum ad aves unicuique Numini consentaneas sacrificio destinatas. Quid autem balnea aliud notabant, nisi lustrationem, quam, antequam expeditionem inchoarent, lymphæ in balneo lotionem peragebant. Vides tandem arcuatum illud opus P topiario artificio, sub quo choros agentes quid aliud notant, nisi quod in gratiarum actionem, pæanacantes ludis, festivisque gaudiis animos *Fortune* fortibus suspensos, prosperè postea peractis rebus, relaxarent. Sed nè quicquam solâ conjecturâ asseruisse videamur, jam dicta ex veterum authorum testimoniis confirmemus.

Diximus primò, arcuatum Delubrum A *Neptuno* sacrum esse, ad quod nautæ pro felici tumidi maris transmutatione supplices confluebant, verùm hoc *Neptuni* Delubrum esse, ipse *Neptunus* tridentifer unâ cum nauta supplicite fat demonstrat. Nam ut Mythologi volunt, *Neptunus* supremum tum maris, tum reliquorum humidorum, videlicet maris, fluminum, lacuumque, quæ per tridentem aptè designantur, dominium obtinet; quod humidum elementum, cum mirum in modum instabile sit, & sævissimis ventorum flatibus agitatum, tam sævas tempestatum procellas excitat, ut in cælum nunc undas extollere, nunc easdem in tartarum deprimere videatur; fremitu verò suo mugitum tauri, quem & ea de causa ipsi offerebant, exprimit, *fortune* variæ symbolum, liquidem fallax est mare, fallax *fortuna*, instabile mare, instabilis & *fortuna*, & uti *Lucretius* ait:

O 2 Non

Quid balnea?

Topiari-
opus P
quid?

Explicatio
reliquarum
figurarum.

Neptuni
templum.
cur Ne-
ptunus
tridente in-
structus sit?

Mugitus
tauri soni-
tum maris
exprimit.

Singula-
rum imagi-
num expli-
catis.

Quid ar-
cuatum o-
pus S, Nep-
tuno &
nauta con-
spiciam.

Edis For-
tune ex-
pessis.

Non poterat quemquam placidi fallacia Pontii

Subdola pellicere in fraudem ridentibus undis.

Undè Nautæ in ædem *Fortunæ* peractâ feliciter navigatione convolantes, vela *Templo* obtendentes, coronas & vina fundebant, quæ simpulum X notat. Sed hæc omnia ex variis authoribus collecta vide apud *Natalem Comitem* affatim descripta. Sed & de processione in *Deæ* faultricis honorem instituta, lege *Plutarchum*, *Boissardum*, aliosque de ritibus, & cerimoniis veterum scriptores. Processione peracta in ludos & jocos vertebantur, sub arboribus topiario artificio intricatis, aliisque arborum umbris, Homero teste;

Processio.

Phæbeas iras placabant carmine Achivi,

Per totas luces pulcrum pœana canentes,

Cantantes Phœbum: huic mulcebant pectora cantus.

Atque hæc sunt, quæ de hoc nobili in *Prænestino Fortunæ Templo* etiamnum superstite Monumento dicenda duximus. Quæ quidem adeò in eo affabrè expressa sunt omnia, ut ulteriori interpretatione non indigeant; cum vel pictura ipsa, quid ea innuerint, facile se explicet. *Fortunæ* itaque veteres omnia adscribebant, tanquam ei, quæ varias mortalium sortes administraret. Sed ego cum omnia *Divinâ* providentiâ gubernari nôrim, nihil *Fortunæ* tribuendum esse sentio, sed nomen ipsum tributum fuisse *Fortunæ* putarim, ut à *Divinæ* potentia cogitatione, cum miseris vexantur, deducti in fictum nomen suas lamentationes & convicia, quæ levis, & stulta, cœca & iniqua vocaretur, conjicerent, cum causæ nescirentur, cur huic res adversæ ferè omnes evenirent, & illi contrà nihil non ex sententia succederet. Novit solus Dominus fortium humanarum distributor justus, cur hunc paupertate & miseris premat istum honore & divitiis ferè ad sidera usque attollat; cur

Fortuna Christi fidelium Deus est, qui sua providentiâ, varias mortalium vias justis de causis versat.

alios continuis infirmitatum procellis exercent, alium robore virium muniat; cur alios Reges, principes, nobiles constituat, alios infimæ fortis esse permittat. Non sunt hæc *Fortunæ* ludibria, sed admirandæ & inscrutabili *Divinæ* providentiæ dispositioni adscribenda, qui mundum uti ex contrariis constituit, ita & hominum sortes varias, quas ipse disponit, esse voluit. Si enim omnes Reges, principes, nobiles, sapientes forent, mundum perire necesse esset. Non igitur potentes, & in altius dignitatis fastigium *Fortunæ* alis elevati, prosperitate tanquam *Fortunæ* propriis viribus acquisitâ gloriantur, neque variis *Fortunæ* sinisterioris casibus oppressi, de prosperitate negata clamatum esse putent; facile enim volubilis & lubrica *Fortunæ* rota, quos in altum evexerat, paulatim in imum, reliquis in altum evertis deprimit. Sunt hæc abscondita *Dei* judicia, sed iis nota, qui melioris vitæ statum *Evangelicæ Doctrinæ* veritate illustrati contemplantur, juxta illud *Apostoli: omnes, qui piè vivere volunt in Christo Jesu, persecutionem patienter.* Exaltatur impius, deprimitur justus: quare? quia ad beatæ immortalitatis gloriam consequendam *Deus Opt. Max.* juxta Filii sui prototypon, sine cruce & tribulatione patienter tolerata, magnum gloriæ pondus largiri non potest; potentes verò *Fortunâ*, & in hac vita omni bonorum terrenorum affluentia gaudentes, nisi eâ benè utantur, juxta veritatis pronunciatum, bonorum cœlestium, felicitatisque æternæ uti extorres ita participes esse non possunt. Atque hæc beata eorum, qui *Christi* vestigia sequuntur, *Fortuna*, quæ non casu, & fortuito existit, sed ab æterno benignissimi conditoris nostri dispositione suis fidelibus destinata fuit; *Veritas Evangelicæ* utriusque *Fortunæ* jactu exemplo in *epulone* & *Lazaro* pulchrè docet, ut proindè multo acceptius esse debeat sinistra *Fortunæ* fors homini *Christi* sectatori, quam fluxa humanæ

Cur Deus permittat hoc malum.

humanae beatitudinis opulencia, cum illa gaudium aeternum, haec sine fine duraturum supplicium suis sectatoribus polliceatur.

Præneste non *Fortunæ* tantummodo templum celebre fuisse narrant Authores, sed & *Serapidis* vicinum *Fortunæ* fanum, ad normam sanctissimi *Aegyptiorum Serapei Alexandriae* exstructum. Verum qui etymon, originem, cultum, cerimonias, superstitionesque observantias una cum hieroglyphicorum apparatu, qui ipsius statuae inscribatur, fusius nosse desiderat, is adeat *Oedipum*, nec non eam *Obelisci Pamphili* partem, quae de *Ideis Hieroglyphicis* inscribitur, & una reliquos *Oedipi Tomos* consulat; & quidquid circa dicta desiderari poterit, uberrimè à nobis tractatum reperiet, ut proinde superfluum hic ea repetere ducamus. Hoc loco tantum apponere visum fuit Epigraphen Graecam, quae teste *Suarezio*, ex quo descripsimus, in *Templo Annuntiatæ*, vasi, quod aquae lustrali servit, incisa legitur, à *Valerio* quodam *Hermasico* literis majusculis, more veteribus solito inscripta, quam nos minusculis, sive currentibus exhibemus. Γ. Βαλέ-
ει & Ερμάϊσκ & ἐποίησεν Σεραπίειον Διὶ Ἡλίῳ μεγάλῳ Σεραπίδι καὶ τοῖς συννάοις θεοῖς. id est, C. Valerius Hermasicus fecit Serapæum Deo Soli, magno Serapidi & Diis affeclis. Ex altera parte inscriptio continuatur hisce verbis latinis:

Domus C. Valerii Hermasici, Templum Serapis, Schola Faustianiana fecit; Valerius Hermasicus dedit. Idibus Dec. Barbato & Regulo Coss.

Constat autem ex *Fastis*, hosce Consules fuisse anno ab Urbe condita 910. Similem huic inscriptionem in *Oedipo* & *Obelisco Pamphilio* unà cum hieroglyphicis exposuimus, quorum titulus, erat: συνθρόνοις τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ θεοῖς Ἰσίας Ἀρχιερεὺς ἀνέθηκε. Fuisse & *Præneste* basilicas, & forum, statuis innume-

ris exornatum, parietinæ adhuc indicant. Hic *Verrius Flaccus* suam collocari statuam, ubi fastos marmoreo parieti incisos publicarat, erigi iussit. *Præneste* pariter statua loricate amicta togâ, capite velato, à *Manilio* erecta fuit hoc titulo; MANILIUS PRO MILITIBUS, QUI CASILINI IN PRÆSIDIO FUERINT, VOTUM VO-
VIT. Hic statua L. *Æliani*, quo veluti concive suo Polyhistore meritò gloriari potest:

L. ÆLIANO L. F.
AN. PROVINCIALI
EQUO P. ORNATO
LUPERCO DESIG.
HUIC ORDO DECURION.
STATUAM DECREVIT
L. ÆLIANUS VERECUNDUS
H V S R L D D D.

Sunt & complures aliæ inscriptiones *Præneste* superstites, eorum, qui ob insignia gesta statuas meruerunt, quas vide apud *Suarezium*. Et ut sub compendium rem contraham: *Præneste* semper à prima ejus origine ingentes vicissitudines rerum sustinuit. Nam sub *Herilo Sicanorum* Duce destructa, deinde paulatim instaurata, in coloniam cessit *Albanorum* Regum, à *Latino Sylvio* secundo Rege *Albanorum* & *Ascanii Posthumi* fratre, Duce; qua ad aliquot durante secula, & in sua felicitate perseverante, tandem 15 anno post *Albæ* excidium, ut hæc, ita cæteræ omnes triginta *Latinae* urbes *Albanorum* jurisdictioni subditæ, unà cum incolis in Romanum cesserunt imperium. Siquidem *Tarquinius Priscus* de *Latinis* priscis subjugatis *Romæ* triumphasse, à *Livio* docetur. Non multò tamen post, *Tarquinius Superbus* jam exactus, atque à *Senatu Romano* proscriptus, novis seditionibus excitatis, haud secus ac *Tarquinius Priscus* avus ejus, se Ducem *Latinorum* contra *Romanos* in *Synodo Ferentina* anno ab Urbe condita 255 constituit. Hinc *Sextus Tarquinius*, ut à *Lucretia* confensum extorqueret, sic eam affatus dicitur:

O 3 tur:

Inscriptio antiqua vasis, nunc a- que lustrali servien- tis.

Antiquitas in Præneste monumenta.

Præneste vicissitudines.

Tarquinius ad Lucretiam verba.

tur: Si feceris, imperabis mecum Romanis, Latinis, Hetruscis. Anno verò ab Urb. Cond. 255, Coss. T. Æbutio & P. Veturio, Fidenæ obsessæ, Crustumeria capta, Præneste à Latinis & Ro-

manis descivit; conventu tamen Ferentinae coacto, denuò contra Romanos à Latinis conclusum fuit. Latini qui fœdus, nomina, & jusjurandum dederunt, fuerunt:

<i>Aricini,</i>	<i>Lavinenses,</i>	<i>Scaplini,</i>
<i>Bovillani,</i>	<i>Lavicani,</i>	<i>Setini,</i>
<i>Boletani,</i>	<i>Nomentani,</i>	<i>Tellini,</i>
<i>Corani,</i>	<i>Norbani,</i>	<i>Tyburtni,</i>
<i>Cornetani,</i>	<i>Prænestini,</i>	<i>Tusculani,</i>
<i>Gabini,</i>	<i>Pedani,</i>	<i>Trebanii,</i>
<i>Laurentini,</i>	<i>Querquetulani,</i>	<i>Veliterni.</i>
<i>Lanuvini,</i>	<i>Sutricani,</i>	

Latino-
rum contra
Romanos
expeditio.

Quorum omnium dux, caput & Rex erat Octavius Mamilius Tusculanus, junctus focero suo Tarquinio Superbo, qui aliud non moliebatur, quam ut ingenti comparato ex Latinis exercitu Romanos, capitales suos hostes, spe recuperandi Regni, adoriretur. sed ex prælio juxta Lacum Regillum infeliciter transacto victi subjugatique, omni spe caput amplius erigendi exciderunt, pace ad 100 annos constituta. Sed anno urbis conditæ 369, rursus defecerunt Prænestini ex confœderatione contra Romanos cum Veliternis inita, deindè cum Volscis auxiliariis copiis juncti Satricum expugnarunt, triculentam in captos exercuere victoriam: sed bis iterumque unâ cum Veliternis Volscisque Camillo duce magna strage victi, anno Urb. Cond: 374. Romanis sese subdiderunt. Annis verò insequentibus Prænestini, dum urbem civilibus ardere factionibus, nullo exercitu ac duce instructam cognoscerent, agmine dere-

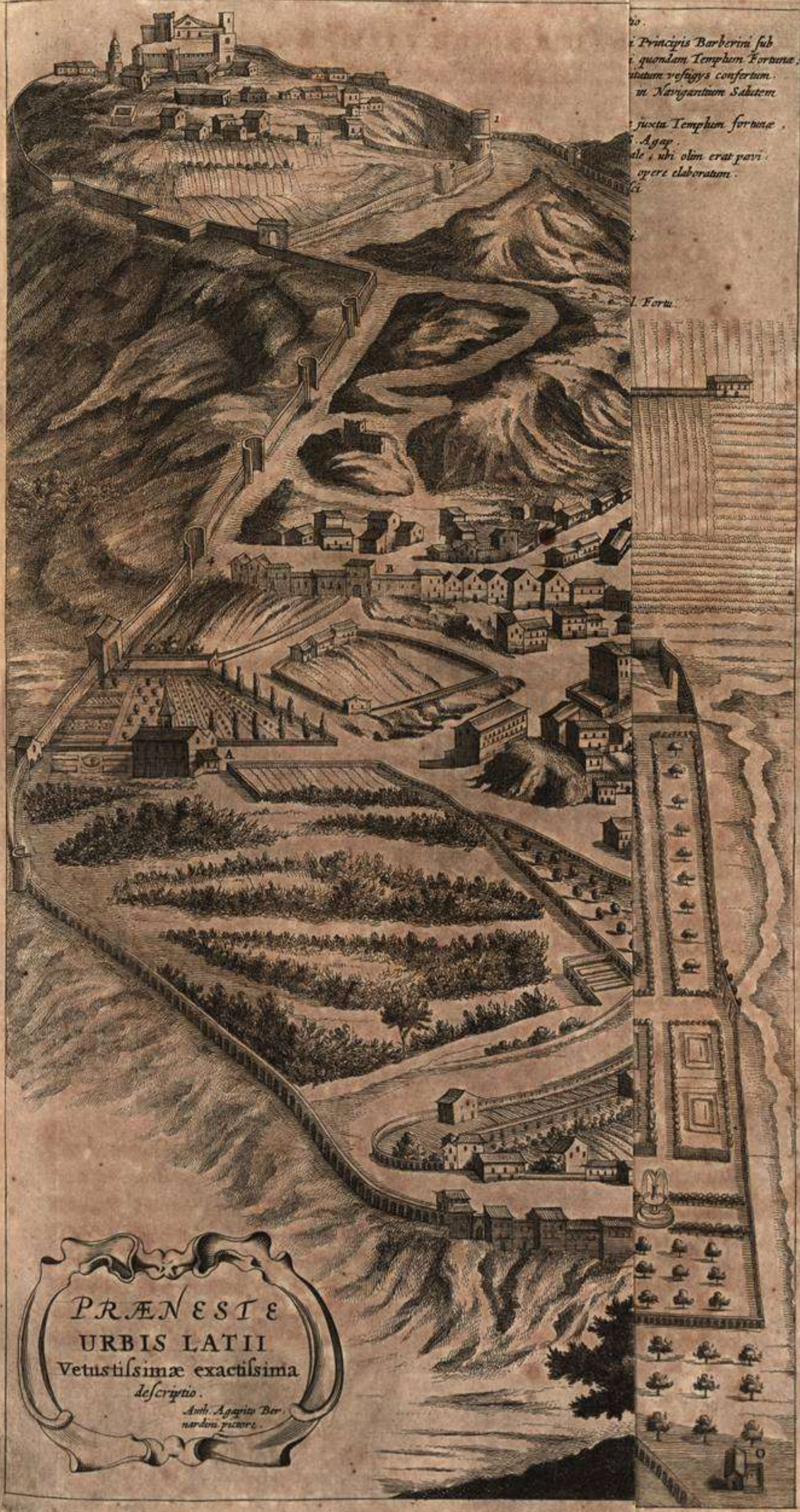
Varia
Prænesti-
norum
Fortuna.

pente facto pervastatis protinus agris, ad portam Collinam suas copias immiserunt, magna Romanorum trepidatione, quo factum est, ut intestino bello dissipato, animis in unionem junctis, magna vi per Dictatorem Cincinnatum Prænestinos adorirentur, quorum vehementiæ impares urbe relicta ad fluvium Alliam, veluti locum Romanis ex solenni Gallois victoria fatalem, castra locant. Sed Romani T. Quintio, duce nil veriti inanem spem hostium tantâ in eos violentiâ ruerunt, ut primo statim assultu terga vertere, omnibus relictis, cogerentur, quos fugitivos insecuti Romani, novem primùm oppida jurisdictioni Prænestinorum subdita, deindè etiam Prænesten interceperunt, adeòque Romam reversi, simulacrum Iovis, qui ibidem colebatur, in triumpho delatum, in Capitolio inter cellam Iovis & Minervæ collocarunt, cum hac Epigraphe:

JUPPITER ATQUE DIVI OMNES HOC DEDERUNT,
UT T. QUINTIUS DICTATOR OPPIDA IX CAPERET DIE XX.

Sed post decem ferè annos denuò rebellantes Palestrini, cervices paulò post submiserunt. Sed nescio quo Martio iis indito spiritu, jugum Romanorum tolerare nescii, anno Urb. Cond. 414. Pedum unâ cum Tyburtnis moven-

tes, ibi belli sedem contra Romanos constituerunt. Sed à Lucio Furio camillo expugnati, agrisque spoliati, Romam in Capitolium abducti sunt. Et hoc pacto in fide Romanorum permanserunt: & cum contra Hannibalem Pœnorum Ducem

i Principis Barberinæ sub
 quondam Templo Fortunæ
 civitatis refugium confertum
 in Navigantium Salutem
 iuxta Templo fortunæ
 Agap.
 ale, ubi olim erat pav.
 opere elaboratum.

Fortu.
 [Faint, illegible text, possibly a list or index of buildings or features.]

PRÆNESTÆ
URBIS LATII
 Vetustissimæ exactissima
 descriptio.
 Auth. Agapio Ber-
 nardoni pictori.

Locorum principalium per litteras descriptio

A. T. S. Francisca P.P. Reformatorem.	1. Palatium Magni Principis Barberini sub forma theatri ubi quondam Templum Fortunae muneris antiquitatem vestigia conferunt.
B. Temp. Annuntiationis.	2. Aed. olim Tharus in Navigantium Salutem extracta.
C. T. S. Mariae in Trullo.	3. Basilica Anubis juxta Templum fortunae una cum foro S. Agap.
D. T. S. Casary.	4. Palatium Episcopale, ubi olim erat parvum Musaeum sicut elaboratum.
E. T. S. Rosalia.	5. Porta S. Francisca.
F. T. S. Antonia P.P. Carmelitarum.	6. Porta del Sole.
G. T. S. Andriae monaster.	7. Porta S. Crucis.
H. T. S. Agula.	8. Porta S. Marini.
I. T. S. Agulae Ecclesia Cathedralis.	9. Porta Ulae.
K. T. S. Hieronymi.	10. Porta S. Casary.
L. T. S. Stephanus.	11. Porta S. Mariae.
M. T. S. Mariae de Angelis, monaster. Virg.	12. Aed. Nfense Templ. Fori.
N. T. S. Crucis P.P. Cappuccin.	
O. T. S. Lucie.	

PRÆNESTÆ
URBIS LATII
 Vetustissimæ exactissima
 descriptio.
*Aut. Agapiti De
 nardis pictore.*

Ducem in *Casilino* obsessi ita fortiter se gessissent, ut desperatâ victoriâ Pœnus obsidionem tollere coactus fuerit, & municipio donati sunt, militibusque *Prænestinis* Senatus Romanus duplex stipendium, & quinquennis militiae vacationem decrevit. Decurionum quoque munere honoratos *Prænestinos* ex inscriptionibus passim obvijs patet: numerabantur autem inter Decurio-

nes, Quæstores, Ædiles, Duumviri, Flamines, VI viri Augustales, Curatores annonæ, Curatores muneris publici; undè Decuriones populosque Coloniae *Prænestinae* statuis decorabant. Inscriptionum ingentem congeriem vide apud *Suaresium*, quas summo studio & indefesso labore ex parietinis *Prænestinis* summo Reipublicæ Literariæ emolumento eruit.

CAPUT V,

De posteriorum temporum *Prænestinae* Urbis Statu.

Argumentum, quibus docetur, S. Petrum *Prænestinis* prædicasse, & templum condidisse.

Postquam S. Petrus Ecclesiam Romanam sat superque fundasset, non contentus tot tantosque se in infidelitatis tenebris natos educatosque ad verum fidei lumen reduxisse: sed & pro officio à Christo ipsi imposto, curam suam in univèrsum Mundum per 53 Episcopos, quos tanquam Vicarios suos divini verbi seminatores in omnes Mundi partes extendisse censendus est: quoniam enim *Prænestinos* urbi vicinos verbo divino recipiendo haud inidoneos cognoscebat, illuc in propria persona se contulisse, ibidemque *Prænestinae* Ecclesiae, prima fundamenta jecisse, *Prænestini* ex continuata traditione pro certo tenent, & Monasterium in extremo montis jugo unâ cum Ecclesia Divo Petro sacra indicat; in quo teste Divo *Gregorio Magno*, à principio viros sanctitate & religione illustres ad suum usque tempus vixisse, miraue patraffe recitat. Certè ænea D. Petri statua in dicta ejusdem Divi Ecclesia, sedentis habitu, & pede ad osculum recipiendum protenso, ad quam Christi fideles capitibus submissis accedentes, eodem eam, quo & hodiè statuam illam S. Petri in Vaticana Ecclesia conspicuam venerantur, luculento indicio esse potest.

Verùm & quanta DEUS per viros Sanctos operatus sit, hîc visum est apponere unum ex miraculis, quod S.

Gregorius Magnus l. 3, c. 23, *Dialog.* recenset his verbis, & in dicto *S. Petri monasterio* contigisse ait: *Prænestinae urbi mons præeminet, in quo B. Petri Apostoli monasterium situm est virorum Dei, quorum relatione adhuc in Monasterio positum (inquit eximius Doctör) audisse me contigit magnum hoc, quod narro miraculum, quod ejusdem Monasterii Monachi nosse se testabantur. In eo namque Monasterio fuit Pater vitæ venerabilis, qui quondam Monachum nutriens, usque ad reverendos provexit mores, eumque, cum in timore Domini videret excrevisse, in eodem sibi Monasterio tunc Presbyterum fecit ordinari, cui post ordinationem suam, quia non longè abesset ejus exitus per revelationem indicatus est. A prædicto autem patre Monasterii petiit, quatenus ei concederet, ut sibi sepulchrum pararet; cui ille respondit, ante te quidem ego moriturus sum, sed tamen vade, & sicut vis, prepara sepulchrum tuum: recessit igitur & preparavit. Cum non multo post duos dies senex pater, febre præventus, ad extrema pervenit, atque assistenti præbytero jussit dicens: in tuo sepulchro pone me, cumque ille diceret, scis, quia ego modò te sequenturus sum, utrosque capere non potest. Abbas protinus respondit dicens: ita fac, ut dixi, quia sepulchrum tuum ambos nos capit. Defunctus itaque est, atque in sepulchro eodem, quod sibi præbyter paraverat, positus, mox quoque & presbyterum corporis languor sequutus*

Miraculum *Prænestinum* à S. Gregorio M. relatam.

sequutus est, qua languore crescente citius presbyter vitam finivit; cumque ad sepulchrum, quod sibi ipsi paraverat, corpus illius fuisset à fratribus deportatum, aperto eodem sepulchro viderunt omnes, qui aderant, locum non esse, ubi poni potuisset, quia Corpus patris Monasterii, quod illic antea positum fuerat, omne illud sepulchrum tenebat. Cumque fratres, qui presbyteri corpus detulerant, factam sibi sepeliendi difficultatem viderent, unus eorum exclamavit dicens: O Pater, ubi est quod dixisti, quia sepulchrum illud ambos vos caperet; ad cuius vocem subito cunctis videntibus Abbatis corpus, quod illic antea positum fuerat, & supinum jacebat, sese vertit in latere, & vacantem sepulchri locum, ad sepeliendum Presbyteri corpus præbuit, & quia utrosque locus ille caperet, sicut vivus promiserat, mortuus implevit.

Sancti
Prænestini
S. Agapi.

Inter cetera tamen Ecclesiæ Prænestinae Lumina maximè enituit S. Aga-

pitus, qui anno Christi 272, sub Aureliano Imperatore, præside Antiochiano urbis præfecto, puer quindecim annorum, virili constantia Heroum quorumvis fortitudinem superavit, dum imperterrito animo Christi amore faucio, nullo non tormentorum genere superato, tandem gladio percussus martyrii coronam adeptus est, 15 Septembris: cuius vitam apud omnes, qui de Sanctorum vitis scripserunt, obviam reperies. Prodierunt & inde Sancta Herundo, quæ sanctissimam vitam in vasta Prænestinorum solitudine egit, diciturque habuisse duas discipulas, Redemptam & Romulam feminas sanctitate vitæ illustres, quarum corpora Tybur translata, in Templo S. Laurentii, tribus arculis inclusa requiescunt, de quibus in sequentibus de Tyburtina Urbis antiquitatibus mentio fiet. Sed jam de Episcopis Prænestinis nonnihil dicamus.

CAPUT VI,

De Episcopis Prænestinis, ex Suaresio & Hughello.

Prænestini
Episcopi.

P rimus Prænestinae Ecclesiæ Episcopus, quem Ecclesiasticæ Historiæ Scriptores memorant, fuit Felix, qui sedente Melchiade Pont: Max. condemnationi Cecilianæ Donatistæ subscripsit.	Annus Christi 313
Ianuaris, sedente Hilario Pont: Max: Concilio Romano interfuit.	455
Romulus, interfuit concilio Romano à Symmacho Pont: Max: coacto, tempore quo Boëtius vivebat.	
Maurus, cui contra calumniatores Pelagius Pont: Max: diploma dedit, cuius initium: Pelagius Mauro Episcopo Prænestino.	556
Sergius, quem indulto Monasterii S. Madardi in Gallia subscripsisse, ex actis S. Gregorii constat.	593
Proculus, decretis Romanæ Synodi habitæ Romæ coram tumba D. Petri, imperante Mauritio Augusto.	596
Majoranus, in Synodo Romana sub Martino I. Pont: Max: coactâ, contra Monothelitas subscripsit.	642
Stephanus, sub Agathone Pont: Max: ad profligandum Monothelitarum errorem subscripsit pariter.	680
Sergius, sub Gregorio II, Pont: Max: in Synodo Romana contra illicita matrimonia subscripsit, imperante Leone III.	701
Venantius, aut Valentius, Synodo Romanæ sub Zacharia Pont: Max: interfuit.	741
Gregorius, vel Georgius, diplomati Pauli I, Pont: Max: anno Constantini Coptonymi 16 subscripsit.	752

Atque

Pontifex
viconse-
cratus, &
Episcopus
consecrans
iudicem
Dei manum
experti.

Atque hic fuit Episcopus, qui *Constantinum*, fratrem *Guidonis Nepesinae* Civitatis Ducis, magna militum vi in urbem irruptentis, minis tormentisque coactus, primo Laicum praemissa prima tonsura, caeterisque Ecclesiasticis gradibus in Episcopum, deinde etiam assistentia Episcoporum *Albanensis* & *Portuensis* in Pontificem consecravit; sed hic uti in audita violentia Pontifi-

catum obtinuit, ita vix anni exacto tempore infeliciter obiit; *Gregorius* vero divina indignationis manum ob indignam rei praestitae operam mox expertus est. Nam uti *Anastasius* refert, non post multos dies, prodigiosa infirmitate oppressus, omnibus membris sideratis, dextra quoque consecrationis instrumento arefacta, vitam miserabiliter conclusit.

<i>Stephanus</i> , de quo nil memoratu dignum narratur.	771
<i>Andreas</i> , qui sedente <i>Stephano IV</i> , seu <i>V</i> , Pont: Max: vixit, & sub <i>Adriano I</i> Pont: Max: ad <i>Desiderium</i> Regem <i>Longobardorum</i> missus, Interamnes ut ab infestatione Romanae Ecclesiae cohiberet, poenis etiam eis intentatis.	763
<i>Ioannes</i> , qui interfuit oecumenico Concilio Niceno septimo, sub <i>Adriano I</i> Papa, cui & <i>Constantinus</i> cum <i>Irena Augusta</i> interfuerunt contra Iconomachos.	787
<i>Sisinnius</i> , Oecumenicae Constantinopolitanae Synodo subscripsit his verbis: Misericordiam Dei, S. <i>Prænestinae</i> Ecclesiae Episcopus.	800
<i>Stephanus</i> , interfuit consecrationi S. <i>Salvatoris de Aniana</i> , in Agro <i>Megalonenfi</i> .	804
<i>Constantinus</i> , interfuit Concilio Romano sub <i>Eugenio II</i> .	826

Saraceno-
rum furor.

Ab hoc sedes *Prænestinae* Ecclesiae vacat, ob ingentes calamitates, quas & *Roma* & *Romanis regionibus* intulerant Saraceni, qui repentina irruptione facta nec *Roma*, nec Templis parcentes, in vastitatem cuncta redegerunt.

<i>Theophylactus</i> , qui conciliabulo Romano contra <i>Ioannem XII</i> interfuit.	963
<i>Stephanum</i> , <i>Prænestinae</i> Ecclesiae Episcopum, tabulae <i>Sublacenses</i> ex quodam diplomate indicant.	988
<i>Petrus</i> , S. R. Ecclesiae Cardinalis, & <i>Prænestinae</i> Episcopus, sedis Apostolicae Bibliothecarius.	1000
<i>Petrus II</i> , à <i>Ioanne XIX</i> ad Cardinalitiam dignitatem, & <i>Prænestinae</i> Ecclesiae sedem evectus fuit.	1024
<i>Ioannes</i> , qui <i>Leone IX</i> sedente, Altaris S. <i>Agathae</i> dedicationi <i>Romae</i> praefuit.	1048
<i>Bernardus</i> , ab eodem <i>Leone</i> suffectus.	1061
<i>Bruno</i> , <i>Prænest:</i> Episcopus.	1072
<i>Leopardus</i> , ab <i>Alexandro II</i> Papa in <i>Prænestinae</i> Ecclesiae praesulem electus, alii 1077 alii anno,	1074
<i>Vbertus</i> , sedente <i>Gregorio VII</i> Papa dedicavit Altare S. <i>Andree</i> in Ecclesia S. <i>Ceciliae Romae</i> . legatione functus ad <i>Henricum V</i> Imperatorem & <i>Agnetem Augustam</i> , religiosissimam <i>Henrici</i> matrem.	1080

Hugonis
Pseudo-pa-
pa schisma-
tici factio-
nisque vita
1091.

Hugo, variorum schismatum author, tempore *Gregorii VII*, qui à *Guiberto* Archiepiscopo *Ravennate* pseudopapa sub nomine *Clementis III* ad Cardinalatum & *Prænestinae* Ecclesiae sedem electus, contra *Vbertum* legitimum Episcopum, à *Nicolao II* damnatus est; quo defuncto, novum schisma orditus, quo *Cadaloum Pallavicinum Parmensem* Episcopum ad Pontificatum evehere conatus fuit, vivente adhuc legitimo Pontifice *Alexandro II*, à quo & excommunicatus, ac deinde absolutus, denuò iterum iterumque defecit, donec *Wormaciam* profugus, novaque semper moliens,

- moliens, in contumacia & perduellione persistens, infelicem animam efflavit. 1098
- Bernardus*, Cardinalis & Episcopus, *Ubertum* legitimum *Prænestinae* Ecclesiae Episcopum secutus. 1092
- Milo*, ab *Urbano II* in *Prænestinae* Ecclesiae sedem euectus, qui *Paschalem II* Pont. Max. consecravat. 1096
- Berardus*, *Beneventanus*, à *Paschali II*, Pont. Max: *Prænestinae* Ecclesiae suffectus, ex legatione in Orientem redux *Romae* moritur. 1107
- Conradus*, Cardinalatum adeptus à *Paschale II*, Concilio *Quastallensi* interfuit. 1106
- Canonis
praecleara
vita &
mors.
Cono, sive *Cuno*, *Germanus*, ex *Eremita* *Canonicus Regularis*, deinde ob vitae sanctitatem à *Paschale II* ad Cardinalatum euectus, & *Prænestinae* Ecclesiae praefectus fuit, qui & *Hierosolymam*, profectus *Henricum V*, Ecclesiae perduellem, variis hinc inde tum in *Asia*, tum *Europa*, coactis conciliis excommunicavit. 1018
- Maximorum gestorum gloria celebris, tandem innumeris laboribus pro Ecclesia Dei perfunctus *Romae* obiit. 1122
- Guilielmus*, natione *Gallus*, à *Calisto II*, Pont. Max. Cardinalitia dignitate & infulis *Prænestinis* donatus, multis Conciliis interfuit, magnisque pro Ecclesia Dei gestis rebus clarus obiit, anno. 1140
- Stephanus
ex Monacho
Clarevallensi
Episcopus,
vita sanctitate insignis.
Stephanus V. S. Bernardi discipulus, *Monachus Clarevallensis*, ab *Innocentio II*, Pont. Max. promotus, vitae sanctitate claruit, de quo & *Martyrologium Gallicanum* ita dicit: *Pridie Idus Februarii Catalaunii in Campania S. Stephani* Episcopi & Confessoris, qui ex *Monacho Cisterciensi* ob egregia sanctitatis testimonia, ab *Innocentio II* Papa inter Ecclesiae Cardinales cooptatus, Episcopusque *Prænestinus* creatus, susceptam dignitatem miris virtutum ornamentis ampliavit, de quo & *Sarisberienlis*: *Quis non stupeat Episcopum Prænestinum, qui scrupulum conscientiae metuens à participatione bonorum communium abstinuit?* & in *vita S. Bernardi* dicitur, *Præneste* habuisse *Stephanum* totius gloriae virum; obiit. 1144
- S. Gurini
sanctitas.
Gurinus, Ord: Reg: *S. Augustini*, successit *Stephano*, Sanctus Sancto, à *Lucio II*, Pont: Max: suffectus; Episcopatum *Papiensem* sibi oblatum repudiavit, & à *Lucio II* Utraque infula donatus, sanctissime administravit Ecclesiam, undè miraculis clarus in numerum Sanctorum relatus est à *Pio V*, Pont: Max: Obiit *Præneste* in sepulchro *S. Agapiti* positus. 1552
- Iulius*, sedente *Adriano IV*, & fugiente *Alexandro III* rabiem *Friderici Barbarossae*, ipsi *Romanae urbis* administratio concessa fuit, quam & in tanta temporum perturbatione sapientissime gubernavit, obiit. 1165
- Manfredus*, ab *Alexandro III* Utramque dignitatem assecutus, adfuit unus ex septem Cardinalibus, qui cum Pontifice *Alex*: abjuratori *Friderici* interfuit. 1177
- Benededus*, sive *Berneredus*, in *Manfredi* locum iisdem dignitatibus suffultum ab *Alexandro III* suffectus est, Ordinis *S. Bernardi*. 1181
- Paulus Sodalinus* è *Canonico S. Mariae Majoris* Cardinalis, deinde Episcopus *Prænestinus* ab *Alexandro III* factus, tandem ad Pontificatum assumptus *Clemens III* dictus fuit. 1188
- Mainardus Gallus*, *Monachus Cisterciensis* à *Clemente III* Utraque dignitate donatus, eodem anno summo Pontificis mœrore è vivis excessit. 1188

Ioannes

Ioannes è Comitibus *Signia Anagninus*, post adeptam Cardinalitiam dignitatem *Prænestinae* Ecclesiae praesul, *Alexandri III* partes constanter defendit, & unus fuit è septem Cardinalibus, qui abjuratiōi *Venetis* à *Frederico Barbarossa* factae interfuit.

1196

Wido, seu *Quido de Parè*, Cisterciensis Monachus & Abbas, deinde Archiepiscopus *Rhemensis*, postea ab *Innocentio III* Cardinalis & Episcopus *Prænestinus* creatus, multis praeclare gestis celebris, author fuit ejus ceremoniae, qua in Ecclesia Catholica ad elevationem *Dominici* corporis & Sanguinis, & dum ad agros deportatur, campanula pulsatur. obiit peste *Gandavi*: Cistercium translatum corpus hoc Epitaphium meruit:

1206

*Nobis donatus de culmine Pontificatus,
Rhenis translatus jacet hic vir Quido beatus.*

Quido, Papa Romanus à *Clem. III* factus Cardinalis, ab *Innocentio* Episcopus *Prænestinus*, vitam omni laude dignam gessit, obiit.

1221

Quido ex Nobilibus *de Suntio*, *Orvietanus* regulus, ab *Innocentio III* Cardinalis factus, ab *Honorio* verò *III* Episcopus *Prænestinus*.

1231

Iacobus Pecoraria, *Placentinus*, Monachus & Abbas *S. Vincentii*, & *Anastasi*, ad *Aguas Salvias*, Ord: Cisterciens: post à *Gregorio IX* Cardinalis *Prænestinus*, obiit

1244

Stephanus, *Hungarus*, Archiepiscopus *Strigoniensis*, ab *Innocentio IV* *Prænestinae* Ecclesiae praefectus Cardinalis.

1251

Vicedominus de Vicedominis, *Placentinus*, Ord: Min: Archiepiscopus *Aquensis*, dictus Cardinalis & Episcopus *Prænestinus*, sedente *Gregorio X*. obiit *Viterbii*.

1276

Gerardus Cupalates, *Placentinus*, à *Nicolao III* Episcopus Cardinalis *Prænestinus* electus, obiit.

1279

Hieronymus Asculanus, Ord: Min: Generalis Minister, à *Martino IV* factus Episcopus Cardinalis *Prænestinus*, & tandem ad Pontificatum assumptus, *Nicolaus IV* dictus est.

1288

Berardus de Berardis, à *Nicolao IV* electus Episcopus *Prænestinus*, obiit.

1291

Simon Beaulieu, *Gallus*, Monachus Cisterciens: Archiepiscopus *Bituricensis*, electus Episcopus Cardinalis *Prænestinus* à *Celestino V*, obiit *Urbe veteri*.

1297

Theodoricus Reynerius, *Urbivetanus*, Archiepiscopus *Pisanus*, à *Bonifacio VIII* electus in Episcopum & Cardinalem *Prænestinum*, obiit.

1306

Petrus de Anablay, *Gallus*, Archiepiscopus *Tholosanus*, *Galliae* consiliarius, à *Clemente V* in Episcopum & Cardinalem *Prænestinum* electus *Avenione* decessit.

1312

Guilhelmus Mondagosus, *Gallus*, Archiepiscopus *Aquensis*, à *Clemente V* Episcopus & Cardinalis *Prænestinus* eligitur: *Bonifacio VIII* in 6 Decretalium adjutor fuit, juris consultissimus, multisque operibus clarus, decessit *Avenione* sub *Ioanne XXII*.

1321

Petrus de Prato, *Gallus* Episcopus *Regiensis*, mox *Aquensis*, à *Ioanne XXII* Episcopus & Cardinalis *Prænestinus* electus fuit, variisque legationibus functus *Avenione* decessit.

1361

Raymundus de Canilacho, quem alii *Deodatum* appellant, ex Canonico Regulari Abbas *Conchensis*, deinde Episcopus *Florensis*, postea Archiepiscopus *Tholosanus*, ab *Innocentio VI* declaratus Episcopus & Cardinalis *Prænestinus*, *Avenione* decessit.

1373

Simon de Langan, *Anglus*, Abbas *Westmonasteriensis*, Ord: *S. Benedicti*, Archiepiscopus

- Archiepiscopus *Cantuariensis* & Regni Cancellarius, à *Gregorio XI* factus est Episcopus Cardinalis *Prænестinus*, *Avenione* decessit. 1376
Ioannes de Grosso, Episcopus *Lemovicensis*, à *Gregorio XI* Episcopus & Cardinalis *Prænестinus* declaratur; hic cum Antipapæ *Clementis VII* partes contra *Urbanum VI* in *Gallia* promoveret, *Avenione* decessit, anno 1383
Franciscus Pregnanus, ex Archiepiscopo *Pisano* in Episcopum & Cardinalem *Prænестinum* ab *Urano VI* assumptus, *Parisis* decessit. 1483
Antonius Cajetanus, in Concilio *Pisano* ultrò concessit Ecclesiam *Prænестinam Vidoni*, ut ex pseudo-Cardinali legitimus efficeretur, ab *Alexandro* verò *Portuensi* Ecclesiæ præfectus fuit, obiit *Avenione*. 1484
Guido de Malefico, *Gallus*, Episcopus *Lodevensis*, postea S. R. E. Cardinalis, beneficio *Gregorii XI* Qui cum duobus pseudo-Pontificibus summè semper favisset, tandem pœnitens facti, *Pisis* relicto schismate, cum sacro Senatu elegit Pontificem *Alexandrum V*, à quo & Episcopus *Prænестinus* factus, à *Ioanne* verò *XIII* in *Galliam* missus ob negotia gravissima, obiit *Parisis*. 1411
Angelus de Anna, *Neapolitanus*, Monachus *Camaldulensis* ab *Urano VI* electus Cardinalis, variis Legationibus functus *Romæ* decessit. 1428
Hugo Lusignanus, Regis *Cypri* frater, Archiepiscopus *Nicosiæ*, à *Martino V* ad purpuram vocatus, ab *Eugenio IV* *Prænестinus* Episcopus, obiit in *Sabaudia*. 1452
Ioannes ex Comitibus *Tagliacotii*, *Neapolitanus*, *Tarentinus* Episcopus, ab *Eugenio IV* Cardinalatu donatus, *Prænестinæ* Ecclesiæ præfuit, legationibus celebris, *Romæ* obiit, in Ecclesia *S. Augustini* sepultus. 1449
Georgius de Flisco, ex *Lavaniæ* comitibus, Archiepiscopus *Genuensis*, à *Nicolao V* Cardinalis & Episcopus *Prænестinus* factus, obiit Anno & die incerto.
Ioannes de Turrecremata, Ord: Prædic: Cardinalis *S. Sixti* & Episcopus *Prænестinus*, obiit *Romæ*. 1455
Philippus Calandrinus è *Sarazana*, ex Cardinali Episcopus *Prænестinus*, à *Paulo II*. 1464
Angelus, Cardinalis *Capranica*, Episcopus *Prænестinus* cooptatus est, *Sixto IV* sedente, *Romæ* obiit, sepultusque est ad *Minervam*. 1478
Marcus Barbus, *Venetus*, Cardinalis & Patriarcha *Aquilegiæ*, *Romæ* obiit, ad *S. Marcum* sepultus. 1491
Ioannes Balves, *Gallus*, Card: *S. Susannæ*, Episcopus *Prænестinus* à *Paulo II*. factus, decessit *Romæ* eodem anno, sepultus ad *S. Praxedem*. 1491
Ioannes Michaël, *Venetus*, Card: *S. Angeli*, *Pauli II* nepos, *Prænестinæ* Ecclesiæ Episcopus, obiit *Romæ*, ad *S. Marcellum* sepultus. 1503
Hieronymus Bossus de Ruvere, *Savonensis*, Card: *S. Cecilie* ab *Alexandro VI* factus Episcopus *Prænестinus*.
Laurentius Cibo, *Genuensis*, Cardinalem *Albanensem* junxit *Prænестinæ* Ecclesiæ, obiit eodem anno. 1503
Antoniotus Pallavicinus, *Genuensis*, ab *Innocentio VIII* Cardinalis Ecclesiæ *Prænестinæ* præfuit, obiit *Romæ*, sepultus ad *S. Petrum*, cujus ossa deindè destructâ veteri Ecclesiâ, ad *S. Mariam de populo* translata fuerunt. 1507
Ioannes Antonius de S. Georgio, *Placentinus*, ex Episcopo Cardinali *Tusculano* *Prænестinus* electus est. 1507
Guilielmus Brisonetta, *Gallus*, Episcopus *Macloniensis* ab *Alexandro VI* Cardinalis factus, Ecclesias *Tusculanam* & *Prænестinam* administravit, *Caroli*

- Caroli VIII Regis Galliae* Confiliarius, postquam à *Iulio II* purpura spoliatus, à *Leone X* eadem iterum indutus esset, *Narbonae* decessit. 1524
- Marcus Vegerius, Savonensis*, Ord: Min: à *Iulio II* Cardinalis & Episcopus *Prænestinus* constitutus, obiit *Romæ* ad *S. Mariam Transtiberimam* sepultus. 1516
- Ioannes Serra, Hispanus*, Archiepiscopus *Arborensis*, à *Leone X* Cardinalis & Episcopus *Prænestinus*, decessit *Romæ*, sepultus apud *S. Iacobum* *Hispanicæ Nationis*.
- Franciscus, Card: Soderinus*, ex Episcopo *Albanensi* *Prænestinus* factus.
- Alexander, Card: Farnesius*, ex Episcopo Cardinali *Tusculano* *Prænestinus* factus anno. 1523
- Antonius, Card: de Monte*, Episcopus *Prænestinus*. 1523
- Petrus, Cardinalis Accoltus*, Episcopus *Prænestinus*. 1524
- Marcus Cornelius, Venetus*, *Prænestinus* Episcopus, obiit *Venetis* eodem anno. 1524
- Laurentius, Card: Puccius, Florentinus*, Episcopus *Prænestinus*; obiit *Romæ* sepultusque est in *Minerva*. 1534
- Ioannes Piccolomineus, Card.* ex Episcopo *Prænestino* *Portuensis* factus, eodem anno. 1534
- Andreas de Valle*, decessit *Romæ* in *Ara Cæli* sepultus. 1583
- Bonifacius, Card. Ferrerius*.
- Laurentius, Card: Campegius*.
- Antonius, Card: Sansèverinus*.
- Ioannes Vincentius Caraffa*.
- Alexander, Card: Cesarinus, Romæ* decessit in *Ara Cæli* sepultus. 1542
- Franciscus Cornelius, Venetus*, decessit *Viterbii*, corpore translato *Venetias*. 1543
- Ioannes Maria de Monte*, ex *Prænestino* Episcopo ad Pontificatum evectus, *Iulius III* nominari voluit. 1550
- Borbonius, Gallus*, regio sanguine prognatus, *Parisiis* obiit, sepultus in Ecclesia *S. Dionysii*. 1557
- Franciscus, Card. Cæsius*.
- Christophorus, Card: Madrutius, Tridentinus*.
- Otto, Cardinalis *Truchses, Germanus*, à *Paulo III*. promotus; qui *Pisis* sub *Hugone Boncompagnon*, qui postea pontificatum adeptus *Gregorius XIII* nominari voluit, jurisprudentiæ studuit, consilio, prudentia admirabilis, *Catholicæ Religionis in Germania* contra *Hæreticos maleus, Romæ* obiit sepultusque in Ecclesia de *Anima*. 1573
- Iulius, Card: Roboreus*, decessit *Romæ*. 1578
- Ioannes Antonius, Card: Sorbellonus*.
- Ioannes Franciscus Gambarà, Romæ* decessit, sepultusque *Viterbii* ad *S. Mariam ad Quercum*. 1583
- M. Antonius Columna, Card.* decessit *Romæ*. 1597
- Ioannes Antonius Santorius, Card:* decessit *Romæ*, sepultus in Sacello Ecclesiæ *Lateranen: à se constructo*. 1602
- Alexander Medices, Florentinus*, ad Pontificatum evectus nomen *Leonis XI* meruit.
- Augustinus Valerius, Venetus*, decessit *Romæ*. 1606
- Ascanius, Card: Columna*, Magnus *Literatorum* fautor, *literarum & ipse scientissimus*, sub *Sixto V* obiit *Romæ*. 1608
- Antonius Maria, Gallus, Card: S. Laurentii in Lucina*.
- Greg: Petrochinus Montelperus, Ord: S. Aug: à Sixto V. Card: effectus*, obiit *Romæ*.

Romæ sepultus ad S. Augustinum, in Sacello S. Monicae.

1612

Benedictus, Card: Iustinianus.

Franciscus, Maria Card: de Monte.

Octavius, Card: Bandinus.

Andreas, Cardinalis Perettus.

Dominicus, Cardinalis Gymnastus.

Marcellus, Card: Lantes.

Petrus Paulus Crescentius, Rom. Præneste Ecclesie Episcopus.

1629

Quido Card: Bentivolius, Ferrariensis, cujus virtutes toti Orbi patent, decessit Romæ in conclavi post mortem Urbani VIII.

1646

Antonius S. R. E. Cardinalis Barberinus; cui DEUS Opt: Max: ob ejus eximia merita longam vitam concedat.

rum cum illa Ill.^{mos} & Rev.^{mos} Suaresius quam amplissime in suis Prænestinis antiquitatibus profecutus sit. Lectorem eo remittimus.

Plura hoc loco jungi poterant. Ve-

P A R S I I I I

Regio LABICORUM, HERNICORUM,
aliorumque in medietate LATII
oppidorum situs & origo.

C A P U T I.

*Pedum, Gabij, Labici, cæteraque oppida.*Laticum
vel Labi-
cum pro-
miscue apud
Auctores
scriptum
reperitur.
Villa Gor-
dianorum.Magnifi-
cum ædifi-
cium.

IN *Via Prænestina*, cujus *P. Martius Curator* erat, *Roma Prænesten* ducebat, eratque frequentibus sepulchris celebris. Inter cætera verò *Villam Gordianorum* in ea sitam, quam sanè magnificentissimam fuisse *Iulius Capitolinus* refert, his verbis: *Domus Gordianorum* etiamnum extat, quam iste *Gordianus* pulcherrimè exornavit, & villa eorum *Via Prænestina* ducentas columnas in tetra stylo habens, quarum 50 *Carystia* seu marmore viridi, atque fluctibus concolori, 50 *Claudianæ*, 50 *Synna-des*, candido marmore ac purpureis maculis interstincto, 50 *Numidicæ* pari mensura, in qua basilicæ centenariæ tres; cætera huic operi convenientia, & *Thermæ*, quales præter urbem & nunc, nusquam in orbe terrarum. Ubi nam verò hæc fuerit villa, cum eorum nullum vestigium supersit, difficile est conjecturare. Putant nonnulli eo in loco sitam fuisse, ubi modò *Villa Pamphiliorum*, vulgò *Torronova*, spectandam se præbet, conjiciuntque ex columnis ibidem erutis, non exigui prætii; putant etiam Columnas Ecclesiæ veteris *S. Ioannis Lateranensis* serpentino lapide conspicuas inde translatas fuisse, ad novæ Ecclesiæ fabricam. Fuisse autem ædificium splendidissimum, hinc patet, quod in quadro positum ducentis circum circa, à singulis lateribus 50, magni pretii & diversi generis marmorum columnis sustentatum fuerit. Hic alicubi quoque fuisse Ecclesiam *S. Ianuarii* ex *S. Gregorio Magno*

colligimus; sepulchrum quoque *Q. Attæ* in ea locat *Marastellus*.

Gabiorum situs.

Gabiorum situs hodierna die adhuc inter Auctores controversatur, adeò etiam vel primis seculis ejus vestigia perierant; in *Via* tamen *Prænestina Romam* inter & *Prænesten* sitam fuisse, ex *Livio* & *Dionysio* patet, & ob bella cum *Romanis* gesta magnum sibi apud posteros nomen peperit; sed jam situm ejus inquiramus. *Appianus Civ: bell: 1. 5. Γάβιοι πόλις ἐν μέσῳ Ρώμης τὴ καὶ Πραϊνέστῃ.* (Gabii urbs est media Romam inter & Prænesten.) Cui *Strabo* subscribit: *Γάβιοι πόλις ἐν τῇ Πραϊνέστῃ ὁδῷ κεντρὴν διέχουσα τὸ ἴσον τῆς Ρώμης τε ἔ Πραϊνέστῃ, ὅτι ἑκατὸν σταδίων.* id est, (Gabii oppidum in via Prænestina jacens, æquo intervallo distat à Roma & Præneste, 100 ferè stadiorum, id est utrimque. Consentit *Dionysius* hisce verbis: *Oppidum erat, gentis Latinorum, & Albanorum Colonia, via Prænestina, centum stadiis à Roma distita, quam Gabios appellabant.* Cum itaque centum stadia, duodecim millia & 500 passus conficiant, Præneste verò 20 milliaribus Româ distet, rectè decem milliaribus à Roma & Præneste distitus locus, Gabiorum oppidum determinat. Quisnam verò hic locus fuerit, ex mensura modernorum milliariorum determinandum est. Nota tamen *Lector*, milliaria veterum ferè duobus milliaribus nostratibus longiora esse, Undè

Gabiorum
situs con-
troverfus.

Gabiorum
suum crude-
ratur.

Unde intervallum *Romæ & Prænestes*, quod olim 23 millaribus, prout *Itinerar. Anton.* monstrat, olim distabat, hodiè non nisi 20 aut 21 millaribus distat. Hinc alii putant, *Gabios* fuisse eodem loco, ubi hodiè nobile *Colonnensium Castrum*, vulgo *la Colonna*, monti impositum; alii ex ruderibus, uti *Cluverius*, colligunt, eodem loco fuisse, ubi hodiè *hospitium publicum in via Prænestina*, vulgò *l'osteria del Finocchio*, situm est; quod à nostra sententia non abludit, cum hoc *Romæ & Præneste* tantum distet, quantum prædicti Authores dicunt, & ex ruderibus ingentibus, quæ ibidem sub terra fatiscente deteguntur, luculenter mihi patuit. Fuisse autem *Prisci Latii* unam, quam *Albani* semper præ ceteris coluerint; imò *Romulum & Remum*, post educationem ab *Acca Laurentia Faustuli* uxore factam, *Numitorem Gabios* misisse, ibique secretò literis omnique liberali disciplina excultos fuisse *Dionysius*, *Plutarchus*, *Festus*, asserunt. *Dionys. l. 4.* his verbis eam describit: *Nunc equidem haud tota urbs habitatur, sed ea tantum pars; quæ ad viam frequentatur diversoriis; tunc enim populosa erat, & si qua alia ampla ac spatiosa; sicuti conjecturam facere licet ex ædificiorum ruinis passim existentibus & mænium ambitu, quæ hodièque magna sui parte supersunt.* Ego sanè, quantum mihi laboriosissimis itineribus per *Latium* confectis, & ex *Dionysii* verbis collige-

re licuit, dicerem profectò, septem à *Tusculo* milliaribus *via Tyburtina*, non procul à *lacu Regillo* sitam fuisse, ubi modò visitur *hospitium*, vulgò *l'osteria del Finocchio*. Quantum *Tarquinius Superbus* ad *Gabiorum urbem* capiendam, irritò semper conatu, laboraverit, *Valerius Max.* scitè describit. Sed enim, quod senili *Tarquini* astutia conficere non licuit, juvenili *Sexti filii* miro calliditatis astu peractum fuit: hic enim iram in se patris concitam simulans ad *Gabios*, ceu ad asylum confugit; ubi postquam compositis blanditiis, fictæque benevolentia illiciis, omnium attractis animis, plurimum apud omnes authoritatis obtinisset, Patrem de re feliciter gerenda admonuit, qui in hortum introductum nuncium, dum altissima papaverum capita baculo decussisset, quid à filio vellet, veluti hieroglyphico quodam subobscurè indicavit, quod paulò post urbe expugnata, & Republicæ capitibus partim exilio, multatis, partim capite plexis completum fuit. Circa hanc urbem *Galli* captâ *Româ* cum omnem conatum deposuissent, eodemque se fuga recepissent, *Camilli* ductu auspicioque castris obtentis adeò horrendam stragem perpessi sunt, ut *Livio* teste, ne nuncius quidem tantæ cladis relictus fuerit; & ipsa tandem civilium bellorum sævitie adeò interiit, ut ubinam sita fuerit, ne vestigium quidem super sit.

Sexti filii
Tarquini
superbi
astutia
Gabiis.

Tarqui-
nius papa-
vera dece-
pit.

Gabiorum
urbs fundi-
tus excita
nec vestigi-
um sui
reliquit.

C A P U T II,

Laticum, Pedum, Scapsia, Pupinia, &c: oppida
veteris Latii.

Laticum.

L

Sibi eaque
olim ubi
hodie Za-
garolo.

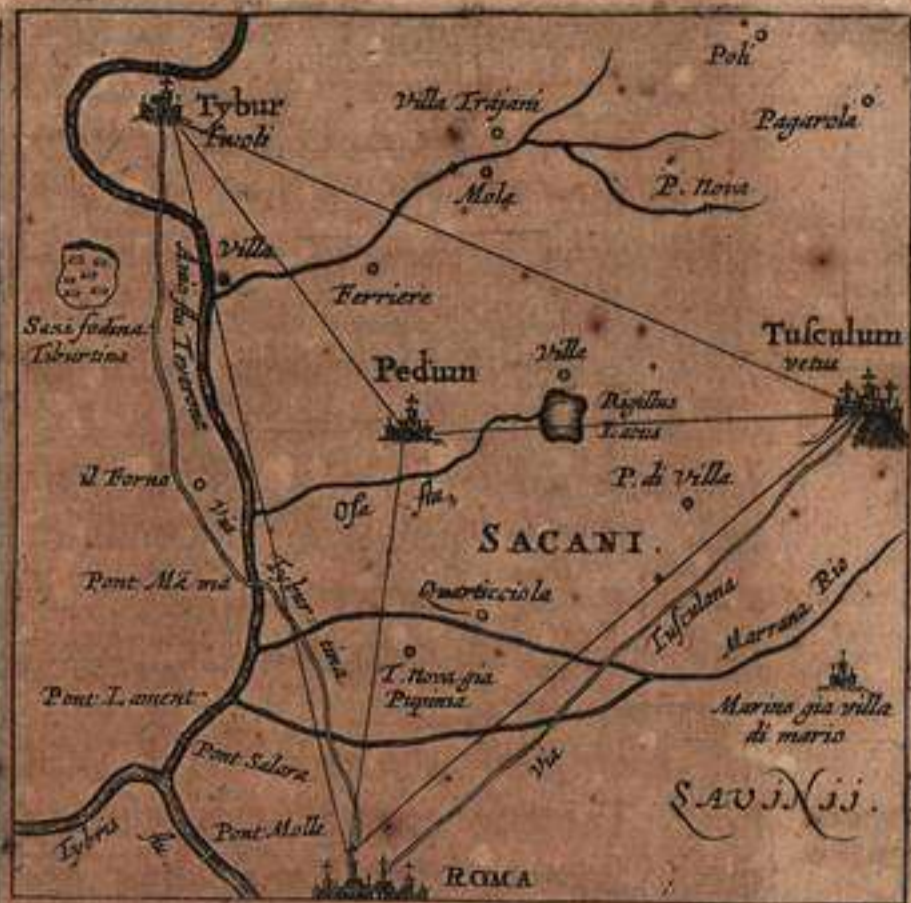
Laticum, seu *Laticum*, *Gabiis* vetustate par, *Albanorum* pariter colonia, à quo & *Laticana via* celeberrima nomen obtinuit, in *via Prænestina* situm fuit, quinque millibus passuum ultra *Gabios*, eo in loco, ubi hodiè oppidum vulgò *Zagaruolo*, jurisdictioni *Principis Ludovisi* subditum, in colle specta-

tur, magnæque vetustatis rudera. inscriptionesque ibidem passim inventæ, affatim demonstrant, & *Strabo* id luculenter exponit, quamvis jam sua ætate dirutum. Nonnulli eo in loco, qui *Valmontone* dicitur, positum fuisse existimant; verùm cum id omnium Authorum relationibus repugnet, maneat id eo in loco, ubi illud non sine urgentibus

urgentibus rationibus posuimus. Lavicanum cum bellis continuis Romanos mirè exagitassent, anno urbis condita 337 tandem oppidum illorum à Romano Dictatore militum ingenti corona circumdatum, scalisque captum, coloniam fecerunt, & 1500 eò missis Romanis jugera acceperunt, uti Livius refert.

Pedum. Pedum, antiquum Latinorum priscorum oppidum ob bella continua, quæ contra Romanos gesserunt, à Scriptoribus Romanarum rerum maximè celebratum fuit, in via Prænestina situm suum habuit: ubinam verò, controversum est, nec res discerni potest, nisi ex distantia, quam ei Authores & Tabule Itinerariae tribuunt. Certè inter Tusculum, Tybur & Lavicum medium locum tenuisse, ex Dionysio & Livio colligimus, qui eam urbi vicinam fuisse ajunt. Siquidem Livius, ubi de Marcio Coriolano agit, ait eum devictis Circejis, transversis tramitibus in Latium transgressum, Sabricum, Longulam, Pollustiam, postea Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum cepisse, castris ad fossas Clælias quinto ab urbe lapide distitas positis: cui consentiunt Dionysius & Plutarchus, qui Labico Pedum movisse Coriolanum dicunt. Cum enim Pedum quatuor miliaribus à fossa Clælia distitum versus Lavicum fuerit, fossam vero Clæliam quinque millibus passuum Romam distitisse ex Livio jam didicerimus, certe eam novem milliarium intervallo præter propter remotam fuisse clarè patet. Tum præter eà locum Tusculum inter Tyburque medium obtinet. Ego re studiosa indagine inquisita dum omnia diligenter perlustro, tandem incidi in locum, quem hodiè l' Osteria dell' Osa vocant, jurisdictioni Strozziarum subditum, quem Osa fluvius præterlabitur, qui ex lacu Regillo originem suam deducit, ad cujus ripas ingentia adhuc rudera spectantur, partim terrâ obruta, partim adhuc exitiis parietinis spectanda; atque hoc loco ego Pedum constituisse existimo, quasi in centro trianguli, quod

Pedi firmo inquiritur.

Tybur, Tusculum, & Roma situ suo conficiunt: quamvis Cluverius eo loco id constituisse velit, ubi modò oppidum Gallicanum: sed qui diligentius Authores inter se comparaverit, videbit, id dici non posse, cum Gallicanum plus quam 15 miliaribus Romam distet. Hoc itaque oppidum multis variisque bellis à Marcio Coriolano, à Gallis deindè, Tito Æmilio Mamercino, Q. Publico Philone Coss. aliisque exagitatum, tandem à Camillo Dictatore scalis appositis, unà cum Tyburtinorum Prænestinarumque auxiliariis copiis expugnatum fuit, uti ex Fragmento quodam Fastorum Consularium triumphorumque à Ducibus Romanis actorum, quod etiamnum in capitolio exstat, discimus, ubi sic legitur:

Pedum expugnatum.

L. FURIUS SP. F. M. N. CAMILLUS COS. DE PEDANEIS ET TIBURTIBUS AN. CDIV.

Scaptiam non procul à Pedito distitum, antiqui Latii à Festo & Plinio celebratum oppidum, eo in loco ponimus, quo hodiè Villa Strozziarum vulgò Longhezza, proxima Anieni cernitur, quatuor à Pedito miliaribus distitum. Nam uti Plinius asserit, Scaptia tribus à nomine urbis Scaptiæ appellata, quam Pedani inhabitabant. In suburbano itaque Pedito agro constituisse, clarè patet.

Scaptia.

Q Pupinia

Pupinia.

Pupinia oppidum, five Pupiniensis ager, cujus frequens apud Authores mentio fit. In hoc Deciam consulem ex Hetruria trajecto Tybri & Aniene, ad rebellium Hetruscorum contra Romam machinas infringendas, confedisse scribit Livius: Hannibalem quoque ex Hernicorum agro in Lavicanum, & hinc Tusculanum Gabiorumque agrum discedentem, in Agro Pupiniensi, octo millium passuum à Roma intervallo, castra posuisse tradit; ex quibus clarè patet, hunc agrum ejusque oppidum alio loco conditum non fuisse, quàm eo in loco, ubi hodiè Tusculum euntibus, hospitium medio Romam inter Tusculumque intervallo situm est, & vicinæ ruinæ urbis haud exiguæ etiamnum ostendunt; quamvis has ruinas veteris Pupiniæ minimè esse putem; sed urbis Lucullanæ à posteris conditæ, & postea tempore Friderici Barbarossæ destructæ, parietinas consultius asseram: hoc enim oppidum, quod hodiè 6 mill: passuum Româ distat, olim octo, milliaribus hodiernis minoribus, distitisse ex Livio paulò ante citato collegimus; cum prætereà Plinius id circa Tusculum, id est, non procul indè remotum asserat, maximè nostram opinionem confirmat, id inter Viam Latinam & Lavicanam situm fuisse; indicioque haud obscuro est, macilenta agri hujus uti olim ita hodiè, ob tophaceam, qua obtegitur, glebam sterilescentis constitutio. Nam uti Varro refert; In Pupiniensi agro neque arbores prolixas, neque vites feraces, neque stramenta videri crassa posse, neque ficum: quin & plantas, & arbores plerasque, & prata retorrída & muscosa esse; quæ stabilit Columella l. 8, c. 4, M. Attilium Regulum Carthaginensium Domitorem Pupiniæ pestilentis simul & exilis agri cultorem fuisse, ut proindè Valerio Maximo referente Attilius demortuo villico, alium sibi submitti à senatu petierit, ne deserto agro, omne quoque ad alendam familiam suam subsidium deficeret. De cæteris oppidis Latii ad radices montium

Pupiniæ
olim situs.

Prænestinorum inter Tybur & Prænestem suo loco dicetur. Porrò à Tusculo progredientibus via Latina, primò, uti supra diximus cum de Tusculano agro tractarem, proxima occurrit Roboraria: hodiè locus est, vulgò la Molara, cujus rudera in colliculo adhuc videntur. Sequitur deindè via Latina Algidus mons unà cum oppido infra posito: hodiè locum hospitium occupat, vulgò l' Osteria, tribus milliaribus ultra Roborariam, Dianæ templo celebre. Sequitur postea Corbio Æquorum oppidum, Algidus Hortonæque confederatum, quæ egregiè sese semper contra Romanos gesserunt, donec tandem, Dionysio Livioque teste, ab Horatio Pulvillo Dictatore capta dirutaque fuere, anno Urb: Cond: 258. Ultra verò Algidum fuisse situm, ex dictis Authoribus patet: per hoc enim aditus patebat in Algidum. Dico itaque verisimile esse, hoc eodem loco fuisse, ubi hodiè oppidum spectatur, vulgò Monfortino, Burghestorum jurisdictioni subditum: hoc enim vicinum fuit Algido, ab hoc non nisi tribus aut quatuor milliaribus distitum.

Roboraria.

Corbio.

Vitellie quoque & Hortonæ apud dictos Authores frequens fit mentio, quæ haud dubiè Algido & Corbioni vicina fuit, Labicos inter & Corbionem posita; hanc Marcium Coriolanum Dionysio teste cepisse, Livius author est, quem & menstruo spatio septem oppidis potitum citatus jam Dionysius refert; Hortonam verò magis à Vitellia versus montes Prænestinos declinasse colligitur. Sed hæc in mappa apertius explicantur. Bolam quoque oppidum Æquorum hinc vicinum fuisse, quod Posthumus tandem magnis cladibus suorum cepit, inter Prænestem & Labicos situm. Sed hæc & alia pleraque oppida à Livio, Dionysio, & Plinio memorata, jam eorum atate nullo relicto vestigio interierant. Atque hæc de mediterraneis oppidis Latii prisca sufficiant.

Vitellia & Hortona.

Bola.

Atque hæc sunt ferè loca prisca Latii à Tybure Circejum usque nonnullius apud

apud Scriptores celebritatis; in quo & à *Plinio* recensentur post dictos populos alii complurium oppidorum, quæ neque ab aliis referuntur Authoribus, neq; ubi, aut quo loco constiterint, sciri potest. Sunt autem sequentia nomina:

<i>Bitulum,</i>	<i>Cusuetani,</i>	<i>Octulani,</i>
<i>Tifata,</i>	<i>Foretii,</i>	<i>Querquetulani,</i>
<i>Amiternum,</i>	<i>Hortenses,</i>	<i>Sisolenses,</i>
<i>Acieneses,</i>	<i>Manates,</i>	<i>Tutienses,</i>
<i>Abolani,</i>	<i>Macrales,</i>	<i>Vrnitellarii,</i>
<i>Bubetani,</i>	<i>Mutucomenses,</i>	<i>Velienses,</i>
		<i>Venetulani.</i>

Adeòque concludit *Plinius*, ex antiquo *Latio* 53 populos sine ullis relictis vestigiis interiisse, nec suo tempore ulli eorum situm cognitum fuisse.

Quæri itaque non immeritò potest, cur vel quomodò adeò perierint, ut nè vestigium sui relinquerent? Illi respondeo, id multiplices ob causas accidisse. *Primò* ob bellorum civilium sævitiem, qua uti nulli rei parcitur, ita igne & gladio omnia paulatim consumpta fuerunt. *Secundò*, quia incolæ inter continuas bellorum molestias exagitati, cum quietem tutamque vitam se degere posse non viderent, relictis oppidis aliò se transfulerunt, vel ab ipsis *Romanis Romanam* abducti ibidem habitare permitti sunt, uti de *Albanis, Lanuvinis, Pedanis*, aliisque supra diximus. *Tertiò*, ob frequentiam pestilentia, quæ nullo non tempore *Latium* gravissimè ad interuersionem usque vexavit, qua urbes & oppida viduata, homines paulatim sibi ipsis in ultimum interitum viam stravere. Successit hisce non habitatis pestilens & gravis aër, quo oppidorum ager oppressus, posteris omnem spem eorum incolendorum ademit, uti supra de locis maximè maritimis, *Ardea, Laurento, Lavinio, Ostia* aliisque diximus. Atque hæc ratio est, cur habitari cessãrint. Quod verò sine vestigiis interierint, mirum alicui videri posset; sed qui norit, quantas tempus edax rerum mutationes inducat, is non adeò mirabitur: est enim ita natura comparatum ingentibus molibus fabricarum, ut successu temporis ita mole sua subsideant, ut non dicam centum annorum spatio, sed decennio quic-

quam amplius appareat, molibus pondere suo terrenas glebas extrudentibus, uti in *Obeliscis Romanis* patuit, qui ab ultima eorum ruina sub *Gothis* facta usque ad *Sixtum V*, Pont: Max: 24 palmorum profunditate subsiderant. Accidit hisce, quod pluviis, imbribusque, agrorumque inundationibus madefacta rudera, arenis lutoque inveccto muscum paulatim prognerent, deinde herbas, postea etiam varios frutices, virgultaque producant: quorum radicibus paulatim incrassescantibus instar cuneorum, saxa parietina in minutiores semper minutioresq; partes diffindant, ac proinde successu temporis facilè integantur, aliundè advectis glebis; rursum cum quotannis foliis cadentibus nova terrenarum quisquiliarum soboles nascatur, certum est, horum incremento multorum annorum spatio terram adeò attolli, ut vix mœles ruderum amplius appareant, quod quotidiana me experientia docuit, in plerisque tum *Romæ*, tum in suburbanis oppidorum ruinis; in quocunque enim loco paulò profundius terram effoderis, statim, nõ modò rudera, sed & integras habitaciones reperies. Sed de hisce alibi fusiùs.

Volscorum oppida fuere, *Satricum*, *Corioli*, *Longula*, *Pollusca*; ab *Aëquis* occupata, in meditullio *Latii* sita, de quibus in præcedentibus; duo verò oppida *Vorrugo* & *Echetra*; hæc in *Hernicorum* agro inter *Ferentinum* & *Signiam* in montibus constitit: illa huic proxima, *Antena Volscorum* oppidum pariter in montibus. De reliquis oppidis *Volscorum* amplissime in *Agri Pomtini* descriptione agetur.

Antiquorum Latii Populorum sedes incognita.

Causa, ob quam sine ulla sui vestigio plurimuloca vestigiata sepulta latent.

Tempore, tempestatumque edacitas.

Volscorum oppida.

CAPUT III,

De Agro, seu Regione Hernicorum.

Hernico-
rum Ety-
mon ac
sedes.

Hernici à locis scopulosis saxosisque, quæ passim incolebant, appellationis suæ etymon fortiti sunt: est enim juxta linguam *Marsorum Hernia* nil aliud, quàm saxum; quamvis alii dicant, hoc nomen habuisse à Capitano quodam *Pelasgorum* nomine *Hernico*; & quamvis hi populi inter veteres *Latinos* non fuerint computati, quia tamen statim à principio jugo *Romanorum* subditi fuerunt, *Latio* latè sumpto jure belli accesserunt; comprehenditque omnes illos populos, qui *Prænestinorum Albanorumque montium* dorso utrimque ad *Lirim* usque fluvium inhabitabant; quos inter populos præcipuè celebres fuerunt *Anagnini, Ferentini, Frusinates, Verulani, Alatrini*, qui multo tempore atrocissima cum *Romanis* bella gesserunt, de quibus vide *Livium, Dionysium* aliosque.

Anagnia.

Anagnia non antiquitate minus, quàm rebus gestis celebre *Hernicorum* oppidum est; *Virgilius* à fertilitate eam commendat, cum dicit:

Hernica saxa colunt, quos dives Anagnia pascit.

Cui subscribit *Silius l. 8.*

Quis p. pinguis sulcans Anagnia glebis.

Et *l. 12. Frugiferis gaudens Anagnia glebis.*

M. Antonii numismata.

Hac in Urbe *M. Antonius*, postquam repudiata *Fulvia Augusti* sorore *Cleopatra* duxisset in uxorem, numisma ejus honori consecratum cudit: variis etiam prodigiis apud *Livium* celebris habetur, quem vide; adeò ut non tantùm *Romani Imperii* gliscente magnificentia, summo in honore fuit, sed & decrecente ea ob præclarissimorum virorum indè prodeuntium gesta, ingens nullo non tempore famæ celebritatisque incrementum sumpserit. Ex hac enim quatuor orti sunt summi Ponti-

Anagnia
virosum
illustrium
patria.

fices: *Innocentius III, Gregorius IX, Alexander IV, & Bonifacius VIII. Innocentius* quidem *III*, uti & *Gregorius IX*, ejus nepos, ex nobilissima juxta atque antiquissima Familia Comitum, vulgò *de Conti*, originem traxerunt. *Gregorius IX* prudentia & literis clarus Decretalium author fuit, quæ ex variis literis & constitutionibus Pontificum diversorum conciliorumque sententiis constituebantur; Apotheoseos honore affecit Reate *S. Dominicum* ord. Prædicatorum Fundatorem, & *S. Elisabetham Thuringiæ* principem inter Sanctos relatos. *Alexander IV* Pontifex similibus virtutum ornamentis insignitur ab Ecclesiasticæ historiæ Scriptoribus. *Bonifacius VIII*, ex nobili *Cajetanorum Ducum* familia, primus Annum Jubilæum anno quovis centesimo instituit ac celebravit anno 1300. quem ritum posteris mandavit centesimo quoque anno antiquæ legis imitatione servari; Sextum Decretalium Librum ope *Divi Magellani* composuit; tandem à suis propriis concivibus *Anagnia* patria sua captus consignatusque in manus *Sciarræ Columnæ* inimici sui mortalis, *Romamque* redux post captivitatem in *Castro S. Angeli* fatis cessit. Præter complures Cardinales Episcopos sine numero habuit; hodiè quasi deserta jacet, & partim peste, partim civilium cædium truculentia ad nihilum quasi reducta: cujus causam dicere rogati indigenæ respondent, ultròque fatentur, post actionem indignam, qua *Bonifacium VIII Christi* Vicarium in manus inimicorum injustè tradiderunt, justo DEI judicio, omni maledictionis genere se percussos fuisse: jam enim annonæ caritate, pestis pedissequa, nunc incendiis, modò intestinis urbis dissidiis, sanguine multorum contaminatis, civitas mirum in modum ad usque integrarum familiarum extir-

S. Dominicus & S. Elisabetha à Gregorio IX, inter Divos relati.

Bonifacius VIII Jubilæi author.

Pontifici incarceratedis.

Anagnia cur proptermodum deserta.

extirpationem afflicta, nunquam in pristinum dignitatis statum se reducere potuit. Undè peccatum Antecessorum suorum, in *Bonifacium VIII* commissum, tantorum malorum causam considerantes, ut *DEUM* propitium redderent, à *Clemente VIII* peccati commissi absolutionem petiisse, eamque obtinuisse dicuntur; ut vel hinc pateat, quantoperè *DEUS* puniat eos, qui temeraria mente *Christo Domini*, sacerdotibusque *DEO* consecratis, maxime autem Vicario ejus in terris violentas manus imponunt. Certè in nulla historia legitur, tales vindices *DEI* manus evasisse.

Est urbi huic vicinus fons à *Plinio* oppidò celebratus, *Tosanus* nomine, cujus fluxus hyberno tempore sistitur, æstivo, copioso aquarum profluvio exundat, flumenque efficit, quod in *Lirim* se exonerat, de quo de rebus physicis *Latii* infra fufius agemus.

Intervallo verò quinque millium passuum *Anagnia*, in colle se spectandum præbet nobile olim *Hernicorum* oppidum *Ferentinum*, vulgò *Ferentino*, de quo multis in locis *Strabo*, *Dionysius*, *Livius*, *Antoninus*, *Ptolomæus*, tanquam de prisco *Hernicorum* oppido crebram mentionem faciunt. Indigenas primò *Romanorum* jugo *Tullium Hostilium* tertium *Romanorum* Regem subjecisse tradunt scriptores, qui tamen jugo excusso propriis legibus vivere maluerunt, quam *Romanorum* civium numero adscribi.

Sequitur *Ferentinum* *Frusino* *Hernicorum* urbs celebris, gravia bella gessit cum *Romanis*. In hac *Livio* teste l. 27, prodigiosæ magnitudinis infans natus dicitur; agnus quoque cum capite porcino: posterioribus verò temporibus, duorum ortu Pontificum magnam famam acquisivit, scilicet *Hormista* & *Sylverii*. Non procul hinc *Verule* in monte fit obvium oppidum, una ex prisca *Hernicorum* urbibus, passim apud Authores veteres celebratum; magnam famam illi peperit *Aeneas Philonardus* à

Paulo III ex Episcopo patriæ suæ ad Cardinalitiam dignitatem assumptus, rerum gestarum gloriâ clarus, summus semper Literatorum fautor.

Huic vicinum occurrit *Castrum Fumanum*, nomen carceris *Celestini V* Pont: Max: qui prius *Petrus Maronus* appellabatur, meruit; hic ex Eremitica vita, quam in monte *Maiella* sanctitate plenam agebat, *Perusius* à duodecim Cardinalibus in Conclavi, ad Pontificatum *Caroli IV* Regis *Neapolitani* favore, assumptus, *Aquila* mitræ solennia obivit, ubi rei novæ miraculo ducenta ferè hominum millia spectatum convenère; sed vir optimus & sanctissimus magis solitudini natus, quam rebus agendis, à *Benedicto Cajetano* Cardinale persuasus, qui postea *Bonifacius VIII*, ejusque successor fuit, sese Pontificatu mense sexto *Neapoli* abdicavit; verùm cum postea etiam totum ferè mundum sanctitatis opinione motum post se traheret; Pontifex *Bonifacius* Schisma prævertens, captum in custodiam *Fiumani* intrusit, ubi sanctissime obiit; *Clemens* verò *V* eundem ob merita, summamque vitæ sanctitatem ac patientiæ incredibile documentum, in sanctorum numerum *Lugduni* retulit.

Alatrium hinc tenditur antiquissimum *Hernicorum* oppidum, monti impositum; de quo, cum confederati essent *Anagninis*, *Ferentinis*, *Frusinatis*, *Verulanis*, & *Alatrensibus* contra *Romanos*, frequentem mentionem faciunt supracitati Authores. Ex altera verò montium *Tusculanorum* catena in *Hernicorum* agrum longè extensa, occurrit primùm à *Tusculo* oppidum *Monfortinum*, quod nos veterem *Corbionem* supra diximus; hoc sequitur *Signia* quondam celeberrima urbs, & hodiè etiamnum Episcopatu illustris; quam ortu suo summè illustravit *Vitalianus* Pont: Max: Cantus *Romanæ* Ecclesiæ organorumque institutor; Item *Laurentius Grana* Episcopus hujus loci, omni virtutum genere clarus, orator sui temporis facile primus, adeoque tenaci

Castrum Fumanum
Carcer S. Celestini
Papæ, ejusque vita ac mors.

Alatrium.

Montfortinum.

Signia patria Vitaliani Pontif. qui primus Psalmodiam instituit.

*Memoria
suspenda
Laurentii
Græcæ.*

*Vinum
Signinum
laudabile.*

tenaci memoria præditus, ut quicquid legisset, id ex memoria depromptum iisdem verbis referret. Vinum quoque *Signinum* multum celebrari à *Strabone* & *Plinio* legimus, vi adstringente cumprimis præditum : undè *Martialis* :

*Potabis liquidum Signina morantia
ventrem*

*Ne nimium sistant, sit tibi parca
sitis.*

Atque hæc de *Hernicis* pauca sufficiant.

L A T I I

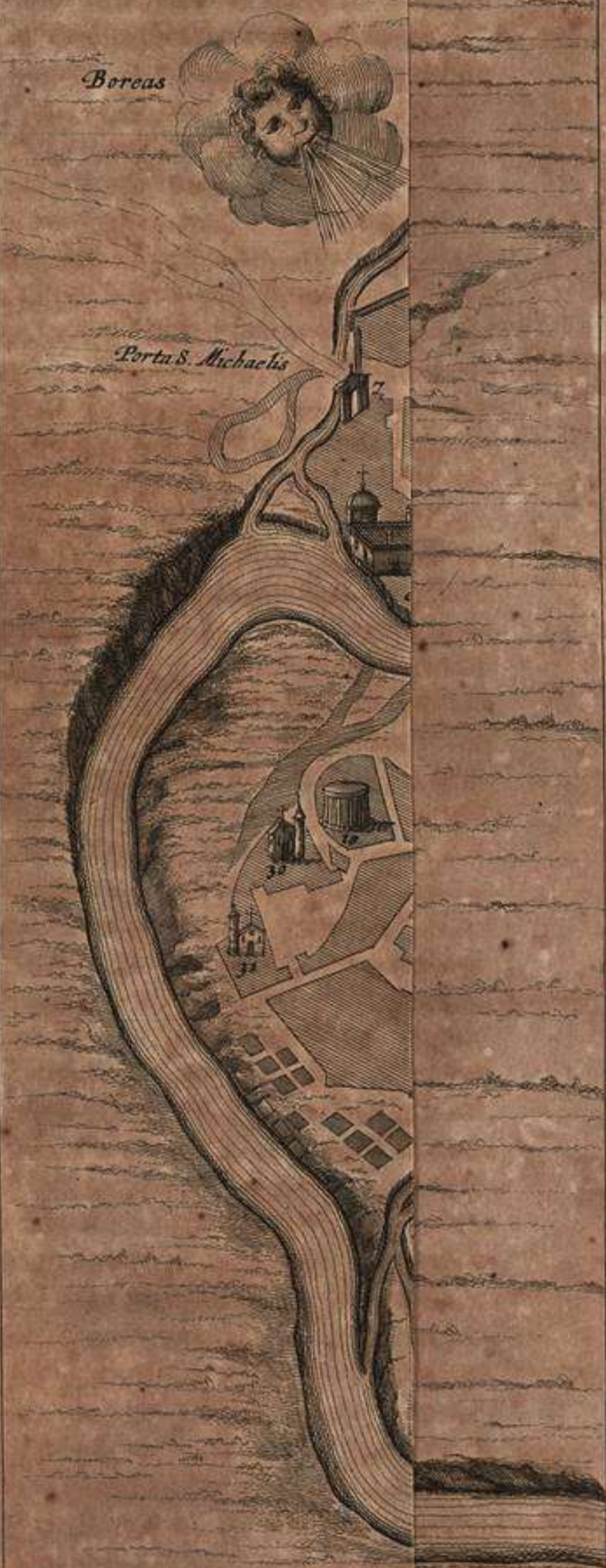
CIVITATIS

NOTABILIORA QUAE IN HAC DELINEATIONE CONTINENTUR.

1. Anio Fluvius .
2. Civitatis mœnia .
3. Porta S. Ioannis .
4. Turres quatuor ad custodiam .
8. Ecclesia S. Mariae de Pötz & Hospit.^{le}
9. Baratrum, s. Inferi uocatum la Cascata .
10. Domus Sybillæ Tyburtinæ .
11. Pons S. Mariae .
12. Ecclesia S. Mariae .
13. Ecclesia S. Pauli .
14. Ecclesia Catredialis S. Laurenty
cum palatio Episcopi .
15. Ecclesia S. Mariae de Carmine .
16. Ecclesia S. Siluestri .
17. Ecclesia S. Petri .
18. Ecclesia S. Annuntiatæ & Hospitale .
19. Ecclesia S. Francisci .
20. Eccle.^a Nominis Iesu. & S. Symphorose
sive Coll. Soc. Iesu .
21. Ecclesia S. Blasii .
22. Ecclesia S. Andreae .
22. Ecclesia S. Leonardi .
23. Domus Aestensium Familiae .
24. Domus Cæsariæ Familiae .
25. Aqueductus ex Anienis aqua .
26. Fontes ex aqua Reuellesia .
27. Ecclesia S. Mariae Angelorum .
28. Ecclesia S. Ioannis & Hospitale .
29. Ecclesia S. Valery .
30. Ecclesia S. Georgi .
31. Monasterium S. Claræ .
32. Monasterium S. Helisabettæ .
33. Palatium Magistratus .
34. Horti Estenses .
35. Villæ Mœcenatis rudera .

Boreas

Porta S. Michaelis

CIVITATIS TYBURIS DELINEATIO.

NOTABILIORA QUAE IN HAC
DELINEATIONE CONTINENTUR.

1. Anio Fluvius.
2. Civitatis mœnia.
3. Porta S. Joannis.
4. Turres quatuor ad custo diam.
8. Ecclesia S. Mariae de Pôte & Hospit.
9. Baratrium, s. Inferi vocatum la Cascata.
10. Domus Sybille Tyburinae.
11. Pons S. Mariae.
12. Ecclesia S. Mariae.
13. Ecclesia S. Pauli.
14. Ecclesia Catr. & dala S. Laurenti
cum palatio Episcopi.
15. Ecclesia S. Mariae de Carmine.
16. Ecclesia S. Silvestri.
17. Ecclesia S. Petri.
18. Ecclesia S. Anthoni & Hospitale.
19. Ecclesia S. Francisci.
20. Eccle. Nomina Jesu. & S. Sympharose
sive Coll. Soc. Jesu.
21. Ecclesia S. Blasii.
22. Ecclesia S. Andree.
22. Ecclesia S. Leonardi.
23. Domus Astenfium Familie.
24. Domus Cæsum Familie.
25. Aqua ductus ex Anionis aqua.
26. Fontes ex aqua Reuelfosa.
27. Ecclesia S. Mariae Anglorum.
28. Ecclesia S. Joannis & Hospitale.
29. Ecclesia S. Valery.
30. Ecclesia S. Georgi.
31. Monasterium S. Clarae.
32. Monasterium S. Helzabette.
33. Palatium Magistratus.
34. Horti Estenses.
35. Villa Mecenate rudera.

LATII PRISCI

LIBER III,

De Antiquitate TYBURTINÆ URBIS,
& summa veteris magnificentiæ, quæ in
villarum ruderibus adhuc in toto Ter-
ritorio deteguntur, varietate,
& multitudine.

P R Æ F A T I O.

Nter cæteras Prisci Latii urbes, quas multorum anno-
rum curriculis, summo studio explorare contendi, nullam
certè, in qua tot ac tanta veteris magnificentiæ indicia
spectanda se offerunt, quàm in Urbe Tyburtina, me
offendisse fateor, ut proindè eam paulò amplius diffusius-
que, quàm cæteras, hoc loco describendam censuerim. Sive
enim ejus antiquitatem, quàm Romam conditam 461 annis, Dionysio
teste superat; sive loci ad relaxandos animos potentium à seculo virorum
spectemus, reperiemus, nullum ferè ex Regibus, Consulibus, Cesaribusque
Romanis fuisse, qui non, si quandoque ab ingentium curarum sollicitudi-
nibus, negotiorumque Imperii mole, diverticula quærerent, illa Tybure,
veluti in opportuno loco, & amœnitate conferto constitueret. Sed ut rei
veritas luculentius pateat, de singulis ordine, ab ejusdem primævæ origine,
usque ad ultima præsentis seculi tempora dicemus. Valete Tyburtini &
plaudite.

P A R S

P A R S I,

CAPUT I,

De Origine Urbis Tyburtinæ.

Onstat teste *Dionysio Halicarnasseo*, Gentem ἀρχθονα, παλαιώτατον, id est, primævos post diluvium homines *Priscum Latium* incoluisse, quos nos *Ianigenas*, Græci Scriptores, *Sicanos* appellant, corrupto utique ex lingua Chaldaica, qua prisci mortalium homines post diluvium, dum in varias mundi oras, ad novas colonias fundandas dispersi, adhuc utebantur, derivato vocabulo. Siquidem *Se-gani*, à quo *Sicani* vox non multum abludit, in *Chaldeo* idem est, ac populorum Ductores, uti in operis hujus principio, & *Hetruria* nostra quam amplissimè deduximus. Hi *Sicani* in *Latium* prisco post multiplices viarum errores, in *Tyburtino colle*, sive aquarum abundantia, sive uberrimi agri fertilitate alleciti, oppido, quod *Sicilium* vocabant, exstructo constitierunt. Ita *Dionys.* παρ' οἷς ἐπὶ καὶ εἰς τὸδε χρόνον μέρθ πὲρ πόλεθ ὀνομάζεται Σικελίων. Et quod oppidum hodiè *Siciliano* dicitur, pariter ab iis conditum fuisse, complures Authores haud incongruè conjecturà asserunt. Hi *Sicani* itaque in pace & tranquillitate bonis terræ fruentes, derepentè à *Pelasgis*, qui unà cum *Aboriginibus* in *Reatino Agro* recens ex *Grecia* profugis sedem suam constituerant, violentia armorum invasi, paucis exceptis, toto *Latium* cedere coacti, in *Trinacriam*, quæ postea ab iis *Sicania* dicta fuit, sese contulerunt. De quibus quia in prima hujus operis parte uberius disseruimus, eo Lectorem remitto.

Sicanorum
Erymon
Hebræum.

Sicilium.

Trinacria.

Novæ po-
pulorum
Coloniæ.

Haud multò post alia *Græcorum* classis in eam *Italiae* partem appulit, uti *Dionysius* ait, sexaginta ferè annis ante bellum *Trojanum*, profecta à

Pallantio Urbe *Arcadiæ*. Eam *Coloniæ* deduxit *Euander*, *Mercurii* & *Themidis*, quam & *Romani* *Carmentam* vocabant, filius: classem ducebat *Catillus Amphiarai* filius. Hi ex *Ionii Maris* portu, ad quem appulerant, per longas viarum ambages, tandem in *Latium*, ad collem, quem à *Pallantio* *Arcadiæ* urbe, *Pallantium*, *Latini* postea *Palatinum montem*, prima *Romanæ Urbis* incunabula, dixerunt, constitierunt. Hinc *Catillus* castra sua movens, ad 16 lapidem versus montem, ibidem cum *Aboriginibus*, & paucis *Sicanorum* reliquiis degens, tres filios procreavit, *Tyburtum*, *Catillum*, & *Coracem*, qui congruam ætatem nacti unà ibidem civitatem condidere, quam à majoris fratris nomine *Tyburto*, *Tyburtum* nominarunt. *Corax* verò & *Catillus* relictâ curâ civitatis conditæ, aliis intenti, *Coram* in *Volscorum* Regione condidit; ita *Solinus* c. 8. *Tybur* *Catillus* condidit præfectus *Classis* *Euandreae*; *Catillus* enim *Amphiarai* filius, post prodigiosum patris apud *Thebas* interitum, *Oeclei avi* jussu tres liberos in *Italia* procreavit, *Tyburtum*, *Coram*, *Catillum*, qui depulsis ex oppido *Siciliæ* veteribus *Sicanis* à nomine *Tyburti* fratris natu maximi urbem vocarunt. Contigerunt hæc triginta annis post adventum *Catilli Majoris* in *Latium* cum *Evandro*, totidemque annis ante *Ilii* excidium, quemadmodum ex prædictis patet. *Tybur* igitur nomen suum obtinuit 460 annis, sive quod idem est, 17 ætatibus ante bellum *Trojanum*, dando singulis ætatibus, juxta mentem *Dionysii* 27 annos. Nam *Catillum* in *Latium* venisse 60 ann. ante bellum *Trojanum*, supra ostendimus: *Roma* verò condita post *Ilium* expugnatum 432 annos computat; teste *Dionysio*. Post *Ilium* captum 432 annos *Albani*.

Tyburti
conditoris.

Tyburti
Antiquit
Chronolo-
gice ostenditur.

*Albani Romuli & Remi ductu coloni-
niam miserunt Romam anno 1 Olymp.
7. A Troje verò excidio usque ad 1
Olymp. numerantur 406 anni, qui-
bus juncti 30, qui à 1 Olympiade ad
7 usque effluerunt, idem annorum
spatium prodit 437. hisce si junxeris 60
annos ante Troje expugnationem, ha-
bebis summam annorum 467 ante
foundationem Romæ, quo hæc facta
sunt, anno videlicet 3736 post Crea-
tionem Mundi, qui incidit in annos
Iairi Judicis de Tribu Manasse, juxta
Eusebii computum, & ann. 1213 ante
Christum. Verùm ut hic annorum com-
putus, qui mirum in modum inter Au-
thores discrepat, decidatur; sciendum
est, varias ex Græcia in Italiam fuisse ex-
peditiones, quæ tamen omnes ab uno
Pelafgo originem suam trahunt, quem
& ego alium non fuisse dico, quàm ex
Phalec Hebrî filio, cujus copiosa pro-
genies post turris linguarumque confu-
sionem in vicinam Peninsulam, quam
posterî Peloponnesum appellarunt, novas
fundatura colonias, penetravit, in qua
ex dicta Phaleci progenie, Pelafgus no-
men proavi sui retinens Phalagicam
fundavit gentem; hoc pacto, quo Dio-
nysius refert, phelafgus primus Pelopon-*

*nesi Dux & habitator, filium habuit no-
mine Lycæonem, & hic duos filios, quo-
rum prior & natu major Nyctrinus pa-
ternum imperium administravit; alter
nomine Oenotros relicto fratri imperio
primus in Italiam expeditionem movit,
undè & ab eo Oenotria dicta fuit. Post
centum circiter & 86 annos Pelafgi ex
Peloponneso pulsî in Thessaliam &
Hæmoniam concesserunt, ibidemque per
quinque etates commorati per Lelegas de-
nuò abacti, expeditione in Italiam mota
primum ad ostium Padi constiterunt; de-
indè iter suum, quo eos fortuna ferebat,
prosecuti, per Umbros in Reatinum A-
grum concesserunt, ubi Aboriginibus,
qui & ipsi à Janigenis orti, se conjun-
gentes, unanimi conspiratione Siculos,
quos & Sicanos appellant, qui toti Sabi-
norum & Latio ultra citraque Anie-
nem dominabantur, adorti eos sedibus
suis pulsos exulare cœgerunt. Hisce igitur
postea in secunda expeditione Græco-
rum Arcadica Catillus, recens ex Græ-
cia Evandreæ Classis præfectus, se con-
jungens, ibidem tres filios genuit, Tybur-
tum, Coracem, & Catillum, qui novam
in colle ad Anienem civitatem condide-
rant, eandem à majori natu fratre Ty-
burte appellant.*

*Vicissim-
dines quæ
subviti Itæ-
lia à novis
novisque
semper co-
lonis.*

*Autborum
discrepa-
ntia.*

*Græcorum
expeditio-
nis in Ita-
liam.*

*Colonia à
Phalec
Hebrî filio
dicta.*

C A P U T II,

De Catilli Domus origine.

REx Thebarum Lajus Regni
felicitate gaudens, dum libe-
ros non haberet, eorundem
percitus desiderio, Oracu-
lum consuluit, quod respondit, melius
esse, ipsum liberos non habere. Acci-
dit tamen, ut postea Lajo nasceretur
filius, qui, uti dixerat Oraculum, veri-
tus sinistram filii sortem, eum perfora-
tis pedibus expositum Campis ad inte-
ritum relinquebat; innocentis tamen
pueri commiseratione tactus, cum ex
Campis ablatum scemina cuiquam Po-
lybiæ enutriendum commisit, quæ eum
à foratis pedibus Oedipum nominabat.

Post complures itaque annos Lajus
ingenti concitabatur desiderio cogno-
scendi, quid de filio ageretur: eodem
ardebat desiderio Oedipus jam adultior
factus, ut quid de Lajo patre gereretur,
intelligeret. Undè uterque utrique i-
gnotus, Lajus pater de filii Oedipi, hic de
patris Laji statu consulturus Oraculum,
itineri se accingit. Accidit autem, ut
inter angiportum montis sibi invicem
obvii, dum neuter alteri cedere vellet,
exortâ rixâ, ubi ad arma perventum est,
infelix Lajus proprii filii manu truci-
datus oecubuerit, Regno sine successo-
re relicto. Habebat Rex Lajus uxorem

*Laji Oedi-
pique hi-
storia.*

R Iocastam

*Oedipus
Laji
filius.*

Sphynx
Ænigma-
tica.

Oedipi fa-
milia sce-
leribus in-
nata.

Etheoclis
& Polini-
cis historia.

Amphiarai
historia.

Iocastam nomine, *Oedipi* matrem, quæ cum audisset, *Oedipum* quendam *Ænigma* perarduum à *Sphynge* sibi propositum miro successu solvisse, adeoque complures viatores à morte, quam *Sphynx* *Ænigmata* à se proposita non soluturis intentabat, liberasse; *Oedipum*, in tanti beneficii recognitionem, matrimonio sibi connexuit; nescio *Oedipo* *Iocastam* matrem suam esse, nesciã *Iocastã* *Oedipum* filium suum esse. Cognita tandem ex variis casibus sanguinis affinitate, adeò *Oedipum* suscepti matrimonii puduit, ut renunciato humani generis consortio, voluntario sese exilio, relicto *Etheocli*, & *Polynici*, filiis suis, ex *Iocasta* procreatis, jam adultis, regno damnarit. *Etheocles* inito inter fratres pacto, ut annua regnatione peracta alter succederet, *Regni Thebani* gubernacula adiit. Sed cum anno jam elapso, dulci regnandi veneno illectus, cedere nollet; *Adrastus* Rex *Argi*, de injuria *Polynici* genero suo in pacti violatione commissa certior factus, ira succensus, *Etheocli* bellum movet, selectis in hunc finem *Hippomedonte* & *Parthenopæo* ducibus fortissimis. Sed enim cū videret, sine *Amphiarao*, sanguinis affinitate conjuncto, acceptum molimen desideratum successum fortiri non posse, illum ad consortium belli invitavit. Hic ab oraculo, (*Thebas ne adiret, in ea verò enim sibi moriendum esse*) monitus, sese clandestinã fugã subduxit, nemine præter *Eriphylum* uxorem *Amphiarai*, & Sororem *Adrasti*, ubinam locorum esset, conscio. *Eriphyle* uxor *Polynici*, oblata sibi ab *Argia*, filia *Adrasti*, aureã catenã evicta, latebras *Amphiarai* mariti sui detexit, & mox ad belli *Thebani* molem suã autoritate sustinendam, quã precibus, quã minis adactus, aureo curru insidens, dum fortissimè pugnaret, en horrendum dictu, fatiscente terra, vasta voragine unã cum curru absorptus nunquam comparuit, interfectis in eodem bello *Etheocle* & *Polynice*, cæterisque Principibus confederatis. Habebat *Amphiarai* duos filios,

Alcmaeonem, & *Catillum*. Ille *Apollinis* consilio supremum adeptus *Argivorum* dominium, tanto *Thebas* impetu, tanta armatæ manus violentia invasit, ut tandem omnibus devictis trucidatisque, ingenti quoque prædã spoliisque onustus, eam in ultimam exterminii ruinam deduxerit, *Eriphylum* quoque matrem suam, eò quod *Amphiarai* in latebris absconditum detexisset, in commissi sceleris vindictam, tanquam unicam mortis inauditæ causam, nullã maternorum viscerum commiseratione commotus, è medio sustulit. Tandem & ipse *Alcmaeon*, sive æstuantis vehementius ex furore cerebri inflammatione, sive ex impiè patrati matricidii immanitate perturbatus, in amentiam lapsus, miserabili fine vitam suam conclusit. *Oecleus* itaque *Amphiarai* filium terræ absorptum voragine, *Eriphylum* nurum suam à proprio filio confectam; *Alcmaeonem* matricidam, nepotem mente insuper captum, universæ domus suæ stirpem, novercantis fortunæ inclementia penitus destructam, *Catillum* natu minorem *Amphiarai* filium solemnii sacrificio Diis consecratum voto quoque, de patria oppidò iis infortunata relinquenda, obtrinxit: undè postea hoc pacto consecrati, nomen apud posteros meruere, sacre juventutis, uti rectè *Dionysius*: ἱερά τις αὐτῆ νεότης καὶ ὁσιωθεῖσα θεοῖς, κατὰ τὸν Πηχέειον νόμον ὑπὸ τῶ πατέρων ἀποσαλιῶσαι λέγεται, οἰκήσασα τὴν ἀπὸ τῆ δαίμωνος σφίσι δοθῆσοι δῶν. (Hi fuerunt quedam Diis sacra Juventus patrio ritu à parentibus missa ad incolendas, quas fortuna datura erat, sedes. *Catillus* itaque *Amphiarai* filius *Oeclei* avi jussu, uti *Solinus* ait, post prodigiosum patris apud *Thebas* interitum, cum omni scetu, ver sacrum missus, relictis omnibus fortunæ patriæ bonis, sese *Evandro Mercurii* filio junxit, qui ob civilium in *Arcadia* seditionum exortos turbines, comparata valida classe averfans patriam ad alias

Continuata
scelerum
series in
Oedipi
familia.

Oeclei
historia.

Coloniarum
origo.

Thebanorum
expeditio.

alias colonias detegendas jam in pro-
cinctu erat; qui & *Catillum* ætate floren-
tem insigni corporis robore & haud
dispari animi magnitudine præditum,
jam abiturientis classis præfectum
constituit. *μὲν δὲ πολὺν χρόνον στόλος*
ἄλλο ἐμλιωκὸς εἰς ταῦτα τὰ χωρία
τῆς Ἰταλίας κατέγεται, ἐξηκοστῶ
μάλις αἴτει πρῶτον τῆς Τρωϊκῶν,
ὡς αὐτὶ Ῥωμαῖοι λέγουσιν, ἐκ Παλαν-

τῆς πόλεως Ἀρκαδικῆς ἀναστὰς. ἠγεῖτο
δὲ τῆς ἀποικίας Ἐβανδρὸς ὁ Ἐρμῆ ἑρμό-
μυροῦ. Haud multo post alia classis
Græcorum in eam Italiæ partem appulit,
60 ferme annis ante bellum Trojanum,
ut ipsi Romani tradunt, profecta à
Pallantio urbe Arcadiæ. Eam colo-
niam deduxit Evander filius Mercurii.
Classis verò Evandreæ, Solino teste, præ-
fectus erat Catillus.

Græco-
rum in Ita-
liam ad-
ventum.

C A P U T III,

*De Evandri colonia in Aboriginum Terram, quod Latium
dicebatur, deducta, & inde per Catillum in
Tyburtinum Collem.*

Saturnia
Etymon.

N prima hujus Libri parte
ostensum fuit, uti & in no-
stra *Hetruria*, *Ianum* primum
Latii possessorem, postmo-
dum *Saturnum* *Iovis* fugientem infidias,
advenam hospitio excepisse; qui defun-
cto *Iano* successor Regni, ob ingentia
in humanum genus præstita merita, in
Deorum numerum relatus, *Latium Sa-*
turniam Terram dici voluit; de qua cer-
tiores facti *Pelasgi*, illuc cum valida ex-
peditione, ubi tantorum bonorum
abundantia foret, Oraculi monitu,
concesserunt, quod hujusmodi fuit:

Στείγετε μαϊόμενοι Σικελῶν Σα-
τρυνίαν αἴαν,

Ἡ δ' Ἀβοειγρέων κοτύλλω, ἐναῖσος
ὀχέεται.

Οἷς ἀναμιχθέντες δεκάτῳ ἐκ-
πέμψατε Φοῖβω.

Καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ
πέμπετε Φῶτα.

Pergite querentes Siculûm Saturnia
rura,

Atque Aboriginiam Cotylen, ubi se
insula veclat.

Queis misti, decimas Clario transmitti-
te Phœbo,

Et Diti capita, & transmittite lumina
Patri.

Pelasgi itaque in Agrum Reatinum

appulsi, cum *Aboriginibus*, unitis viri-
bus opibusque, *Siculos* in *Saturnia Ter-*
ra, quod & *Latium* dicebatur, domi-
nantes adorti expulerunt. Interim
Evandro ad montem *Palatinum*, rerum
magnarum curæ intento, *Catillus* ad vi-
cinum *Aboriginum collem* excurrens,
amœnitate loci allectus, unâ cum pau-
cis *Siculis* ibidem superstitionibus commu-
ni vita vivens, exiguum primò vicum
in ampliorem formam extendit, quem
postea filii *Tyburtus*, *Corax*, *Catillus* in
eam, quam jam describemus urbem
exstruxerunt, à majoris natu filio *Ty-*
burte nomine illi imposito. ita *Virg.*
Æn. 7.

Tum gemini fratres Tyburtia mœnia
linquunt,

Fratris Tyburti dictam cognomine
gentem,

Catillusque, acerque Corax, Argiva
juventus.

Summo & peculiari cultu *Ianus* sub iis-
dem temporibus colebatur tum in *Sa-*
binorum, *Aboriginum* unâ cum *Pelasgis*
communi regione, tum potissimum
in *Latio*, quæ *Saturnia Terra* tunc tem-
poris dicebatur. Nam uti *Trogi Epi-*
tomator Justinus l. 43. *Italiæ*, inquit,
Cultores primi Aborigenes fuere, quorum
Rex Saturnus tantæ justitiæ fuisse tradi-
tur, ut neque sub ipso servierit quisquam,
neque

niti in Ita-
liam ap-
pulsi.

Evandri ac
Catilli mo-
limina.

Saturnia
Secula.

Pelasgi
Oraculi mo-

neque quicquam privatae rei habuerit, sed omnia communia & indivisa omnibus fuerint, veluti unum omnibus patrimonium esset; ob cuius exempli memoriam cautum est, ut Saturnalibus, exaequato omnium jure, passim in convivis servi cum Dominis recumbant. Itaque Italia à Regis nomine Saturnia appellata est, & mons, in quo habitabat Saturnus, in quo nunc veluti à Iove pulso sedibus suis Saturno, Capitolium est. Et confirmat dicta Herodianus l. i. Νέε μὲν ἔταρ σέβασι τῶ ἐορῆλω Ρωμαῖοι εἰς θεὸν ἀρχαιότατον τῆ Ἰταλίας Ἰπιχώριον ἀναφέρουσι. Φασὶ γὰρ αὐτὸ καὶ Κρόνον ὑπὸ Διὸς ἐκβληθέντα τῆ ἀρχῆς κατελθόντα εἰς γῆν Ἰταλίαν ἔξενον. Anno ineunte diem Romani festum agunt ad vetustissimum Italiae Deum referentes, cuius etiam Saturnum ipsum, quum à Iove filio regno pulsus in terram descendisset, fuisse hospitem praedicant. Antiquissimum Deorum Ianum fuisse, à quo, Macrobio teste, Saturnus exceptus, unà summā concordia regnarunt, ac vicina oppida communi opera condiderunt, Marone asserente:

Janiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.

Et illud quoque in promptu est, quod posteri duos eis continuos menses dicarint, ut December Sacrum Saturni, Ianuarius alterius vocabulum possideret;

unde & festa originem suam habuerunt, quae Saturnalia nominavit Macrobius. Regni ejus tempora felicissima feruntur, cum propter rerum copiam, tum etiam, quod nondum quisquam servitio & libertate discriminabatur. Saturnus itaque ob ingentia in humanum genus collata beneficia, ubique per terram Saturniam, tum potissimum Tybure à Delubrum Saturni opulentum. Catillo templo ei dicato per universum Latium celeberrimo, quod usque ad posteros etiam Romanos summa semper in veneratione fuit habitum, in quo & Thesauros repositos fuisse, tradit Appianus Civil. bell. c. v. Καίσαρ δὲ ἐν τῶν ἱερῶν ἐδανείζετο τὰ χεῖματα ἀπὸ τε Ρώμης ἐκ τῆ Καπιτωλίου, καὶ ἀπὸ Ἀντίης, καὶ Λανυβίου, καὶ Νέμους, καὶ Τίβουρου, ἐν αἷς μ. πόλεσι, καὶ ὡς παλαιῶς, ἔτως καὶ νῦν εἰσὶ θεσάυροι ἱερῶν ἀψήλεις. Caesar è fanis pecunias mutuò accipiebat, nempe à Capitolio Romæ, ab Antio, Lanuvio, Nemore, Tybure, in quibus civitatibus uti olim, ita nunc quoque sunt thesauri grandes sacrarum pecuniarum. Imò id ipsum fat superque attestatur inscriptio, quam ex erudito Francisco Martio depromptimus; & dicitur etiamnum legi in abaco quodam marmoreo, qui hodiè spectatur in Ecclesia Sⁿⁱ Angeli extra urbem vulgò in Piaula, hujus tenoris:

H. V. V. S.

C. JULIUS C. F.

P. AL. RUFUS

TRIBUNVS MILITVM BIS

FANI CURATOR

V. Q.

AB ÆRARIO SATVRNI.

Vbinam verò hoc Saturni Delubrum fuerit, incertum est. Nonnulli putant ex Scriptoribus Tyburtinis, priscis Aborigenum temporibus, eodem in loco, in quo postmodum Herculis Templum fuit ædificatum, vel saltem ei proximum Saturni templum constituisse. Unde accidit, ut cum tempore Delubrum hoc Saturni cum Herculis Authores

confuderint. Quicquid sit, istiusmodi Saturni Templum, prout priscorum temporum consuetudo ferebat, ædem fuisse, rudi, uti dici solet, Minerva primò exstructam, verisimile est, quæ & longo annorum spatio labefactata, Herculeo Templo, eo in loco exstruendo occasionem præbuerit. Restat modò, ut celebris Herculis Tyburtini

Tyburtni Templi originem exponamus.

Evander à Carmenta matre, de Apotheosi Herculi procuranda oraculo edocta, instructus, matris instinctibus obsecundans, cum jam dudum desiderio Herculem cognoscendi flagraret, intellexit tandem, illum ex Hesperia quantocyus in Latium appulsurum: quod cum paulò post accidisset, eundem fatidico matris instinctu jam multò ante monitum summis honoribus in Palanteo monte excepisse, Author est Eustathius Dionysii commentator. Εὐάνδρῃ τὸν Ἡρακλέα ξενίσαντ' ἀπὸ τῶν τῆς Τηγερόνθ' ἐπανίοντα. Imò juvenicum ei primò ab Evandro dicatum Dionysius asserit; primusque aras, Servio teste, per universum Latium ceteros exstruere suo exemplo compulit; qui deindè recens Hercules ab Evandro institutus cultus Catillum movit, ut & Tybure Saturni cultum quò poterat studio promoveret. Vnde & sumptuosissimum Templum ejus honori consecratum posteri ejus exstruxerunt, eo in loco, in quo hodiè eximium S^{ti} Laurentii Templum Cathedrale, à Julio S. R. E. Cardinale, Episcopo Tyburtno, à fundamentis exstructum cernitur. Fuisse autem amplis superbisque porticibus, quas columnæ vastæ ex va-

rio marmore sustentabant, quam excultissimum ex eorum reliquiis patet; intra quas Augustum Cesarem non de dignatum, sæpe numero jus dicere, Suetonius in ejus vita commemorat. imò ex villa Mæcenatis, quâ Augustus Tybure quandoque rusticaturus utebatur, per oblongam porticum, cujus etiamnum vestigia extant, in dictum Hercules templum adibus dabatur. Hoc Templum circumdabant diversæ fabricæ domusque, partim in habitationem ministrorum, partim in supellectilis sacræ custodiam destinatæ; ibidem quoque ærarium illud, in quo pecuniarius thesaurus in usum publicum conservabatur, de quo Appianus jam supra citatus. Bibliothecam quoque Templi porticibus junctam Aulus Gellius l. 19, c. 5, tradit: Promit, inquit, è Bibliotheca Tyburtni, quæ tunc in Hercules Templo satis commodè instructa libris erat. Fuisse autem hujusmodi Templum eodem in loco exstructum, in quo modò Templum S^{ti} Laurentii Martyris exstat, docent inscriptiones, quas eruditus Franciscus Martius in sua Tyburtna Historia, dum fundamenta jacerent, inventas fuisse, marmoreis abacis insculptas, tradit. & sunt sequentes:

I.
CALVINIÆ
M. SILLANI FIL.
DELICIO
JUNIÆ S. P. F.
TYRANNIDI
VXORI OPTIMÆ
C. ALBIVS LIVILLÆ
L. TYMELVS
HERC.
AVGVST.

II.
D. M.
P. RVSTICELLIVS.
SALTATOR
HERC. VICT. M.

III.
HERCVLI SAXANO
SACRVM
SER. SVLPITIVS
TROPHIMVS ÆDEM
ZOTHECAM CVLINAM

R 3

PECVNIA

PECUNIA SUA
A SOLO RESTITVIT.
IDEMQVE
DEDICAVIT. K.
DECEMBRIS. L. TVRPILIO
DEXTRO M.
MAECIO RVFO COS.
EVTICIVS
SER.
PERAGENDVM CVRAVIT.

Tybur
Hercu-
leum.

Undè & Tybur vel ab antiquissimis temporibus *Herculeum* dictum fuit, juxta illud Virg.

Herculeasque vides antiqui Tyburis arces,

Fauni cul-
tus Ty-
burti.

Amphiaræis regnata nepotibus arva. Sed & Fauni cultum, quem Evander Arcadum more, instituerat, in Territorio Tyburtino summè viguisse semper, non procul à Lacu sulphureo, quem & Albunum vocabant, unà cum sylva & fonte sacro, quæ Lacui adjacebat, juxta illud Virgilii:

At Rex (scilicet Latinus) sollicitus monstris, Oracula Fauni

Fatidici genitoris adit, lucosque sub alta

Consulit Albunea, nemorum quæ maxima sacro

Fonte sonat, sevamque exhalat opaca mephitim.

Qui locus tanta in veneratione fuit habitus, ut non esset, qui ex toto Latium non ad illum consulendi Oraculi causa in necessitatibus constitutus (qui cœcæ gentilitatis Satanicæ calliditatis technis seductæ error erat) concurreret. Nam ut Maro canit:

Hinc Italæ gentes, omnisque Oenotria tellus

In dubiis responsa petunt.

Erat autem Dionysio teste, spelunca sub tumulo magna, denso querceto contacta, & sub petris profundi fonticuli, solumque rupibus contiguum nemorosum, & frequentibus procerisque opacum arboribus, ibi ara dicata Deo more patrio sacrum faciebant. & ad hoc Oraculum Latinum Regem Aboriginum, Fauni & Martis filius, dum de filia sua Lavinia Turno Rutulorum Regi in matrimonium locanda deliberaret, concurrisset, Virgilius narrat, cui & Oraculū hisce verbis respondisse fertur:

Ne pète connubiis natam sociare Latinis

O mea progenies; thalamis neu crede paratis.

Externi veniunt generi, qui sanguine nostrum

Nomen in astra ferent, quorumque à stirpe nepotes

Omnia sub pedibus, quæ sol utrumque recurrens

Aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.

CAPUT IV,

De Æneæ in Latium adventu.

Æneæ in
Italiam
adventu.

Latinus itaque Aboriginum Rex monitu Oraculi perculsus, à matrimonio filia, quam Turno despondere constituerat, destitit. Interea temporis Æneas Anchisæ filius unà cum classe

maritima post Trojanum excidium profugus, ad littus Laurentinum appulit. Aborigenes novitate tam improvise exterorum appulsus perterriti ad arma concurrerunt. Æneas uti vir erat prudens & facundus, ita post concessum ad

ad *Latinorum* Regem aditum tam aptè, ac tantâ verborum energiâ locutus est, ut Rex non solum exterorum, qui tot laboribus sese ad sedem firmandam exposuerant, commiseratione tangeretur, sed & insuper tantâ fretus prudentiâ viri, cum unâ secum in unionem bellicue molem, contra *Rutulorum* violentiam, agitaram assumpsit, datâ quoque ei juxta oraculi monitum *Lavinia* filia sua in uxorem. *Latini*, Regem repudiato *Turno* cum *Aenea*, extraneo & incognito viro, affinitatem per desponsatam ei filiam contraxisse, ægrè ferentes, unanimi conspiratione bellum contra *Aeneam* moverunt, *Tybure* ex noviter à se exstructa urbe magna militum còpia impigrè concurrente, prout *Virgil.* canit.

*Quinque adeo magnæ positis incudibus
urbes*

*Telamòvent, Atina potens, Tiburque
superbum.*

*Corax & Catillus
belli duces
contra
Aeneam.* Copias ducebant in belli molè *Tyburti* fratres *Corax* & *Catillus*, viri fortissimi, à *Turno* contra confederatos cum *Latinorum* Rege *Trojanos* evocati. *Virgil.*

*Tum gemini fratres Tyburtia mœnia
linquunt,*

*Fratris Tyburti dictam cognomine
gentem*

*Catillusque, acerque Corax, Argiva
juventus.*

Existimatione de horum *Tyburtinorum* fratrum fortitudine minimè defraudatus *Turnus*, dum accenso jam militum furiis bello,

Catillus Jollam,

*Ingentemque animis, ingentem corpore
& armis*

Dejicit Hermonium.

Gigantem, inquam, in quo solo *Latini* exercitus robur & nervus positus videbatur, & haud dubiè *Rutulorum* mediantibus *Tyburtinis* desideratâ victoriâ potiti fuissent, si morte *Turni* & *Latini* Regis faulrix victoriæ fors in favorem *Trojanorum* non cecidisset; undè & *Tyburcini* unâ cum 30 *Latii* populis, Duce & Rege *Aenea*, *Trojanorum* sub-

jugabantur imperio. Atque ab hoc tempore Regum *Albanorum*, quod Regum Albanorum inchoatum imperium. semper ex *Latinis* & *Trojanis*, teste *Dionysio* commixtum fuit, inchoatum fuit imperium. Et primò quidem post mortem *Latini Aeneas* regnavit annos tres, qui in *flumine Numico* submersus, dum non comparuisset amplius, à suis inter Deos indigetes relatus fuit. Hoc eodem tempore *Tyburtus* rerum gestarum gloria celebris ultimum vitæ terminum clausit, à suis luco & fonte ejusdem honori consecratis inter divos adnumeratus. Id *Horatius* innuere videtur l. 1, Ode. 7, his verbis:

Et præceps Anio, & Tyburti Lucus.

Ascanius, *Aeneæ* filius, Regni heres, postquam regnasset 30 annos, fundato Ascanius Lavinii fundator. jam *Lavinio*, exstructionis *Albæ Longæ* initium fecit: & quoniam hujus *Albani* Imperii Reges, jam in præcedentibus exposuimus, hic eos repetere supervacaneum duxi. Sufficit, ex hisce *Romulum* & *Remum Romanæ* urbis fundatores produisse. Non dicam hic de *Clullio Rege Albanorum*, qui tantum *Romanæ* Albanorum cum Romanis hostilis. potentiae incrementum agrè ferens, bellum contra *Tullum Hostilium*, tertium *Romanorum* Regem, dum indiceret, in ipsius operis auspicio morte sublatus, *Metio Suffetio* molimen oceptum in executionem deducendum reliquit. Hic ad terminandum bellum cum *Romanis*, pactis hujusmodi conditionibus cum *Tullo Hostilio* Rege, ut tres fratres *Curiatii Albani*, & totidem tres *Horatii* fratres *Romani* inter se de imperii Curiatorum ac Horatorum pugna. summa decertarent, ut qui ex alterutra parte victores forent, alterutrius partis cederent imperio. Victis tandem ad *Clæliam* fossam *Curiatis Albanis*, victoria restitit apud *Romanos*, ex tribus fratribus *Horatis* uno superstite. *Metius Suffetius*, successor *Clullii* Regis *Albani*, minimè tolerandum existimans *Romanorum* supra *Albanos* ex victoria obtentum dominium, clandestinis intentat artibus denuò bellum contra *Romanos* instaurare, adscitis in hunc finem

Metii Suf-
fecii crude-
lis mors.

finem *Latinorum* viribus, potissimum *Fidenatium*; sed detecta *Metii* contra initi pacti conditiones impostura, *Tullus* primò *Albam Longam Latinorum* Metropolim funditus everti, *Metium* verò equis infelici sorte discerpi iussit. Atque hoc pacto *Albanorum* Re-

gnum post quingentos ferè annos, quibus inconcussum steterat, eversum, *Romanorum* dominio accessit, unà cum 30 populis *Latii*, quorum singuli libertate sua fruente per modum reipublicæ se gubernabant.

CAPUT V,

De variis Revolutionibus Tyburtinæ urbis sub Regibus & Republica Romana.

Tullus in
reliquos
omnes La-
tinos imperium
præ-
tendit.

Post destructam *Albam Latinorumque Imperium* Rex *Tullus* ad 30 *Latii* populos confœderatos, quos inter non immeritò *Tyburtini* haud infimum locum tenebant, suos mittens Legatos, postulabat, ut imperata facerent, quod nimirum ad victores *Romanos* cum aliis *Albanorum* rebus transfisset etiam *Latine gentis imperium*; quibus tamen à nulla civitate privatim responsum fuit, sed indicto in *Ferentina* sacra sylvâ *Latine gentis* concilio, minimè *Romanis* imperium concedendum decreverunt; sed unaquæque *Latinorum* urbs suæ libertatis vindex, meliori quo poterat modo sub constituto Magistratu se gubernabat. Quo decreto *Tullus* exacerbatus, confestim iis bellum movit, egregiè se *Latinis urbibus* contra intentatam violentiam defendentibus. *Tyburtini* uti *Romæ* viciniore, ita quoque sub *Tullo*, post sub *Anco Martio*, *Tarquinio Prisco* ter pace initâ, mox eadem rupta denuò, unitis cum cæteris *Latinis*, *Sabinis*, *Hetruscisque* viribus, tam diù bellorum molem sustinuerunt, donec *Tarquinii Prisci* potentia devicti, facibus *Romanorum* tandem se subjecerint.

Latini
Romanis
resistunt
concordes.

Tullie
Tarqui-
norum-
que atrocis
facinora.

Cum itaque *Tyburtini* cæterique *Latini* jam dudum desiderata pace, sub rege *Servio Tullio*, VI *Romanorum* rege, gauderent; accidit, ut *Tarquinus Superbus* ambitionis cæstro percitus, nec non à *Tullia* filia *Servii* Regis, quam sibi in matrimonium assumpserat, quin & ab ipsa ambitionis labe insaniente

continuis precibus sollicitatus, mortem *Servio Tullio*, intolerando sanè facinore intulerat, sceleri utique tantò immajori, quantò majori impietate paterni corporis cadaver, vulnibus undique confossum, & in publica platea curru, quo vehebatur, protritum filia patrem à *Tarquinio* trucidatum indignius tractasset; quibus accessit stuprum abominandum à *Sexto Tarquinii* filio *Lucretiæ* pudicissimæ matronæ, violenter illatum. Certè ob adeò atrox *Tullie* facinus, immanemque *Tarquinie* *Domus Tyrannidem*, *Tarquinus* à Republica proscriptus, regnoque spoliatus, hoc unicum egit, ut coacto *Ferentino* concilio, *Latinis* ad suas attractis partes, bellum *Romanis* moveret, atque horum fultus subsidiis, in Regnum sibi ademptum restitueretur; quam unionem concordiamque cum *Latinis* ut obtineret, concilium vulpinæ calliditatis astutia confertum iniit, & fuit *Latinarum* feriarum in *Monte Albano* institutio; de quibus cum jam in præcedentibus differuerimus, ea hîc repetenda non duxi. Et ne quicquam ad factionem, quam moliebatur, omisisse videretur, missis ad *Porsennam Hetruscorum* Regem, *Clusii* tunc commorantem, legatis, eum quibus poterat artibus, ad suas partes allectare tentabat; sed sua fraudatus spe, tandem ad *Octavium Mamilium Tusculanorum* Principem potentissimum generum suum veluti ad sacram anchoram confugit, qui adversæ fortunæ in favorem Socris condolens, ad eundem in Regnum resti-

Tarquinus
in concilio
sibi
populi re-
gnosque re-
cuperando
astutus.

restituendum, ingenti comparato exercitu, 40000 peditum, equitum 3000 ad *Lacum Rigilli* se stetit. Erant tunc temporis *Reip. Romanae* consules, *Titus Virgilius*, & *Aulus Posthumius*. Hic ob rei bellicae peritiam hujus belli Dictator declaratus unà cum *Tito Elbutio Helva* Magistro equitum, cum exercitu 24 mill. peditum, equitum mille, ad dictum *Rigilli lacum* hostibus obviam factus, dato signo praelium exorsus fuit omnibus seculis memorandum, in quo utrinq. tanta animorum concitatione pugnatu fuit, ut ex multitudine tum cada-

verum, tum vulneratorum, cujusnam ex parte victoria steterit, dubitatum fuerit; donec *Octavio Mamilio* interempto, *Tusculani* panico quodam timore percussi, Romanis terga vertentes, quisque vitam suam fuga, qua datus transitus, servaret; atque adeo *Romani* victoria ex praelio, cujusmodi ad istud usque tempus formidabilius non acciderat, potiti, destructo *Latinorum* regno, *Tusculana* urbe funditus everfa, *Tarquinius* nescio qua infelici sua forte prorsus exacto, reliquum suo adjunxerunt imperio, anno 265 post Urbem Cond.

Tusculani caesi.

C A P U T VI,

De Tyburtinorum cum Romanis confederatione.

Tyburtini Romanorum jure fruebantur.

Confederatione Tyburtinorum cum Romanis inita, non solum ij privilegiis municipiis dari solitis fruebantur, sed & iidem civium Romanorum albo adscripti, unum veluti *Reipublicae* corpus exhibuerunt; nec hic stiterunt, sed ut Tyburtinorum in Romanos fides publico constaret testimonio, anno 368 post urbem conditam, Magistratus Romanus Tabulam *Aeneam* in *Castoris Templo* exaratam, in qua pax & concordia ad perpetuam rei memoriam, & ad constantem in suscepta fide perseve-

rantiam contineretur, *Tybur* transmiserunt, quam & Tyburtini incredibili gaudio, & congratulatione acceptam in *Herculis Templo*, veluti perenne initi foederis monumentum collocarunt. Quae tandem (uti *Franciscus Martius* supra laudatus testatur in suo de *Historia Tyburtina libello*.) intra vetusta *Herculei templi* rudera, dum fundamenta domus nescio cujus jacerent, inventa unà cum capite, quod Tyburtini Dictatoris esse volunt, sequentem verborum tenorem continet.

Tabula Tyburtinorum cum Romanis confederationis.

L. CORNELIUS. GN. F. SEN. CON. AD.
 III. NON. MAIAS. SVB. AED. KASTORVS.
 SCR. ADF. A. MANLIVS. AF.
 SEX. JULIUS. L. POSTVMIVS. S. F.
 QUOD. TEIVRTE. V. F.
 QUIBVSQVE. DE. REBVS. VOS. PVRGAVISTIS.
 EA. SENATVS. ANIMVM. ADVORTIT.
 ITA. VTEL. AEQVOM. FVIT.
 NOSQVE. EA. ITA. AVDIVERAMVS.
 VT. VOS. DEIXISTIS. VOBIS. NONCIATA. ESSE.
 EA. NOS. ANIMVM. NOSTRVM.
 NON. INDOVCEBAMVS. ITA. FACTA. ESSE.
 PROPTEREA. QVOD. SCIBAMVS.
 EA. VOS. MERITO. NOSTRO
 FACERE. NON. POTVISSE.
 NEQVE. VOS. DIGNOS. ESSE. QVEL. EA. FACERETIS.
 NEQVE. ID. VOBIS.

S NEQUE

A T H A N A S I I K I R C H E R I
 NEQUE. REIPUBLICAE. VOSTRAE.
 OIFILE. ESSE. FACERE.
 ET. POSTQUAM VOSTRA. VERBA. SENATVS AVDIVIT.
 TANTO. MAGIS. ANIMUM. NOSTRVM.
 INDOVCIMVS. ITA. UTEL.
 ANTE. ARBITRABAMUR.
 DE. EIEIS. REBUS. AF.
 VOBIS. PECCATVM. NON. ESSE.
 QUONQVE. DE. EIEIS. REBUS. SENATVI.
 PVRGATI. ESTIS. CREDIMVS.
 VOSQVE. ANIMUM. VOSTRVM. INDOVCERE
 OPORTET. ITEM. VOS.
 POPVLO. ROMANO. PVRGATOS. FORE.

Hanc *Tabulam*, etsi summa diligentia quæsitam *Tybure*, reperire tamen non licuit, nec à quopiam alio, quid de ea factum sit, cognoscere.

*Revolutio-
nes Tybur-
tinæ.*

Fuit ita hujus *Tabulæ* vi & intuitu ad 25 circiter annos pax integra & firma *Tyburtinis* cum *Romanis*; postea tamen, uti nihil in rerum humanarum vicissitudine stabile, sub variis Consulibus rupta in apertissima bella erupit, donec à *Furio Camillo* Consule & Dictatore *Pedum*, quæ urbs erat *Tyburtinæ* confœderata, scalis captum, subjectifque reliquis *Latii* rebellibus populis, tandem & *Tyburcini* colla jugo Romano subdere coacti fuerunt, anno circiter ab urbe condita quadringentesimo. Quibus deindè magna fide adhæserunt, communibus viribus in magnarum rerum molitiones intenti. Quàm verò in civilium bellorum initio prudenter se gesserint *Tyburcini*, ex *Cinna* consule ad *Tyburtinis* profugo, luculenter patet. Res ita se habet:

Postquam à *Republica Romana* creati fuissent *Sylla*, & *Q. Pompejus*, fuerunt & unà intra ipsos more solito divisæ provinciæ; & primò quidem assignata fuit *Syllæ* illa plena gloriæ contra *Mithridatem* Regem *Ponti* expeditio. Et quemadmodum *C. Marius* septies jam Consul, continus honoribus, triumphis, & immensis divitiis locupletatus assuetusque erat, jam dulcibus *Reipublicæ* uberibus, à quibus omnis fortunæ suæ ratio, robur, & potentia cum plena

*C. Marii
ambitio.*

& absoluta in *Rempub.* Provinciasque ab ipso *Romano Imperio* subjectas, potestate dependebat; ita quoque, uti ambitio modum nescit, ægerrimè ferens, *Syllam* sibi in expeditione contra *Mithridatem* prælatum, omnem movebat lapidem, ut rescissa *Reipub.* sententia, & *Sylla* jam rerum in *Oriente* potente revocato, mediante *Sulpitio* *Tribuno*, ipse sufficeretur, quod & uti desiderarat, executioni mandatum fuit. *Sylla* de *Marii* ordita tela certior factus, incredibili furore percitus, vindicta de *Mario* sumenda æstuabat. Relicta itaque in *Asia* expeditione, jam tam felici rerum eventu occcepta, universo cum exercitu, quàm celerrimè magno mentis impetu agitatus, *Romam* contendit, ubi victis vi armorum suis adversariis, *Capitolium* ingressus suprema cum potestate primò expulso *Mario* cum omnibus suis confœderatis, lege insuper lata, ut cuique liberum esset, ex iis, quos possent & vellent, trucidare, derelictam in *Asia* expeditionem repetiit. Absente verò *Sylla* in Consulatus dignitatem assumpti fuerunt *Octavius* & *Cinna*, quorum hic factionis *Marianæ* omnibus modis contendit, ut *Syllanæ* constitutiones contra omne jus præscriptæ expungerentur, atque adeò duro perditæ libertatis jugo abjecto, *Romana Respub.* desiderata pace, atque ab exilio revocato *Mario* cum omnibus suis, frueretur: *Octavius* contra seditio- ni *Syllanæ* favens, rem non nisi armorum

*Syllæ ge-
sta.*

*Factio Ma-
riana &
Syllana.*

armorum potentia decidendam rebatur. Undè *Cinna* de *Octavio* in suas partes trahendo frustra laborans, ad *Tyburinos* profugus, ea intentione, ut eos ad arma sumenda contra adversarios concitaret; at *Tyburini* ingentium calamitatum, quæ ex turbulentis hisce factionibus exoriri possent, veluti præfagi, nullâ adeò robustæ orationis efficaciam, nullis tam validis *Cinnæ* argumentis, ad fœdus cum *Romanis* jure jurando jam confirmatum rumpendum, induci posse videbantur, à neutrius factionis partibus se futuros contestabantur, donec, quo res vergerent, secum deliberarent. Interim *Marius* unà cum *Cinna* vasto comparato exercitu, eo cum robore *Romam* ingressus, quo ipse fuerat indè à *Sylla* expulsus, in *Octavium* *Syllanæ* factionis incredibili furore insurgens, fusque deque vertebat omnia; *Syllæ* uxorem filiosque exilio mulcabat, domo insuper ejus in cinerem redacta. Ita fit, ubi nullus publici boni respectus, ubi ex perversa animi perturbatione proprii commodi emolumentum locum obtinet. *Sylla* in *Asia* constitutus, ubi *Marianæ* violentiæ furores in se suamque domum commissos intellexit, irreconciliabili mentis furore perculsus, vindictæ tum in *Marium*, tum *Romanos* sumendæ ardebat desiderio; jam insuper victoria contra *Mithridatem* obtenta tumidus, *Romam* ingressus, tantam civium stragem edidit, ut *Lucio Floro* teste, trucidatorum multitudo vix

sub numerum caderet, quos inter *Appianus* centum millia civium capita, nonaginta senatorii ordinis, & ex ordine Equestri sexcentos numerat. Non stetit hic impotentis animi furor. Capto violenta manu *Capitolio Romanam Rempublicam* omni antiqua privabat libertate; haud absimilem sortem, quotquot *Marii* & *Cinnæ* factioni adhæserunt, experti sunt, sola urbe *Tyburina* excepta, quæ salubriori consilio usa, dum neutri parti adhæsit, imminentium calamitatum turbinem evasit. Resque eò processit, ut contendentibus de summa rerum Dictatoribus, *Roma* infelix, urbem, domus, vias, plateas sanguine civium per manus ambitiosorum inquilinorum effuso, redundare spectaret, eò usque sævientibus odiis, donec deessent homines, qui occiderentur; & ut scitè dicit *Appianus*: *quis autem illos potest computare, quos in urbe passim, quisquis voluit, occidit? donec admoneret Fustidius vivere, ut essent, quibus imperarent.* Reducta tandem *Romani Imperii* summa post *Iulii Cæsaris* mortem ad Triumviratum, quem *Octavius*, *Marcus Antonius*, & *Lepidus* aliquantisper pacificè gerebant. At mox nova exorta catastrophe, quis tandem ex hisce tribus summa Imperii potiretur, sævissima prælia gesta sunt; donec interempto *Lepido*, & *Marco Antonio* pugna *Actiaca* devicto, universi *Romani Imperii* sceptrum *Octaviano Augusto*, cum universali totius orbis pace cessit.

Romana clades sub Sylla.

Triumviratum Romanum.

P A R S II.

De TYBURTINÆ URBIS Anti-
quitatibus, quæ etiamnum in ejus
Ruderibus splendent.

CAPUT I,

De Novo & Prisco Tyburtinæ urbis situ.

Ulm Tybur à Catilli filiis, Tyburto, Corace & Catillo, nepotibus Amphiarai ædificatum, nulli ex prisca Latii urbibus tum antiquitate, tum rerum gestarum gloria cedat, antequam ad veterum Heroum in ea relicta monumenta exponenda progrediamur, primò de de ejus situ, & natura loci, prout hodierno die comperitur, deindè quoque de ejus priscorum temporum constitutione differemus.

Tyburis
moderni si-
tus & de-
licia.

Tybur hodierno die in medio editorum montium, veluti sinu quodam supra collem amœnitate confertum, situm spectatur. Ab ortu Montem Crucis, quem primam Catilli stationem aut habitationem fuisse supra diximus; & viam Valeriam ab occasu; Sabinae Regionis campos à septentrione; Montem & confragosam Anienis Vallem à meridie vastas Olivetorum sylvas, uti & ulterius Tusculanos Romanosque Agros respicit, à Roma 17 millibus passuum distat, cui sive in quamcunque partem te verteris deliciosum prospectum, sive horrendos Cataduparum strepitus spectes, nil sanè ad oculorum auriumque oblectationem accedere posse videtur.

Anienis
fl. Erymon
& descri-
ptio.

Alluitur Tybur Aniene fluviò, sic dicto, Plutarcho teste, quod Anio Thuscie Rex Cathetum juvenem, qui filiam ejus amoris cestro percitus violenter raperat, armata manu fugientem profequutus, dum non assequeretur, hoc se flumine submerferit, unde Anio & nomen mansit, qui priscis temporibus Pareus dicebatur; hodiè vulgari idio-

mate Teverone appellatur. Habet originem suam apud Symbrivios non procul à Sublaco oppido, incunabulis Ordinis S^{ti} Benedicti celebri, qui ex Monte Trebio edito magno scaturiens rivorum undique confluentium affluxu, nec non variis amfractuum diverticulis, tandem per Catadupas Tyburtinas confragosamque vallem præcipitatus in Tyberim magna aquarum mole sese exonerat; à principali Catadupa vehementi & formidabili strepitu, bipartito cursu, partim sub ponte profundissima voragine, quam ex horrendo spectaculo inferni fauces diceret, partim extra urbem per altissimam rupem in communem aqueæ voraginis abyssum dilapsus, per alios aliosque subterraneos cuniculos totidem aliis Catarractis committitur. Vti schemata hic adjuncta ostendunt.

Catadupa
Tyburti-
na.

Totum flumen paulò supra Catadupam primam in tres rivorum portiones dividitur, de quarum prima jam dictum est; altera per subterraneum canalem derivata, ad delicia Villa Estensis ludicra spectacula derivatur, de qua paulò post; tertia per canales subterraneos, quas formas vocant, in varios rivos divisa, magno utique urbis emolumento, molendinis versandis servit; & hinc per varias Catarractas intra horridam visu vallem, deindè in Anienem è regione Cænobii D. Antonii devolvitur. Undè totus penè urbis tractus septentrioni patens, variis officinis ob aquarum copiam instructus cernitur, magno coriariorum, fullonum, chartariorumque quæstu. Videas

PROSPECTUS EX PONTE

*in Catarractam quam vulgo
la Cascata vocant.*

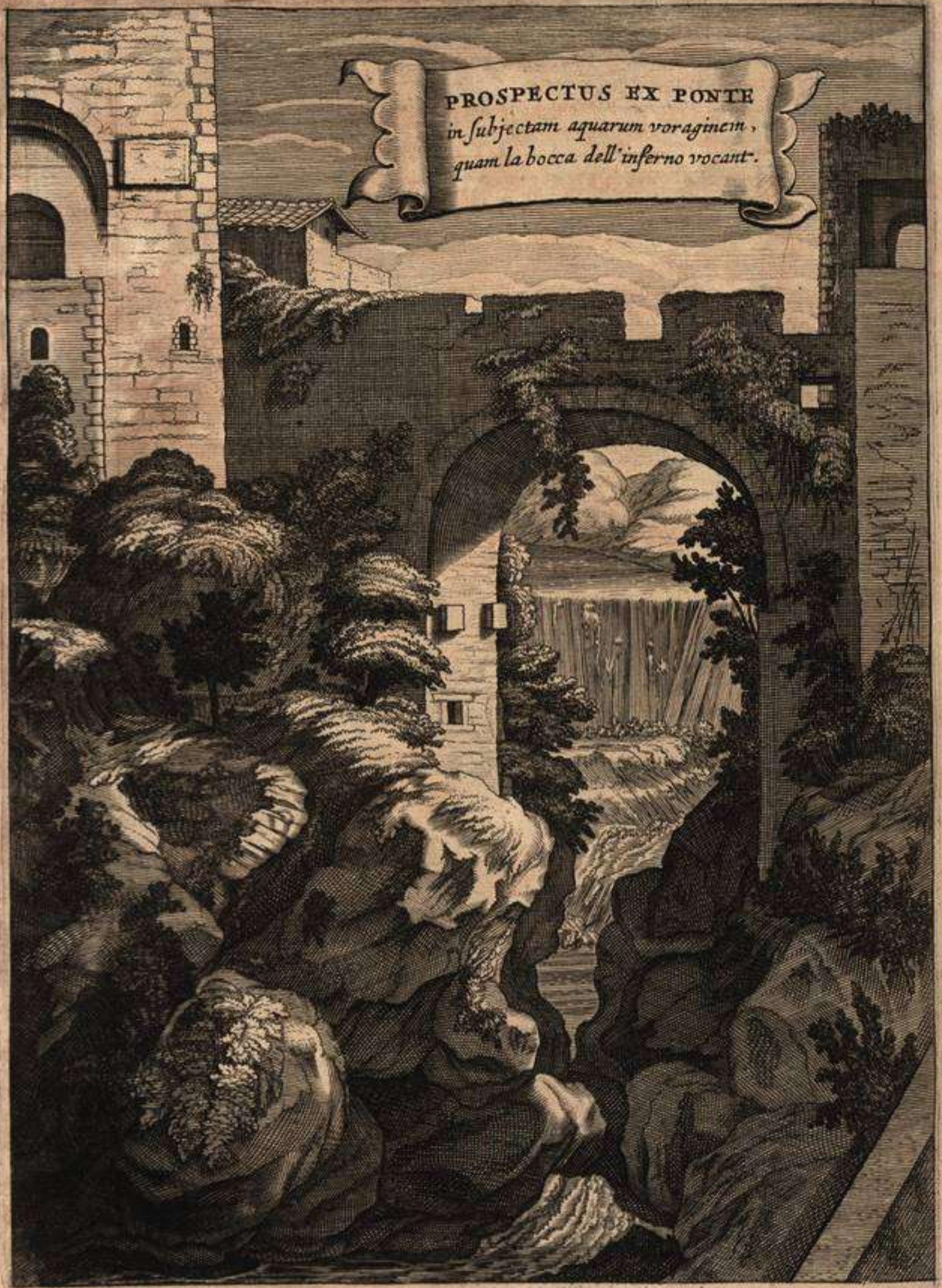

Videas in hisce instrumenta ferrea omnis generis, tum ad domesticam, tum ad rusticam, bellicamque suppellectilem conficiendam summa ingenii commendatione parari. Non desunt ærariæ, fulloniæ, & Chartariæ artis officinæ; spectantur & molæ non frumento tantummodò in farinam conterendo,

sed & oleo olivarum exprimendo, pyrioque pulveri conficiendo mira arte constructa ædificia, adeò ut opportuniorem locum ad rerum omnium humanæ vitæ necessariorum copiam comparandam, me vidisse non meminerim. Agrum adeò feracem possidet, ut sive fructuum omnis generis exqui-

S 3

*Tyburti
fertilitas
amanitasque.*

exquisitorum cupedias, sive vini, frumenti, oleique nobilissimi ubertatem spectes, nulli alteri ex *Latio* urbi cedere videatur.

Hodiè *Avienis* alveus à prima *Catadupa* totus saxosus, & inæqualis est, uti ex adjuncto schemate patet. Ubi per varia diverticula in profundas visuque

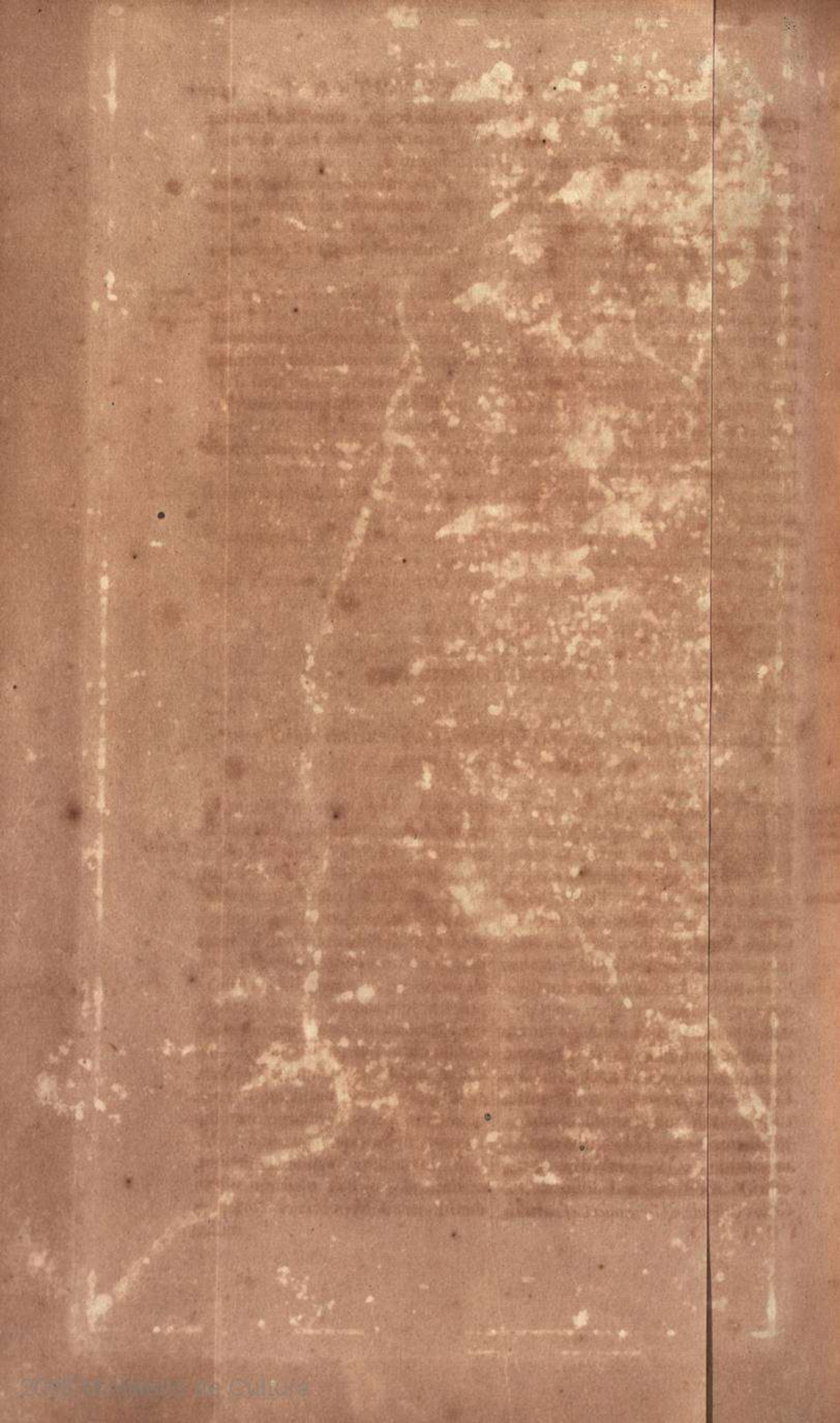
horrendas voragines, subterraneosque mæandros dilapsus, alias & alias *Catadupas* incurrit, ita ut profunditas voraginum & cuniculorum multitudo olim altiorem semper altioremque alveum habuisse, luculenter demonstrat; imò apertissima hujus signa in *Catadupæ* vicinis antris ostendunt, ubi omnes
rupes

**TERRITORIUM TIBURTINI
VETERIS ET NOVI
DESCRIPITIO.**
*Una cum Veterum Villis Oppidis aliisque
Locis commemoratione dignis*

S A B I N A

Scala Milia

rupes tartaro nitrosoque vestitas amictu videas, qui aquarum fluxu temporum diuturnitate rupibus adhæserat, & in hunc usque diem fluxus & refluxus signa, in ipsa tartarea materia cum admiratione spectantur. Quantis vero mutationibus terra obnoxia sit, in *Mundo subterraneo, & Itinere Hetrusco*, innumeris exemplis historiisque demonstravimus. Quantum putas rapidissimum flumen à bis mille annis & amplius circa *Tyburtinam urbem* mutationis subijisse? Verum cum hæc sine Topographico schemate comprehendere non possint, illud subijciam, ut modernum urbis fluminisque situm cum prisco aptius comparare queas. Verum de hisce pluribus in sequentibus, ubi villas *Vopisci & Horatii* describemus, agetur. Apponam hic epigramma quod de horrida *catadupa* hujus loci, composuit, eruditus Chronologus

Josephus Silos ex ordine Theatinorum.
Qua præceps Anio nullo ruit obice grandi,
Et strepitu casus ingemit ipse suos:
Siste Hospes, rupes inter fractasque per undas
Grata oculis merces est, pretiumque moræ.
Aspicias? it cursu celeri in sua fata suasque
Indignabundus mergitur inter aquas.
Præcipites terrent fluctus, horrendus & aures
Verberat attonitas concitus inde fragor.
Frangitur, & frangit scopulos, seseque resorbet:
Dum cadit unda, furit; dum furit unda, cadit.
Forte hic Nilus adest, Ægyptum & Tyburæ mutat.
Credite; nam lapsus mutuat ille suos:

CAPUT II,

De Villis Tyburtinis,

quæ

Olim à Cæsaribus, Regibus, Consulibus, Dictatoribus, & Poetis in deliciis habitæ fuerunt.

Topographia Terrarum Tyburtinæ.

Rima Villa, quæ in Agro Tyburtino, ad ripam Borealem Anienis occurrit, in ruinis suis adhuc splendescens spectatur, hodiè *Cesarano* dicitur, quam nonnulli volunt villam fuisse *Caii Iulij Cesaris*, alii *Caii Cesaris Caligulae*; verisimilè mecum sentiunt, qui *Cæsoniorum Villam* fuisse, & solùm dictorum *Cesarum* recreationi commissam, atque proindè à posteris tanquam villam eorum successivè propriam fuisse autumant. Minimè enim verisimile est, *C. Iulium Cæsarem* virum fortissimum non villis ac deliciis assuetum, sed orbi sibi subjugandò intentum, inter perpetuos bellorum turbines vel à pueritia diversatum, deliciosis secessibus se dedisse; *C. verò Cæsarem Caligulam, Germanici Cesaris filium,*

non uti quidam perperam sentiunt, Tybure, sed *Antii* natum esse, prid. Kal. Septemb. patre suo & *C. Fonteio* Coss. ut proindè minimè sibi *Tyburtes* gloriam ex scelestissimi & nefarii Imperatoris ortu adscribere debeant. Neque enim is unquam extra urbem deliciis, sed inauditis & abominandis voluptatibus intra proprii palatii penetralia, exstructis publicis lupanaribus indulgisse legitur; & quamvis antequam imperiale solium conscenderet, probè sub cura *Liviae Augustæ* aliquandiù sese gesserit, in libertatem tamen adscitus, ferocia & immanitate, quâferebatur, omnibus sese funestum execrandumque exhibuit: luxuriæ prodigiosæ ita deditus, ut immensas opes, totumque illum thesaurum *Fiberii* vicies & septies millies

Caligula ubi natus fuit

Luxuria
et tyranni
Caligulae.

millies Sestertium, quod ad 66 mil-
liones & 50 Coronatorum millia af-
furgere *Budæus* scribit, non adhuc toto
vertente anno absumpserit; tantâ in om-
nes tyrannide debacchatus, ut post
stuprum sororibus illatum, ipsas exula-
re coegerit, vel proprium fratrem *Ti-
berium*, *Ptolomæum* consobrinum, *Syl-
lanum* focerum, *L. Cassium* sororis mari-
tum, *Macronem* præfectum prætorii,
Scribonium, aliosque, quos enarrare lon-
gum foret, crudeliter interemerit, neque
hic se stitit ambitiosum cæsareæ mentis
cæstrum, ut qui Divinum sibi cultum
templis & Sacerdotibus suo nomini in-
stitutis adsciverit; *Dionysum juniorem*,
Athenæo teste, bacchica veste indutum
se appellari voluit. In *Templo* quoque
Hierosolymitano statuam suam adoran-
dam poni iussit; illo semper usus, *ode-
rint dum metuant;* & illo: *utinam Respub.
Romana unicam cervicem haberet. Anto-
nie* verò *avie* illum licentiosius incre-
panti respondisse fertur; *Memento*,
inquit, *omnia mihi in omnes licere.* Ut
proindè *Tyburtni* meliori optio-
ne tam impii Cæsaris memoriam æ-
terno silentio supprimere malint,
quàm gloriam ex natalibus humani
generis monstri potiùs, quàm homi-
nis, ambire; quod periit tandem
anno quarto imperii IX Kal. Feb.
anno urbis conditæ DCCXCIII.
post natum *Christum* 43, Ætat. 29,
triginta vulneribus confectus: at-
que ita dignam sceleribus mortem
subiit. Sed hæc per transitum jam
dicta sint. *Villam* itaque non à *Cajo*
Julio Cæsare, neque à *C. Cæsare Ca-
ligula*, sed à *Cæsoniorum* familia di-
ctam fuisse, dicimus: ex qua domo
Cajus Caligula quartam uxorem *Cæso-
niam*, impudiciâ, & perditâ lasciviâ
marito non inferiorem duxit. Sed &
Cæsoniorum villam hanc fuisse, inscri-
ptiones sequentes docent, quas inde-
fessus *Tyburtnarum Antiquitatum* ex-
plorator, *Marcus Antonius Nico-
demus* hoc loco detexit, & citantur
quoque ab Aldo Manutio Junio-

re, in suo Libro intitulado Orthogra-
phia.

„ L. Cæsonius, C. Filius, Quirina
„ Lucillus Macer Ruffinianus Cos.
„ Frater Ar---; Præf. urbi electus ad
„ cognoscendas vice Cæsaris cognitio-
„ nes Procos. Prov. Africae, XX vir
„ Senatus consulto R. P. curandæ, cu-
„ rator aquarum & Miniciæ, Curator
„ Albei Tiberis, & cloacarum urbis,
„ Legatus Prov. Africae, eodem tempo-
„ re vice consulis Cur. R. P. Tuscula-
„ norum, curator R. P. Sueffanorum,
„ Prætor Kandidatus, Quæstor can-
„ didatus, electus in familiam Patri-
„ ciam, X vir stilitibus judicandis.

Qualisnam verò ex *Cæsonia* Domo
fuerit hic *Cæsonius*, de quo memorat
adducta jam inscriptio, dubium est.
Ego sentiam, varios fuisse *Cæsonios* hu-
jus *villæ* possessores, quorum unus tem-
pore *Julii Cæsaris* Dictatorem egit *Hi-
spania*, contra liberos *Pompeji Magni*,
teste *Orosio*, vel si non placet, dicerem,
fuisse *T. Cæsonium Priscum*, Equitem
Romanum, novo à voluptatibus offi-
cio à *Tiberio* præfectum, ut testatur *Sue-
tonius in vita Tiberii*. Sed sufficiat no-
bis *Cæsoniæ* familiæ supradictam *villam*
fuisse, hoc loco ostendisse.

Alia Inscriptio.

„ C. Cæsonio. C. Filio. Quir.
„ Macro Ruffiniano Consulari, so-
„ dali Augustali Imperatoris Seve-
„ ri Alexandri Aug. Cur. R. P. La-
„ niviorum II. Procons. Prov. Afri-
„ cæ, Curat. Aquarum & Minic.
„ Leg. Aug. Pr. Pr. German. supe-
„ rior. Cur. Alvei Tiberis. Cur. R. P.
„ Theans. Leg. Aug. Pr. Pr. Prov.
„ Lusitan. Cur. R. P. Tarricens. Pro-
„ cos. Prov. Abaia; Leg. Leg. VII.
„ Claud. Cur. R. P. Asculanæ, Quæ-
„ stori Prov. Narbon. Trib. Leg. I.
„ Aditic. Donato donis militaribus à
„ Divo Marco, III viro Capitali, Pa-
„ tri dulcissimo & incomparabili,
„ Cæsonius Lucillus filius Consu-
„ laris.

C A P U T

CAPUT III,

De Celeberrima Villa Adriani Imperatoris in Agro Tyburtino.

Aelius Adrianus Cæsar, Imperatoris Trajani consanguineus, Romæ quippè patre natus Sext. Ælio Afro Trajani consobrino, & matre Domitia Paulina Gadibus nata, undè & illi soror Paulina fuit. Pervenit ad Imperium gratia & favore Plotinæ, quam ejus amore flagrasse ferunt; genus antiquum ab Adria Picentium trahit, undè majores ejus tempore Scipionum in Hispaniam migraverunt. Puer relictus à Patre in tutelam Trajani, à quo etiam adoptatus liberalibusque artibus imbutus, literis potissimum Græcis eruditissimus fuit, ita ut passim etiam Græculus diceretur, Mathematicis præterea cum primis instructus, quem Marius Max. summum Astrologum quoque appellat, ita ut omnium dierum usque ad horam mortis futura sibi antè præscripserit. Cum itaque omnes profiteretur artes, omnes exagitabat Doctores, sæpè sibi propositas quæstiones certando, summa ingenii laude solvit. Alebat ingenia, iisque favebat, imprimis Favorino Philosopho. Exstant adhuc ejus quædam Epigrammata Græca lepidissima: Barbam more Græcanico submittere ea tempestate cœpit, quem morem postea nonnulli Principes Romani servavere. Itinera maxima ingenti celeritate confecit, in Pannoniam, Iudeam, Galliam, Britanniam, Hispaniam, ex qua Romam reversus Athenas, hinc in Ægyptum: in qua expeditione cum Antinorum suum amisisset, Hierosolymis ei templum dicavit. Post summos itaque labores, & villam Tyburtinam jam exstructam, ubi in quiete, & otio literario videbatur victurus, sive loci insalubritate, sive fato cœlitus ipsi dimisso, uti postea dicitur, morbum incidit, ex quo Bajis in Campania, dum vivere jam

cum tæderet, sibi ipsi violentas manus imponens jussu medici, veneni potione extinctus est, anno ætatis 62, vel ut Volaterranus vult, 72, Imperii 22. Sepultus in Villa Ciceronis Puteolis, templo ejusdem honori postea loco sepulchri exstructo. Ossa ejus postea in urbem asportata in Adriani mole à se constructa deposita fuerunt, uti ex inscriptione ejus omnibus obvia patet.

Hic igitur Aelius Adrianus, cum jam totum Orientem Occidentemque peragrasset, pro sua in rerum rariorum curiosissimarumque notitiam aviditate, quicquid in Græcia & Ægypto curiosum observâret, accuratè exploratum descripsit, ea intentione, ut quicquid splendidum & magnificum Asia possideret, in unam villam otio literario & quieti oportunam quam sibi destinaret, transferret; adeoque quod alibi in orbe terrarum diffusum spectatur, in hanc Villam suam, veluti in Orbis terrarum epitomen quandam translatum exhiberet; atque hoc pacto admiranda prædecessorum Cæsarum monumenta, rarâ hujus Villæ magnificentiam tantò altius superaret, quantò altiores sunt inter viburna cypressi.

Villam itaque suam tribus millibus ferè passuum Tybure dilitam adorsus, paucis annis innumerabili hominum multitudine collaborante exstruxit in clivo quodam, cujus longitudo, juxta nostram observationem incipit à Boreali plaga, & tribus millibus passuum extensa in Meridiem porrigitur. Latitudinem ejus variam deprehendimus, cujus ubi maxima est, quintam partem supradiçtæ longitudinis obtinet. Villa tota clivis & vallibus constat, ita ut ejus ambitus facillè ad sex millia passuum in circuitu pertingat:

T præter

Ortu
Adriani.

Stadium
Adriani in
cui liter-
aturæ ge-
nere, &
profectus.

Epigram-
mata
Adriani.

Itinera
Adriani.

Occasio
villæ ex-
struendæ.

Villæ
exstructio.

præter ea, quæ extra *villam* memorabilium rerum monumenta ad complura milliaria extensa cernuntur. Quibus itaque propofitis, jam singulas ejus partes, ordine perfequamur. Fuerunt autem complures, qui tantæ fabricæ admiratione fufpenfi, ingentibus laboribus ejus descriptionem aggressi funt; quos inter primum sanè locum obtinet *Pyrrhus Ligorius* Architectus & Antiquarius, juffu Seren.^{mi} *Hippolyti* Card.^{lis} d'

Este, Gubernatoris perpetui *Tyburcini*; qui eam ex ruderibus erutam graphicè sanè delineavit: quem postea secuti funt *Antonius Nicodemus*, *Antonius del Rè*, *Franciscus Martius*, Antiquarii *Tyburcini*; quos ego secutus singulis annis eò Autumnalium feriarum tempore profectus, unam ex tota fabrica partem examinandam suscepi; quo quid præstiterim, hîc curiosi Lectoris oculis exponendum duxi.

S. 1.

De divisione Villæ Adrianæ.

Adrianus Cæsar, uti suprâ diximus, *Villam* suis commoditatibus aptam conditurus, ut præcedentium Imperatorum gloriam in admirandis, quæ reliquerant, monumentis obscuraret, uti erat peringeniosus, ita quoque, quidquid in *Orbe Romano* novum, rarum, & admiratione dignum reperiebat, in *Villam* suam, in quandam veluti *Romani Imperii* Epitomen contrahere constituit. Undè eam teste *Spartiano*, & *Blondo*, in septem partes principales dividendam censuit, ita ut prima expri-

Diviso
villæ in
suas partes
principales.

meret *Græcorum Lyceum*; altera *Academiam Atheniensem*, tertia *Prytaneum*; quarta *Ægyptiorum Canopum*; quinta *Picilen* ob varietatem exquisitissimarum rerum sic dictam; Sexto *Tempe Thessaliæ* ob amœnitatem ab omnibus poëtis celebrata, quibus junxit & *Campos Elysios*; septima, ne quicquam deesset, *Inferorum Regnum*, de quibus ordine agendum est, ut fabricæ totius ordo, & dispositio luculentius Lectori innotescat.

Partium singularum descriptio.

Tametsi ego omni diligentia, curâ & sollicitudine ad cognoscendam exactam hujus *villæ* distributionem incubuerim, quia tamen tempus & otium defuit, quominus in tanta rerum varietate, quam non nisi vasti ruinarum ruderumque acervi exhibent, penitus exploranda, meæ curiositati satisfacere possim, hinc quicquid in Archivis *Tyburtinis* reperiri licuit, studiosè evolvi, & inter cœtera *Pyrrhi Ligorii* Architecti & Antiquarii celeberrimi, qui annuo penè spatio juffu Serenissimi Principis *Hippolyti* Card.^{lis} d' *Este* Gubernatoris *Tyburcini*, non exiguis sumtibus, ad veram hujus *villæ* constitutionem singularumque partium distributionis notitiam, indefesso studio pergit, cujus & delineationem in mappa expressam, quantum rei obscuritas ipsi

permisit, exhibuit cum singularum partium quàm fufissima explicatione; quæ & in hunc usque diem in gazophylacio *Francisci* Card.^{lis} *Barberini* ad perpetuam rei memoriam conservatur. Quamvis & *Antonius Nicodemus*, & *Antonius del Rè*, Antiquarii *Tyburcini*, suam quoque operam non sine emolumento contulerint. Et uti hucusque eorum scripta non existant, ita hac tam opportuna hujus operis occasione, ea, ne tantus famosissimæ *villæ* splendor & magnificentia in totalem oblivionem evanesceret, boni publici causâ evulganda, atque meis scriptis interferenda duxi; in quo si quid dubium obscurumque occurrerit, id unâ meis observationibus junctum, paucis dilucidabo. Sed jam ad rem ipsam.

Explorata
res Villæ,
sive de
scriptura.

Vbinam

Vbinam verè & propriè septem principales supramemoratae partes *Villa*, *Lycæum*, *Academia*, *Bibliotheca*, *Canopus* &c. exstiterint, tametsi summo ingenii conatu determinare præsumferit memoratus *Ligorius*, fateor tamen quod res est, in tanta vetustatis caligine, tantaque ruderum vastitate, nil nisi solâ conjecturâ concludi posse. Est enim innumeræ ibi porticum, templorum, camerarum, conclavium, theatrorumque reliquæ adhuc spectentur, difficile tamen est conjecturâ assequi, quemnam singula usum habuerint, & ad quam ex septem principalibus partibus, si pauciora quædam vestigia excipias, pertinuerint: præsertim cum picturæ, statuæ, & reliqua singulorum locorum ornamenta, inscriptionesque, quibus totam fabricæ molè confertam fuisse constat, temporum injuriâ perierint. Vndè nos ea solummodo, quæ lucem aliquam spectatori adferre possunt, ut Lector ex hisce paucis veluti ex ungue leonem colligat, adferemus.

Villa, uti dixi suprâ, in circuitu facilè ad sex millia passuum sese extendit, clivis vallibusque undique & undique interstincta. Porta principalis hujus, ut ex vestigiis superstitis patet, ex ea parte fuisse videtur, quæ *Pontem Lucanum* respicit, ubi adhuc veterum silicum, quibus à *Ponte Lucano* ad *Villam* in colle sitam, via sternebatur, apparent vestigia. In hujus stratae silicibus viæ termino, ingens ruderum, non supra terram duntaxat, sed & infra eam immensorum ambulacrorum multitudo comperitur, inveniuntur & vestigia hospitiorum unâ cum 90 areis, porticibus, camerisque, quæ omnia, sive situm, sive formam spectes, differunt, portis ad ingressum in eas egressumque opportunis. Ad introitum verò portæ ad dextram, obviat murus altus, innumeris receptaculis una supra alterâ imposita, quam & ideò centum cameras *Tybur-tini*, vocant, & equitum, qui *Cæsarem* stipabant, habitationibus servisse putant, de quibus postea pluribus.

Ex hisce, uti *Ligorius* conjicit, datur aditus ad eam partem, quæ *Ποικίλη Picile* dicitur, duplici porticu instructam, & exedris, quæ magnâ olim operi conciliaffe majestatem videntur, totumq; spatium in duas areas præampas dividunt, 800 pedû longitudine & tertiæ partis latitudine. Fuit autè *Pæcile Atheniensis urbis Porticus*, dicta *Ποικίλη Pæcile*, ob rerum picturarumque varietatem, olim etiam *παισιανακτεῖς*, id est, locus requiei Regum destinatus, in quo exornando *Polygnotus Atheniensis* pictor celeberrimus Heroû virorumque fortium imagines depinxisse creditur, non alio sibi præmio proposito, nisi gloriæ ad immortalitatem adspirantis, & ad honorem patriæ conciliandum impulsus. Fertur & in eodem omnibus seculis memorabilem *Miltiadis* contra innumerabilem *Persarum* multitudinem in *Campis Marathonis* victoriam affabrè depinxisse; de quo *Petrarcha*:

Miltiade, che 'l gran giogo à Grecia tolse.

Ad similitudinem itaque *Pæciles Atheniensis*, quam & *Stoam* vocabant, ubi & *Zeno* Philosophus sua dogmata suis discipulis, qui & postea *Stoici* dicti sunt, tradebat. *Adrianus* & *Philosophiæ* laude clarus, & veteris sapientiæ admirator, hanc ad suæ mentis relaxationem exstruxit porticum, à cùjus areis vastissimis innumera conclavia habitationesque dependent, unâ cum areis minoribus mutuae studiorum communicationi, quæ ibidem peragebatur, opportunis. Detegitur & non procul inde per angustum meatum, templum columnis Deorumque statuis, quæ artium scientiarumque Præsides exhibebant, olim haud dubiè instructissimum; cujus muri variis mixti marmoris laterculis vestiti, qui in hunc usque diem ibidè reperiuntur, exornabantur.

Adjacet huic alius locus ovalis formæ porticu instructus, & in medio ejus templum octogonâ formâ, olim haud

T 2 haud

Quam difficile sit singulas hujus Villæ partes describere.

Pæciles descriptio.

Variis
picile mo-
numenta.

haud dubiè splendidum, & per portas totidem undique & undique pervium; quemadmodum expositoriis exedrisque, nec non ex fontium ibidem scaturientium syphonibus, quorum vestigia spectantur, colligitur. Per limbum verò Templi columnis superpositum, olim indubitanter, varia insculpta videbantur, monstrorum marinorum, unà humanâ figurâ permixtorum schemata; non deerant currus triumphales, qui à diversis animalibus, struthionibus, equis, arietibus, leonibus, tigridibus, similibusque trahebantur, occurrerant & cupidines aligeri, quæ curribus insidentes à cygnis, columbis, pavonibus, aliisque similibus volucris agitabantur. Et talia fuisse constat ex eo, quod, teste *Ligorio*, tempore Cardinalis *Hippolyti* hoc eodem in loco laterculi dictis rerum schematibus insigniti, inventi fuerunt, qui postea *Romam* allati, in hortis *Farnesiorum Palatinis* muro inserti spectantur, & sæpè sæpius in *Tyburninæ urbis* domuum parietibus immurati comparent.

Putat quoque *Ligorius*, non hinc procul sitam fuisse *Bibliothecam* triplici Biblio-
theca
Villar. conclavium ordine exstructam, unà cum ambulacris cæterisque cameris in modum templorum, diverforiorumque exedris, porticibus, fontibus, aliisque ornamentis egregiè elaboratis, & euntibus deinde versus borealem plagam occurrit murus 25 statuarum exedris instructus; & alter vicinus, qui circuitu suo hortum inclusisse putatur, multis olim habitationibus & diverforiis cultus; in cuius latere varia statuarum vestigia notantur, sub quarum pedibus per plumbeos canales, aquæ ad balnearum forsan, aut etiam ad domesticum usum, prorupisse comperiuntur. Obviat & in vicino clivo ingens theatrum unà cum quatuor diverforiis, areis, porticibusque, quæ columnis constabant quadratis: pavimenta verò marmore vario sternebantur. Atque in hoc loco 40 statuæ repertæ fuerunt, teste *Ligorio*, omnes tamen, præter tres, mutilæ & mancæ.

§. II.

De partibus Villæ versus plagam meridionalem.

IN Meridionali plaga primo loco occurrunt varia atria, & mansiones accommodatæ ad Thermarum usus, unà cum suis hypocaustis, quæ abacis suis ad sedendum aptis pulchrè distributæ videntur. Spectantur & aræ xystique ad luctandum apparatus, receptacula quoque, queis depositis vestimentis se spoliabant, ibidemque ad luctandû se ungebant, omnibus parietibus marmore vario, plasticisque imaginibus olim incrustatis depictisque; post hæc, uti conijcit *Ligorius*, districtus ille, quem *Academiam* vocat, sequitur; & erat templum circulare *Apollini Musisque* dicatum, undique & undique extrinsecus muris cinctum, columnisque marmoreis candidissimis exornatum, mansiunculis, receptaculisque confertum. Ad latus hujus templi locus,

Academia
Villæ.

qui *Ζωπικὴ Zotica*, appellabatur, ab animalibus, quæ inibi concludebantur. Sequuntur Sacerdotum, Academicorumque diverforia, cum innumeris aliis vicinis domibus porticibusque quæ columnis cingebantur, ambulacrisque diversis, quæ aditum ex uno in alterum annexasque domus præbebant. Circa hunc locum ab occidua plaga, loca spectantur unà cum vasto Theatro, ubi histriones dicebantur se vestire, cum mimis, pantomimis, cæterisque jocularibus, veterum fabularum recitatoribus. Fuerunt hoc in loco, teste *Ligorio*, tempore *Alexandri VI Pont: Max:* novem *Musarum* statuæ repertæ.

9 Musarum
statuæ
detectæ.

Verbo, hic *Academiae* districtus habet tot tantaque atria, aulas, aliasque mansiones, ut vix ad numerum reduci queant,

queant, fierique non posse existimo, hodiè similia fieri construique posse. *Ligorius* curiosus omnium explorator, viginti atria cum omnibus ijs annexis habitationibus Epheborum, Scholarum, Phrontisteriorumque, in quibus juvenus instituebatur, domibus unà cum ijs rebus, quæ ad humanum victum deliciasq; quovis modo necessariæ videbantur, annotat. Integræ in eo plantabantur sylvæ, luci, viridaria, vario ingenio dispersita. Aquis abundabat, quæ ex fonte *Piconio*, seu *Lacu Fucino* immensis sumptibus in villam suam derivabantur, quamvis ego ante *Trajanum* istiusmodi aquam jam *Tybur* adductam censeam, de qua alio in loco, de *Aquæductibus Tyburtinis*. Spectatur & ibidem adhuc murus 1400 pedes longus, unà cum *Aquæductu* ipsi superimposito & porticus fuisse videtur: ad *Lyceum* usque *villæ* extensus. Exstruxerat hunc locum *Adrianus* ad normam formamque *Atheniensis Academiæ*, qui tametsi locus esset mille passibus ab urbe distans, sterilitate squallidus, ita tamen *Cimonis* ingenio cultus fuit tum aquarum gelidissimarum fontibus, tum insigni arborum in viridariis lucisque, in quincuncem plantatarum culturâ, ut non amœnitate solum *Atheniensium* delicias longè superârit, sed ea Philosophis, uti *Platoni* suisque sequacibus interea Philosophicæ exercitationis occasionem dederit, ut vel ex eo capite Academicorum nomen obtinuerint.

Ex hoc itaque districtu proceditur ad *Lyceum*, conclave vastum, undique ruderibus magnificentia testibus adornatum, cujus fabricam *Adrianus* juxta *Lycei Atheniensis* Architectonicas rationes exstrui jusserat. Erat autem *Lyceum* locus in *Attica* non procul *Athenis* distans, sic dictus à *Lycō Pandionis* filio, longissimis splendidus porticibus, nec non arborum perpetuò virentium plantatione jucundissimus, ubi ab *Atheniensium Magistratu* postea *Gymnasium Philosophorum* cathedris palæstrisque destinatum, exstru-

ctum fuit *Apollini* sacrum, in quo *Aristoteles* philosophica sua placita suis tradebat discipulis ambulando, unde *Ἰπὸ τῆς Ἐπιταφίης* ejus sectatores *Peripatetici* fuerunt vocati. In hoc itaque *Lyceō Adriano* ad similitudinem *Lycei Atheniensis* exstructo, prælongarum porticum vestigia deprehenduntur, arboribus, hortis, lucisque in amœnitatem spirabant omnia, in quorum medio Templi semiruti spectantur reliquæ, peridromiis & xyctis sumptuosissimè exstructis, antiquæ magnificentia indicia; nec hinc *Thermarum* commoditas deerat, uti ex luculentissimis signis videri potest: siquidem inveni, quod & *Ligorius* olim observavit, hypogæa, sive, uti vocare solent, hypocausta, quæ per strictum in fornice meatum in alterum fornicatum receptaculum, vaporem ferventissimum transmittabant; hi verò canales aquarum ductores, qui per superius receptaculum ducebantur, ferventissimo aère, & canales & aquas ad bullorem usque calefaciebant, aquam deindè in alias vicinas cameras sedilibus & hypopodiis instructas, calidam in usum eorum, qui balneis delectabantur, derivabant. Erant & è latere mansiunculæ forsan ad se spoliandum in vestium custodiam destinata; quæ res luculenter modum docet, quo in frigida in usum balneorum calefacienda veteres olim utebantur.

Sed hisce ita propositis, jam progrediamur ad illam fabricæ portionem, quam *Canopium* vocabat *Adrianus*. Est autem *Canopus* urbs *Ægypti*, in qua *Bacchanalia* seu *Dionysiaca* aut *Neptunalia* celebrabantur, quod *Ægyptiacè* *Κανὸς* *Canub*, idem quod *Neptunum* notat, sive Numen aquis præsidens. Erat autem situ locus amœnissimus, inter duos fluvios constitutus *Themnuthi*, id est, *Cælum Deorum*, à loci tum ubertate, tum amœnitate sic dictus, olim *Χοίς*, dicta urbs à *Menelao* condita, de qua vide quàm amplissimè actum

Balnea eorumque ratio construtorum.

Canopus urbs Ægypti.

x. Tom.
Fol. 17.

in *Oedipo* nostro *Ægyptiaco*, *Obelisco Pamphilio*, *Prodromo Copto*, aliisque locis. In hac *Canopus* celeberrimus ille *Ægyptiorum* *Deaster*, à *Suida* descriptus, variis ceremoniis, & exoticis prorsus superstitionibus colebatur; undè *Adrianus* loci hujus amœnitate *Ægyptiacis* que ludicris, quæ in eo quotannis peragebantur, incitatus, ne quicquam *Ville* suæ deesse videretur, eidem *Canopum* inferuit. Itaque intra *Pæcilen* & *Academiam Adrianeam* haud obscura hujus *Canopi* vestigia cernuntur in valle quadam longissima, in cujus fronte Templum rotundum erat, hodiè semirutum *Canopo* sive *Neptuno* dicatum, variis aulis, cameris, xyftis utrimque stipatum; atque ex ruderibus innotescit, mirificam structuram, & calamo vix explicabilem fuisse: quod nemo qui vastitatem loci examinârit, inficiabitur,

Erat autem intra binos oppositos sibi porticus in medio vallis, fossa profunda satis & ampla, & subselliis suis instructa, quæ aquâ *Martia* ad eam altitudinem latitudinemque repleba-

tur, ut linitibus cymbisque sufficientem ad Ludos *Neptunios* celebrandos capacitatem præberet; atque in hac fossa hominum utriusque sexus multitudo noctu diuque exsecrando commercio lasciviæ turpitudinisque, sine ulla verecundia, frena gestibus inconditis, cantando, saltando, natandoque *Canopico* more laxabant, quibus *Adrianus*, uti hujusmodi deditissimus erat, ita quoque summo suo gustu, tum hujusmodi veneris scurrilibusque spectaculis, tum obscænis cantilenis, saltibus, choreisque, quæ ingenti cum confusione ibidem peragebantur, à gravioribus negotiis paulò liberior, delectabatur. Denique locum fuisse fontibus undique irriguum, ex ruinis, ubi in hunc usque diem canalium orificia spectantur, colligitur; cernuntur & in nonnullis locis scalæ seu cochlides ita constitutæ, ut ex una parte ascensus, ex altera descensus hominum continuò euntium redeuntium que sine impedimento concederetur.

§. II.

De reliquis partitionibus Villæ, quæ sunt Infernus, Campi Elyfii, Prytaneum.

Versus occidentalem partem ingens vallis occurrit, in cujus edito latere integer adhuc tholus spectatur, in loco, qui hodiè *Rocca bruna* dicitur, & est sub Jurisdictione *Tyrocinij Soc:* ^{ius} *JESU* ad *Sanctum Andream Romæ*, ubi mihi quotannis summa sanè commoditate tanquam in propria villa constituto, dictæ *Adrianeæ villæ* rudera explorare concessum fuit. Atque hic locus, *Ligorio* & *Nicodemo* teste, inferorum locus fuisse putatur, in quo per aqueductus subterraneos *Adrianus* expresserat eos, qui à Poëtis memorantur, fluvios, *Phlegethontem*, *Cocytum*, *Lethen*, unâ cum variis hypogæis, in quorum parietibus tormenta inferorum, vas *Danaidum*, *Rota Ixionis*, & similia à

Poëtis efficta depicta, teste *Lampridio*, cernebantur. Veruntamen hunc locum ichnographia *Academice* jungit: alii hoc loco fuisse mancipiorum custodias existimant, qui tum catenarum, quibus onerabantur, sono & strepitu, tum tumultu vociferantium, inferni horrendam, & plenam confusione scenam exprimebant.

Non procul indè, putant nonnulli fuisse quoque *Elyfios Campos* ab *Adriano* extractos, unâ cum repræsentatione *Tempe Theffalorum* in quibus, quidquid jucundum & delectabile desiderari poterat, sive Aularum splendorem & magnificentiam, statuis Deorum, nobilissimisque picturis exornatam, sive fontium salientium, nec non hortorum

Infero-
rum regio.

Elyfii
campi.

hortorum viridariumque deliciosam varietatem spectes, expositum conspiciebatur; & etiamnum ejus vestigia non obscura, uti ex mappa patet, supersunt. Restat *Prytaneum*; quod *Ligorius* putat fuisse in extrema *Villæ* parte versus Meridiem exposita.

Erat autem *Prytaneum Athenis* locus, in varia habitacula, aulas, & cameras divisus, in quo Judices summo cum rigore justitiæ, Rerum publicarum causas agebant. Nam uti *Halicarnassæus* ait; quæ ab iis *Prytanea* vocantur, erant loca publica sacra, quorum cura pertinet ad eos, qui supremum Magistratum in Republica obtinent. Vel, ut alii volunt, in quo emeriti milites, senectute, & infirmitatibus pressi, communibus sumptibus, magno nostris Principibus proposito exemplo, alebantur. Quod institutum cum placuisset *Adriano*, simile quid in sua *villa* machinatus est. Atque hæc sunt, quæ pro innumerabili rerum memorandarum copia & multitudine, paucis explicanda censui.

Jam verò nihil aliud superest, nisi ut post singularum partium expositionem

totius *Villæ* ab *Adriano* in *Tyburino agro* incomparabili magnificentia constructæ ichnographiam hîc appositam luculentius contemplemur. Hanc Eminent. ^{mus} *Franciscus* S. R. E. Card. ^{lis} *Barberinus*, multorum Literatorum deprecatione impulsus, primus novo ausu in Reip. Lit. ^{riz} augmentum ornamentumque partim ex *Pyrrhi Ligorii* Architecti delineatione, olim jussu Card. ^{lis} *Hippolyti Estensis* peracta, compilatam partim opera & studio *Francisci Contini* viri rerum antiquarum peritissimi denuò ad incudem reductam nova dimensione emendatam omnibusque numeris tandem absolutam æri incidi curavit, tam exacta cura & diligentia, ut ad ejus perfectionem nihil amplius accedere posse videatur; quam & huic præsentis *Latii* operi inseri jussit. Cum verò dicta ichnographia major esset, quam ut Libro commodè imponi posset, nos pro mole operis ad faciliorem singularum partium comprehensionem, in epitomen reductam, hic ob oculos exponimus curiosi lectoris.

B R E V I S C O M P I L A T I O

Præcipuorum Locorum, quæ in præsentis hujus Villæ Ichnographia spectantur.

Districtus I literis ABCD signatus. *Theatrum* dictum fuisse *Ligorius* asserit, eò quod theatris, circis, hippodromis, aliisque innumeris fabricis, uti porticibus, ambulacris, xystis, vestibulis, delubris, cæterisque locis, quæ tum scenicis tum gymnasticis exercitiis serviebant, accommodatus fuerit. Habebat sibi juncta innumera habitacula in usum militum constituta.

Districtus II litera E signatus, continebat eam *villæ* partem, quæ à varietate rerum ibidem expressarum Παιδων Παιδων à *Græciæ* Παιδων sic dicta fuit; atrijs, ambulacris, peristyliis, fanis, camerisque confertus.

Districtus III litera F signatus, monstrat judicio *Ligorii* vestigia BIBLIOTHECÆ *Adrianeæ*, quam *Adrianus* ingenti fabricarum ædificiorumque ad omnem commoditatem eorum, qui literis bonisque artibus incumbere desiderabant exstructorum congerie condiderat, theatris, ambulacris, templis, balneis, viridariisque splendidissimam: & continet vicina fabricarum rudera, quæ signantur literis GHI.

Districtus IV signatus litera K, *Canopus* dicebatur ad formam *Canopi Ægyptiaci* ab *Adriano* exstructus; de quo fusius in præcedentibus actum vide.

Districtus

Districtus V, signatus litera L, olim, uti *Ligorius* tradit, *Academiam* exhibebat more *Græcorum* ad *Atheniensis* similitudinem *Academiae* constitutam, templo *Apollinis*, aliisque fanis & delubris, nec non theatris, porticibus, atriis, ambularis, viridariisque ad Philosophantium usum superbissimè accommodatam:

Districtus VI, signatus litera M, *Inferorum regnum*; & paulò post, *Campos Elysios* summa fabricarum ad omnem amoenitatem exstructarum varietate exhibebat.

Districtus VII, signatus litera N, *Lyceum Atheniense* exprimebat, aquæ ductibus cæterisque fabricis, uti templis, porticibus, ambulacris, viridariis, balneisque oppidò magnificum & splendidum.

Districtus VIII, signatus litera O, *Prytaneum Atheniensium*, Veteribus militibus senio confectis sustentandis destinatum.

Districtus tandem signatus litera P Vallis erat, quam arboribus utrinque ad omnem amoenitatem dispositis, nec non riguis limpidiissimarum aquarum rivis excultam, *Adrianus* THESSALIA TEMPE, ne quicquam jucunditatis Villæ suæ deesset, appellari constituit.

Quid verò Theatrales ejusque fabricæ, quid *Pæcile*, quid *Bibliotheca*, *Academia*, *Canopus*, quid *Lyceum* & *Prytaneum*, quid *Tempe*, *Inferorum*, *Elysiorumque Camporum* regna sibi velint, in præcedentibus primo hujus Villæ capite exposuimus, ad quæ lectorem remittam. Ex hac itaque Ichnographica Villæ *Adrianae* descriptione, Lector, invisam inauditamque hujus villæ magnificentiam (quâ nulla ex *Romanorum* sumptuosis fabricis splendidior, neque vastior, neque raritate ædificiorum illustrior visa fuit,) fat superque colligere poteris. Quæ tamen abdito Dei iudicio, non nisi ad 80 annorum durationem pertigit.

Atque ex hisce Lectori luculenter patet labilis rerum humanarum condi-

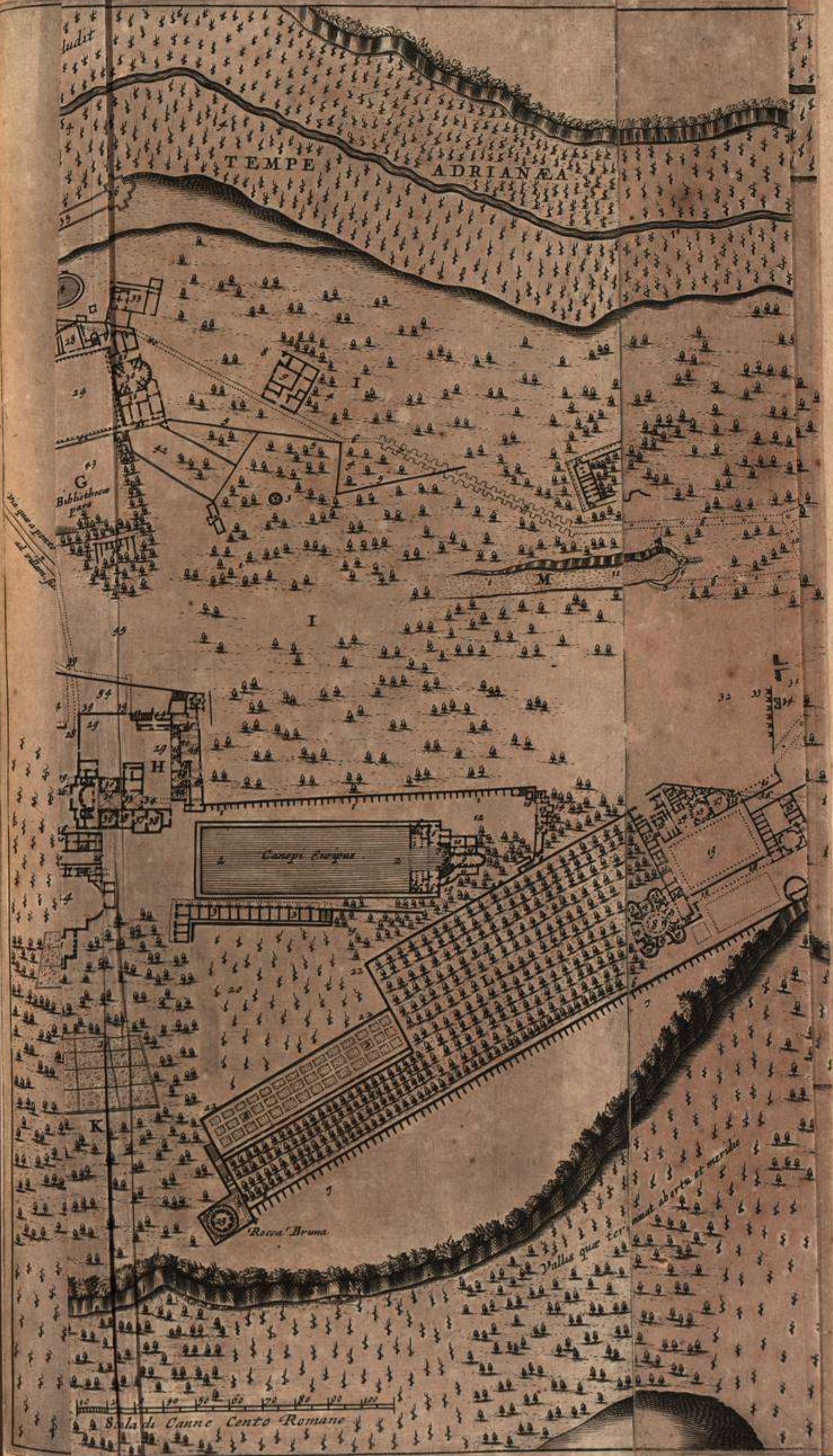
tio, quàm fugax rerum omnium memoria, quam nemo non ex stupenda hujus Villæ fabrica colligere poterit. Videbatur *Adrianus* æternam nominis sui gloriam superba & invisa hac non Villæ, sed civitate integra eâ magnificentia, quam retulimus, exstructâ ambire; sed quàm citò illam exstruxit, tam citò in ruinam data fuit, ita ut nullus *Romanorum* scriptorum præter *Spartianum*, qui ejus meminerit, inventus fuerit; *Antonino* successore, primò in ejus ornamenta manus mittente, ut iis *Thermas* suas Romanas, quas condere constituerat, condecoraret. Ita dum unus gloriam furatur alterius, omnia tandem eandem vicissitudinum varietatem sortiuntur. Modò Villa hæc verè villarum Regina ita deformata jacet, ut non nisi cadavera & sceletra palatiorum intuearis, omnia plena virgultis, spinis, fenticetisque obsita, & uti recte *Gobellinus* l. 5. historię scribit: *Extra Urbem*, inquit, ad tertium milliarium *Hadrianus Imperator nobilissimam* villam exædificavit ad instar magni oppidi, cujus extant adhuc Templorum sublimes & celsæ testudines; cernuntur & aularum cubiculorumque semidiruta ædificia, visuntur peristyliorum, porticum, piscinarum, Theatrorumque fastigiata moles; & ubi quondam Imperiale Solium cælesti fulgore splendebat; ubique superba fabricarum, hortorumque constructio *Elysios Campos* æquare videbatur; ubi *Purpurati* sedere magna cum potestate *Tribuni*, ibidem præter rubos & sentes nihil reperias; *Reginarum Cubicula*, facta sunt serpentum, viperarum, bufonumque habitacula; adeò rerum mortalium fluxa & inconstans natura est.

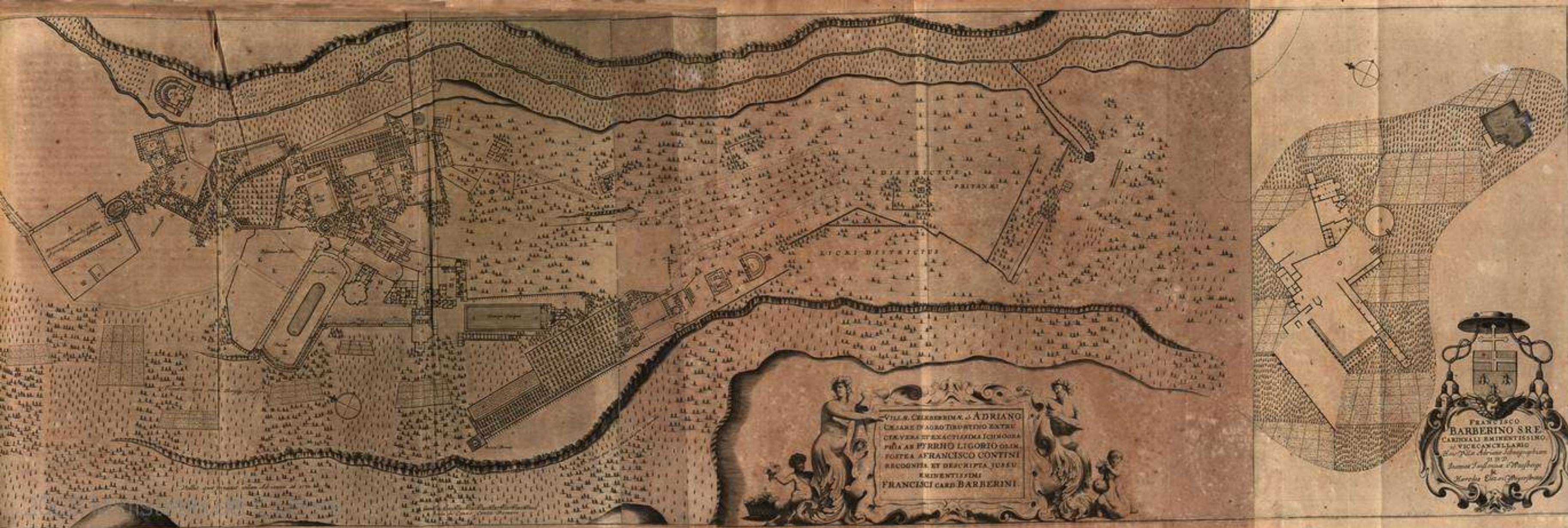
Paucis tamen hoc loco tam exigui temporis, quo Villa sibi constitit, causam aperiam: latet enim sub iis quidpiam Diviniore arcani consilium; itaque sic sese res habet.

Post absolutam Villæ singularumque partium fabricam, nil aliud restare videbatur, quàm *Encenia* summa pompa & solennitate celebranda; & quoniam moris erat, post ingentes à Romanis Cæsaribus

Interitus
Villæ magnificenti-
sime.

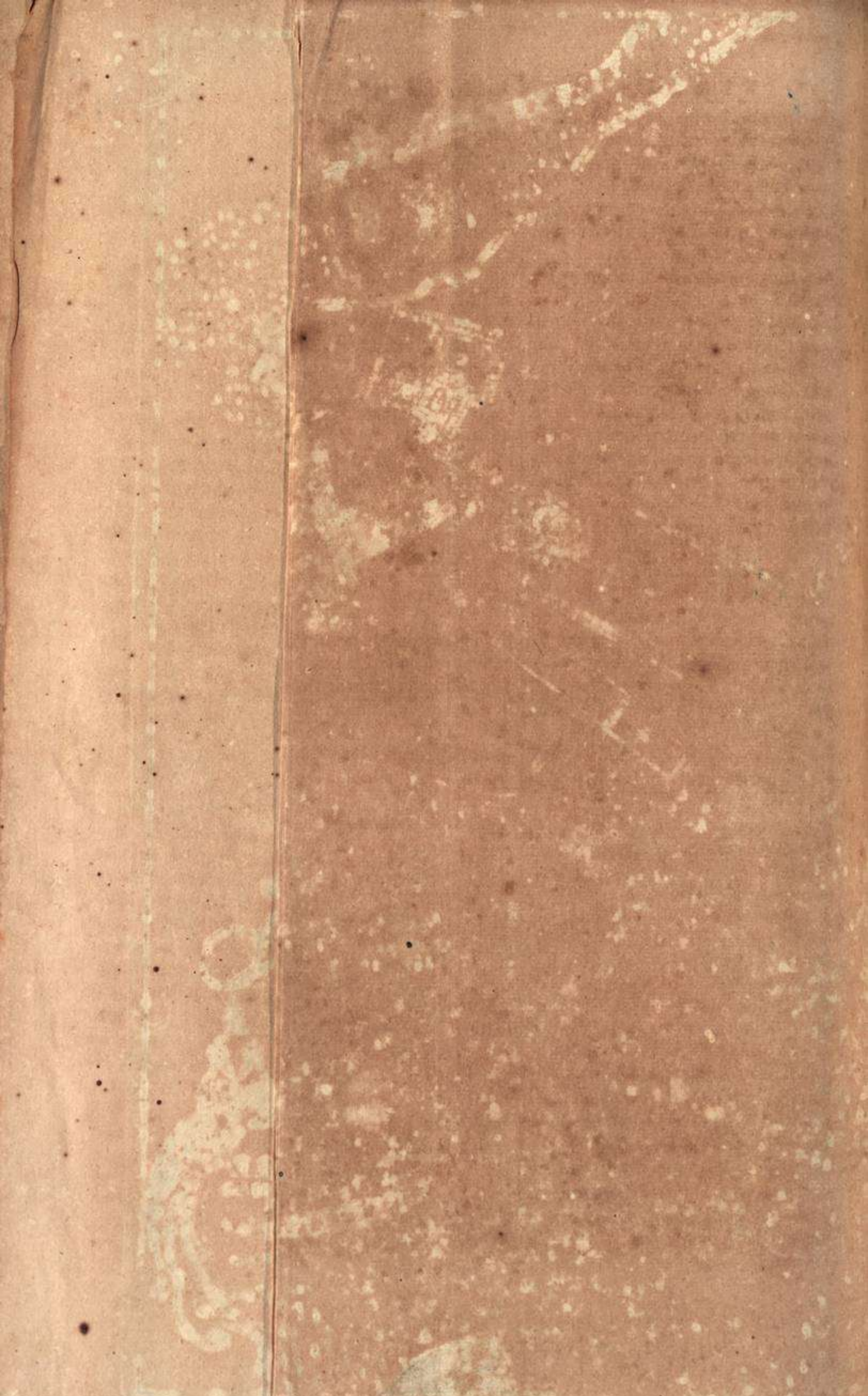
Causa de-
structionis
Villæ.

VILLA CASINARIA S. ADRIANO
CAESARE IN AGRO TIROENTINO EXTRU-
CTA VERE ET EXACTISSIMA SCHEMATA
PIA AB PYRRO LIGORIO OLIM
POSTEA A FRANCISCO CONTINI
REGONITA ET DESCRIPTA JUSSEU
EMINENTISSIMI
FRANCISCI CARD. BARBERINI.

Cæsaribus exaltatas fabricarum moles, eas uni ex Diis consecrare; hinc *Adrianus* in *Herculei* operis fabrica, *Herculi* solenne sacrificium offerre constituit, veluti humani sanguinis propitiatorium. Undè diabolico impulsus instinctu, Augurumque consilio, *Adrianus* impias in innocuum *Christianorum* sanguinem convertit manus; at quoniam intellexerat, *Tybure Getulium* Senatorem esse, qui cum universa domo sua Christianam fidem non solum coleret, sed & innumeros alios, & inter ceteros *Cerealem* Cæsari intimum, ad eandem suscipiendam traxisset, atque adeò gratius sacrificium Cæsarem præstare non posse, quàm si *Getulium* cum universa domo *Herculi* dedicaret *Tyburino*. Dictum ac mox in executionem deductum, *Getulium* cum *Cereali*, *Amanatio* & *Primitivo* sibi sisti iussit, quos acerbissimis verbis increpans, *Christumque* ejurare præcipiens, cum in fide caute *Marpesia* firmiores reperisset, post carceres & flammam sustibus tandem trucidari iussit; postea furorem convertens ad *Symphorosam* & septem ejus filios, quos comprehensos sibi sistens, ad ejurandam fidem Christianam exhortatus est, quod ni facerent, exquisitissimis tormentis se morti tradendos scirent. Sed Sancti *Christi* Martyres tam exoptatam Martyrii coronam, jam dudum desideratam, minimè negligendam duxerunt. Quarè omnes constanti in *Christum* fide, & illibatæ Religionis amore mortem præ vita, æternæ vitæ præmia præ fluxarum opum, quas ipsis Cæsar, si *Christum* ejurarent, promiserat, caducitate elegerunt. Undè crudelissimis ad unum omnes mortis generibus sublatis fuerunt, salutis nostræ anno 138, cum innumeris aliis *Rome* multò antè comprehensis, quos inter *S. Eustachius*, cujus Archistrategum egerat, unà cum uxore & filiis unus fuit, sustulit. Interea occulta Dei operante vindictâ, *Adrianus* incognita quadam Medicis infirmitate, sanguinisque fluxu correptus, ut quorum infontium

Sanctorum Martyrum sanguinem inhumana atrocitate effuderat, scelus proprii sanguinis effusione lueret, in ingentes animi mœrores cruciatuque incidit, qui morbus uti à Medicis *auræ Ville* insalubrioris adscribebatur, ita quoque statim delicias *Bajarum* melioris cœli usu Cæsarem mutata statione, nisi mori mallet, frui debere, Medici præscribere. Quò profectus indies magis magisque crescente animi mœstitiâ, eò deductus fuit, ut jam diuturnioris vitæ pertæsus, tandem Medico lethæum toxicum poculum sibi propinari præceperit; & cum Medicus manum in Cæsaris vitam mittere sibi inconsultum teneret, fuga sibi consulens, id mancipio executioni mandandum reliquit, qui vel ipsius Cæsaris atrocissimi minis, ni faceret, tandem adactus, poculum lethæum præbuit, ex quo protinus extinctus, meritis sceleratæ vitæ transactæ pœnas dedit. Ecce manifestam Dei ob adeò sævas in *Christianos* persecutiones exercitas vindictam. Refert *Spartianus* ante obitum *Adrianum* tenerrimo affectu sequentes versiculos protulisse:

*Animula vagula, blandula,
Hospes, comesque corporis,
Quæ nunc abibis in loca,
Pallidula, rigidula, nudula,
Nec ut soles, dabis jocos?*

Vix in ejus locum successerat *T. Antonius Pius*, cum ecce & ipse novas in urbe *Thermas* excitaturus, cum de modo cogiaret, *villa prætereà Adriani* noviter exstructa parum affectus esset, quidquid in *Villa Adrianea* pretiosum reperit, in suarum *Thermarum* splendorem contulit; quam deinde *Gothi*, & postea variæ revolutiones in ultimam vastitatem dederunt, ita ut à *Ville* conditu usque ad ultimam ejus ruinam, non nisi 80 anni intercesserint. De *Getulii* sociorumque Martyrio ita *Baronius* in notis Martyrol.

In Agro Tyburtino exstat vetus memoria jam collapsa, censeturque ille locus arenarium, ubi S. Symphorosa prædictos Martyres sepelivit. De-

*Cæsar
Adrianus
morbis in-
solitis in se
statuatur.*

*Antonius
suis
thermas
Villæ
Adriani
ornamentis
infraxit.*

*Sacrificiū
post Villam
extructam
non fuit
Christia-
norum.*

*Cerealis
ad Christi
fidem con-
versio &
martyrium.*

*Sympho-
rosa cum
filiis morti
traditur.*

*S. Eusta-
chii & so-
ciorum
mors.*

indè in Martyrologio Romano ita legitur:

Roma via Salaria passio Beati Getulii clarissimi & doctissimi Viri, sociorumque Cerealis, Amantii, & Primitivi, qui jussu Adriani Imperatoris à Licinio Consulari detenti primò cæsi, deindè in carcerem trusi, postremò incendio traditi, cum nullo modo ab igne lesi fuissent fustibus illiso capite Martyrium complevere, quorum corpora Symphorosa B. Getulii uxor collegit, & in arenario prædii sui sepelivit.

Locum in quo sepulti fuerunt filiorum S. Symphorosa corpora.

Arenarium illud adhuc exstat in via Tiburtina novem millibus passuum à Tybure dissitum, in quo rudera adhuc pervetustæ Ecclesiæ à Christianis primis olim in honorem SS. Martyrum extractæ spectantur, ubi & prædium S. Symphorosa fuisse traditur, & etiamnum possidetur à Maffeis ex Patritiæ nobilitatis Romanæ familia, ubi Symphorosa & Getulij mariti sui sociorumque corpora deposuit, & postea etiam ipsa cum septem filiis eodem in loco depositi fuerunt; quem locum Christiani postmodum Græca voce ad Septem *Εἰοδαύτες*, id est, ad septem Martyres violenta morte mulctatos, vocarunt. Verùm cum successu temporis Longobardorum invasione Romanum Territorium flammis ferroque devastaretur,

S. Stephanus Papa III hinc ablata corpora Romam translata in Ecclesia S. Angeli in foro piscario recondidit; ita Baronius:

Via Tyburtina habetur nobilis & pervetusta Sta Symphorosa memoria. Horum reliquæ Romam translatae, ac nostris temporibus inventæ sunt in Diaconia S. Angeli in foro Piscario, & unà cum ipsis plumbi lamina his verbis descripta:

Hic requiescunt SS. Martyrum Symphorosa, viri sui Zotici, & filiorum ejus corpora à Stephano Papa translata; Getulius etiam Zoticus dictus reperitur.

Et ne quicquam hinc omisisse videar, monstratur etiamnum in Ecclesia Sta Vincentij crypta summæ devotionis, in qua Sta Symphorosa cum suis filiis, sævienti persecutionis tempore, se abscondere solebat, quam & Baronius citato loco innuit. In foro quoque Herculei Templi olim ulmus spectabatur, è qua Symphorosam jussu cæsaris capillis aliquamdiù suspensam ferunt, ex qua arbore in nostra Tiburtini colligij Ecclesia adhuc crux formata summa cum veneratione exhibetur. Sed hisce fusius forsan, quàm par erat, occasione Martyrum commemoratis, jam occipitum Villarum Tyburtinarum argumentum prosequamur.

Vltim Tybure, in qua S. Symphorosa suspensa traditur.

CAPUT IV,

Villa Syphacis Regis Numidiæ.

Contendentibus de summa rerum Annibale & Scipione in Europa, & in Africa Syphace, & Massanissa Getuliæ Rege, hic à Syphace Regno suo expulsus, omnibusq; bonis exutus, & ad incitas redactus, sylvas oberrabat. Syphax itaque ob subactum inimicum victoriâ insolens, à Scipione Romanorum Duce tandem & ipse post expugnatam Carthaginem subjugatus, præda Romanorum fuit. Scipio Massanissâ in regnum suum, quod ei Syphax violentiâ armo-

rum eripuerat, restituto, Syphacem Regem Romam vinculum perduci iussit, qui Albæ aliquantum temporis commorans, tandem in Tyburtinam villam sibi paratam concessit, ubi infelicitatis suæ statum deplorans, è quanto potestatis culmine cecidisset, considerabat, ut qui utriusque Regni, Romani & Africani absolutum dominium spe devoraverat, novercante fortuna in ultimum miseriæ barathrum præcipitatum se videret. Nè verò tanti nominis Rex vilius quàm deceret, viveret, Romani propriis

propriis expensis ipsi villam ad habitationem non solum commodam, sed & deliciosis fabricis peramoenam reddere, ubi & fatis cessit. Spectantur hujus ville rudera etiamnum in *via Valeria*, in loco dicto ad *S. Marcellum*. Narrat *Ligorius*, fontem suo tempore detectum fuisse ex candido marmore, binis conchis, quae aquam acceptam in alia extra posita vasa effundebant, constructum; tota vero moles sustentabatur fulcris in formam pedum Leoninorum elaboratis. Detectum quoque eodem tempore, eodemque loco se-

pulchrum in formam Crucis constructum, intra quod fenestellae cernebantur in circuitu collocandis accendendisque lucernis destinatae. Monumenti longitudo exterior 43 palmos, latitudo viginti aequabat. Interior vero longitudo 38 palm. latitudo in 13 palm. extendebatur. Inventa praeterea complurima electissimi marmoris fragmenta, *Paulus V* Pontifex Romanam adducta, ad fabricam Sacelli Deiparae, Ecclesiae Sanctae Mariae Majoris exornandam destinavit.

Sepulchrum Syphacis.

§. I.

Villa Zenobiae Palmyrae Reginae.

Zenobia filia Odenati Regina Palmyrenorum bis commisso cum Aureliano Romano Imperatore in Persia praelio, tanta animi fortitudine se gessit, ut cuius parti victoria cederet, dispici vix posset; tandem urbe, ad quam confugerat, obsidione cincta, & ipsa fascibus Romanorum cedere coacta, ab Aureliano capta, & Romam in triumphum una cum suis filiis ducta fuit anno, Christi 274. Inter caeteros Caesarum triumphos & pompas, nulla, *Blondo* teste, Romae aut splendidior, aut magnificentior visa fuit. Siquidem Zenobia tot tantisque gemmarum cimeliis exornabatur, ut ponderi non ferendo se esse conquerens, ad nonnihil quiescendum, pompam sistere oporteret; pedes nudi aureis annulis vestiebantur, manus catenis aureis ligatae, nimio oculos fulgore perstringebant, collum pariter catena ex puro auro circumdatum erat, cujus extremitas a Persico pracone tenebatur. In stuporem & admirationem rapiebant spectantium animos mirum in modum heroicae Reginae dotes naturae in foemina non visae amplius; inerat ei imperterriti animi vigor, Regiae dignitatis splendor in vultu; robur mentis in capeflendis opportunè consiliis, in oculis supra modum vigentibus prudentia summa,

incredibilis venustatis splendor in totius corporis habitu elucebat; tantus in dentibus sub fusci coloris temperie candor nitebat, ut margaritas eam in ore plerique, non dentes habere putarent: vox clara & virilis, severitas ubi necessitas postulabat: castitatem ejus tantam fuisse scribit *Vopiscus*, ut ne quidem maritum suum sciret, nisi tentatis conceptionibus. Ipsa tandem utriusque fortunae prosperae, & adversae jactum ingenti animo experta, solitariam vitam concessione Imperatoris amplexa, in villa quadam Territorii Tyburtini vitam ad mortem usque peregit. Linguae Persicae, Graecae, Latinae, Aegyptiacae haud imperita; pedestri ambulatione saepe, lectica nunquam, equitando saepissime se exercere solebat. In mensali apparatu splendidissima; in conviviis vero ad imitationem *Cleopatrae* Reginae Aegypti, cui se sanguine affinem esse dicebat, poculis aureis ingemmatas utebatur. De qua *Petrarcha*:

Linguarum peritissima.

*Nel cuor femineo fù tanta fortezza
Che col bel viso, è con l' armata chio-
ma
Fece temer, chi per natura sprezza.
Io parlo dell' imperio alto di Roma
Che con armi affaccio, benche all'e-
strimo.*

Fons Syphacis Regii.

Triumphus Zenobiae Reginae in urbem.

Splendor & magnificentia Reginae, aliisque naturae dotes.

*Fosse al nostro Trionfo ricca
soma.*

Quam etiam antequam vitâ fungere-
tur, *Christi* fide imbutam fuisse, *Baro-
nius* in *Annalibus* ad annum 274 tradit.
Verùm de rebus gestis hujus Reginae
qui plura desiderat, is adeat *vitam Aure-
liani Imperatoris*.

Villa Ze-
nobiae in
territorio
Tiburtino.

Ubinam verò in Territorio Tyburti-
no villa *Zenobiae* fuerit, *Vopiscus* se-
quentibus verbis, ubi de *Zenobia* agit,
declarat. *Huic* ab *Aureliano Imperato-
re* vivere concessum fuit; ferturque vixisse
cum liberis jam more Romano, data sibi
possessione in Tiburti, quae hodie *Zenobia*
dicitur, non longè ab *Adriani palatio*, atque
ab eo loco, cui nomen est *Conche*. Ex hisce
verbis *Ligorium* secutus dico, *Villam*
Zenobiae fuisse prope lacum, quam sul-
phuratam vocant, thermarum nobili-
tate celebrem, ubi à *Marco Agrippa* fa-
bricae sumptuosissimae ad usum Ther-
marum exstructae, quibus & *Augustum*
Cesarem oppidò delectatum fuisse scri-
bunt Authores, & in hunc usque diem
etli femirutae spectantur, de quibus in-
frà pluribus. Si quis *Zenobiam* hîc habi-
tasse dixerit, is non incongruè senserit;

si verò ob aëris insalubritatem locum
hunc Regiae habitationi incommodum
asseruerit, is saltem mecum in vicino
loco, ubi hodiè *praedium S^{ti} Antonii* in
urbe situm est, *Villam* constitisse con-
sentiet, cujus manifesto Veterum ædi-
ficiorum rudera, quae inibi adhuc dete-
guntur, indicio sunt, ubi & *Ligorio* te-
ste, tempore *Hippolyti* Cardinalis *Esten-
sis*, detectum fuisse marmoreum lapi-
dem, in quo novem *Musarum* imagines
exititio opere elaboratae spectantur, &
non procul hinc in loco, quem *Collem*
Ferri dicunt, à *Friderico Cesio* Duce d'
Acquasparta inventas fuisse armillas au-
reas, similiaque, quae ad mundum mu-
liebrem spectant, vasa inventa fuisse,
Antonius del Rê refert. Undè verifimi-
le est, in loco, ubi hodiè *praedium S^{ti} An-
tonii* cernitur, *Villam Zenobiae* fuisse, in
colle verò *Ferri* ejusdem sepulcrale mo-
numentum, & planè *Vopisci* descrip-
tioni congruit. Nam in hunc usque
diem locus *Tybur* inter & *Lacum Alba-
neum* interjectus *Conca* etiamnum di-
citur, & à *Villa Adriani* vix bis mille
passibus distat, uti in *Mappa Lectori*
patebit.

Sepulchrum
Reginae.

§. II.

Villa Mecænatis postea Cæsaris Augusti.

A *Vithor Syntagmatis Heroici* inter alia,
quae de *Mecænate* tradit, eum ex Re-
gio sanguine priscorum *Hebruriae Lu-
cumonum*, quos & Reges & Dynastas
vocabant, exortum fuisse, & quidem
stirpis suae ultimum, quod haud dubiè
ex *Horatiano* illo versu (*Mæcenas ata-
vis edite Regibus*) didicit. *Aldus Manu-
tius* eum *Cibinium* quoque appellatum
fuisse docet. Hic *Tyburtino* agro dele-
ctatus, uti rerum omnium opulentiâ
florebat, ita quoque repudiatis rerum
publicarum tumultibus, sibi suisque
Musis, in quas naturali pronitatis vi,
veluti pondere quodam ferebatur, vi-
cturus, *villam* in ultimo *Tyburtinae* urbis
clivo, omni deliciarum genere con-
fertam exstruxit, quam modò ex ru-

deribus instaurandam duximus.

Tametli *Ligorius* hanc *Villam* amplè
descripserit, quia tamen & ego ejus ru-
dera singulis penè annis, quo *Tybur*
mihi adire licuit, summa mentis refle-
xione examinavi, quid ex utriusque de-
scriptione veritati magis congruum
fuerit, lectoris esto iudicium.

Primò quidem versus Septentrio-
nem spectatur præcellsum dicti clivi
præcipitium, cui *villae* substructiones,
quae in hunc usque diem integræ adhuc
spectantur, innitebantur, opus sanè ad-
nè admirabile, quod sanè vasta sua
mole nulli ex *Romanorum* fabricis ce-
dat, per cujus meditullium *Via Valeria*
pandebatur ad *Samnites Pelignosque* itu-
ris; stupendis arcubus & camerarum
etiam-

Substru-
tiones
Villae.

Via Vale-
ria.

etiamnum superstitum vastitate conspicuum; his arcibus ex opposita parte eodem ordine positi arcus congruunt, ita ut *Via Valeria* medium inter utriusque partis arcuum, locum tenuerit, quam & portam obscuram hodie à tenebroso transitu vocant. Verùm ut hæc melius concipiantur, ejus schema hîc apponendum censui.

Supra hujusmodi insanæ molis substructiones, *Villa Mæcenatis* fundata fuit eo, qui sequitur, modo. Habebat illa, quantum ex superstitite adhuc Fabrica colligere licet, duos columnarum ordines, quarum una alteri, Dorico & Ionico labore quàm scitissimè ex coëctis lateribus concinnatæ supra firmissimos & prægrandes abacos impositæ cernuntur: ex quarum positione columnarum nascuntur duæ porticus in circuitum positæ, quarum exterior circumquaque borealem camporum plagam summa cum amœnitate spectare licebat; hinc totius *Latii* veteris districtum versus Meridiem; illinc *Sabinæ* Regionis territorium ab occasu, ibi circumfusorum montium concatenatam seriem unâ cum formidabili *Anienis* valle; hinc ad ortum *Agros Prænestinos Labicanos, Gabiorum, Tusculanorum*, longè latequè profusam planitiem. Altera interior ambitu suo atrium conficiebat, de quo postea. Intra duas hæc porticus varia camerarum aularumque habitacula cernuntur; quæ tamen non aliundè, quàm per dictarum porticum aperturam, lumen recipiunt; etsi enim omni diligentia inquisiverim, nullam tamen in dictis cameris fenestrâ, uæ lumen admittat, reperire licuit, ut proindè vix concipi possit, quomodò in iis commodè habitare potuerint; apertis enim portis aëris interfusi inclementiam eos sustinere necesse erat; clausis verò, ob cimmerias tenebras, lumen, nisi candelarum lucernarumque ope, non habebant, neque caminorum in eo vestigia notantur. Verùm de hisce pluribus in sequentibus; ut proindè non nisi conversatio-

ni eorum, qui ad *Mæcenatem* magno numero confluebant, ubi veluti in *Stoa* quadam *Zenonis*, & *Peripato* Aristotelico, de variis artibus & scientiis, cæterisque ingenii lusibus, quisque genio suo indulgebat, destinatas fuisse existimem. Rursum in Atrio interiori, aliud assurgebat, uti ex murorum vestigiis apparet, ædificium, cujus inferior contignatio, uti *Ligorius* conijcit, continebat pulcherrimam fontis fabricam, quæ undique & undique in vicina concharum receptacula aquas, tum ad usum domesticum, tum ad amœnitatem & magnificentiam loco conciliandam, diffundebat. Supra hanc contignationem primam per scalas singulari artificio dispositas ad alteram contignationem ascendebatur; ubi ego habitationem *Mæcenatis* ad omnem humanæ vitæ usum commodissimam fuisse, puto; quanam verò palatium istiusmodi partium singularum distributione constitutum fuerit, deficientibus vestigiis, non nisi conjecturâ consequi possumus; undè & tibi hanc fabricam, non qualis revera fuit, sed qualis esse potuit & debuit, in schemate exprimendam censui. Reperiuntur præterea inter alia ad ascensum villæ *Octanguli fani* vestigia, superbissimis columnis fulti, quarum una adhuc ad *Ecclesiam Ste Mariæ del passo* superest, quam scitissimè elaborata. Versus occasum quoque *Ligorius* detexisse se ait scalarum pulchro ordine in circuitu dispositarum situm, per quas ad *Villam* ascensus dabatur; hodie dictarum fabricarum locus in amœnissimam vineam primò à *Theobaldinis*, modò à *Cocconariis*, qui loci possessores sunt, excultus; ita ut præter dictas porticus, nil aliud reliquum videatur. *Villam* prout olim à *Mæcenate* exstructa fuit, sequenti schematismo exhibemus.

In hac *Villa Mæcenatis* summa cum quiete victitans, amœnissimis studiis animum fovebat, ab omni ambitionis labe quàm remotissimum; undè nemo illo charior & familiarior *Augusto*, ita

Augusti
erga Mæ-
cenatem
affectus &
benevo-
lentia.

Poetarum
oratorumq;
aliorum bo-
nimum li-
teratorum
summus
fautor.

ut mundi, qua premebatur, mole, men-
tem negotiorum multitudine & varie-
tate fessam nonnihil relaxaturus, ad
hanc *Villam* veluti ad sacram ancho-
ram, dulci *Mæcenatis* consuetudine fru-
iturus confugeret. Et uti *Mæcenas* sem-
per liberali & munifico animo præfer-
tim erga literatos fuit, ita quoque viri
doctissimi ejus famâ allecti undique &
undique ad eum confluebant, quos
propriis alebat sumptibus, omnia iis
non necessaria duntaxat ad literarii
muneris dignitatem cum laude susti-
nendam supeditabat, sed etiam abun-
danter & superaffluenter: undè ejus
singulari liberalitate & munificentia in
literatos, accidit, ut in hunc usque diem,
ii, qui studia literatorum fovent, *Mæ-
cenates* audire mereantur. Inter alios ta-
men incredibili amore & benevolentia
prosequebatur *Virgilium* & *Horatium*,
quorum conversatione vix fatiari posse
videbatur, undè utrique *Villam* ad mu-
sarum cultum peropportunam exstrui

curavit, de quibus postea. De *Mæcenate*
tria commemoratione digna refert *Pli-*
ninus, l. 7. c. 51. primò quod videlicet febre
perpetua laboraret, ab eaq; liber nunquã
esset; deindè quod integro triennio
nunquam somni beneficium habuerit;
tertiò quod primus asini lactentis ad-
huc, carnem comedendam præscripse-
rit. Atque ut ad *Villam* revertamur;
Mæcenas moriturus, cum tot jam annis
Augustum hospitem in ea recepisset,
quemque tanto affectu semper profe-
secutus fuisset, eundem *Villæ* hæredem
constituisse fertur, ut proindè vel ex
hoc capite non *Mæcenatis* duntaxat, sed
& *Augusti Cesaris Villa* in hunc diem
appelletur, & putant nonnulli id ex in-
scriptione, quæ in foramine fornicis,
quod inferiori concamerationi obscu-
riori lumen præstabat, in marmorea
tabula inscripta, colligi; quam à me ex-
cerptam hîc apponendam duxi: sic
enim habet:

Plinius.

Mæcena-
tis miræ
proprieta-
tes.

Hæret
Villæ Au-
gustus.

C. RUSTICIUS. C. F. ITER.
L. OCTAVIUS. L. F. VITULUS.
IIII VIR. D. S. S.
VIAM INTEGENDAM
CURAVERE.

Ego verò non puto nomen L.
OCTAVIUM, hoc loco cadere
supra *Ocladium Augustum*, sed supra
unum hujus nominis IIII viarum
curatorem. *Mæcenatem* itaque hujus
Villæ suæ hæredem *Augustum* consti-
tuisse, in præcedentibus demonstrasse

sufficiat. Aliam inscriptionem hîc in-
ventam fuisse refert *Aldus Manutius*,
quam *Ligorius* è loco suo dilapsam in
Ecclesiam Sⁿⁱ Sylvestri translata fuisse
scribit, quam tamen omni diligentia
adhibitâ ibidem reperire non licuit.
Tenor verborum hic est.

C. LUCTIVS. L. F. AULIAN. Q. PLAUSURIUS. C. F. VARUS
L. VENTIDIUS. C. F. BASSUS. Q. OCTAVIUS. C. F. GRAECHIN.
IIII VIR.
PORTICUS P. CCLX. ET EXSED RAM ET PRONAON
ET PORTICUM. PONE. SCÆNAM. LONG. P. CXL.
S. C. F. C.

Sed hæc de *Villa Mæcenatis* sufficiant.

VILLA QUINTILY

VILLA QUINTILY VARI, PROPINQUI CÆSARIS AUGUSTI.

§. III.

Villa Quintilii Varii *Consulis.*

Quintilianus Varus consulari dignitate illustris, nec non *Cæsari* propinquus, ab *Augusto* in *Germaniam* missus anno urbis conditæ, 741 contra *Herminium* filium *Sermigeri*, gentis istius principem: a quo tribus ejus legionibus ad internecionem deletis, clade, post eam quam *Parthi Romanis* sub *Crasso* intulerunt, omnium maximâ, tanto idcirco horrore & indignatione *Augusti* animum concussum fuisse referunt authores, ut capite parieti illiso, illud identidem repeteret: *Vare redde mihi meas legiones.* Hic clade peracta, ab hostibus circumdatus, cum nullum sibi effugiendi modum inveniret, gladio in seipsum converso, occidit: cadaver ejus igni datum, & semiustum furore hostium in mille partes distractum præter caput, quod *Romam* delatum, in sepulchro majorum suorum repositum fuit; de quo fusius agentes vide *Vellejum Paterculum* & *Appianum Alexandrinum.*

Varus itaque *Villæ*, quam describendam suscepimus, fundator fuit: hæc è regione *Villæ Mæcenatis*, sive *Augusti*, ultra *Anienem* in loco edito situm suum habuit, uti ex mappa patet; fuitque eâ magnificentia exstructa, ut cum *Villa Mæcenatis* quodammodo, quâ sumtibus quâ magnificentia certare sit visa. Restant in hunc usque diem ejusdem non contemnenda vestigia, quæ hîc, prout propriis oculis vidi & examinavi, exponam.

In editissimo clivo situm habuit, supra quem primò quædam totius fabricæ veluti substructio & fundamentum sub figura ferè quadrata cernitur; intra cujus penetralia cisterna visendam se præbet, scalarum ordinibus, per quas ad aquas descensus dabatur, quàm commodissimus; supra hoc fundamentum aliud fanè eximium palatium

exstructum fuisse colligitur ex columnarum abacis, & lemniscis, cæterisque ornamentis, uti & ex conchis, intra quas aqua saluberrima, tum ad usum domesticum, tum ad ludicrorum delectationem derivabatur ex copiosa vicini fontis scaturigine, qui in hunc usque diem juxta *Cænobium S. Michaelis Archangeli*, quod in *Pajola* dicitur, superest, deducebatur, & canales veteris hydrogogi, qui per illam viam ambulantes passim obvii sunt, apertè demonstrant, sed de hisce infra pluribus. Circa hoc palatium, ingens spatium relinquebatur, jocos ludisque exercendis destinatum; supra hoc verò aliud in speculam terminatum, ex qua uti ex totius palatii ambitu, longè latèque diffusa planities tum *Latii*, tum *Sabinæ* amœnissimum spectaculum exhibebat: & ut verbo absolvam, fabricam trizoniam faciem exhibuisse ex ejus vestigiis, patet. Verùm cum hæc non nisi oculari demonstratione describi queant, hoc loco veteris *villæ* schema apponere visum fuit.

Narrat *Antonius del Rè* in antiquitatibus suis *Tyburinis*, omnium habitaculorum hujus *Villæ* pavimenta pretiosis lapidibus fuisse tessellati operis, aut si mavis musiva arte strata; qui lapides, uti differentibus coloribus gemmarum ad instar nitebant, ita quoque mirum in modum intuentium oculos rapiabant; quæ tum primùm detectæ fuerunt, cum *Cardinalis Montinus* nonnihil rusticaturus *Româ Tybur* appulisset. Hic considerato lapidum pretio & pulchritudine, quicquid in rudibus similium lapidum reperiri potuit, congestit, & viginti jumentorum labore, partim *Romam*, partim aliis principibus, ceu res pretiosas in donum transmisit, ita ut in hunc diem vix amplius reperiantur.

Forma
palatii
trizonia.

Fabrica
superba
Villæ
Quintilia-
næ.

§. IV.

§. IV.

De Ponte Lucano, Plautiorum sepulchro & villa.

POSTquam Româ veniens transiveris pontem duobus millibus passuum Tyburte dislitum, occurret tibi turris rotunda, non absimilis ei, quæ Romæ ad Hippodromum Caracallæ spectatur, vulgò dicta, *Capo di Bove*; hoc erat *Plautiæ* familiæ sepulchrum, juxta *duodecim Tabulas*, quæ sepulchra illustrium domuum non nisi extra urbem extrui jubebant. Erat olim splendidum sanè monumentum, at vetustate temporum collapsum, hodiè non nisi binas inscriptiones, easque sat longas tenet, cum quinque olim hîc fuisse, *Historici Tyburtini* asserant, in quibus *Plautiorum* domus gloriæ, honores, & dignitates, cum officiorum, queis in *Republica Romana* functi fuerunt, amplitudine describuntur. Fuerunt *Plautii* plebejæ factionis cognomine *Varii* nuncupati; nam & *Proculi*, & *Hypsæi* & *Vero-*

ces, & *Silvani*, & *Numidæ* & *Laterani*. Et inter cœteros hujus familiæ illustres *C. Plautius Proculus*, consul anno urb. conditæ 395, *Hernicos* devicit, deque iis triumphum duxit, ut est in *Tabulis Capitolinis*. idem à *C. Martio*, qui primus ex plebe dictaturam obtinuit, & ipse primus ex plebe magister equitum dictus fuit; ita *Livius* l. 7. iterum *P. Plautius Proculus* Consulatum obivit anno Urb. Cond. 425, dum domi & pariter foris pax erat. *Liv.* 8. Verùm de hisce consule *Lexicon Romanum Glandorpii*. Inscriptiones hoc loco positæ respiciunt *M. Plautium Marci* filium *Sylvanum*, qui collega *Cæsaris Augusti* decimo tertio ipsius consulatus fuit, & *Cæsaris Tiberii* Legatus, anno Urb. Cond. 787, authoribus *Dione* & *Vellejo*. Sed jam inscriptiones apponamus.

Prima Inscriptio majoribus literis.

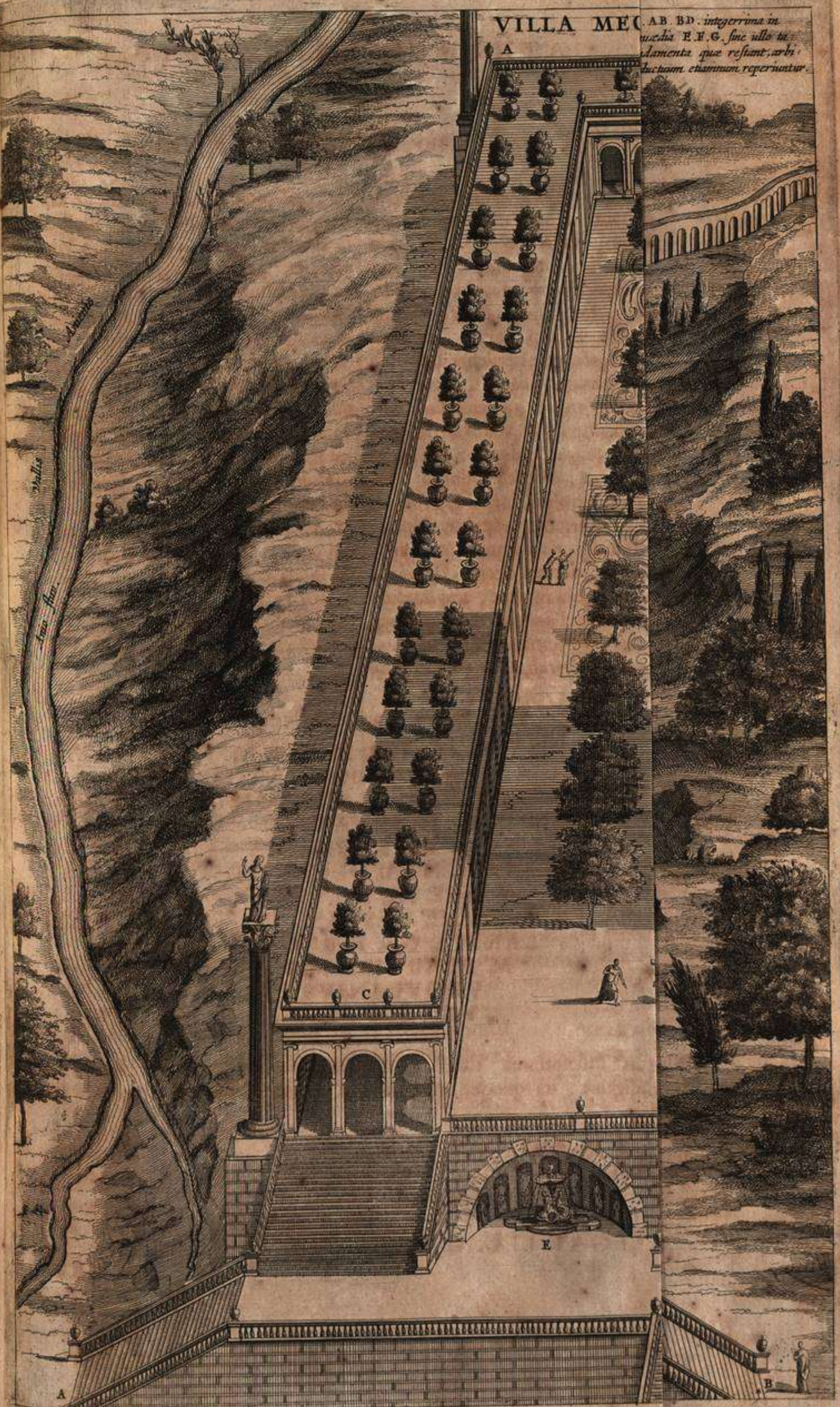
L. PLAUTIUS. M. F. A. N.
SILVANUS
COS. VII. VIR. EPULON.
HUIC SENATUS.
TRIUMPHALIA
ORNAMENTA. DECREVIT.
OB. RES. IN. ILLYRICO
BENE GESTAS.
LARTIA. GN. F. Uxor.
M. PLAUTIUS. M. F.
VRGVLANIVS
VIXIT ANN. LX.

Alterius Inscriptionis Tabula ad sinistram posita, uti uberioribus verbis indigebat, ita quoque minusculis literis exarata fuit, eo tenore qui sequitur.

TI. PLAUTIO. M. F. A.
SILVANO. ÆLIANO.
PONTIF. SODALL. AUG.
III. VIR. A. A. A. F. F. Q. TIB. CÆSARIS.
LEGAT. LEG. V. IN. GERMANIA.

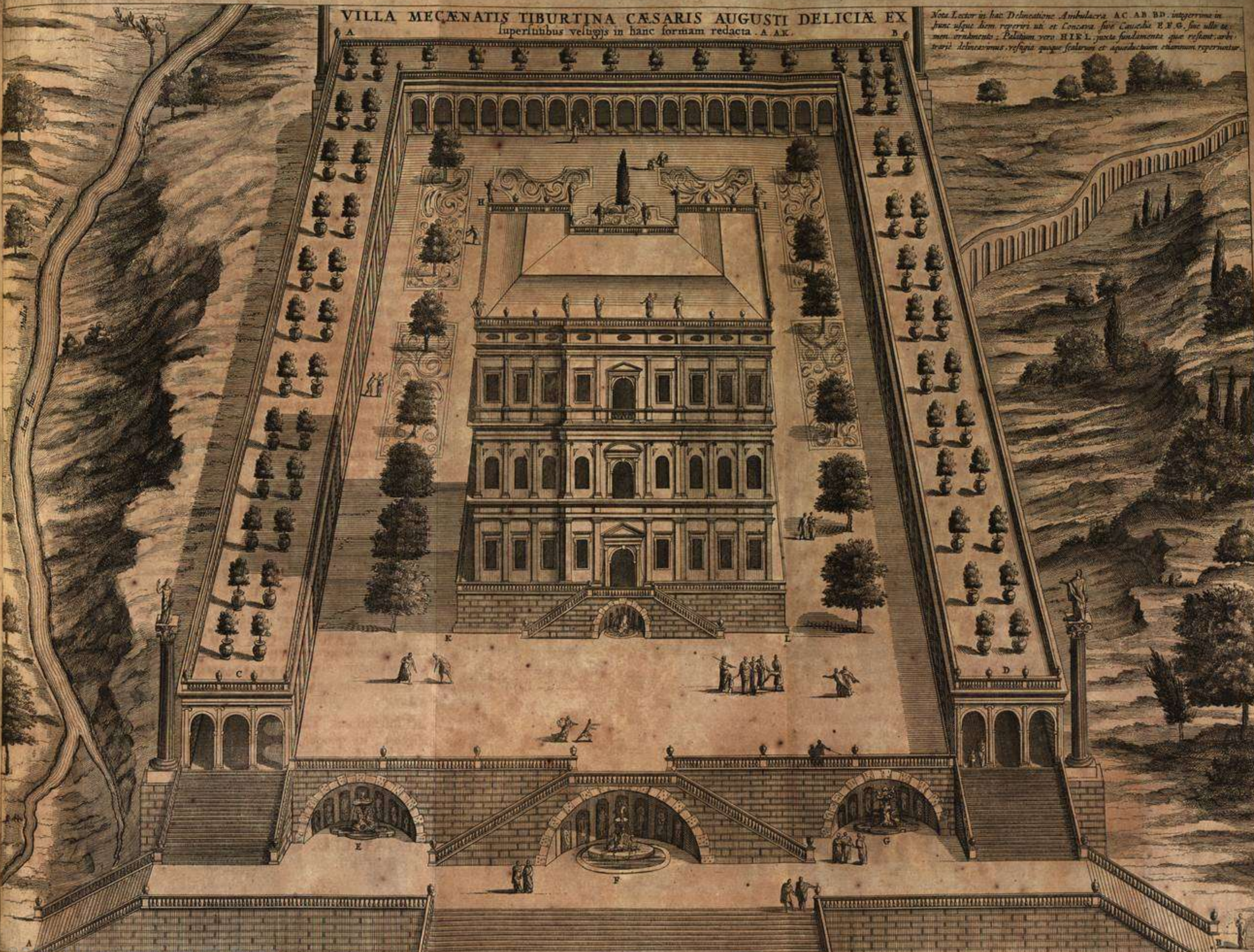
PR. URB.

VILLA MEO. AB BD. integerrima in
ruzibus E.F.G. sine ullo tu-
damento que restant, arbi-
trarium etiamm reperitur.

VILLA MECÆNATIS TIBURTINA CÆSARIS AUGUSTI DELICIA EX
 superiùbus velugjs in hanc formam redacta . A AK .

*Nota Lector in hac Delincatione Ambulacra AC AB BD . integerrime in
 frons usque hinc reperiuntur et Concava sive Causæ EFG . sine ulla ce-
 men . ornamento : Palatium vero HIKL . iuxta fundamenta que restant . arbi-
 trari delincavimus . vestigia quoque scularum et aqueductuum etiamnum reperiuntur .*

PR. VRB. LEGAT. ET. COMITI. CLAUDII
 CÆSARIS. IN. BRITANNIA. CONSULI
 PROCOS. ASIÆ. LEGAT. PROPRÆT. MOESIÆ.
 IN QUA. PLURA. QUAM. CENTUM. MILL.
 EX NUMERO. TRANSDANUVIANORVM
 AD. PRÆSTANDA. TRIBVTA. CVM. CONJVGIBVS
 AC. LIBERIS. ET. PRINCIPIB. AVT. REGIB. SVIS
 TRANSDVXIT. MOTVM. ORIENTEM. SARMATAR.
 COMPRESSIT. QVAMVIS. PARTEM. MAGNAM. EXERCITVS
 AD. EXPEDITIONEM. IN. ARMENIAM. MISISSET.
 IGNOTOS. ANTE. AVT. INFENSOS. P. R. REGES. SIGNA
 ROMANA. ADORATVROS. IN. RIPAM. QVAM. TVEBATVR
 PERDVXIT. REGIBVS. BASTARNARVM. ET.
 ROXOLANORVM. FILIOS. DACORVM. FRATRVM.
 CAPTOS. AVT. HOSTIBVS. EREPTOS. REMISIT. AB
 ALIQVIS. EORVM. OPSIDES. ACCEPIT. PER. QVEM. PACEM
 PROVINCIÆ. ET. CONFIRMAVIT. ET. PROTULIT
 SCYTHAR. QVØQVE. REGEM. ACHERONENSI
 QUÆ. EST. ULTRA. BORVSTENEN. OPSIDIONE. SVMMOTO
 PRIMVS. EX. EA. PROVINCIA. MAGNO TRITICI. MODO
 ANNONAM. P. R. ADLEVAVIT. HUNC. LEGATVM
 IN. HISPANIAM AD. PRÆFECTVR. VRB. REMISSVM.
 SENATVS. IN. PRÆFECTVR. TRIUMPHALIBUS.
 ORNAMENTIS. HONORAVIT. AVTHORE. IMP.
 CÆSARE. AVGVSTO. VESPASIANO. VRBIS. EX.
 ORATIONE. EJVS * Q. I. S. S.

MOESIÆ. ITA. PRÆFVIT. VT. NON. DEBVERIT. IN
 ME. DIFFERRI. HONOR. TRIUMPHALIVM. EJVS
 ORNAMENTORVM. NISI. QVOD. LATIOR. EI
 CONTIGIT. MORA. TITVLVS. PRÆFECTO. VRBIS
 HVNC. IN. EADEM. PRÆFECTVRA. VRBIS. IMP. CÆSAR.
 AVG. VESPASIANVS. ITERVM. COS. FECIT.

* Id est.
 Quæ infra
 scripta
 sunt.

CAPUT V,

De Villa Rubelliorum.

Res Rubellii apud Romano-
 rum rerum Scriptores repe-
 riuntur: primus C. Rubellius
 coætaneus Ciceronis, & hæres
 Q. Thurii, cum nonnullis aliis com-
 mendatur Q. Cornificio. Alter C. Rubel-
 lius Geminus Consul sub Tiberio, anno
 Urb. Cond. 781. Tertius C. Rubellius
 Plancus, natus avo Tiburte Equite Ro-
 mano, in cujus domum sub Tiberio de-
 nupsit Iulia Drusi filia, quondam Nero-
 nis uxor. Ipse consularis nominatur
 Tacito l. 3, & 5. hujus filius Rubellius
 Plancus per matrem Iuliam pari ac Ne-
 ro gradu Augustum contingens, primum
 in exilium cum Antiſtia conjugè pel-
 litur à Nerone, postea missis militi-
 bus occiditur, capite in urbem re-

lato, ita Tacitus 14, & Suetonius in
 Nerone; atque de hoc loquitur Juvena-
 lis Sat. 8:

*His ego quem monui, tecum est mihi
 sermo Rubelli*

*Plance, tumes alto Druforum sangui-
 ne, tanquam*

*Feceris ipse aliquid, propter quod nobi-
 lis esses.*

Hujus viri mores, ratam vitam, & in
 Remp. merita Cornelius Tacitus sic
 describit: *Quasi jam depulso Nerone
 quis deligeretur, inquirebant, & omnium
 voce Rubellius Plancus (aliqui pro
 Plancus, Plautus legunt) celebratur, cui
 nobilitas per matrem ex Iulia familia.
 Ipse placita majorum colebat, habitu se-
 vero, casta & secreta domo, quantoque*

X

metu

metu occultior, tanto plus famæ adeptus. Auxit rumore pari vanitate orta interpretatio fulguris. Nam quia discumbentis Neronis apud Simbruina stagna, cujus Sublaqueum nomen est, istæ dapes, mensaque dejectæ erant, idque finibus Tiburtum acciderat, unde paterna origo Plauto fuit. Quemadmodum igitur facinororum hominum fautor Nero semper fuit, ita summus bonorum persecutor, ut proindè mirum non sit, hunc Rubellium, ceu omnium adclamatione dignissimum Imperio virum, metu & suspitione perdendi Imperii, occisum fuisse. Nero siquidem deperiens Poppeam, cum Octavium Drusi filiam & tertiam uxorem Messalinam, sororem Iulie & matrem Rubellii repudiasset, nescio

quo sterilitatis prætextu, quasi magnoperè interesset Orbi Romano monstruosi Imperatoris hæredem post se relinquere, cui satius fuisset, eum nunquam natum fuisse; ex hoc capite unà Rubellium cum Iulia matre, revera tamen ex perdendi Imperii zelotypia è vivis sustulit.

Horum itaque Rubelliorum villa situm habuisse traditur in dorso montis, quod Anienis vallem respicit, eo in loco, ubi hodiè Collegii Tyburtini nostræ Societatis vinea est, & Quaregna dicitur, ubi etiamnum per totum montis dorsum ingentia rudera à villicis deteguntur, uti ex mappa patet: Quo tamen fundamento Historici Tyburtini asserant. Dubium est.

§. I.

Villa Ventidii Bassi, C. Turpilii, & Munatii Planci.

POST montem, in quo Villam Quintilii Varii sitam fuisse diximus, juxta prædium Collegii Tyburtini Societatis nostræ, quod vulgò Midriano dicitur, complura videntur ex parte occidua, antiquarum fabricarum vestigia, quam Historici Tyburtini dicunt Villam fuisse Ventidii Bassi, qui patriâ Asculanus, & cognomine Bassus vere bassæ conditionis vir, præstantiâ tamen & fortitudine animi, insolito fortunæ jactu, eò se provexit, ut sub tutela Marci Antonii Triumviri, ex equisone Consul factus, in Asiam missus, post obtentam victoriam de Parthis Patrum decreto triumphum egerit, quem præco præcedens alta voce clamabat: Vide Roma rem monstruosam, qui olim strigilabat mulos, jam factum consulem mirare. Præter adeptam dignitatem ingentes divitias acquisivit, ex quibus inter alia & hanc villam construxit, quam & ipsum Marcum Antonium relaxandi animi causa visitasse Appianus refert. Vide Ciceronem in Epistolis ad Atticum. Vide hujus vilæ locum in mappa.

Villa L. Manatii Planci.

Lucius Munatius Plancus Tyburtinus, patrem, avum, & proavum eodem prænomine habuit, Orator & discipulus Ciceronis. Militavit sub Cesare in Gallis, cui & in bello civili cum adhæsisset, post præturam designatus ab illo Consul cū Bruto Galliam Comatam administravit. Bello Mutinensi summa de se Reip. & Ciceroni pollicitus, ad extremum iis desertis cum Antonio & Lepido se conjunxit, quoque magis eisdem & Cesari gratificaretur, fratrem proscribi passus est, Lepidi, qui & ipse fratrem prodiderat, studiosus imitator; undè mox illis triumphantibus, milites hunc versum jactarunt.

De Germanis, scilicet fratribus, non de Gallis ambo triumphant Consules. Post bellum Perusinum profectus ad Antonium, cum diu illi & Reginae Cleopatrae servilibus obsequiis & assentationibus se comprobasset, inter apparatus Achiaci belli transfugit ad Cesarem, à quo post aliquot annos ad censuram evectus est, pluribus etiam honorum titulis exornatus, quos omnes inscriptio, quæ teste Nicodemo Cajetæ detecta, recitat, hoc verborum tenore:

L. MU-

L. MUNATIUS. * L. F. N. L. PRON. PLANCUS. COS. IMP. ITER. VII. VIR. EPULON. TRIUMPH. EX RHÆTIS. ÆDEM SATURNI. FECIT. DE MANUBIIS. AGROS. DIVISIT. IN ITALIA. BENEVENTI. IN. GALLIA. COLONIAS. DEDUXIT. LUGDUNUM. ET. RAURACAM.

Ex qua patet, summis officiis fuisse functum *Munatium Plancum*; Consulis videlicet, Imperatoris Exercitus, & itinerum, Septemviri Epulonum; triumphasse de *Rhætis*; ædem *Saturni Tybure* ex manubiis fecisse; *Beneventi* agros divisisse; in *Gallias* colonias deduxisse; *Lugdunum* condidisse & *Rauracam*. Quoniam vero loco *Villam* suam in *Tyburino Agro* patria suam sitam habuerit, ne sciremus, temporum vetustas nobis invidit. Hoc novimus solummodò ex glossa quadam interlineari Auctoris anonymi supra *Horatium*, qui in *Bibliotheca Vaticana*, teste *Nicodemo*, per vetusto codice continetur; in *Villa Munatiana* fuisse palatium, sylvas & piscinas. Ut proinde locum sine auctore determinare, non nisi inutilis conjectura sit. Quare ad alia.

Villa C. Turpiti.

Villa C. Turpiti Tybure fuisse dicitur, eo in loco, qui hodiè adhuc *Tortigliano*, quasi diceret, *Turpiliano*, non nihil de-

flexa voce, appellatur, idque ex rudibus eodem loco reliquis conjiciunt.

Villa Pisoniorum.

Pisoniorum verò *Villa* ex ea parte, quæ meridiè respicit, inter *Vallem Cæsioniam* & *Adrianeam* sita fuisse, ab *Antonio Regio* traditur, nescio ex quibus fabricarum veterum vestigiis, quæ tendentibus in *vallem Adriani*, passim inter oliveta obviam fiunt, persuaso: sed ut hæc meræ conjecturæ & nullo alio Authoris classici testimonio nituntur, ita quoque nostram opinionem minimè hinc insinuandam duximus. Hoc constat, *Pisoniam* familiam, unam ex antiquissimis *Romanorum* familiis fuisse; descendit enim, *Fulvio Ursino* teste à *Calpurnia*, quæ originem suam traxit à *Calpo* filio *Numæ Popilii*, secundi *Romanorum* Regis, quæ deinde in varios divisa ramos, divitiis & Magistratibus, maximè tempore *Ciceronis* & *Horatii*, floruit, ita ut is poematum suorum opus *Pisoniis* dicaverit.

§. II.

Villa Caji Cassii.

Non procul à præcedenti *Pisoniorum Villa*, duas alias paulò Monti viciniore *C. Cassii Cæsaricidæ*, & *Marci Bruti villas* fuisse credunt *Nicodemus*, & *Regius*, quarum prima à nomine suo *Cassiana* dicebatur; & in hac paulò antè citatus *Fulvius Ursinus* putat, telam orditam fuisse conspirationis contra *Julium Cæsarem*, quæ postea unà cum complici sceleris *Marco Bruto* in executionem deducta fuit. Post mortem *Cæsaris*, *C. Cassius*, qui alteri mortem jam intulerat, rebus jam desperatis, & adversum inopinatumque exitum sortientibus in transversum actus, gladio in seipsum converso periit, vel ut alii, à seruo suo minis adacto interfectus fuit, quem postea eodem fati genere secutum *M. Brutum* fuisse *Appianus* docet. Itaque

Julius Cæsar tot tantisque virtutibus instructus, tantæque rerum gestarum gloriâ conspicuus, cavere non potuit, quin partim ex amicis, partim ex inimicis incolumitate donatis, qui omnes ab eo beneficiis, & honoribus evecti essent, insidiis occumberet. Nam ut *Valerius Maximus* l. 4, c. 5, horum vexillifer & antesignanus *C. Cassius*, vir manu promptissimus, cæterum vir in captandis consiliis præceptus & duræ cervicis, ad hæc flagitiosus & impurus, eo quod postulatum consulatum *Cæsar* distulisset, offensus, consilium ejus interimendi sumpsit; in cujus societatem simulatque *M. Brutum*, qui tum urbanam præturam gerebat, pertraxit, illius autoritate mox cæteri ad idem scelus cupidissimè nomina dederunt.

*Cassius enim
Cassius
mortem intulerit
Cæsari.*

* Lucii
Filius,
Nepos Lu-
cii, Pront-
is.

Officia L.
Munatii.

Villa C.
Turpiti.

Villa C.
Cassii.

C. Cassii
mors.

Mors Julii
Cæsaris.

Ab his igitur idibus Martiis contra jurandum, cum sacrosanctus esset, & amplissimum Magistratum gereret, in Senatu viginti tribus vulneribus trucidatus est, anno ætatis 56, ab urbe condita 710, Ante Christum natum 41. Curiam, in qua cædes patrata fuit,

obstrui placuit; Idusque Martias ἀποφασίς, parricidiumque vocari; percussores vero, illique omnes, qui in ejus morte lætati fuissent, sceleris commissi pœnas dederunt: ipse conditis illi templis in numerum Deorum relatus est.

§. III.

Villa Q. Cæcilii pii Metelli Scipionis.

Villa Qu.
Cæcilii
Pii.

Hæc villa ab Antonio Regio intra ipsam urbem Tyburtinam ponitur, eoque in loco sita putatur, qui in hunc usque diem corruptè Campitello (quasi diceret Campus Metelli) appellatur; ne-

que alia indicia sunt, nisi ingens fragmentorum copia, quæ in Valle, quam Gaudentem vocat, & partem Horti Estensis occupat, posteris temporibus detecta fuit.

§. IV.

Villa Lolliorum.

Villa Lolliorum.

Villa Lolliorum fuisse creditur, vel potius sepulchrum Lolliorum, eo in loco, ubi modò situm est Templum B.

Mariæ Majoris Tyburtinæ, & hoc ex veteri inscriptione colligunt, quæ sic se habet:

HIC. LOCUS. UTI. MACERIA. IN-
CLUSUS. EST. AD. RELIGIONEM.
SEPULTURÆ. LOLLIORUM.
ATTICILLÆ. FILIÆ. ET. STACTES.
UXORIS. AC. M. LOLLII. AMARANTI.

Ego sanè in dicta Ecclesia summâ diligentia dictam inscriptionem quaesivi, sed frustra; neque signum infallibile, certum & fidele esse putem, eo in loco sepulchrum fuisse, ubi inscriptio inventa fuit, cum inscriptio aliò huc transferri potuerit, uti in Romanis inscriptionibus patet, neque video, quo-

modò in tam angusto spatio quale Authores intra ipsam urbem determinant, tot Villæ Lolliorum, Marii, Metelli, esse potuerint, nisi velimus Villas accipere pro una domo, & horto domestico ipsi adjuncto, quod ipsis lubens concesserim.

CAPUT VI,

De Villis Poëtarum, Catulli, Horatii, Virgilii, Vopisci, &c.

Villa Catullipœtæ.

Extra portam Valeriam, vicinam Catadupæ, per altam Anienis ripam, versus Cænobium S.ⁿⁱ Michaëlis Archangeli in Piavola transeuntibus, occurrunt multa in monte ruderum vestigia, quæ ab ipsa jam dicta Ecclesia S.ⁿⁱ Michaëlis per costam montis continuantur; atque hoc loco Catulli villa fuisse traditur, colligiturque ex versibus Catulli:

O funde noster, seu Sabine seu Tiburs,
Nam te esse Tiburtem autumant, quibus non est
Cordi Catullum ledere; quibus cordi est,
Quodvis Sabinum pignore esse contentunt:
Sed seu Sabine, seu veriùs Tiburs
Fui libenter in tua Suburbana,
Villa,

*Villa, malamque pectori expulsi tuf-
sim.*

Ex his versibus patet, *Fundum Catullianum, Sabinusne, an Tyburtinus* sit, fuisse controversum; eò quod *Anio* flumen *Latium* olim à *Sabina* divideret, ita ut quicquid ex dextra *Anienis* ripa, ad *Sabinos*, & quicquid à sinistra, ad *Latium* pertineret. Cum itaque *Villam Catulli* à dextra *Anienis* sitam fuisse ostensum sit, non tam in *Tyburtino*, quàm *Sabino* fundo sitam fuisse colligitur. verùm ut res decidatur; sciendum est, non ita præcise sumendam esse divisionem fluminis, ut in opposita ripa sive villæ, sive oppida alterius jurisdictionis esse censeantur; sed maximè observandum esse existimem territorium, quod divisione fluminis non ita terminatur, ut ultra flumina non ulterius sese extendat. Hoc pacto *Tyberis*, etiamsi *Hetruriam* à *Latio* dividat, nemo tamen *Romæ* facile dixerit, transiberinam aut Vaticanam regionem ad urbem non pertinere, cum secundum communem æstimationem totum complexum, tam ultra, quàm citra flumen, una & eadem *Roma* esse, & tam hi, quàm illi *Romani* patriam, non *Hetrusci* censeantur. Pari ratione villæ, oppida, fundique, ex adversa *Anienis* parte in quantum *Tyburtino* continentur *Territorio*, non *Sabinæ*, sed *Tyburtinæ* jurisdictionis esse censeari debent. ut proinde *Villa Zenobiæ* reginæ, *Ventidii Bassi* Cos. *Quintilii Vari*, *Horatii* &c. in quantum in *Territorio Tyburtino* sitæ fuerunt, non *Sabinæ*, sed *Tyburtinæ*, juxta communem loquendi modum, non obstante naturali fundorum, qui per flumen dividitur, situ, dicendæ sunt; uti fusè docetur in *Digestis de alluvionibus fluminum*. Sed hisce jam positis, jam revertamur ad *Villam*.

Exstabat uti olim, ita hodiè fontis amplissima scaturigo muri fornice circumdata, quam & in *Villas* vicinas *Horatii*, & *Quintilii Vari* derivatam fuisse aquiductuum inciles, qui in hunc usque diem in via publica per

dorsum montis ambulantiibus occurrunt, demonstrant; estque aqua omnium, quæ in *Tyburtino Territorio* reperiuntur, saluberrima, ita ut agris etiam passim sine nocumento in potum cedat. Distat autem hic fons ad *Villam Catulli* ab *Anienis* ripa per difficilem profundioris vallis descensum quasi quingentis passibus; ubi & colliculus occurrit, ob planitiem non exiguam amœnitate plenus; cui *Villa Catulli* conjuncta fuisse colligitur, ex variis marmorum fragmentis, tessellati-que operis reliquiis, quas coloni vinitoresque ibidem detexerunt. Locus hodiè *Truglia* dicitur, quam *Antonius Regius* putat ex nomine *Catulli*, corrupta *Truglia*, quasi diceret, *Tulla*, vocem remansisse. Erat porrò ex dicto clivo via, ad *Anienis* usque ripas, quas tum ad animi relaxationem, tum ad Poeticum enthufiasmum murmure fluminis suscitandum, *Catullum* petiisse tradunt. Fuit autem *Catullus* patriam *Veronensis*, iis Poëtis, quos *lascivos* vocant, adnumeratus, vel ipso *Ovidio* de injuriâ sibi illatâ conquerente, quod ex tot *lascivorum* Poëtarum numero ipse solus exilii pœnam sustinere debuerit.

Villa Horatii.

Villa Tyburtina Horatii Flacci, ex propriis suis versibus, non alibi extitisse ostenditur, quàm in adversa *Anienis* parte, quo in loco hodiè *Cænobium S^{ti}. Antonii Fratrum Minor. S^{ti}. Francisci* situm spectamus, ubi porticum dirutarum multa vestigia comparent; dabaturque ex ea descensus ad ripam usque *Anienis*, quemadmodum ipse de se fatetur l. 4, Ode 2. Ubi versibus fingendis occupabatur.

Ego Apis Matine

More mo doque,

Grata carpentis thyma per laborem,

Plurimum circa nemus undiquaque,

Tiburis ripas operosa parvas.

Carmina fingo.

X 3

Quanto

Catullus indee qui fuerit?

Villa Horatii Flacci.

Anio dividi Sabinos & Latio.

Flumina non præcise dividunt jura territoriorum utrinque florum.

Quanto autem gaudio & animi voluptate vitā suam in hac *Villa* transegerit, ipse testatur l. 1, ode 7; & l. 2, ode 6.

Tybur *Argeo* positum *Colono*
Sit meæ sedes utinam senectæ,
Sit modus lasso maris & viarum
Militiæque.

Domestici
 Mæcenatis
 qui?

Erant tunc temporis domestici *Mæcenatis* Poëtæ celebres, *Tucca*, & *Lucius Varus*, & unā individui socii *Horatio*; hi unā cum *Virgilio* nullum non lapidem moverunt, ut *Horatium* in amicitiam & familiaritatem *Mæcenatis* adsciscerent. Nam ut vel ipse *Satyra* 6 fatetur:

Virgilius, post hunc Varius dixere
quid essem,
Ut veni coram singultim pauca lo-
cutus,
Infans namque pudor prohibebat plu-
ra profari.

Et postea subjungit:

Pauca ab eo, & revocas nono post
menfe, jubesque
Esse in amicorum numero; magnum
hoc ego duco.

Horatius
 ex inimico
 Augusti
 fit amicus.

Magni sanè emolumenti fuit illa *Mæcenatis* amicitia *Horatio*, quæ ex infelice felicem, omnibusque bonis affluentem fecit, his verbis ipso testante, l. epist. vii. *Tu me fecisti locupletem.* Nam & ipsi villam poëtico ingenio percommodam, applantato in hunc finem Musarum luco, exstruxit, & omnibus rebus ad vitam honorificè transigendam quàm liberalissimè providit; *Cæsari Augusto* cum inimicus esset, ita

reconciliavit, ut inter intimos *Augusti* unā cum *Virgilio*, *Tucca*, *Vario* haberetur. Nam ut ipse dicit *Sat.* 5;

Reconci-
 liatio Ho-
 ratii cum
 Cæs. Aug.
 mediante
 Mæcenate.

Postera lux oritur multò gratissima,
namque
Plotius & Varius Sinuessæ Virgi-
giliusque
Occurrunt animæ, quales neque can-
didiores
Terra tulit, neque iis me sit devinctior
alter.
O qui amplexus, & gaudia quanta
fuere.

Nam ut ipse de se fatetur, *Athenis* studiis operam dans sectam amplectebatur de grege porcus *Epicuri*; in juvenili ætate tempore bellorum civilium, musas introducebat in exercitus, sequebaturque contra *Octavianum* factionem *Bruti* & *Cassii*; & nihilominus *Mæcenate* mediatore, ita charus gratulque *Augusto* fuit, ut *Tybur* profectus, præter *Virgilii* & *Horatii* conversationem, omnem aliam respueret, inter utrumque nempe sedens literario gaudebat consortio: Siquidem *Horatius* brevis quidem statura, & crassioris mole corporis, ex nimio vini potu crapulisque oculos contraxerat ferè semper humorem stillantes: at *Virgilius* contra corpore macilento, suspiriis alto ex pectore emissis, nescio in quæ tristia objecta ferebatur. Undè *Augustus* per jocum dicere solebat, *vitam suam inter lachrymas & suspiria se transigere.* *Horatius* fati functus, dum annum 57. ageret. Verùm de *Villa Horatii* infra pluribus.

Horatius
 Athenis
 seclator
 fuit Epi-
 curi.

Forma
 Horatii &
 Virgilii.

Augusti
 jocum.

CAPUT VII.

Villa Manlii Vopisci.

Villa
 Manlii
 Vopisci.

Nulla *Villarum Tyburtinarum* ita hucusque controversa mansit, ac *Villa Manlii Vopisci* Poëtæ celeberrimi, qui uti *Domitiano* Imperatori semper perquam charus, & inter intimos suos adnumeratus fuit, ita quoque ingentibus divitiis ab eo locupletatus, sum-

ptuosissimam *Villam*, ad ipsam *Urbem Tyburtinam* exstruxit; & si verà sunt, quæ de ea *Statius* Poëta ipsi *evyxxoros* narrat, certe illa talis & tanta fuit, ut vix animo quidquam locupletius, magnificentius, & admiratione dignius concipi possit; ut proinde oppido mirer, locum hodiè tanta mirandorum operum

operum multitudine confertum, circa Anienis ripas non reperiri, tanto splendore & amplitudini fabricarum sufficientem. Undè quidam eam cum Horatii villa confundunt; alii alibi, plerique ex descriptione Statii persuasi, supra Catadupam existisse putant. Ego certè si ullus alius, in ejus loco detegendo haud quaquam me otiosum fuisse dicere possum, quod tum patebit, ubi ejus magnificentiam paucis exposuero.

Statius itaque Villam supra modum magnificam, artisque & Naturæ miraculis confertam, nec non in utramque Anienis ripam per pontem extensum fuisse refert. Versus subjungo.

Cernere facundi Tibur glaciale Vopisci

Si quis & inserto geminos Aniene Penates,

Aut potuit sociæ commercia noscere ripæ,

Certantesque sibi dominum defendere Villas.

Et postquam temperiem loci descripsit, subdit:

O longum memoranda dies; quæ mente reporto

Gaudia? quàm lassos per tot miracula visus?

Ingenium quàm mite solo? quæ forma beatis

Arte manus concessa locis? non largius usquam

Indulsi Natura sibi; nemora alta citatis

Incubère vadis. Fallax responsat imago

Fronibus, & longas eadem fugit umbra per undas.

Ipsè Anien (miranda fides) infraque superque

Saxeus. Hic tumidam rabiem spumasaque ponit

Murmura; ceu placiti veritus turbare Vopisci

Pieriosque dies, & amantes carmina somnos.

Littus utrumque domi, nec te mitissimus amnis

Dividit; alternas servant prætoriam ripas.

Videtur poëta hic vel ὑπεροδικῶς, vel stupore mirabilium attonitus, hæc descripsisse; quid enim nemora cum rupibus, præcipitiis formidandis? quid horridus Catadupæ strepitus, cum fluminis, quam describit, quiete? quid summus horror abyssi cum amœnitate loci comparata faciant? dispicere nequeo. Erat Villa in tres ordines cubiculorum distincta, trabibus inauratis, & vario marmore vestitis, fontibus ex muris undique erumpentibus, miro artificio ita instructa, ut non esset camera, quæ non suum fontem haberet, aquâ Martiâ per plumbeos canales vel infra ipsum flumen Anienis traductos in Villa habitacula, ingentibus expensis derivatâ. In medio atrii arbor plantata cernebatur, quæ ramos suos non intra portam solummodò, sed & vel per ipsas fenestras insinuabat; sylvæ verò, piscinæ, & balnea, quæ domum circumdabant amœnissimum intuentium oculis spectaculum exhibebant; & quod fidem humanam excedit, totum hoc complexum supra Catadupam Anienis, instructum cernebatur. Sed audiamus Statium:

Quid primum, mediumve canam? quo sine quiescam?

Auratasne trabes? an Mauros undique postes?

An picturata lucentia marmora vena

Mirer? an emissas per cuncta cubilia lymphas?

Huc oculis, huc mente trahor; venerabile dicam,

Lucorum senium? te, quæ vada fluminis infrâ

Cernis? an ad sylvas, quæ respicis Aula tacentes?

Quâ tibi tota quies, offensaque turbine nullo

Nox filet; & nigros imitantia murmura somnos?

An quæ graminea suscepta crepidine fumant

Balnea;

Descriptio
Villæ.

Balnea; & impositum ripis argenti-
bus ignem?

Quaque vaporiferis junctis fornaci-
bus annis

Ridet anhelantes vicino flumine
Nymphas.

Quid memorem pavimenta aularum,
cubiculorumque pretiosis incrustata
metallis & lapidibus? statuis ex pretio-
so metallo fufis, gemmatoque opere
exornabatur, quod intus erat. Ita Sta-
tius inspector ipse totius Magnificentiae
Vopiscanae.

Vidi artes, veterumque manus, vari-
isque metalla

Viva modis; labor est auri memorare
figuras,

Aut ebur, aut dignas digitis contin-
gere gemmas.

Quidquid & argento primum, vel in
aere Myronis

Lusit, & enormes manus est experta
colossos.

Dum vagor aspectu, visusque per
omnia duco

Calcabam nec opinus opes; nam splen-
dor ab alto

Defluus, & nitidum referentes aëra
testæ

Monstravere solum; varias ubi picta
per artes

Gaudet humus; suberantque novis
Asarota figuris

Expavere gradus. Quid nunc ingen-
tia mirer?

Aut quid partitis distantia tecta
trichoris

Quid te? quæ mediis servata pen-
tibus arbor

Tecta per, & postes liquidas emer-
gis in auras.

Et paulò post.

Quid referam alternas gemino super
aggeremensas

Albentesque lacus? altosque in gur-
gite fontes?

Teque per obliquum penitus, quæ la-
beris annem

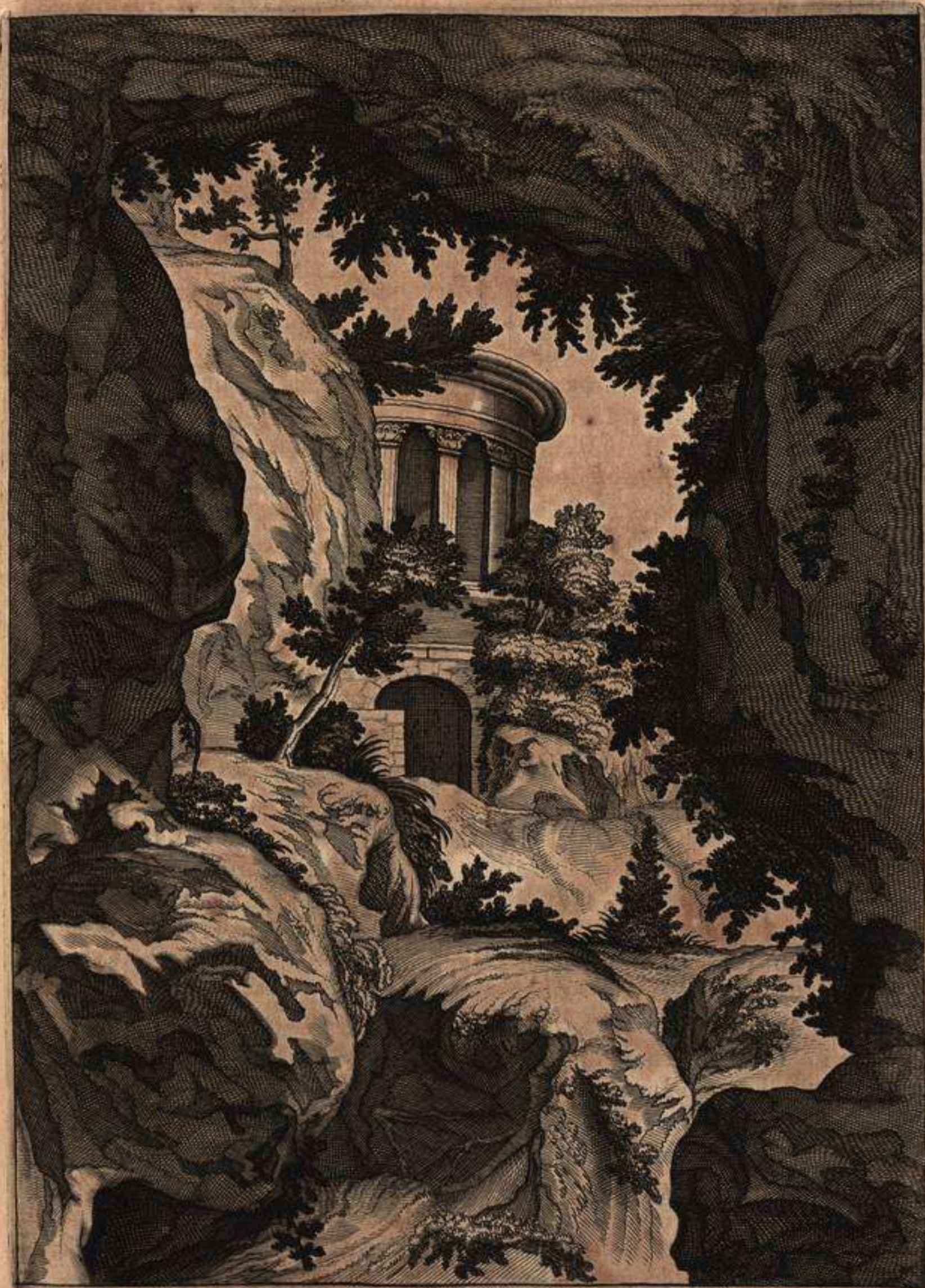
Martia, & audaci transcurris flu-
mina plumbo?

Habes hęc descriptam Vopiscanae Villæ
magnificentiam; quæ si vera sunt, &
non sub hyperbola à Poëta recitata; illa
certè omnium Cæsarum magnificen-
tiam superasse videtur; sive sumptus in
eâ expensos, sive miracula Artis & Na-
turæ in ea elucescentia spectes; & undè
Poëtæ, & forsan personæ privatæ tan-
ta nummorum, ad istiusmodi opus ex-
struendum, opulentia? haud dubiè Do-
mitiani, cui intimus & imprimis charus
habebatur, obstetricante, ad tantæ
molis opus educendum, munificentia.
Verùm una in hujus Villæ situ sanè
inevincibilis difficultas menti meæ ob-
oritur, dum nec animo, nec ulla ima-
ginationis vi concipere possum tantam
in tantis loci gurgustis rerum mirabi-
lium congeriem. Tentandum itaque
mihi nonnihil in tanta perplexitate
constituto, ut sub tantis vetustatis tene-
bris, si non totus, saltem minimus lucis
radius in veritate investiganda nobis
affulgeat. Quod ut tentem,

Scias Lector velim, Anienis alveum, Difficultas
in situ.
uti & circumjacentium locorum situm
multò olim differentem constitutio-
nem habuisse, quàm hodierno tempo-
re; quod luce meridiana clarius in iis,
quæ à me summâ diligentia explorata
fuerunt, patebit. Et de situ Tyburis,
prisca temporibus suprâ fat actum est,
de situ verò ejusdem tempore Cæsarum
hoc loco agemus.

Tempus edax rerum, & obliviosa Tempus
successive
totum ter-
renum cor-
poris mutat.
vetustas, non solum universum glo-
bum terrestrem, sed & maximè parti-
cularium locorum situm, successu tem-
poris ita mutat, immutat, alterat, dis-
solvit, ut nihil in loco suo naturali lon-
go tempore, ob corruptibilitatem rerum
caducitatem durare queat; de eo quis-
quis voluerit, legat Mundum subterra-
neum, ubi omnia quàm fufissimè de
mutatione globi terreni descripta repe-
riet; & cum videamus, fluminum al-
veos intra paucos etiam annos suam
notabiliter mutare stationem, qualem
quantamque, Urbem Tyburtinam ex ra-
pidissimi & vorticosi fluminis edacitate
non

non incurrisse putas spatio 1600 annorum? Hodie certè totus ille tractus, qui circumstat *Catadupam*, adeò tortuosus est, tot scopulis, voraginibus, meandrisque involutus, ut vix locum ulli domui extruendæ capacem ibidem reperias. Undè ante mille & sexcentos annos diversissimam ab hodierna tractus illius formam fuisse, necesse est;

neque *Catadupam* illam, quæ modò videtur, eodem loco constituisse, sed totum illum tractum, usque ad veram illorum temporum *Catadupam*, quæ in hunc usque diem 500 ferè passibus ab hodierna secundo flumine distat, planam fuisse, indè colligitur, quod in præaltis rupibus manifesta adhuc fluxus aquæ vestigia in muris tartaro incrusta-

Y tis

tis spectentur, luculento indicio, illac flumen olim transisse; quod & *Tybur-tine Urbis* antiquitatum Studiosi unà mecum sentiunt, ac testantur. In hoc enim loco adeo vorticoso tam celebrem *Vopisci Villam* olim constituisse posita à nobis superficie fluminis plani tam scopulosi vix concipi potest; multò minùs mihi imaginari possum, quomodò *Villa* hæc utramque fluminis ripam ponte stratam occupaverit, cum à templo *Sibyllæ* ad oppositi montis radicem intercapedo 200 pedes non excedat; quod & quotquot ex Antiquariis locum hunc rectè considerarunt, fateri coguntur; Undè multi hujus loci incongruum situm intuentes, non in eo *Villam Vopisci*, sed vel ipsam *Horatii Villam*, quæ etiam tum 60 circiter annis post mortem *Horatii*, vivo adhuc *Statio*, superstes erat, *Villam Vopiscanam* esse statuerunt. Nam in *Villa Horatii*, in utramque *Anienis* ripam ibatur per pontem, (quem ante 80 circiter annos adhuc reliquum fuisse, *Ponte del Lupo* vulgò dictum, postea fluminis impetu collapsum, cujus ruinae etiam hodiè in ipso flumine cernuntur, per quam haud secus ac in *Vopiscana* aditus in utramque ripam dabatur.) Et sanè minimè mihi displiceret hæc *Fulvii Carduli* opinio, si descriptioni *Statianæ Horatii Villa* undequaque responderet, cum & *Nicodemus*, & *Regius*, *Historici Tyburtini*, *Templum Sibyllæ Albunæ* membrum *Villæ Vopiscanæ*, urbique contiguæ fuisse expressè dicant; qui situs uti ho-

diernæ constitutioni non congruit, ità necessariò asserere cogitur, *Villam* hanc ad utramq; fluminis ripam per planiora loca, longè latèque sese extendisse, neque tunc temporis *Catadupam*, neque vortices illic fuisse, sed paulò inferiùs, uti suprà dictum fuit. Verùm cum hæc res minimè solis verbis concipi possit, hîc utriusque loci tum hodiernum, tum antiquum situm, sequentibus schematîsmis commodiùs exponendum censui.

Aquam Martiam ex Piconio fonte, per Lacum Fucinum Romam usque ductam, constat ex Frontino, & ex Tyburtino agro partem in Villam Vopiscanam incilibus plumbeis subter fundum Anienis fuisse derivatam. Neque abludit ab eo hoc, quod Antonius Regius refert suo tempore in Villa Sugliardi civis Tyburtini plumbeos canales hujusmodi subterraneos inventos fuisse, infra alveum fluminis non aliò quam in Villam Vopiscanam olim deductos.

Aquæ Martiæ derivatio partim Romam, partim in Villam Vopisci facta.

Certè ex utraque ripa non desunt arcuum porticumque vestigia, quemadmodum ex eorum rudibus, quæ etiamnum supersunt, patebit. Hodiè totus ille tractus à flumine ità exesus videtur, ut præter horrendam abyssi voraginem & profundissima præcipitia nil aliud appareat; tempore verò *Vopisci*, & alveum fluminis altiore, & ripas planiores amplioresque, si *Statianæ* descriptioni stemus, fuisse necesse est. Sed hæc de *Villa Vopiscana* sufficiant. Quarè ad alia.

CAPUT VIII,

De cæteris Villis Tyburtinis.

Martialis etsi Romæ, in loco, quæ *Pila Tyburtina* dicebatur, in *Valle Montis Quirinalis*, quam hodiè *Palatium Barberinorum* respicit, *Villam* suam habuerit, ut ipse testatur;
Sed *Tyburtinæ sum proximus accola Pila*

Qua videt antiquum rustica Flora Jovem.

Tybure tamen suam quoque habuisse nescio quâ fraude à *Mathone* obtentam, vel ipse fatetur:

Villa Tyburtina Martialis.

Hospes eras nostri semper, Matho, Tyburtini.

Hoc emis. imposui, rus tibi vendo tuum.
ubi

Ubi tamen *Villa* istiusmodi fuerit, nemini Antiquariorum hucusque innotuit. Unde verisimile est *Villam* fuisse exiguam, simplicem, privatoque usui accommodatam.

Villa Crispi Sallustii.

Exeuntibus extra *portam S. Crucis*, per declive *Montis*, ad 400 circiter passus, vastissimi muri occurrunt; cum maxima ruderum multitudine, & hodie *Casarano* dicitur; alii eam *Grotta Saracina* vocant. Non desunt, qui totum hoc Olivetorum spacium usque ad *Viam Romanam* à *Sallustio* corrupta voce, *Loftoino* dicunt; atque in hoc loco *Villam Crispi Sallustii* fuisse statuunt. Verum cum hujus spatii vastitas cum *C. Julii Caesaris*, & *C. Caligulae* villis passim confundatur; ego facile dixerim, hasce *Villas*, uti successu temporum privatis venditæ fuerunt; hoc pacto novos jurisdictionis titulos acquisivisse.

Villa L. Centronii Pisani.

Villam L. Centronii Pisani, ex *Juvenali* colligimus fuisse amplissimam, magnisque sumptibus extractam, eo in loco, qui in hunc diem adhuc, à possessore ejus *Centrone* dicitur, & situm habuit ultra *Pontem Lucanum*, ad sinistram euntibus *Romam*, ubi modò prædium est *Familie Crucie*, quam *de Croce* vulgò vocant; & *Varco* quoque dicitur, eratque *Θνεγγοφείον*, id est, *diversorium animalium custodia*, & *claustrum*, posteris temporibus ad advenarum recreationem extractum; cujus ruderera lapide, quem *Testino* vocant, ita cooperta sunt, ut vix extra quidquam appareat; altiùs tamen fodientibus ejus manifesta indicia occurrunt. Est autem *testino* saxi genus, quod ex inundatio-

ne aquæ sulphuratæ *Albulæ*, cum tempore in durissimam petram coalescens, campos multis in locis veluti saxosa quadam pelle cooperit. Vixit *Centronius* tempore *Domitiani*, *Manlii Vopisci*, *Statii*, & *Juvenalis* coætanæus, post ejus mortem *Villa* in possessionem venit *Claudii Liberalis*, uti ex Numismatis à *Septimo Severo* cufis, & in sepulchro dicti *Claudii Liberalis*, teste *Antonio Regio*, detectis patet, tempore *Gasparis Fucci* Doctoris, & civis *Tyburini*, in cujus prædio dicta *Claudii* sepultura anno 1611 unà cum numismatis ejusdem epitaphia inventa fuerunt. Fuisse autem, uti suprà dixi, *Villam* magnificam & splendidam, ex *Juvenali*, *Satyræ* 4 colligimus.

Ædificator erat Centronius, & modò curvo

Littore Cajetæ, summâ cum Tyburis arce,

Nunc Prænestinis in montibus alta parabat

Culmina Villarum, Græcis longèque petitis

Marmoribus vincens Fortunæ, atque Herculis ædem.

Sunt præterea alia in *Territorio Tyburino* *Villarum* vestigia passim obvia, quæ ne quicquam omisisse videamur, paucis adducam. *Villa Patroni Liberti*, & *Lucio*, *Ælio*, *Commodo Antonino* per familiaris, eo in loco sita fuisse, teste *Fulvio Cardoli* dicitur, ubi modò euntibus ad *S. Gregorium* ad lævam, *Villa Cruciorum*, sub diruta *S. Michælis Ecclesia* extracta cernitur. Euntibus postea *Romam* ultra *Albulam Sulphuream* tribus millibus passuum occurrunt varia ruderum vestigia, quam *Cassini* olim *Villam* fuisse, *Antonius Regius* existimat, ex inscriptione ibidem inventâ impulsus.

Numismata Centronii in ejusdem sepulchro detecta.

Villa Patroni Liberti.

COSSINIÆ O. L. CÆSIÆ

POSSIDONIO

L. COSSINIO O. L. DISCO

SEXTIÆ P. L. EUGENÆ

IN: FR. P. XI. IN. AG. P. XV.

Quamvis alii hanc *Villam* in monte vicino *Tybur*, quem *Peschiavatoro*, & in loco, quem *Cozzano*, vocant, quasi diceret, *Cosinianum*, voce detorta, sitam fuisse putent.

Rursus, euntibus per portam *S. Crucis*, per districtum, qui *Quaregna* vulgò dicitur, occurrit vinea Collegii *Ty-*

burkini Societatis nostræ, in qua putat *Regius Villam* sitam fuisse *Coponiorum*, qui tempore *Ciceronis Romæ* florebant, & putat se id deducere posse ex loci nomine, qui *Cavone* appellatur, quasi diceret *Cappone*; idem id ex inscriptione putat se probare posse, quæ in *Via Valeria* inventa fuit, hujus tenoris:

CAUPONIUS. L. F. GEMINUS.
CAUPONIA. L. F. GEMINA.

Villa Coponiorum.

Verùm cum insignis *Coponios* inter, & *Cauponios* differentia sit, & lapis ultra *Anienem* inventus sit, non video, quomodo ex istiusmodi conjecturis quicquam veritati congruum demonstrari possit.

Villa Cocceiorum.

Hic idem *Nicodemum* adducit, eo in loco, ubi modò *Ecclesia B. Virginis* vulgò *del Carciano*, ad radices *Villæ Tyrocini Romani Soc.* nostræ spectatur, ubi progredientibus per oliveta *Hierocomium* versus, occurrunt complura rudera, & muri integri cum exedris conchisque piscinarum, quam *Villam Cocceiorum* fuisse conjiciunt, quæ uti à *Villa Adrianea* dislita est, ita quoque putant, *Adrianum* cum *Trajano* sæpius hunc locum visitasse, & ibidem primùm *Ville* suæ ad eò celebris & magnificæ extruendæ consilia captasse. Verùm uti hæc ex Authoribus probari

non possunt, ita quoque eisdem fides non est habenda. Quemadmodum qui *Villam Serenorum* in eo tractu urbis, qui *Cocirino* vocatur, quasi diceret *Collis Serenorum*, sitam fuisse autumant, non parum hallucinantur. Verùm ut tandem hunc de *Villis Tyburtinis* tractatum concludam, Dico, *Agros Tyburtinos* ad eò ubique antiquarum habitationum vestigiis abundare, ut vix ad mille passuum spacium procedas, quo non statim ea tibi obviant, ad eòque Territorium non diversas villas, sed vel unam integram, & vastissimam urbem expressisse, summâ sanè *Tyburtinæ Urbis* gloriâ existimare queas. Videntur etiamnum varia villarum rudera inter oliveta tendentibus ad *Villam Riani*, quæ utrum ad dictam *Villam* pertinuerint, num ad alias, nescio; typum ruderum subjungo.

CAPUT IX.

Villa Hippolyti Cardinalis d'Este, quæ Tybure hodierna die superstes, summa Advenarum admiratione visitur.

Perpetuum Tiburi gubernator.

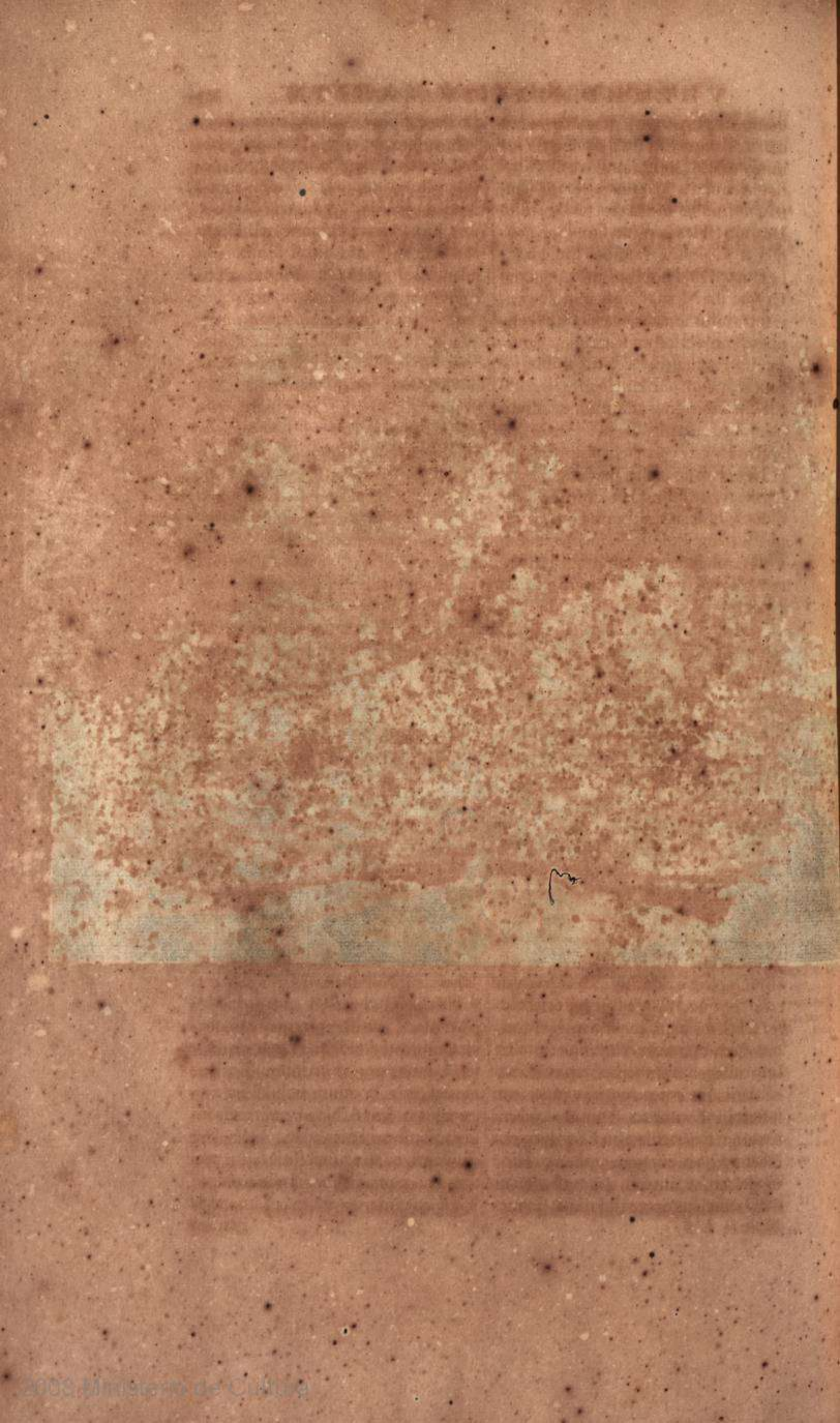
Hippolytus Cardinalis *d'Este*, delicioso Urbis situ delectatus, *Villam* intra Urbis pomeria extruxit, cujus si divitias, amcenitates, statuarum antiquarum multitudinem & varietatem, fontium incredibilem multitudinem, artis & naturæ miracula, quæ in ea reperiuntur, penitiùs consideres, certè omnium veterum *Romanorum* in villis extruendis industriam multis parasangis superasse videtur. Palatium montis supercilio

insistens, tribus contignationibus exaltatur, in aulas, & cubicula amplissima ita distributum, ut advenæ tantam Architectonicæ artis industriam satis mirari non possint. Aula artificiosis fontibus, aliisque ludicris spectantium animos insigni voluptate imbuit, Picturis undique & undique à nobilissimis sui temporis pictoribus conferta: totum palatium tanta Symbolicorum schematum varietate exornatur, ut *Apelles* cum *Pallade* concertare videatur. Quid dicam

Villa Estensis picturis & statuis innumeris ornata.

Rudera Villarum passim inter
Olyeta tendentibus ad Villam
Adrianam obvia.

dicam de statuarum, quarum quidem maximam partem ex *Adrianae Villa* ruinis extrahi iussit, antiquæ nobilitatis præstantia? quarum quædam in busta, nonnullæ in mediocria Deorum, Dearum, Heroumque simulacra, aliquæ in Colossæ vastitatis molem asurgunt. Quid nobiliter spectari potest Cryptâ illâ Nympharum musivo opere superbissimè elaborata, nec non fontibus, qui vel ipsum Parnassum expriment? Exedræ palatii, præter fontes salientes, visum præstant in omnes *Latii & Sabine* terminos, summâ intuentium jucunditate extensos.

Ad Hortum progrediamur, in quo primo à palatio plano, per varias lucorum vias, ad quinque planities descenditur; in quarum prima *Cyathus* immense magnitudinis occurrit, aquarum jocos exhibendis opportunus; in secunda *Herculis* statua, quâ artificiosius quicquam vix spectare licet, 14 palmorum altitudinis: hinc descensus fit ad principale *Villæ* ambulacrum, quod initium sumit à *Catadupa* illa mirabili, quæ *Anienis* portio per occultos montis mæandros, ingenti strepitu, aquarumque murmure per saxosas rupes, in concham 21 vastissimam evoluta, hinc in vastam piscinam quâ platanis, quâ simulacris undique & undique circumdatam præcipitatur. Ex hoc intratur in ambulacrum paulò ante dictum ad 300 passus longum, 48 salientibus fontibus ordine dispositis instructum, in quorum abacis tota *Ovidii Metamorphosis* subtilissimo plasticæ artis ingenio effigiata cernitur. In fine hujus ambulacri alia mox scena panditur, & *Roma* vocatur, eo quod *Romæ* antiquæ celebriores fabricæ, juxta requisitam loci conditionem constructæ videantur; ubi ex lava integer erumpens rivus ex flumine derivatus, per sinuosas rupes arte factas in *Catadupam* definit. Ludicra aquarum spectacula, quæ hoc loco exhibentur, vix explicari possunt. Hinc fit descensus in aliud planum, cujus muri tessellato opere elaborati, in me-

dio Parnassum exhibent, cum arboribus, in quibus cuculus cuculat, *Luscinia* modulatur, dænsat anser, canarias volucres multiplici vocum mutatione cantillantes te sentire jurares. Verùm locus dolosis aquarum ludicris non caret; intentos enim avium modulationi inopinus ex omnibus muris & pavimenti erumpens imber, ita perpluit, ut ex flumine extracti videantur. Aperitur hoc loco aliud ambulacrum arboribus utrimque consitum, in cujus medio pulcherrimæ piscinæ theatrum aperitur, in cujus medio exititium opus, in quatuor Draconum, in quatuor Mundi partes continuò aquarum diluvia evomentium formas elaboratum, in quorum dorso ingens canalis, qui jocos aquarum, quem *Girandola* vocant, exhibet, aquasque in tantam altitudinem jaculatur, ut præcellam *Cypressi* figuram proximè æmuletur. Hinc verò per gradus *Conchis* hydrogogis instructos descenditur in Horti planitiem, ubi quatuor vivaria occurrunt piscibus, cygnis, anatibus cæterisque aquaticæ stirpis volucribus conferta, quæ peridromidum cancellati ordines circumdantes, mirâ spectantes voluptate afficiunt. Implentur hæ piscinæ, live vivaria, ingenti aquarum copiâ, per *Catadupam* dilapsâ; supra hanc *Catadupam* nobilissimum sese aperit theatrum, juxta omnes architectonicæ artis regulas nitidissimè constructum, nec non vasto aquarum receptaculo visendum; in cujus interiori recessu organum hydraulicum automatum dispositum, mira sonorum varietate auditorum aures demulcet. Nec hic locus insidiis caret, abditis enim aquarum canaliculis ita repletus est, ut harmonicâ organi suavitate abrepti derepentè aquarum diluviis tantum non obruantur. Tempus me deficeret, si omnia hujus horti memoranda, artis & Naturæ miracula fusius describere attentarem. Qui plura desiderat, ex rebus superficie tenus tantum enarratis, is librum adeat *Antonii Regii*, in quo minutissima etiam mini-

Volucrum
artificiosum
cantum.

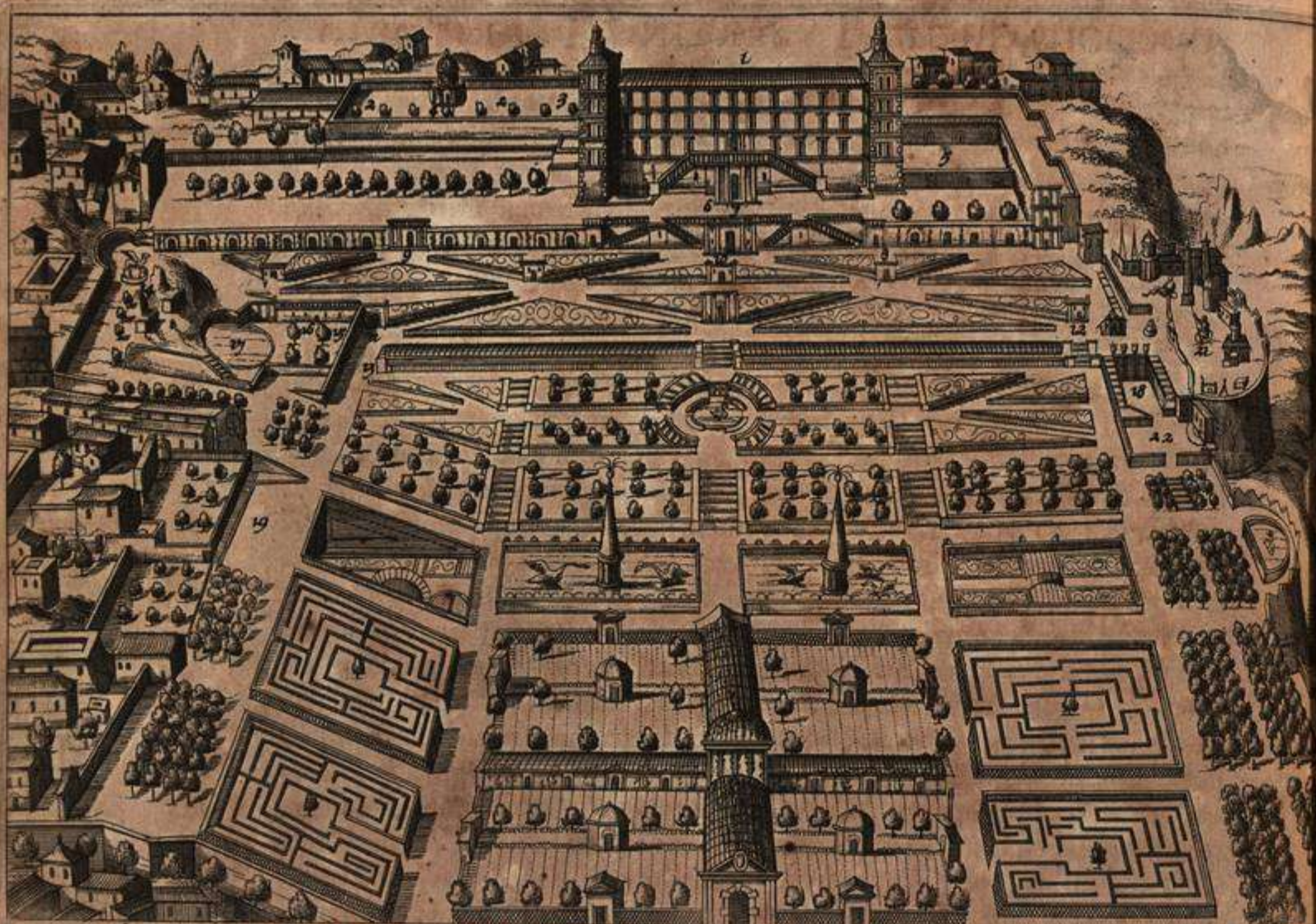
Locus aquarum
quem
Girandola
vocant.

Horti planities. 4
Vivaria
conspicua

Theatrum
Architectonicæ
artis specimen, cum
organo hydraulico.

marum rerum descriptione, omnia & singula exhibuit; & ne Lector curiosus hujus *Villae* splendorem & amœnitatem verbis tantùm percipiat, hîc ejus ichnographiam, quæ uti veterum *Vil-*

larum nulli cedit, ita quoque perfectum ejus ectypon veluti ultimum huic de *Villis Tyburtinis* tractatui colophonem imponit.

PALAZZO E GIARDINO E VILLA IN TIVOLI FATTO DALLA FEL. MEM. DEL EM. E. R. HIPPOLITO ESTENSE CAD. DE FERRARA
 Palazzo situato fuori e dentro con statue ben compartite di camere e sale e stanze riccamente abbiate. 2. Giardino secreto. 3. Fonte del abicorno. 4. Pabbico. 4. Fontane che versano acqua qua si ferma
 5. Grotta di Pallade. 6. Font. di Leda. 7. Fonte di Len. 8. Font. diol. Esculapio. 9. Font. d. Artusa. 10. Pabozza. 11. Font. d. Pom. 12. Font. d. Flora. 13. Viale che traversa il giardino con acque sotterranee che disfogano l'acqua. 14. F. Bacco. 15. Grotta di Venere. 17. F. Grande. 18. colossi. vno Sibila Ercoleano e Aniene f. col. Ninfis che versa acqua. 18. F. M. Imp. 19. Grotta della Sibila. 20. F. d. Luna e di Pallade. 21. Font. che rappresenta Roma. 22. Font. che castore

LIBER IIII,

De Veterum Urbium, Fanorumq; celebrium
ruinis & situ, nec non de admirandis Naturæ
operibus, quæ in TYBURTINO TERRITORIO
etiamnum spectantur.

P A R S I,

De Urbium Veterum vestigiis adhuc
superstitibus.

C A P U T I,

De Aniene flumine, quod hodie Teverone
vocant.

Uamvis suprâ de *Aniene* sat
differuimus, hîc tamen
paulò ampliùs de eo ratio-
cinaturi sumus; est enim
fluvius omnium eorum,
qui *Latium* irrigant, celeberrimus, *Po-
lybio*, *Ciceroni*, *Virgilio*, *Ovidio*, *Livio*,
Dionysio Halicarnasseo, *Straboni*, *Pro-
pertio*, *Plinio*, *Silio*, *Statio*, *Plutarcho*,
& cuinam non rerum Romanarum
scriptori notissimus? *Plinius*: *Anio*,
inquit, in monte *Trebanorum* ortus,
lacus tres, amœnitate nobiles, qui nomen
dedere *Sublaqueo*, defert in *Tyberim*.
Cui consentit *Frontinus*: *Nec satis fuit*
principi nostro cæterarum aquarum resti-
tuisse copiam, sed etiam gratiam. *Anienis*
quoque novi vitia exscindi posse vidit.
Omisso enim flumine repeti ex lacu, qui est
supra *Villam Neronianam* *Sublacen-
sem*, ubi limpidiſſima est, jussit. Nam
cum oriatur *Anio* supra *Trebam Augu-
stam*, seu quia per saxosos montes decur-
rit, paucis circa ipsum oppidum objacenti-
bus cultis, seu quia lacus altitudine, in quo
excipitur, veluti depuratur, imminentium
quoque nemorum opacitate inumbratus,
frigidissimus simul ac splendidissimus eò
pervenit. Oppidum *Sublaqueum*, de quo

plura in *Historia* nostra *Eustachio-Ma-
riana*, hodieque nomen antiquum reti-
net, vulgò *Sublaco*, aut *Subjaco*, situm
est in ipsa ripa *Anienis*, circiter 20 mil-
libus passuum supra *Tybur* in colle edi-
to, infra quem amnis per catarractam
præcipitatur; mille verò passus supra
oppidum ad eandem ripam loco edi-
tiore conspicitur *Monasterium* illud ma-
gnificum *Divæ Scholasticæ*, incunabula
Religionis *S. Benedicti*; hoc loco in
subjecta valle, superioribus seculis fuê-
re tres illi lacus amœnitate nobiles, qui
nomen dedere subjecto oppido, *Sub-
laqueo*; hi postmodum sive terræmotu,
sive absorptis intra viscera subterranea
aquis, aut alio eventu nobis ignoto,
esse desiêre; unum adhuc tempore *Divi*
Benedicti superfuisse testatur *historia de*
de S. Mauro discipulo, qui ad summerſo
intra lacum *Placido* subveniendum ex
obedientiæ merito, supra lacus aquas
jussu *S. Patris* ambulasse, atque fra-
trem suum ex aquis extraxisse refertur
à *S. Gregorio*.

Porro à *Sublaqueo* versus ortum hy-
bernum euntibus post undecim millia
passuum ad eandem *Anienis* ripam dex-
tram, occurrit antiquissima illa *Urbs*
Treba,

Subla-
queum.

Monaste-
riû S. Be-
nedicti &
S. Schola-
sticæ.

l. 3. c. 12.

Orbis
Anienis.

Treba oppidū fontis Anienis celebre.

Anienis cursum.

12 pontibus Anio instratus.

Epigramma in Ponte salario.

Treba, vulgò nunc *Trebe*; non procul hinc ad tria millia passuum, in monte, qui *Trebam* ab ortu Solis prospicit, fontes *Anienis* conspiciuntur. Hic satis mirari non possum, quid *Straboni* in mentem venerit, quod fontes hujus fluminis ad *Albam*, quindecim millibus passuum indè distitam, urbem pervertitam ponat. *Ανίων*, inquit, *ποταμὸς ἐξ Ἀλβας πέι τ' ἀπὸς μαρκοῖς Λατίνος πολέως*; nisi forsan Territorium *Albae*, quod *Treba* contiguum est, intelligi velit. Fertur itaque *Anio* ex dicto *Trebanorum monte*, ut rectè *Frontinus*, per saxosa loca, mox verò circa *Trebam* per depressiora loca, utrimque imminentibus nemorosis collibus, longis ambagibus fontiumque rivis adauctus, *Tyburtinis agris* committitur; & hinc per horrendas rupium voragine, aliis aliisque receptis fluviolis, vasto circuitu in *Tiberim* sese exonerat. Hodie ab ortu hujus fluminis usque ad *Tiberim*, cui se insinuat, duodecim pontibus, partim ligneis, partim saxeis stratus conspicitur, quorum prior in Territorio *Trebanò*, duo alteri in *Sublaquensi*, *S^{ti}. Antonii*, & *S^{ti}. Francisci*; quartus ligneus, intra orbem & *Maranam*, qui sunt pagi sub jurisdictione *Sublacensis Abbatie*: quintus pariter ligneus intra *Rubianum*, & *Anticolim*;

Sextus extra vicum *Varronis*, vulgò *Vicavaro*; Septimus pons juxta *Cataractam Tybure*; Octavus infra *Villam Macenatis*, & hodiè *Ponticello* dicitur; & qui olim saxeus erat, & *Pons Caelius* dicebatur, eò quod circa eum sepulcrum *Caelii* olim conditum erat, is modò violentia fluminis dissipatus, ex ligno constructus cernitur, euntibus in *Sabinam* commodissimus sanè, & peropportunus; Nonus omnium celeberrimus, quem *Pontem Lucanum* vocant, de quo supra in *Villa Plautiorum* pluribus actum est, & viam regiam *Romam* euntibus præbet. Decimus, *Pons Mameus*, vulgò *Mammoli*, primò ab *Antonino Pio* Imperatore extructus, deindè à *Mamea* Matre *Alexandri Cæsaris*, à qua & nomen obtinuit, restauratus fuit. Undecimus, uno circiter milliari post *S. Agnetis Templum*, via *Nomentana*: Duodecimus, non procul à confluxu *Anienis* & *Tyburis*, in *Via Salaria*, in quo *Manlius* cum gigante *Galorum* congressus victoriam obtinuisse fertur. Hic à *Gothis* destructus, à *Narsete* tandem *Iustiniani* Imperatoris *Archistratego* restitutus fuit; quemadmodum elegans epigramma, quod in hunc usque diem in latere pontis incisum spectatur, hoc tenore verborum testatur:

QUAM BENE CURBATI DIRECTA EST SEMITA PONTIS
ATQUE INTERRIPTVM CONTINVATVR ITER.
CALCAMUS RAPIDAS SUBJECTI GURGITIS UNDA,
ET NARSEN RESONANS PLAUSUS UBIQVE CANIT.
ITE IGITVR FACILES PER GAUDIA VESTRA QVIRITES,
ET NARSEN RESONANS GAUDIA VBIQVE CANAT.
QVI POTVIT RIGIDAS GOTHORVM SVBDERE MENTES,
HIC DOCVIT DVRVM FLVMINA FERRE IVGVV.

CAPUT II,

De Empulo, Vrbe vetustissima.

CUm anno 1664 veterum *Latinarum Urbium* situm magno labore investigarem, contigit, ut inter condensos sylvarum recessus, & pendentium sco-

pulorum tesqua ita intricarer, ut vix ullibi exitus concederetur, è quibus summo nisu tandem eluctatus, in pervertitam vastæ solitudinis *Ecclesiam* Divino dictu, inciderem; quam cum à *Constan-*

Constantino Magno olim extractam, ac deindè à Sancto Sylvestro Pont. i. Deipara & Divo Eustachio eodem in loco, in quo ex apparitione Crucifixi inter cornua cervi, à paganismo ad Christum conversus fuerat, dicatam viderem, ex profanæ tunc inquisitionis molimine, in sacram, & jamdudum desideratam hujus loci tam celebris notitiam, felici sanè errore illapsus, *historiam*, quam *Eustachio-Marianam* inscribo, composui, in qua quidquid Lector circa antiquitatem hujus loci desiderare poterit, exactè descriptum reperiet; quare in iis hoc loco describendis longior esse nolui.

*Occasio descriptio-
nis Urbis
Empulicæ.*

Hujus itaque occasione, cum quotannis locum hunc devotionis causa accederem, & multa ad hoc opus spectantia per viam, de veterum urbium vestigiis, uti suprâ dixi, observarem; nescio quo casu in eximium virum, Doctorem *Tarquiniū Pamattam* in *Castello S. Angeli*, quod *della Madame* vocant, commorantem incidi, qui cum me *παλαιολογίας* desiderio incensum videret, dixit, se librum Manuscriptum de origine, & excidio *Empulitano* habere, à Parente suo peritissimo Medico ex alio pervetusto Manuscripto extractum, ex quo complura ad meam rem facientia circa veterum urbium, quæ in *Territorio Tyburtino* adhuc spectantur, *historiam*, & potissimum quæ ad urbem pervetustam, quæ *Empulum* olim dicebatur, pertinerent, colligere possem; & quod jamdudum unice nosse desiderâram, in eo quàm copiosissimè descriptum reperi; neque hîc se stitit negotium, totius urbis situm, & superstites murorum ruinas, ex dictis *S. Angeli Castellis* mœniis ostendit; & uti vix ullum Authorem ex modernis de ea mentionem fecisse noram, ita quoque totam *historiam* hisce opportunè sanè, veluti antiquitatem hucusque incognitam, hîc inferendam duxi.

Empulum, quæ posteris temporibus *Ampiglione* vulgò appellata fuit, oppi-

dum fuit à *Græcis* eodem ferè tempore, quo *Archivi* fratres, *Catillus*, *Corax* & *Tybertus Tyburi* fundandæ operam dabant, ab *Aboriginibus* ædificatum, tempore præcorum *Latinorum* summè floruit. Nam *Tybertini* viribus potentes non timuerunt *populum Romanum* jam florentem & felicissimum sibi adscribere hostem; Nam uti *Livius* testatur l. 7. *Empulum* eo anno ex *Tybertibus* *Capitum*. Accidit hoc *C. Sulpitio* tertium, & *M. Valerio Publicola* Consulibus, anno Urb. Cond. 499. *Sequentibus* *Coss.* hæc ibidem narrat *Livius*. *Duo*, inquit, *bella* eo anno prosperè gesta, cumque *Tybertibus* ad *deditionem* pugnatum. *Sassula* ex *his* urbs capta, cæteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni *universa* gens *positis* armis in *fidem* *Consulis* venisset *Triumphatum* de *Tybertibus*. Sed jam ad situm ejus describendum propiùs accedamus.

Euntibus *Tybere* *Sublacum* versus ad tria millia passuum ad lævam nobile *Castellum S. Angeli*, quod *Castello Madame* vocant, monti impositum occurrit: ad dextram montes altissimos conspicias, atque hos inter montes, in convalle supra tumulum haud exiguum, se spectanda præbent veteris *Empuli* rudrum vestigia, ad 500. Circiter passus, ad viam, quæ *Sicilianum* & *Sublacum* ducit, extensa; ex quibus eam nobilissimam olim urbem fuisse, luculenter colligitur, quæ uti situm habet in vasta valle, ita quoque montibus undique & undique veluti coronata, nec non scaturientium ex montibus fontium multitudine, mirum in modum habitationem amœnam jucundamque reddit, & montes quidem arboribus consiti magnam venatoribus ex animalibus tam volucribus, quàm terrestribus, prædam offerunt. Ager omnibus ad vitæ humanæ usum, necessariorum rerum abundantiam instructus est: *Territorium* suum olim vel usque ad ipsum *Anienem* ex una parte, ex altera ad *S. Gregorium*, quæ *Sassula* quondam dicebatur, sese extendebat; *Archivia* verò ante ejus devasta-

Empulum antiquissimum.

Situs Empuli.

Empulum amœnissima civitas.

Ferretus Empuli.

mo muro cingebatur, domus non ad commoditatē duntaxat, sed & magnificentiam extractæ in prælongas amplasque plateas discriminabantur. Extra urbem ad 40 ferè passus *Ecclesia Divo Martino* urbis tutelari consecrata cernebatur, opimis ad Ecclesiæ administratores alendos, & haud exiguis redditibus instructa. Principales hujus Loci nobiles familiæ erant *Santini*, Mo-

Familia
nobiliorum
Empuli.

riconi, *Vecchi*, *Marzarelli* & *Marzilli*. Totum territorium hujus urbis aquæductuum veterum arcubus *Tybur* usque confertum est, per quos *Aqua Martia*, sive *Claudia*, illa in *Villas Tyburtinas* hæc *Romam* deducebatur. Sed de his suo loco ampliùs.

Hiscæ itaque præmissis, jam quomodo, & qua occasione *Empulitana* urbs devastata fuerit, exponamus.

CAPUT III,

De Destructionis *Empulitanæ* Urbis, sive *Ampilionis* causa & Origine.

ANno itaque Salutis nostræ 1257, sedente *Alexandro IV* Pont. Max. *Octavius Ursinus*, vir potens & nobilitate sanguinis cum primis clarus, *Urbis Empulitanæ*, vulgò, *Ampiglione*, nec non *S. Gregorii*, *Vicovari*, & *Cantalupi* Dominus, & legitimus jure hæreditatis possessor, duos habebat filias matrimonio jam maturas: & eodem tempore oppidis *Sambuci*, & *Saracini*, vulgò *Saracineschi*, dominabatur *Andreas Manerius* spectatæ pariter nobilitatis vir, qui duos habebat nepotes jam adultos, *Petrum* & *Marium*, quibus de congruo matrimonio jam dudum providebat. Cum itaque inaudisset, duas esse filias *Octavio Ursino* *Empuli* tunc residenti, jam nobiles, de ineundo cum uno ex nepotibus matrimonio tractaturus *Empulum* in propria persona se contulit; *Octavius* *Andreas* comiter excepto indubiam concludendi matrimonii spem fecit, quâ fretus mutuis benevolentia obsequiis præmissis *Andreas Sambucum* reversus, cum post duos circiter menses, nullum adhuc factæ pollicitationis responsum daretur, literis negotium urgendum censuit; sed ab *Octavio* de filiabus jam aliis destinatis, repulsam passus, incredibili indignatione exasperatus in summum odium, quod contra *Octavium* conceperat, exarsit.

Interea *Alexander Maximus* *Toparcha* & Dominus *S. Viti*, cæterorum-

que adjacentium Castellorum, cum *Romam* iturus *Empulitanam Urbem* transfiret, à latronibus ejus loci invasus, omnibusque spoliatus, quas secum portabat, rebus nummisque, tanta animi exacerbatione excanduit, ut non quieturum se polliceretur, quin hanc latronum speluncam funditus everfam videret; itaque vindictæ cupidine succensus, cum de odio ab *Andrea Sambuci Domino* in *Octavium Ursinum* concepto intellexisset, per opportunam occasionem sibi datam molimen in executionem deducendi ratus, cum intentionem suam de *Urbe Empulitana* evertenda detexisset, uterque vindictæ furore percussus, manibus, uti dici solet, pedibusque in eandem sententiam pacto scedere ierunt. Undè absque ulla temporis prolongatione mox collectis armis, conscriptaque in oppidis amborum jurisdictioni subjectis, copiosâ militum manu, armilustrium in oppido *S. Viti* primò instituerunt. Quod negotium uti subitaneum, & improvisum omnibus visum fuit, ita quoque tam arcta silentii lege suppressi non potuit, quin occultæ machinationis institutum notum fieret per sceminam *Ampulitanam*, quæ mox ut, quo belli moles vergeret, intellexit, & in persona sese *Empulum* contulit, & *Octavium* de omnibus, quæ de expugnanda & evertenda urbe audierat, admonuit. Qua de causa statim tota *Urbs* ad arma

Apparatus
bellicus
contra
Ampilionem.

Consilium
initum
proditur
per sceminâ.

Matrimonium
negatum
origo
vitiæ urbis.

Latrocinium.

Invasio
urbis.

sumenda concitatur, mœnia & tures
militaribus copiis replentur, unicuique
locus ad urbem defendendam aptus af-
signatur. Interea adversæ partis Exer-
citus contra *Empulum* se movet: & cum
jam contra eam, quam spe jam devora-
verant, ex improvise, ut ipsi rebantur,
rerumque, quæ intus gerebantur, igna-
ri, ingenti furore insultum facerent;
Empulitani jam jaculis, lanceis, gladiis,
faxorum congerie, aliisque armis in-
structi, adeo fortiter illis restiterunt, ut
ad primum congressum *Petrus Andreæ
Sambuci* Domini nepos, ejusque servus
jaculis confixi cum innumeris aliis
conciderint. Et cum contra reliqua ex-
ercitus pars audentius iret, & per por-
tam urbis sibi viam sternere summo
conatu allaboraret; ecce periculum
prævidentes *Empulitani*, portam tot ca-
tarractis, tot trabibus, faxorumque pen-
dentium congerie instruxerant, ut om-
nis illa militum per vim irrumpen-
tium multitudo, partim catarractarum
trabiumque lapsu, partim faxorum de-
cidentium pondere obruti, vitam subitaneâ
morte luerent. Ad tale spectaculum
mente convulsus *Andreas Manerius*,
atque ex cadaverum multitudine
perterritus, tandem unâ cum *Bartho-
lomæo Castagno* Campiductore cœteri-
isque, fugâ se subducens, *Sambucum*
reversus est, ubi oppidum inquilinis
viduatam cum reperisset, ingens mox
clamor exortus faminarum, quibus-
dam maritorum, nonnullis filiorum,
alijs alijsque parentum cognatorum-
que interitum inconsolabiliter com-
plorantibus. *Andreas* vindictæ ex-
stuans cæstro, mox ad *Alexandrum Ma-
ximum S. Viti* Dominum belli assumpti
complicem confugiens, de instauran-
do in *Empulitanos* assultu deliberabat.
Hic pari vindictæ furore percitus, om-
nino novo impetu bellum instauran-
dum censuit; unde is in propria per-
sona ad cœteros suæ militiæ affeclas
animandos, ausu oppido temerario,
uti mens perturbatione animi perple-
xa, & cœci impetus nesciens modum,

Bellum in-
stauratur
contra
Empulum.

se muris applicuit, ut ubinam oppor-
tuniori loco impetum facere posset,
dignosceret. Interim *Empulitani* hor-
rendo faxorum imbre, telorumque ex-
plosione, cadaveribus campos reple-
bant, quos inter & *Alexander* in femore
telo percussus concidit, quem mox in
Castellum S. Viti chirurgis curandum
mulo impositum avexere. O quam
melius fuisset *Empulitanis*, si in hoc tam
atroci prælio *Alexander* inter vivos esse
desisset, *Empulum* sane non illam,
quâ paulo post describemus, infeli-
cem catastropham expertum fuisset.
Hoc itaque cadente cœteri milites, de-
sertâ statione, quisque vitæ fugâ consu-
luit, quâ milites profugi, furore & ra-
bie concitati, armentis bouum, equo-
rumque unâ cum caprarum, ovium-
que gregibus prius abductis, reliqua
cuncta flammis, gladioque consum-
ferunt.

Alexander
in urbis
explora-
tione telo
percussus.

Hisce peractis *Octavius Ursinus* de
inimico exercitu devicto, & prostrato,
cum suis subditis tam fortiter & magna-
nimiter se in urbis defensione geren-
tibus festa agebat, non prævidens, ad-
huc vivere tum suum inimicum *Ale-
xandrum*, noctu diuque vindictam spi-
rantem, & quod jam dudum animo
conceperat, de urbe evertenda propo-
situm, usque dum illud compleset, mi-
nimè derelicturum. Interim *Empulitani*
ex partâ victoriâ insolentiores facti, à
latrociniis non cessabant. Miserat eo-
dem tempore *Alexander Maximus* u-
num è suis famulis *Romam* ad pannum
pro domestica familia comparandum,
qui *Roma* reversus, non procul ab ur-
be *Empulitana* à latronibus invasus, &
coemptas res, & equum, cui insidebat,
actutum perdidit. Pupugit hoc scelus
mirum in modum *Octavium*, utpotè
qui hujusmodi latrocinium, novam
belli sementem suscitare posse, non i-
gnorabat; unde latrones magnâ mili-
tum manu in omnes partes, viarum-
que angiportus dimissâ, inquire præce-
pit, quos & tandem comprehensos
patibulo suffixit. Deinde *Octavius*
famu-

Festa pro
victoria
parata.

famulum ad Dominum suum *Alexandrum Maximum*, omnibus iis rebus, quæ à latronibus ei ablatae fuerunt, restitutis, insolitis favoris & benevolentiae signis dimisit unâ cum literis ad *Maximum* datis, quæ de commisso in suo

Territorio latrocinio se excusabat. Verum *Alexander* tantum abest, ut acceptis literis à concepta resolutione destiterit, ut potius majori indies in ejus executionem, ut modo videbimus, fervore exardesceret.

CAPUT IV,

De totali Urbis Empulitanæ devastatione.

VTi ingens malum immodicæ vindictæ cupido est, ita quoque secum malorum omnium Iliadem trahit, quæ ubi suos semel invaserit, mox adeo excæcat intellectum, & voluntatem pervertit, adeoque hominem efferum & impotentem reddit, ut nec Divinarum nec humanarum legum capax, nullo timoris Religionisque respectu, donec pro libitu fusque deque vertat omnia, quiescere possit. Hoc pacto *Alexander Maximus S. Viti* Toparcha diabolico furore perculsus, nihil non agit, nullum non lapidem movet, ut intentum animo scelus, id est, ultimum *Empulitanæ urbis* exterminium & devastationem tandem complere possit. Unde perturbatione animi in transversum actus, noctu diuque ejus, quod alto pectore jam dudum fovebat, facinoris exequendi modum animo versabat. Conscriptâ itaque non exiguâ militum copiâ *Anagninæ*, cæterisque vicinis locis, quos ad *S. Vitum* ad ejus nutum promptos consistere jussit: deinde *Tybur* se contulit, ubi negotium cum *S. R. E. Cardinali Casarino* Loci Episcopo contulit; hic cum omnibus modis à tam enormi resolutione avertere conatus asseruit, insana hujusmodi consilia & stolidâ tentamenta sine absoluta Pontificis autoritate & consensu, ex privato solummodo in *Octavium* odio, utpote cum tanta innocentis sanguinis effusione exequi eum nec posse nec debere; videret proinde, quid ageret, eum non impunè laturum, quicquid tandem efficeret. *Alexandri* animus jam obstinatione obfirmatus, spreto

consilio Cardinalis, & paterna admonitione minimè emollitus, ejus relictis monitis aliam telam orditus est, utique tantò callidior, quanto animum ad sanguinè *Empulitanorum* effundendum avidior gerebat. Itaque intentum suum nonnullis vicinis *Tyburtinis*, quos cum *Empulitanis* irreconciliabili odio fervere norat, detexit, qui uti in omne scelus prompti, ita quoque datis manibus fœdus cum *Alexandro* in exterminium *Empulitanæ* civitatis pepigerunt, stratagemate profusè inusitato, quod hujusmodi erat. Celebrabantur *Empuli* quotannis in festo *S. Martini* celebres nundinæ, magnaue is dies peragebatur solennitate. Judæis mercatoribus in concepti facinoris executionem assumptis, qui eodem die summo mane equis mercibus onustis *Empuli* comparerent; quod factum fuit; verum quoniam *Alexander* verebatur, nè manus militum, quos collegerat, ad opus conficiendum sufficeret, in societatem adscivit *Sciarram Colonnensem*, tum *Prænestes* Dominum, qui uti ferocioris ingenii erat, ita quoque operam suam ad conditam diem, & ad sceleris complementum, libens volens addixit. Interim die *S. Martini* tota urbs in festivitatem diffusa, imminentis sibi calamitatis improvida, dum solenni processione ad Ecclesiam *S. Martini* extra urbem contenderent, & *Octavius* summo devotionis sensu Missarum solenniis interesset; ecce confestim ex abditi vicinæ sylvæ recessibus erumpens hostilis exercitus, quos in Ecclesia reperit, ad unum omnes nullo sacri loci,

Maximus
in concepta
scelere
peritax.

Sciarra
Columna
sceleris
allecla.

Omnes in
Ecclesia S.
Martini
sacris præ-
sentes evi-
dant Ma-
ximi mil-
ites.

& quæ in eo gerebantur devotionis exercitiorum habito respectu, nulli parcens ætati aut sexui, (ubi & *Oclavius Vrsinus*, tantò utiq; felicior, quantò majori pietatis sensu, dum sacris interesset, occubuit) impia & crudeli manu trucidavit, omni Ecclesiastico apparatu abducto. Hoc

Vrbem devastant.

peracto, atroci sanè conatu unà cum *Sciarrae* copiosa militum manu adveniente, rabiem in urbem convertunt, sacrilego raptu, quicquid in Ecclesiis pretiosum erat, sacris domibus terræ adæquatis, abreptum fuit, quicquid ex hominibus supererat, ad internecionem deletum, ita ut inter quatuor aut quinque horarum spacium urbs tota, partim flammâ, partim armorum violentiâ everfa & solo æquata, cadaveribus propriis domorum ruinis sepultis, in hunc usque diem tristis catastrophes suæ vestigia post se exhibeat: tantaque strage sævitum fuit, ut ex universæ urbis incolis, non nisi tres ex nobilioribus, quo-

Monasterium, occisis monachis depopulantur.

rum nomina erant *Sanctius Moricanus*, *Franciscus Santacellus*, & *Iacobus Mazzillus*, evaserint. Nec hinc furor militum stetit: siquidem Monasterium *de Valle Cotta* invadunt, Ecclesiam spoliant, Monachis ad unum omnibus occisis; quod adeò immane & grande facinus Deus non inultum manere voluit.

Ultio Divina.

Nam dum peracto abominando scelere extra Ecclesiam spoliis onusti moverent, repentina mox coorta fulmina adeò in impios sævierunt, ut ex septingentis nonnisi quingenti evaserint, reliquis omnibus fulminum vehementia prostratis. Quod *Alexander* cum audiisset, sera pœnitentia ductus spolia ecclesiæ mox restitui curavit; sed & Divinæ vindictæ furor super eum, tanquam malorum omnium Authorem subito exarsit, siquidem is insanabili plaga eodem die percussus, brevi post

tempore impiam animam cum indignatione effudit; *Tyburini* quoque cives, quotquot detestabilis expeditionis, urbisque evertendæ complices fuerunt, à Cardinale *Cesarino* ad tam atrox facinus obstupescente mortis sententia percussi, in patibulo vitam laqueo, *Tybare* in rupe fani *Sibyllini*, finierunt; ubi omnium transeuntium oculis expositi tam diù pependunt, donec carne & ossibus dissolutis suapte sponte deciderunt. Reliqua verò exercitus pars, cum *Minutulam* oppidum, cujus vestigia hodiè adhuc in colle inter *Tybur* & *Castrum S. Angeli*, non procul ab *Aquiductibus* spectantur, expugnarent, indigenæ iis tam egregiè restiterunt, ut magnam militum partem deleverint; donec tandem omnes ab inimicis superstitionibus oppressi trucidatique, tragœdiæ finem imposuerint, inimicis militibus pariter dissipatis, quorum magnam partem circumjacentium oppidorum populi, qui everfæ *Vrbis* & devastati *agri Empulitani* quâ commiseratione, quâ zelo compuncti, armata manu invadentes, nulla spe veniæ relicta, confecerunt, ita ut & urbs, & hostilis exercitus omnis, vel unius hebdomadis spatio unà cum malorum Authoribus deletus fuerit; atque adeò inscrutabili Dei judicio *Empulitani* in Ecclesia pietatis operibus intenti, inter missarum solennia trucidati delictorum veniam à Deo obtinerent: inimici verò scelerum malorumque omnium Architecti, pereuntes unà cum turmis suis, pœnas luerent, forsan, condignas & æternum duraturas. Atque hic fuit horrendus vetustissimæ *Vrbis Empulitanæ* interitus, qui contigit anno 1257, sedente *Alexandro IV* Pontifice.

Complices Tyburini patibulo affixi.

CAPUT V,

De extructi ex ruderibus Empulitanis Castri
S. Angeli origine.

Diximus itaque supra, tres tantummodò ex Nobilioribus urbis, qui ex mœnibus sese dejecerant, *Moricorum* videlicet, *Santacellum* & *Mazzillum*, elapsos *Vicovarum* sese in tutum locum, utpotè jurisdictioni *Oclavii Vrsini* loci Domini subditù, se contulisse, ubi summo everfæ patriæ dolore, noctu diuque, quomodò urbs inimicis jam omnibus extinctis, denuò instaurari posset, secum deliberabant. Verùm cum variæ difficultates occurrerent, negotium cum *Eremicola*, qui in collis vertice, in *Eclesiola* Territorio *Ampilionis* subjecta, & *S. Angeli* dicebatur, & ubi modò *Castellum S. Angeli*, vulgò *Madame*, quod ab Eremitorio nomen deindè traxit, commorabatur, contulerunt. Qui tam amplum, deliciosum, & rerum omnium territorium feracissimum nequaquam negligendum esse censuit; ac proindè optimum factum sibi videri dixit, si eodem in loco obtentâ priùs à summo Pontifice licentiâ extruendæ urbis fundamenta ponerent: quam & à Pontifice *Vrbano IV.* tunc temporis sedente, calamitatis, quam incurrerant, miserto obtinuerunt. Reversi itaque *Vicovarum*, collecta operarum multitudine, fornacibus calcariis extructis, & faxis, quæ mons suppeditabat, in magnam congeriem excisis, novi oppidi fundamenta jecerunt, ita ut nulli parcentes labori, intra sexennium ad finem anni 1268, jam ad duodecim focorum familias excresceret; Posteriores vero locum considerantes non minus commodum, quam deliciosum ad habitandum, totum *Castellum* muris fortissimis, nec non turribus præaltis ita muniverunt, ut ingruentium bellorum tempore non haberent, quod amplius sibi ab hostibus timerent.

Anno itaque 1308. *Fortibraccius ab Vrso* descendens, Dominus *Castelli*, *Castello* & *Suburbio*, nec non portâ, quæ *Levisa* dicitur, extructâ, id quàm plurimum ampliatur, in formam fortalitiæ reduxit, uti ex inscriptione dictæ portæ marmoris inarata patet. Atque hoc pacto oppidum magno incolarum numero, successu temporum, sub Dominio *Fortibracciorum* excrevit, usque ad annum 1500; quo *Alphonsina Vrsina*, *Domus Mediceæ* (quorum ope *Castellum* & portis, & plateis noviter extructis, plurimum incrementum sumpserat.) desponsata, illud pro dotis supplemento obtinuit. Contigit postmodum, ut *Carolus V.* Imperator filiam suam naturalem modernè, *Ab Austria* dictam, *Domus Mediceæ* nuptiis infereret; Verùm defuncto marito, ipsa jam vidua & sine successoribus, denuò *Farnesianæ* familie desponsata in recognitionem dotis *Castellum S. Angeli*, quod in hunc usque diem ab ea vulgò *Castello Madame* dicitur, remansit. Hodicè verò anno 1667. sub jurisdictione Marchionis *Alexandri Pallavicini* persistit, ab ejus extructione 367 annis. Collis in quo oppidum fundatum est, situm habet oppidò deliciosum, agrum omni fructuum genere, nec non armentis bouum, gregibusque caprarum pecorumque uberimum, ab *Anienis* fluminis ripa non nisi binis millibus passuum distitum, etiam nobilissimis piscibus confertum. Collis ubi situm est, veluti tumulus vallibus undique & undique, & sylvosis altissimorum montium jugis veluti coronatum miram spectatoribus voluptatem confert. Verùm ut ea propiùs intuearis, hic mappam apponam, in qua & *Ampilionis* districtum, & *Castri S. Angeli* situm cum omnibus tam novis, quam veteribus locis, contemplari queas.

Fortibraccius loci se dominum constituit.

Cur Madame dicatur castellum.

Orig. Castellum S. Angeli vulgò Madame.

CAPUT VI,

De reliquis Urbibus Territorii Tyburtini.

Sassula pervetustum in Tyburtino Agro oppidum, de quo Livius. Duo, inquit, bella eo anno prosperè gesta, cum Tyburtibus ad deditionem pugnatum; Sassula ex his urbs capta, cæteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens positis armis in fidem Consul venisset triumphatum de Tyburtibus.

Nos variis conjecturis sedula ex huiusmodi locorum inspectione Sassulam alibi non fuisse sitam, quam ubi modò consistit oppidum S. Gregorii, sub jurisdictione Eminentissimi Cardinalis Pii, qui non solum montibus in vias deplanatis oppidum undique & undique pervium fecit, sed & suburbio magnificentiâ prorsus regiâ extracto mirum in modum, ampliavit. Sassulam dictam putem à scopuloso clivo, cui impositum est. Siquidem cum sub Romanis Imperatoribus, quum jam dudum Æquorum quoque gens in Latii novi nomen transisset, in hanc usque ditio Tyburtinorum protensa fuit; Nam uti Tacitus gravissimus Scriptor testatur: *Igitur, inquit, quasi depulso jam Nerone, quis diligeretur, inquirebant, & omnium ore Rubellius Plautus celebrabatur, cui nobilitas per matrem ex Julia familia. Auxit rumorem pari vanitate orta interpretatio fulguris; Nam quia discumbentis Neronis apud Simbruma stagna, cui Sublaqueum nomen est, icte dapes mensaque disjecta erat, idque finibus Tyburtum acciderat, unde paterna Plauto origo, hunc illum numine Deum destinabant. Ad dextram Anienis ripam 20 mill: pass. Villam illam Neronis, ubi fulmine & fulgure in mensam Neronis discumbentis, disjectis dapibus adeò sævitum fuit, extitisse, supra cum de Aniene flumine agerem, demonstratum fuit. Pedum quoque oppidum non procul Tybure remotum fuisse, in præ-*

cedentibus ostendimus. De Longula, quæ & Polustria dicitur, fusè egimus in *Historia Eustachiomariana*, quam consule. Longulam quidem tribus à Sassula passuum millibus distitam, supra citati Authores in *vita Marci Coriolani* constituunt, cujus & rudera in hanc diem in colle quodam spectantur, è regione viridarii Excell.^{mi} Ducis Polani, quam *Catenam* vocant. Polustria verò nova, sive hodiè, Poli oppidum est ex veteris Polustriae ruinis extractum in altissimorum montium convalle, clivo impositum spectatur, à qua Longula vetus, mille & quingentis circiter passibus versus ortum olim distita fuit, teste Livio, Martii Coriolani contra Romanos factione celeberrima: Longula dicebatur ob urbis situm in longum productum; undè multi, nescio quo errore, Pollustriam & Longulam pro duobus oppidis perperam acceperunt, cum fuerint non nisi una civitas, sola differentium nominum appellatione discrepans; quod & inscriptio juxta portam palatii Excell.^{mi} Ducis Polani, hisce verbis innuit:

Nunc Polus, antiquis sum dicta Polustria; priscum

Vix prope, quæ fueras, Longula nomen habes.

Insensus patriæ nos Martius abstulit urbi

Quid mirum? haud custos tunc Jovis ales erat.

A Tyburtina Urbe, juxta rudera Ampiglionis supra descripta, occurrit vetustissimum Castellum monti impositum, Sicilianum, sub Dominio Ill.^{mi} Marchionis Theoduli, nomine obtento, juxta Cluverii conjecturam, ex habitatione primorum Latii incolarum, quos Siculos, seu Sicanos, veteres vocabant, sic dicti qui ab Aboriginibus ex Latio profligati, ibidem sedem fixerant; uti in precedentibus

Sassula vetusta Latii urbs.

Tac. annal. l. 14.

Pedum.

Longula.

Polustria.

Sicilianum.

dentibus exposuimus. Hinc per montis descensum amplissima planities occurrit, qua ad dextram euntibus, sub ingenti montis S.^{ti} *Eustachii rupe*, vicus *Pisonis* sive *Pisonianum* occurrit, vulgò *Pisciano*, vicus nobilis & præamplus, Ill.^{mæ}

Theodolorum familiae jurisdictionis est. Atque hinc meridiem versus, 3 mill. passuum distitum est oppidum *S. Viti*, quod cum multa commemoratione digna contineat, id peculiari capite perstringam.

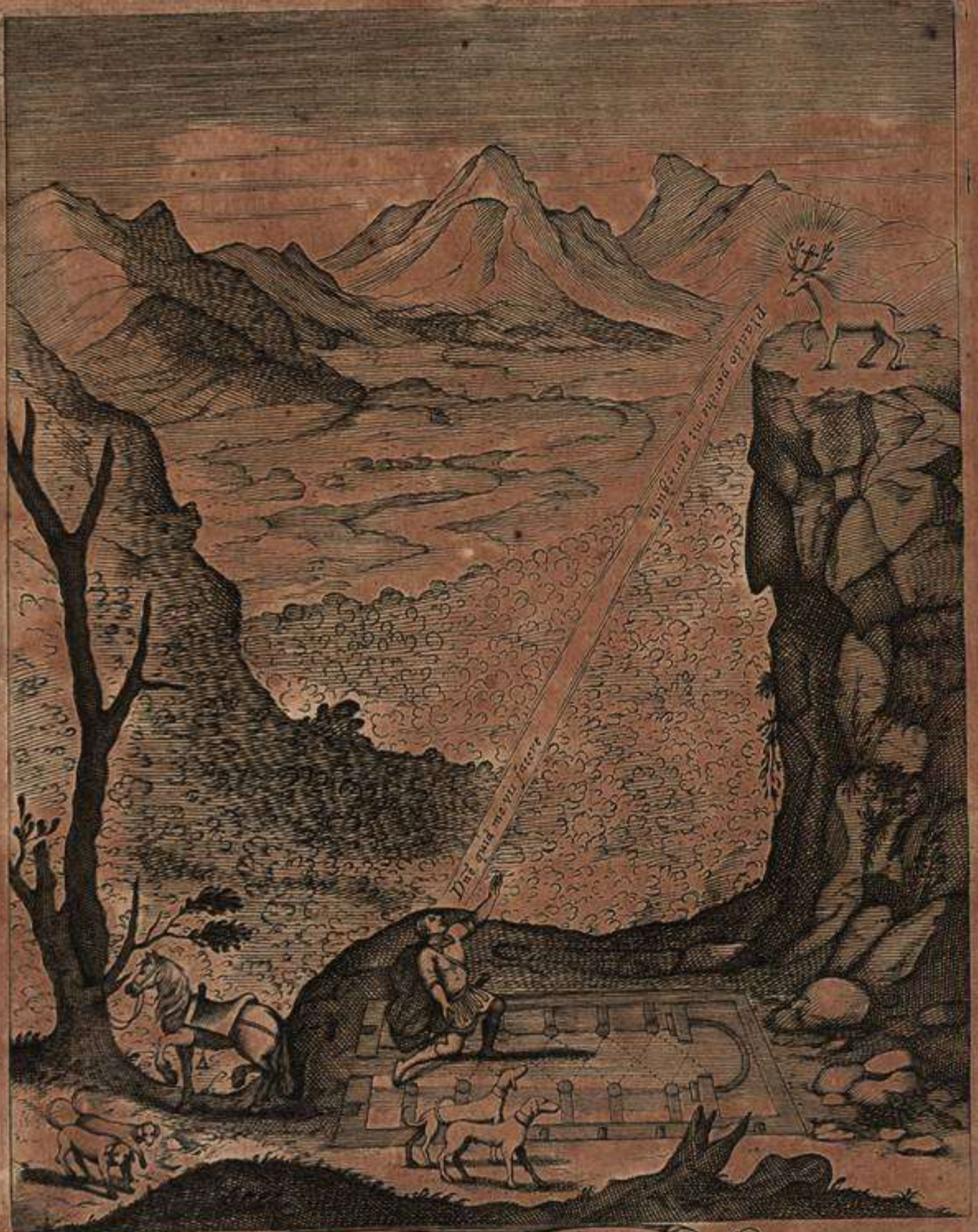
C A P U T VII,

De Scopulo conversioni Divi Eustachii sacro, & de Ecclesia à Constantino Magno in eo fundata.

Vicus *Pisonis*, vulgò *Pisciano* oppidum, supra collem constructum, rerum ubertate gaudet, de quo paulo ante diximus. Huic Mons præcellus, *Vulturellus*, vel *Divi Eustachii*, unà cum vastæ molis scopulo superimminet. Atque hic est locus omnibus seculis memorabilis, in quo Divina bonitas & misericordia cum *Divo Eustachio*, cui nomen olim, *Placido*, miraculose ad Deum & Christianæ Religionis fidem amplexandam operari dignata est. Dum enim ingentis magnitudinis cervum insectatur, eumque jam intra dicti montis gurgustia conclusum, captum crederet; cervus verò insolito & prodigioso saltu in dictum scopulum 115 palmorum altum se recepisset, tum enim verò *Placidus* hoc prodigio attonitus, cum attentius in seram, apicem jam scopuli tenentem, oculos animumque convertisset; ecce *Christus* crucifixus inter cornua cervi visus, eique januam vitæ æternæ aperiens, quid cum facere oporteat, præcipit, ut videlicet *Romam* festinans, se sacro baptismatis fonte abluendum curaret, & deinde ad hunc locum redux, documenta salutis æternæ, & vitæ imposteriorum instituendæ modum & rationem perciperet. Quæ omnia acciderunt.

Ad hunc itaque scopulum Conversioni *Divi Eustachii* sacrum, *Constantinus Magnus*, ad æternam Divinæ apparicionis *Divo Eustachio* hoc loco factæ memoriam, Ecclesiam extruxit, quam *Sanctus Sylvester* Papa deinde

in *Deiparæ*, & *Sancti Eustachii* honorem solenni ritu consecravit. Hanc verò in summa illorum temporum, queis *Gothi & Romani*, & totam *Italiam* infestant, acerbitate, dirutam, postea *S. Benedictus* monasterio ibidem constructo refecit. Ego verò cum anno 1660 in hanc horridam solitudinem errore viarum, non tam humano, quam Divino ductu incidissem, locique celebritatem attentius considerassem; ecce nescio quo interiori mentis instinctu, nec non incredibili loci devotione captus, nullum non movi lapidem, ad locum sacerrimum unà cum veneranda Ecclesia, & scopulo, in quo veteres *Christiani*, eo in loco, ubi cervus Crucifixi imagine insignitus constiterat, sacellum, cujus in hunc usque diem vestigia manent, ædificarent, pristinae suæ devotioni & celebritati restituendum: quod hoc eodem anno, quo hæc scribo, singulari Dei aspirantis gratiâ, subsidiis Religiosissimi Cæsaris *Leopoldi primi*, Ducis *Bavariæ*, & proregis *Neapolitani*, Excellentissimi *Petri d' Arragona*, nec non Ill. Domini *S. R. I. Iohannis Frederici* Comitis de *Waldstejn*, præstitum fuit; & jam in die 29 Septembris *Sancti Michaelis* Archangeli sacro, ingenti multorum millium hominum, ad Communionem, uti dici solet, generalem, quotannis eo in loco institui solitam, confluxu frequentatur. Ab hoc loco per mille passuum intercapedinem ascendentibus, vicus occurrit *Guadagnolium*, vulgò *Quadagnuolo*, qui

LOCVS CONVERSIONIS
S. Eustachij in Monte Vulturello

Excellentissimo Duci Polano paret; Undè & tanquam à viciniore loco Ecclesia Deipare Eustachiane nomen obtinuit, *La Madonna di Quadagnuolo*. Verùm cum hujus Loci histo-

riam, integro libro, cui titulus est, *Historia Eustachio-Mariana*, quàm uberimè descriperimus, illuc Lectorem remittimus.

CAPUT VIII,

Oppidum Sancti Viti.

Tribus millibus passuum à *Pisoniano* versus Meridiem; uti dixi, oppidum *S. Viti*, & totidem versus occasum à *Pollustria* sive *Longula*, solo monte *Vulturello* interjecto situm est. Erat autem *Æquorum oppidum*, de quo *Livius* l. 2. de *C. Martio Coriolano*. *Circejos*, inquit, profectus primum colonos inde Romanos expulit, liberamque eam urbem *Volsis* tradidit; inde in Latinam viam transversis tramitibus transgressus *Satricum*, *Longulam*, *Pollustriam*. *Coriolanus* novella hæc Romanis oppida ademit; inde *Lavinium* recepit; tunc deinceps *Corbionem*, *Vitelliam*, *Trebiam*, *Lavicum*, & *Pedum* capit; postremo ad Urbem à *Pedo* duxit, & ad fossas *Cluilias* quinque ab Urbe passuum millibus castra posuit. De prisco hujus oppidi nomine Authores controvertunt, nonnullis *Vitelliam*, quibusdam *Satricum*, aliis *Bolas* aut *Trebam* fuisse opinantibus, nemine tamen quodnam ex his nomen habuerit, sciente. Nos relictis altercationibus, modernum ejus situm paucis describamus.

*S. Viti, in
cuius Ec-
clesia à ca-
pitulo rabi-
di morfi
sanari di-
cuntur.*

Sanctus Viti oppidum *Marchionis Theodoli* jurisdictioni parens infra *Montem Eustachianum* duobus circiter millibus passuum supra collem positum, nomen sortitur ab Ecclesia *S^m Viti*, ad quam ex morfu canis rabidi hydrophobiâ laborantes unicam salutis medelam, meritis Sancti reperiunt; Unde insignem nominis celebritatem acquisivit. Oppidum talem à Natura situm obtinuit, ut asperitas montium cum amenitate certare videatur. Nobili palatio gaudet; planities collis tota ob ulmorum in ambulacra dispositorum umbram, summam spectantibus amenitatem conciliat; omni fructuum genere, excepto frumento, abundat, vinum exquisitissimum profert, vel ex

eo capite maximè celebratum, quod nec caput fumo repleat, & virtute, quâ pollet diureticâ, magnum sanitatis emolumentum conferat. Ad arcem in jugo collis constitutam, non nisi per scaldas lapideas, quibus cunctæ plateæ constant, non sine sudore pervenitur. Omnes circa circum sylvæ montesque castaneis sunt consistæ arboribus, magno annui proventus, quod inde acquirunt Incolæ, emolumento. Fontes *Liris*, hodie *Gariglione*, fluminis hoc oppidum cum primis reddunt celebre: distant hi versus ortum ab oppido mille circiter passibus, & ex montis *Hydrophylacio* per septem scaturigines, uti curioso examine deprehendi, effluunt, quæ in unum corrivatæ, multis aliis hinc inde augmentatæ, flumen constitutum *Gariglionem*, quem & *Geographi Lirim* vocant constituit, quod per *Agriam Soranum* & *Suessam Campaniæ* magna aquarum mole aggravatum in *mare Thyrrenum* devolvitur. Magna hoc loco *Gennezanos* inter & *Sancti-Vitanos* contentio orta fuit; illis, fontes dicti fluminis in suo Territorio, hisce in suo Territorii ambitu oriri contendentibus, quam litem eo, qui sequitur modo, dirimendam duxi. Septem fontes, de quibus paulò ante dixi, in profunda valle oppidi *S^m Viti* intra spacium unius circiter milliaris, ordine nascentes, verè & propriè in *Territorio S. Viti* originem suam inveniunt; Ultra verò *S^m Viti* versus occidentem plagam tendentibus occurrit vallis confragosa, & vel ipso aspectu horrorem ob rupium asperitatè scopulosumque montium tractum incutiens, ubi ex horrida rupe ingens aquarum moles erumpens mox in rivum excrescit, qui uti in *Territorio Gennezano* oritur, ita quoque per totum *Gennezanum Territorium* fluens,

tandem flumini ex septem dictis *S. Viti* fontibus nato conjungitur. Hanc itaque originem non sine ratione fontem *Gariglionis* dici posse, inde patet, quod is à septem dictorum fontium primò non nisi mille circiter passuum spatio, solo monte *S. Viti* interjecto distet, & ex eodem & communi montium hydrophylacio deducatur, ut proinde utraque gens suum ex hoc capite lite decisà intentum habeat.

Æsula urbs vicina fuit *Tybur*, cujus mentionem facit *Horatius* l. 3 *Carm. Oda* 28.

— *Eripe te moræ.*

*Ne semper udum Tybur & Æsulæ
Declive contempleris arduum, &
Telegoni juga parricide.*

*Fastidiosam desere copiam, &
Molem propinquam nubibus arduis.*

Omitte mirari beatæ

*Fumum, & opes strepitumque
Romæ.*

Et quamvis *Plinius* dicat, jam suo tempore plurima *Latii* oppida sine vestigiis periisse, ego tamen, quantum ex continua locorum inspectione colligere potui, dico *Æsulam* quinque miliaribus *Tybure* distitam, è regione prædii, quod *Corcollo* vulgò vocant, constitutam; ibi enim pons tibi occurret, qui *Veresin* fluvium tegit, & oritur paulo supra *Gallicanum*, dein quatuor millibus passuum infra *Tybur Anieni* miscetur, *Strabone* teste: *πεῖ δὲ διὰ τὸ χῶμας Ουέρεσις ποταμός*. Post quem duplex via aperitur, quarum prior à dextris versus *Tusculum*; altera à sinistris declinans versus *Polum* & *Præneste* tendit. A dextra itaque *Pontis* ingens clivus se obvium præbet, veterum ædificiorum ruderumque vestigiis, conspicuus, quæ etiamnum ex clivi visceribus, pluviis & imbribus cum tempore abrasâ terrâ se manifestant; atque hoc loco *Æsulam* constitutam fuisse ex paulò antè citatis *Horatii* verbis colligo. *Ne semper udum Tybur & Æsulæ Declive contempleris arduum*. Accedit quod veteres Geogra-

phi id inter *Tybur* & *Præneste* situm fuisse existiment. Sed hæc de situ *Æsulæ*, mappam hæc intersertam cõsule.

Tendentibus verò à *Tybure* juxta dextram *Anienis* oram sex millibus passuum, mox obviam habebis *Variam*, sive ut alii *Vicum Varronis*, vulgò *Vico Varo*. Atque hæc est antiqua *Valeria*, à qua *Via Valeria* dicta fuit, modò *Vrsinorum* jurisdictioni substat, ad ripam dextram sita, piscibus potissimum truttis celebris. Hinc dimidio itinere inter *Valeriam* & *Sublacum* oppidum, *Carseoli Æquorum* oppidum obvium fit, ex cujus ruinis oppidum, quod hodiè non abludente nomine *Arsoli* dicitur, constructum est; hinc *Sublacum* & ad *Simbrivii* montes, & *Stagna*, *Trebam* olim, hodiè *Trevi* pervenitur, à qua tribus millibus passuum fontes *Anienis* spectantur, de quibus cum præcedentibus sat actum sit, hic ea non iteranda duxi.

Corniculum celebre vetustissimumque *Sabinorum* oppidum occurrit sub collibus, quorum prior hodiè *S. Angeli*, alter *Monticelli* dicitur, qui & ob similitudinem duorum cornuum prominentium *Corniculani colles* dicebantur. De *Sublaco* & *Treba* suprâ diximus; jam civitates reliquas *Maruccinorum*, *Marsorum*, *Samnitum*, *Pelignorum* que aggrediamur.

Ad fontes *Aterni* fluminis, qui hodiè *Pescara* dicitur, & *Marrucinos* à *Vestinis*, *Strabone* teste, dividit, *Amiternum* situm est, de quo *Livius* l. 10 scribit: *P. Cornelium* secundo *Coss.* *Amiternum* oppugnatum de *Samnitibus* cepisse. In eodem colle octo miliaribus distat oppidum *Furconium* etiam celebre, & utriusque fanè apparent non exiguæ magnificentiae fundamenta, alterum jam pridem interiit: *Furconium* verò *Longobardi* everterunt, ex quorum ruinis *Aquila* quinque millibus passuum *Amiterno* distita ædificata fuit, situ avis illius adinstar prædominantis haud absimilis. Sequitur *Corfinium*, quod oppidum in bello *Marsico* *Italiam* appellarunt, tanquam

Æsulæ oppidi veteris situs.

Vico Varo olim Valeria, & vicus Varronis dictus oppidum.

Carseoli situs.

Amiternum oppidum.

Furconium vetus oppidum.

Aquila.

Corfinium.

tanquam commune universis *Italīs* receptaculum & propugnaculum contra *Populum Romanum*, uti *Strabo* docet. Loci adhuc extant vestigia. *Marsorum* gentes & *Samnitium* omnes in jugis *Appennini* sunt sitæ, originem ducunt à *Marso Circes* & *Vlyssis* filio. ita *Plinius*, quamvis *Solinus* eos à *Marsya*, qui victus ab *Apolline* huc concessit & migravit.

Sed populis nomen posuit metuentior hostis,

Cum fugeret Phrygias trans æquora Marsya crenas,

Mygdonium Phœbi superantis pectine Loton.

Initium defectionis *Italiæ* à *Marsis* cepit, quia non impetrata libertate & communione civitatis cæteros exemerunt, ex quo deinde sociale bellum *Marsicum* appellatum exarsit. Victi demùm à *Sylla* fuere, sub quo tunc *Cice-*

ro militavit. Caput eorum *Marrubium* prope *Fucinum lacum* à *Marro* conditore, teste *Silio Virgilioque* vocatum. Hæc *Marsorum* sive *Æquorum*, ut *Livio* placet, simul cum *Ersenia* & *Alba* &c: coloniarum Romanorum sunt, *C. Genutio* & *Sergio Cornelio Coss.* deductæ, teste *Livio in 7.* Prope est *Fucinus Lacus*, nunc mutato nomine vulgo ab oppido *Celano* dicitur, cujus emissarium *Claudius* fecit, opus sanè in hunc usque diem visu stupendum: per hunc *Aqua Martia* *Romam* venit. Ante quadriennium à piscatore intra hujus *Lacus* fundum cistula reperta fuit, plena numismatis argenteis, quæ à *Romanis* cusa fuerunt, ex quibus duodecim illust. Marc-Antonius *Colonna*, *Palliani* fortalitiū *Gubernator*, pro suo in me meaque studia affectu, donavit, quorum typum hîc supponendum duxi.

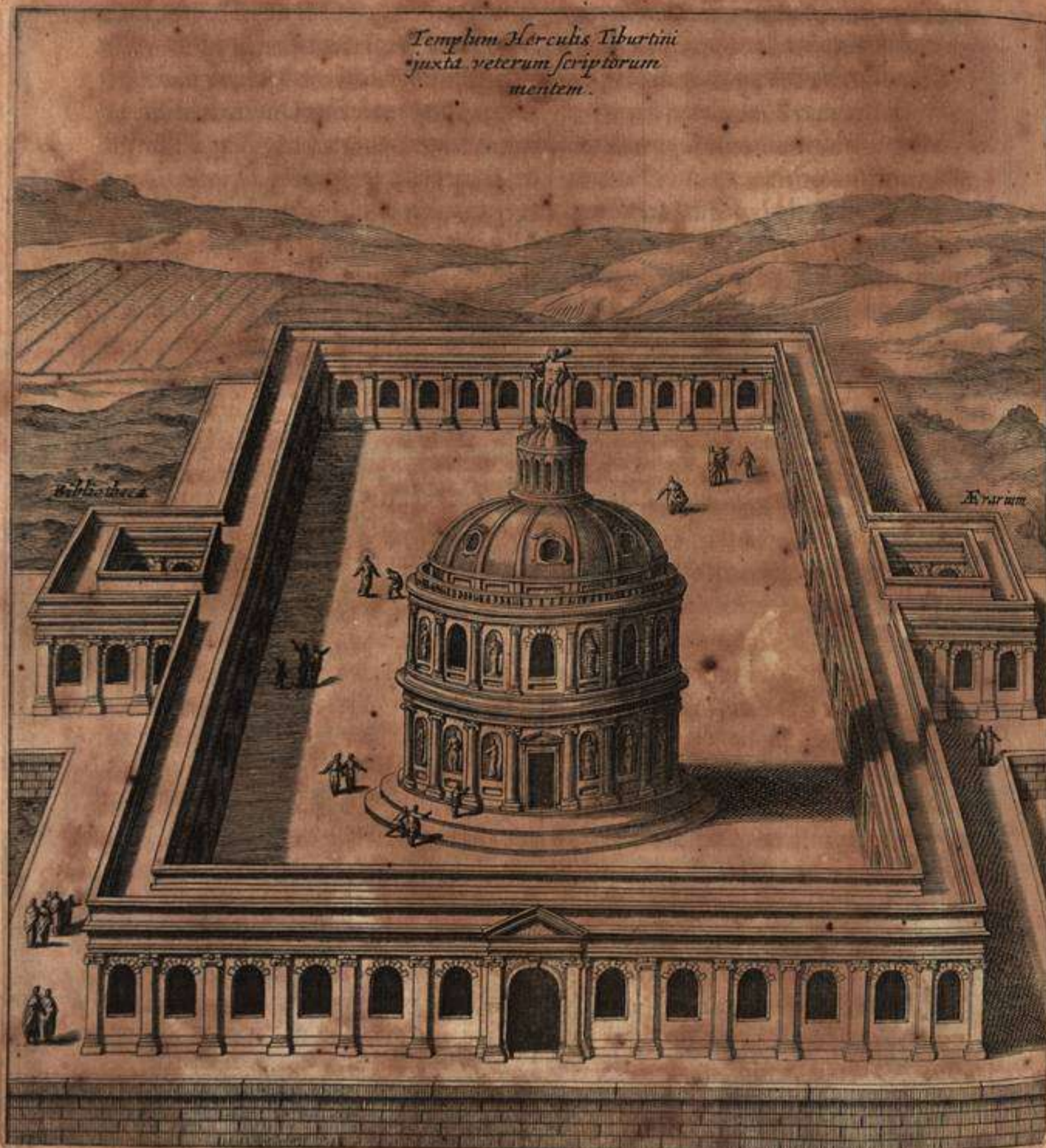
Numismata varia Veterum Romanorum Argentea non ita pridem in Lacu Fucino reperta quorum me participem fecit Illust. M. Anton. Colonna Palliani Gubernator.

Medeam quoque hîc habitasse fabulantur, & vim soporiferam serpentum, & incantamenta *Marsos* docuisse dicunt. *Valeria Regia* hîc *Straboni* ponitur,

ponitur, ad quam à ponte *Lucano* initio facto *Via Valeria* per *Ville Mæcenatis* arcuatas vias, ad templum usque *Herculeum* extensas, ferebatur; deindè per pontem *Anienis* *Marsos* & *Corfinium* ducit. *Valeria Volaterrano* teste, patria *Bonifacii IV* fuit, jam extincta. Nos verò scitiùs non *Carfeolos*, sed *Vicova-*

rum Valeriam antiquam fuisse suprà docuimus. Hoc enim oppidum *Plinius* & *Ptolomæus* inter *Æquicolas* ponunt, quæ gens ad *Marsos* pertinebat, simul cum *Clastidio*, quæ sanè omnes interière; atque ex eorum ruinis nova oppida *Vicovarum*, *Talliacotium*, *Celanum*, condita sunt.

PARS

P A R S II,

De Antiquitatibus Tyburtinis.

CAPUT I,

De Antiquitatibus Tyburtinis, quoad Fana & Delubra, Deorum,
& primò de Templo Herculis.

N præcedentibus ostensum fuit, priscis Sicanorum temporibus, Templum Saturni in Tyburtino oppido erectum fuisse, nominis celebritate clarissimum; quod deindè succedentibus seculis in varia illa gentium in Italiam transmigratione dirutum, ab Archæis fratribus, urbis ampliatoribus, in magnificentum Herculis templum, ad Evandri exemplum, eductum fuit, non contemnendæ & structuræ & magnitudinis. Herculem enim ex Hesperia reducem ab Evandro in Monte Pallantio, qui hodiè Palatinus dicitur, non omniduntaxat honoris obsequio exceptum, sed & insuper ob gestarum rerum multitudinem Evandrum sacra ipsi instituisse, suprâ ex Dionysio retulimus. Tybur quoque vicinum Herculem, ad Argivam gentem compopularem visitandam, se contulissè, Vincentius Justinianus, Episcopus Gravinensis in quadam Oratione panegyrica contestatur: Opinamur verò, inquit, Herculem illum, cum in Latium demum pervenisset, Cacumque suorum abactorem bouum trucidasset, Tybur quoque ad Græcos suos indivendos se contulisse, ubi cum multa in eos beneficia præstisset, virum immortalitate nominis cohonestandum esse rati, summa eum religione colentes templum, cujus etiamnum monumenta perdurant, magnificentissimè extruxerunt, ita ut Herculei templi fama per omnes nationes emanaverit. Et certè Templum fuisse marmorum summa varietate extructum exornatumque, ex vestigijs fragmentorum luculenter patet; cujus & Juvenalis Satyra 14 mentio-

nem facit, cujus versus suprâ in villa Centronij adduximus. Templum ferè forma, quam præfens schema monstrat, fuit. Erat autem circumdatum longis & præamplis porticibus, quas columnæ præcelsæ fulciebant, ex porta Villæ Mæcenatis, per quam Via Valeria tendebat, incipiens, continuatis fornicum substructionibus, usque ad ipsum Templum Herculis porrigebatur; per quas Augustum sæpè transisse, & in ea, ubi ærarium amplissimum erat, jus dixisse Appianus l. 5 bell. civil. tradit. Bibliothecam quoque instructam fuisse, opulentiam librorum splendidissimam, Gellius Author est, att. noct. l. 19, c. 5. Verba ejus hîc appono: In Tyburte, inquit, rus concesseramus hominis amici divitis, etate anni flagrantissimi, ego, & quidam alii æquales & familiares mei, eloquentiæ & Philosophiæ sectatores. Erat nobiscum vir bonus & peripatetica doctrina benè doctus, & Aristotelis unicè studiosissimus; is nos aquam multam ex diluta nivè bibentes cœrcebat, severiusque increpabat. Adhibebat nobis auctoritates nobilium medicorum, & cum primis Aristotelis Philosophi, rei omnis humanæ peritissimi, qui aquam nivalem frugibus sanè & arboribus fecundam diceret, sed hominibus potu nimis insalubrem esse; tabemque & morbos sensim, atque in diem longam visceribus inseminare. Hæc quidem ille ad nos prudenter & benevolè & assiduè dictabat: sed cum bibendæ nivis pausa fieret nulla, promittè Bibliotheca Tiburti, quæ tunc in Herculis templo satis commode instructa erat, Aristotelis librum, eumque ad nos defert.

Herculei
templi
structio.Æra-
rium &
bibliothe-
ca Templi
Herculei.Herculei
templi
cetero ma-
gnificentia.Discursus
nivam
nivæ imbu-
tæ aquæ
potus bonus
anroxius
fuit?

desert. Et hujus saltem, inquit, viri sapientissimi verbis credite, ac desinite valetudinem vestram profligare. In eo libro scriptum fuit, deterrimam esse potui aquam è nive, causaque ibidem adscripta est hujusmodi: Quoniam cum aqua frigore aëris duratur & coit, necesse est fieri evaporationem, & quandam quasi aëram tenuissimam exprimi ex ea, & emanare; id autem inquit, in ea levissimum est, quod evaporatur; manet autem, quod est gravius & sordidius & in salubrius, atque id pulsu aëris verberatum in modum coloremque spumæ candidæ oritur. Sed aliquantum, quod est salubrius, difflari

atque evaporari ex nive indicium illud est, quod minor fit illa, quæ antè fuerat, quàm concreveret. Hoc ubi legimus, placuit honorem doctissimo viro habere Aristoteli, atque ita postmodum ego bellum & odium nivi indixi, alii inducias cum ea variè factitabant. Hæc Gellius. Erat templum ut plurimum dictum Maximum, ejusque Ministri & maximè Sacerdotes, quos Herculanos Augustales appellabant, in summo honore & æstimatione habebant, uti ex inscriptionibus patet, quæ è ruinis detectæ sic sonant.

CALVINÆ
M. SILLANI FIL.
DELICIO
JUNIÆ S. P. F.
TIRANNIDI
UXORI OPTVMÆ
C. ALBIUS LIVILLÆ L.
TIMELLUS
TIMELLUS
HER.

AUGVST.
P. MUMMIO P. F. GAL. S.S.
SENNA – RUTILIANO
COS. AVGVRI PROCOS
PROVINCIAE ASIÆ LEG. AVG.
PR. MOESIAE SUPERIORIS
PRÆF. ÆR. SATVRNI LEG. VI
VICTRIC. PRÆTORI. TRIBVN. PL. QVÆST.
TRIB. LEG. V. MACED. XVIRO
STILITIB. JVDIC. PATRONO MVNICIPII
CVR. FANI HERC. V. SALIO
HERCVLANII AVGVSTALES
L. D. S. C.

C. SEXTILIUS
* V. V. TIBVRTIVM
LIBERTVS EPHEBVS
HERCVLANIVS
AVGVSTALIS.

* Virgines
Vestales in
Ecclesia S.
Antonini
jam diruta.

Alia infixa in pariete domi, è regione fontis del Trevio.

CVR.
ÆD. VRB. IV. VIR.
HERC. AVG.
TIBVR PATRONO
S. C.

Alia

Alia in basi statuæ sinistræ Ægypt. juxta Ecclesiam Cathedralem.

G. LAVINÆ RUFINÆ
 . . . JUS F. HERACLIE
 AB ORDINE
 H AUGUSTAL.
 SENATUS POPVLVSQ. TIBVRS.

Coemptum fuisse Officium Augustalis Ministerii sequens inscriptio docet:

T. CLAVDIO
 SALVIANO
 HERCULANO
 AUG. GRATIS
 CREATO
 PVBLICARIO

Invenitur & in *Ecclesia Abbatie Patrum Monachorum Olivetan.* sequens voti-
 va inscriptio.

* H. V. V. S.
 C. JULIVS C. F.
 PAL. RVFVS
 TRIBVN. MILITVM. BIS
 FANI CVRATOR
 V. Q.
 AB ÆRARIO SATVRNI

In *Ecclesia diruta modò B. Virginis del Passo.*

D. M.
 P. RVSTICELLIVS
 SALTATOR
 HER. VICT. M.

Juxta *Templum quoque Sⁿⁱ Andreae.*

C. ÆMILIO C. F. FAB.
 ANTONIO EQVITI ROMANO
 OMNIBVS HONORIBVS
 HONESTE PERFVNCTO
 CVR. FANI HER. VICT.
 PONTIFICI.

*Templum hoc postea instauratum à Servio Sulpitio Trophimo, & honori Hercu-
 lis Saxani dicatum, sub coss. L. Turpilio dextro, & Mecio Rufo, sequens inscriptio
 docet.*

HERCVLI SAXANO
 SACRUM
 SER. SVLPICIVS. T. TROPHIMVS
 ÆDEM. TOTHECAM. CULINAM.
 PECUNIA SVA
 A SOLO RESTITVIT
 K. DECEMBRIS
 L. TVRPILIO DEXTRO
 M. MECIO RUFO COSS.
 EUTICHIUS SEV. PERAGENDUM
 CVRAVIT.

Bb

Hercules

In borto S.
 Mariae de
 Angelis
 Patrum So-
 maseba-
 rum.

id est.
 * Herculi
 Victori
 totum sol-
 vit.

Hercules Saxanus dicebatur, eò quod cum contra Gigantes pugnaturus, armisque destitutus esset, illi *Iuppiter* invocatus pluviâ faxeâ subvenerit; de quo Pomponius Mela, qui campum hunc ponit in Gallia Narbonensi. In Gallia Narbonensi *littus ignobile est lapideum, uti vocant, in quo Herculem contra Antroclum & Bargiona Neptuni filios dimicantem, cum tela defecissent, ab invocato Jove adjutum imbre lapidum ferunt.* Quicquid sit, Locus hic in hunc usque diem spectatur inter *Arelatum* & littus, ubi *Rhodanus* sese in mare exonerat, hodièque vocatur *la grau*. Literati quoque *Herculeum Campum* etiamnum vocant, quem & datâ operâ, dum *Arelate Marsiliam* anno 1632 transirem, cum singulari mentis reflexione lustravi; campus est lapidibus ita oppletus, ut vix pedem ponere liceat, sine aliis mox obviis lapidibus,

La cran
campus la-
pidosus, in
quo Hercu-
lem cum
filii Ne-
ptuni lapi-
dibus pu-
gnasse se-
runt.

non in cumulos congestis, sed veluti datâ operâ ad tria ferè passuum millia disseminatis, qui nec terram omninò cooperiunt, nec ita invicem connexi sunt, quin in Ovium caprarumque pascua thymo, origano, serpillo, quæ ex vacuis lapidum spaciis è terra germinant, uberrima cedant; res visu sanè digna; utrùm verò arte, an natura casuve hic campus hujusmodi lapidibus tectus sit, uti ab immemorabili tempore hisce semper celebris fuit, ita quoque causa hucusque latuit. Sed jam ad *Templum Herculis* progrediamur.

Ego sanè quantum ex ejus descriptione tum veterum, tum recentium colligere licuit, Dico utrique, & *Saturno* & *Herculi*, in eo cultum à cæca gentilitate constitutum fuisse. Fabrica verò talis fuit, qualem in sequenti schemate contemplaberis.

CAPUT II,

De Sibyllæ Albunæ, sive Tyburtinæ Templo.

Inter cætera *Tyburtinæ Urbis* monumenta maximè etiam in ruinis suis splendescit *Templum* rupi supra *Anienis Cattarractam* impositum, quod nonnulli *Vestæ*, plerique *Sibyllæ*, fuisse à *Cæsare Augusto* ædificatum sentiunt. Nos quid sentiamus, hîc proponendum duximus. Qui ex Scriptoribus *Sibyllam Tiburtinam* tempore *Cæsaris Augusti* vixisse volunt, summoperè hallucinantur, cum ea jam multis ante temporibus vixisse perhibeatur; siquidem jam tempore *Varronis* templum ejus existerat, & statuam ejus cum libro in manu in profundo *Anienis gurgite* inventam Varro hisce verbis testatur: *Decimam, inquit, Tiburtem, nomine Albunam, quæ Tibure colitur uti Dea, juxta ripas Anienis, cujus è gurgite simulacrum ejus inventum fuisse dicitur, tenens in manu librum.* Quo verò tempore vixerit tam incertum est, quam dubia & fallax omnium penè

Statua Si-
byllæ in
gurgite ca-
tarractæ in-
venta.

Authorum de ea assertio est. Sunt qui putant, eam tempore Regis *Affueri*, qui juxta *Eusebium* regnare cœpit Olympiade 94, id est, 400 annis ante *Christum*, qui Olympiade 192 juxta communem Ecclesiæ calculum natus traditur. Alii *Sibyllam Tiburtinam* Olymp. 57 vixisse volunt, quæ incidit in tempora *Oseæ* & *Zachariæ* prophetarum, & in tempora *Servii Tullii III Regis Romanorum*; alii tempore *Nume Popilii*, secundi Regis *Romanorum*; non desunt, qui eam cum *Sibylla Cumæa* confundant, quæ *Tarquinio Superbo*, teste *Dionysio*, libros suos vendendos obtulerat, quamvis alii *Tarquinio Prisco* oblato velint. Quicquid sit, uti in tanta Authorum, tum de tempore, tum de nominibus *Sibyllarum* dissentientium confusione, difficile est, veritatem attingere, ita quoque ijs non immorabimur amplius; sed solum, quænam de *Sibylla Tiburtina* ex traditione ha-

ne habemus, hinc adducere visum fuit.

Cæsar Augustus consulturus in re magni momenti Oraculum Delphicum, ex jam jam obmutescente Deastro nullum aliud responsum accepisse fertur, quam id, quod sequitur:

Me puer Hebræus Divos Deus ipse gignans

Cedere sede jubet, tristemque redire sub Orcum

... Aris dehinc tacitus abscedito nostris.

Quæ cum audisset, mox libros Sibyllinos consulendos censuit: ex quibus, teste *Baronio in apparatu Annalium*, cum de nascituri ex virgine filii Dei in carne adventu intellexisset, mox Altare erigi jussit in capidolio, cum hac epigraphe.

ARA PRIMIGENITI DEI.

Undè à posteris *Christianis* deindè locus in hunc usque diem *Ara Cæli* appellatus fuit; & id *Obelisci Esquilini*,

ante *Ecclesiam S. Mariæ Majoris* à *Sixto V. Pont. Max.* erecti, adscriptio hæc verbis confirmat:

CHRISTUM DOMINUM,
QUEM AUGUSTUS DE VIRGINE
VIVENS NASCITVRVM ADORAVIT,
SEQVE DOMINVM DICI VETVIT,
ADORO.

Cæsar itaque felicissima sua sorte, cum ex *Libris Sibyllinis* de adventu filii Dei in mundum, sequenti versuum tenore legi audisset:

Verax ipse Deus dedit hæc mihi munera fandi

Carminè, quæ sanctam potui monstrare puellam

Concipiet, quæ Nazarcis in finibus illum,

Quem sub carne Deum Betlemica rura videbunt.

O nimium felix, cælo dignissima Mater,

Quæ tantam sacro lætabit ab ubere prolem.

Augustus dominum se vocari prohibuit, et quare?
Mox prostratus in terram, tantum filium demissæ mentis obsequio adoravit, seque imposterum tanquam

majori se submittens, Dominum vocari prohibuit. Contigerunt hæc anno principatus *Octaviani*, & ab Occasione *Cæsaris* 42, sub *Coss. C. Cornelio Lentulo*, & *Marco Valerio Messalino*, 25 die Decemb. quando Verbum æternum in mundum veniens ex Virgine nasci dignatum fuit. Undè cum *Sibyllam Albuncam Tybure* jam ab immemorabili tempore cultam fuisse nosset, Templum verò ejus, quod juxta ripam *Anienis* ad *Catarractam* positum erat, voracitate fluminis abrasum, aliud honori ejus templum erigendum censuit; estque illud, quod hodierno die quasi integrum adhuc supra voraginem *Anienis*, insigni architectonicæ artis magisterio elaboratum spectatur.

Totum Templum figura rotunda, columnis striatis pulcherrimis & Corinthiâ architecturâ elaboratis.

	Palm.	minut.
Columnæ abacus, sive poderium.	27.	
Crassities columnarum	3	17
Intercolumnare spatium	6	34
Muri crassities	6	30
Diameter Templi interioris	36	30
Columnæ altitudo sine podio	30	
Altitudo Capitelli.	3	24
Porta alta	27	
Portæ latitudo	12	

Sed hujus fabricæ rationem sanè ad omnes Architectonicæ artis regulas adaptatam vide in præcedenti Schemate.

Hanc ædem perperam *Cluverius*, *Tiburini* ædem fuisse autumat; fuisse enim in honorem *Sibyllæ* ab *Augusto* erectam, | suprâ patuit, & ipsa architectonica ratio *Augusti* temporibus propria sat indicat. Spectatur & statua *Sibyllæ Tiburtinæ* in *Horto*

PROSPECTUS CATARRACTÆ

ex ponte

in Templum Sybillæ

Cuius fabrica juxta omnes Archi-
tectonica artis regulas extracta
prout hodie cernitur exprimitur.

Statua
Sibyllæ.

in Horto Estensi 17. palm. alta, ex lapide
Lydio, caput habens capillis Ægyptia-
co more in cirros contortis; in alia vero
statua juxta se pueri statuam positam
habens, octo palm. altam, quam Tibur-
tini Tibur, alii Melicertam Leucothiæ fi-
liam dicunt, de qua copiosè fabulatos
vide Mythologos apud Comitem Nata-
lem, Boccacium aliosque. Nos eam non

à synonymo nomine *Leucothiam Albu-
neam*, sed ab *Albula* sulphureo rivo lacu-
que, ubi ut plurimum habitasse fertur,
Albuneam dictam veriùs existimamus
cum fabula de *Inoe*, *Clearcho*, *Melicerta*,
Leucothea, *Sibylla* ob disparatissimam
rerum gestarum narrationem compa-
rari minimè possit. Verùm de *Albunea*
uberius in sequentibus.

Bb 3

P A R S

P A R S III,

De Aquarum varietate, quæ in AGRO
TIBURTINO reperiuntur.

CAPUT I,

De quadruplici aquarum genere.

Uatuor Aquarum genera in Agro Tyburtino reperiuntur; Aquarum dulcium partim in diversis montium convallibus scaturientium, partim ex Lacu Fucino, & fonte Ceruleo, per Aqueductus huc deductarum, quibus accedit aqua fluminis Anienis, quæ totam Tyburtinam Urbem interluit, deinde per pendentium scopulorum præcipitia devoluta, magno sanè emolumento Territorium irrigat & fecundat. Hanc sequitur Aqua ferrata, ut vocant, non procul à rudibus *Ville Adrianeæ*, inter rubeta & spinosa tesqua scaturiens; quæ si per muros & lævigatos lapides, contra confluentium quisquiliarum commissionem munita probè purgaretur, nihil sanè ad urbis emolumentum utilius, & salubrius accedere posse videretur. Habent hinc Tyburtini pharmacopœium ad expurganda corpora omnibus Medicorum Cathartici salubrius conducibiliusque, quæ, uti ex ferrea vena mista cum medico antimonio, originem suam ducit, ita quoque vel unico poculo hausto mirificè ab omni humorum malignantium colluvie corpora liberat. Spleneticis & hypochondricis mirum in modum conducit. Verùm in huic usque diem neglecta jacet, vel ex ignorantia Medicorum, vel negli-

gentia eorum, quorum interest, bonum publicum promovere. Norunt hujus aquæ facultatem soli pastores, Ruricolæ, & vinitores, qui morbis infestati, cum nullum iis medicamentum obvium sit, nec nummi ipsis sint, ad coëmenda medicamenta, ad hanc aquam, veluti ad sacram Ancoram magno sanitatis profectu concurrunt. Comperiuntur & in hujus Territorii districtu Aquæ sulphurata, de quibus paulò post. Acidulæ prætereà, quæ tamen passim neglectæ & incultæ inter fenticeta squalent; cujusmodi in prædio collegii Soc.^{ti} JESU, cui nomen *Vitrianum* est, spectantur. Sunt & aquæ deleteria facultate pollentes, quæ ad se accedentes narcotico spiritu facillè suffocent, imò canes, aviculas, cœteraque animalia certis temporibus ad potandum tracta, protinùs interimant. Quarè nè lethæa vis hominibus nocumento sit, Locus hodiè muro obstructus cernitur. Est & aqua, quæ facillè in lapides convertatur, cujusmodi *Ager Tyburtinus* plenus est, & patet ex lapidicina eorum saxorum, quæ *Travertina* vocant; quæ saxa aliam originem non habent, quàm ex lacu sulphureo *Albulæ*, quæ mirifica vi, quicquid ei injectum fuerit, cum tempore in saxosam substantiam convertendi pollet; de quibus postea.

Aqua
Anienis.

Aqua fer-
rata.

Cathartici
cum Resi-
corum.

Sulphurata
Acidula.

Aqua le-
thifera.

CAPUT II,

De bonitate Aquarum, quibus Tyburtina Urbs fruitur.

Quatuor Aquarum potabilium genera reperiuntur circa Urbem, quibus in communi victu utuntur Tyburtini. Et est primo loco Aqua, quam Aquam Auream vocant, vulgò *Aquoria*, & ex opposito Urbi monte, quem *Peschiaturo* vocant, in valle profunda ad ligneum *Anienis* pontem, qui in *Sabinam* ducit, originem suam trahit, eâ aquarum effusione; quæ statim in rivum haud exiguum dilatata ad quindecim circiter pedes in *Anienem* se exonerat. Atque hanc aquam, omnium Medicorum de natura fontium rectè sentientium opinione, optimam & saluberrimam omnium esse, experientia docet; quicquid *Antonius Regius* contra dicat, dum ei omnibus modis *Anienis* aquam præferre pertinaci conatu contendit. Siquidem hodierna die, spretâ aquâ *Anienis* ubique in urbe obviâ, omnes ij, qui sanitati conservandæ student, Cardinales, Principes, & alii delicatioris potus avidi, medicorum consilio aqua aurea utuntur; imò & in nostro Collegio, nullâ aliâ ad potum utili, nisi dicta aquâ utuntur; non obstante mille passuum distantia, per quam ex profunda valle ad ultimum montis apicem jumenti ope devehitur. Imò olim ita *Romanis* ex fama publica placuisse reperio, ut Camera Apostolica ejus bonitate mota eam *Romam* conducere constituerit, nisi libratio fontis multò *Romana Vrbe* profundioris, & proindè conductu impossibilis, negotium interturbasset. Ego sanè instrumento hydrometro, quod semper mecum porto, illudque in *Mundo subterraneo* fusè descripsi, nullam ex omnibus circumfritis *Tyburtinae Urbis* fontibus, leviolem, limpidiorè, frigidiorèque, saluberrimam proindè, gustui absque extraneo tamen sapore gratiorè inveni. Habet & aliam hæc aqua, telas in ea

lotas ad summum nitorem dealbandi facultatem, qua motus *Bernardinus Cardinalis Spada*, fabricam pro officina Chartacea eodè in loco, ad chartis desideratum candorem conciliandum, moliri attentaverit; & sanè ad votum jam res successisset, nisi mors interim filum negotii interrupisset; quia tamen suis infirmitatibus mitigandis, hanc aquam auream saluberrimam experiebatur dictus Cardinalis, hinc ejusdem Medicus *Jacobus Albanus Gibbesius*, pœta egregius, & hoc tempore laurea Casarea donatus, sic fontem nostrum descripsit.

JACOBI GIBBESII Oda,
In Fontem Aquorium.

*Auream cantemus Aquam, sonoros
Fontis assultus imitante plectro,
Ponte dum victrix Aniena ridet
Carpere ***

*Aureæ laudator aquæ pudendas
Barbaræ voces prohibebo plebi.
Tusculi lustrat Pater. Hinc novati A-
quorea plaudat.*

*Vere quam fertis redimivit albis,
Tinget Octobreis vitulo sub Idus:
Nos meri solvet populum minorem
Concha Lyxi.*

*Nam quid hoc usquâ prius est recessu?
Gratior Nymphis lacus? o calorum
Dulce solamen, medio vel aestu
Potus & Umbra?*

*Tu nec Hetruscæ, neque me canente
Æliæ quicquam reparata Villæ
Vnda debebis. Tuus ampla princeps
Pectora vincit.*

Sed prosequamur nostram materiam.

Altera aquarum scaturigo invenitur ad *S. Angelum*, vulgò *de Paivola*, juxta *Monasterium Monachorum de Monte Oliveti*; quæ ejus bonitatis esse dicitur, ut etiam à Medicis, febricitantibus, aliisque infirmitatibus molestatis ad potum innoxie adhibeatur. Ego verò huic secundum post *Aquoriam* bonitatis locum

Aqua au-
rea.

Bonitas &
salubritas
hujus A-
quæ.

Aqua de
Paivola.

locum facillè attribuerim, hydrometri mei instrumenti experimento doctus. Hanc eandem olim in *Villam Quintilii Vari* in præcedentibus descriptam, deductam fuisse, canales, quorum ruina in hunc usque diem, per montis crepidinem ambulanti bus obvii fiunt, apertè demonstrant. Verùm fontem vetustate temporum, veterum villarum ruderibus oppletum, tandem ex dictorum Aquiductuum vestigiis detexit Ill.^{mus} Dominus *Archintus* anno 1550, uti *Andreas Baccius* refert.

Aqua Rivellesta.

Tertium aquæ genus dicitur *Rivellesta*, & originem suam fortitur in monte *Afflio*, duobus circiter millibus passuum *Tyburne* dislito, quam ob varias compertæ bonitatis notas, tandem per aquiductum, partim in *Villam* suam, partim in *Tyburtinam Urbem*, in salientium fontium usum derivavit *Hippolytus* Cardinalis *d'Este*, anno 1561.

Quartò est Aqua fluminis *Anienis*, ^{Aqua Anienis.} cuius originem jam in præcedentibus descripsimus, tantæ ubique ubertatis, ut non exigua urbis pars supra inciles ejus, seu aquiductus subterraneos, fundata videatur. De hujus fluminis aqua, magna inter *Tyburtnos* de ejus bonitate lis est & controversia, quam hoc loco opportunè dirimendam censui.

Lis consistit in quadruplici jam adductarum aquarum differentia: quænam nimirum ex iis ad sanitatem conservandam utilior sit. Doctor *Antonius Regius*, Antiquarius *Tyburtnus* in libello, qui inscribitur, *la difesa dell'acqua*; pro aris & focis contendit, aquam *Anienis* esse omnium optimam & saluberrimam, ceteras vero ad ejus bonitatem & perfectionem minimè pertinere. Verùm ut veritas hujus dissidii decidatur, de natura aquarum nonnulla hîc præmittenda sunt.

CAPUT III,

Litis decisio, de perfecta bonitate Aquarum Tyburtnarum.

Bonitas & perfectio aquarum non semper inferri debet ex limpидitate, frigiditate, aliisque, quibus imbuuntur, qualitatibus; cum hujusmodi qualitates etiam in medicatis aquis reperiantur; neque ex magna undarum inter scopulosa rupium, saxorumque præcipitia illusione facta; neque ex sapore, cæterisque accidentibus, quæ bonitatem aquarum commendare solent; sed partim ex terrestrium portionum, quas interluit, bonitate salubritateque, partim ex aquæ levitate discernenda est. Dantur enim aquæ ex differentium mineralium salibus, quibus nihil limpidius, clariusque videri potest, quæ tamen sine nocumento ad infra sumi non possunt. Dantur & aquæ, uti nitrosæ, frigiditate & limpидitate laudatissimæ, sed quæ sine periculo sumi non possunt. Neque aquarum ex collisione rupium saxorumque ullam emendationem speres;

In quo consistat aquæ potabilis bonitas.

tametsi enim similes aquæ ex vehementi agitatione, à terrestribus putredinum quilibet nonnihil expurgantur, semper tamen inditam sibi à natura ex vena metallica, quam percurrunt, proprietatem medullitùs retinent, non separabilem, quod multiplici experimentorum congerie in *Mundo* nostro *Subterraneo* demonstravimus. Solæ itaque illæ aquæ, quæ per silices & glareas, aut melioris saxosæ substantiæ notæ venæ longo spacio deductæ in fontes erumpunt, nullis terrenæ mistionis sordibus infectæ, pro salubribus, & humano potui utilibus censendæ sunt; quæque vel ad primum caloris sensum protinus incalescant, eadem frigido expositæ, mox iterum ad naturale frigus reducantur; cujus indicio sunt, nativa fontium levitas, frigiditas, & luciditate prorsus crystallina, nullo saporis odorisque vitio contaminata. Cujusmodi vel ipse *Philosophus* calculo suo approbat *l. de*

Verè bonitatis aquæ potabilis signa.

Aqua aurea, vulgo Aquoria optima est.
 bat *l. de Meteoris*. Atque hujusmodi prærogativam Aqua aurea, quam vulgò *Aquoriam* vocant, supra descripta, præ cæteris obtinet. His itaque positis, jam videamus, utrum Aqua *Anienis*, uti *Antonius Regius* existimat, omnium saluberrima sit, & *Aquoriâ* multò excellentior.

Anienis aqua contaminatur à variis mineralium miscellis.
 Putat itaque, & pertinaciter tuetur Aquæ *Anienis* bonitatem, vel ex eo capite, quod ex tot catadupis, cataractis, montium saxosorum crepidinibus delapsa, ex tanta collisione ac conquassatione mirificè expurgetur, nullo relicto corruptionis intervenientis vestigio. Quod verum esse facilè ipsi concesserim, si aqua à fonte suo *Tybur* usque continuato fluxu semper homogenea foret. Verùm uti experimento mihi costat, cum dictus fluvius *Anio* sulphuris, ferri, vitrioli, nitri, tartari, similibumque mineralium mixturâ imbutos ferè ubique rivos obvios recipiat, fieri non potest, quin, postquam ex collisione & varia agitatione, quam in scopuloso alveo incurrunt, quàm perfectissimè purgatus sit, semper tamen nonnihil ex illa mineralium salium mistura, etsi ad sensum vix perceptibili, retineat. Et luculenter patet ex ingenti tartari copia, quâ dictus fluvius abundat, ita ut *Horti Estensis* canales hydragogi tum plumbei, tum testacei, plerumque tartaro opplean- tur; quin vel ipsa aqua in ipsis canalibus nonnunquam in petram convertatur, cujusmodi fragmenta nostrum *Musæum* ex dicto horto allata exhibet, quod in fontibus vicinis non fit. Si quis enim aquam v. g. marinam innumeris agitationibus ad dulcorem usque reducere se posse existimet, is aquam irritò sanè labore cribro, uti dici solet, se haustum certò sibi persuadeat. Est enim ea aquæ fontanæ proprietas, ut etiamsi eam in mille distillationum cohobationes, ut chymicè loquar, urgeas, semper tamen aliquid ex nativo suo sale portionis relinquat, donec tota per vaporem evanescens chao suo resti-

tuatur. Neque quis, ut *Regius* putat, Aquam hujusmodi ad ultimam elementi puritatem, dictâ multiplici distillationis repetitione reduci posse, sibi persuadeat, cum purum in natura rerum elementum, uti ipsis naturæ principis repugnat, ita quoque nulla arte humana id ad dictum puritatis gradum deduci possit, uti multis variisque rationibus in variis nostris operibus ostendimus. Sed ut ad propositum nobis argumentum revertamur.

Etiam si itaque Aqua *Anienis* ex frequenti cataduparum, per quas variis in locis præcipitatur, collisione, vel in minimas particulas ad instar fumi discissa, à suis terrestreitibus purgetur, quia tamen ferè semper à subtilissimis mineralium spiritibus quadantenus tingitur, non ejus bonitatis esse potest, uti aquæ, quæ ex ipsa fontium supra dictis bonitatis notis conspicuorum origine hauriuntur. sed jam per quaestiones nonnulla dubia exponamus.

Queritur itaque primò; Num dicta aqua *Anienis* tartarea calculum in humanis corporibus generare soleat? *Respondet*, cum plerumque plebs hujusmodi aqua quotidie utatur, neque hucusque homines calculo laborare visum sit, certè non id aquæ vitio, sed naturali nonnullorum hominum complexionem ad calculum generandum pronissimam, eò quod digestiva vis copiosam petrifici humoris copiam in visceribus generet, adscribendum esse. Etiam si enim dicta aqua tartaro abundet, ex dissipatione tamen, & continua agitatione inter rupes facta, accidit, ut tartarea corpuscula deponat, puriori aqua relicta. Secus fieret, si ex aqua immobili, dicta aqua in potum sumeretur. Dico tamen plerasque aquas, quas medicatas vocant, nitrosas, vitriolatas, aluminosisque salibus constare, quæ tamen potæ, tantum abest, ut calculum generent, ut potiùs ad eos in corpore humano jam natos, tum confringendos, tum expellendos, summo adjumento esse comperiantur: ut

Aqua ad ultimum gradum elementi reduci non potest.

Verum Aqua Anienis calculum generat.

proindè non aquæ vitium, sed nativa hominum in hunc morbum proclivitas calculos producat.

Utrum
aquæ cana-
libus inclu-
sæ saluti-
feræ sint?

Queritur Secundo: Utrum inciles, si-
ve canales, per quos aquæ è longinquo
terrarum spatio, tum Tybur, tum Ro-
mam devehuntur, desideratæ bonitatis
esse queant? *Respondeo*; & Dico pri-
mò, plurimùm ad bonitatem fluminum
conferre moderatùm calorem solis con-
tinuò in ea influentis; Si flumina ali-
cujus aquæ unã cum alveo & ripis ab
origine sua homogeneæ nature fuerint,
sine ullo aliarum miscellarum hetero-
genearum confluxu, illa quoque o-
ptima esse censeretur debet, quæ tamen
ὁμογενεώτης tantum abest, ut in flu-
mine ab origine sua remotissimo repe-
riatur, ut ne ad vicinum quidem spa-
cium, ob terrestrium partium, quas al-
luit, quibusque tingitur, dictam quali-
tatum constitutionem non fortiatur;
accedit, quod sole nimis æstuoso, sub-
tilior aquæ substantia à Sole attenuata,
relictæ crassiori aquæ substantia evapo-
rare soleat; hyberno verò sole, tum
omnibus simul commisto, tum ni-
vium maligna natura, & variis
mineralium corpusculorum quibuslibet
contaminata, aquam non ita probam
reddat. Undè colligitur, Aquiductus,
qui *Claudiam, Martiam, Anienis*, aliasque
aquas corrivatas in *Tyburtinum Agrum*,
& hinc *Romam* usque ducebant; etiamsi
montibus pertusis, arcuatisque fornici-
bus omni solis irradiatione exclusâ
operiebantur; non tamen indè deterio-
res factas esse, sed potius ob continuum
aquæ fluxum agitata, nec non inter la-
teritii operis muros, nullo terrenæ mi-
stionis involucro vestitos fluentes, non

infalubrem potum urbi, ex *Romanorum*
Scriptorum testimoniis, exhibuisse; &
siquid tamen labis contraxissent, per
ignem calefactas, & emendatas tum po-
tui, tum balneis tepidariisque quàm u-
tillimè servasse; quæ sanè tot ac tam
incredibili sumptuum excessu, *Romam*
devectæ non fuissent, si in iis vitium
aliquod sanitati corporum contrarium
reperissent. Et luculenter nos quoti-
diana experientia in aqua cisternarum
docet, quæ etiamsi immobiles vastis
fornicibus occludantur, in usum tamen
potûs sine ullo nocumento, imò sum-
mo emolumento adhibentur; potissi-
mùm si ex arte probè fundo earum gla-
reâ fluviali prius substrato, setaceisque
excolatoriis cautè muniantur; hinc
enim subsidentibus pluviarum facibus,
aqua percolata, pura & desecata extra-
hi solita, tandem in usum hominum
cedit.

Quæres tertio: Quid de fontibus, si-
ve aqua fontana sentiendum sit? Dico,
fontes naturam & proprietatem conse-
qui venarum, per quas transeunt; ita-
que si meatus, per quos fluunt, vitriolo,
sulphure, alumine, nitro, gypso, anti-
monio abundaverint, aquam quoque
tinctam iri eâ proprietate, quâ pollent
dicta mineralia; si verò saxosam im-
pollutæ naturæ substantiam, aut per ter-
restria loca salutiferis qualitatibus præ-
dita, videlicet per marmora Achaten,
aut terram famiam, similemque transie-
rit, illam aquam omnium levissimam,
saluberrimamque esse pronuncio. Ve-
rùm cum integro de hisce & similibus
Libro, in *Mundo nostro Subterraneo*,
quàm uberrimè egerimus, eò Lectorem
remittimus.

De bonitate
æque
fontane.

CAPUT IV,

De Albula, sive Sulphureo Lacu, quam Sulphataram
vocant, in Tyburtino Agro, commemo-
ratione dignissimo.

Vide topo-
graphiam
territorii
Tyburtini
supra posi-
tam.

Est in Tyburtino Territorio
Lacus sulphureo-bitumino-
sus, à Tybure tribus circiter
millibus passuum, & à Ro-
mana Via ad lævam unius circiter mil-
liaris intercapedine dislitus, quem à sul-
phureo odore, vulgò *La Solfatara* vo-
cant; quem jam ob rerum in eo me-
morabilium copiam consideratione di-
gnissimum, describendum censuimus.

Lac. La-
cu.

Therma
et lacum
Albu-
num.

Lacus unius circiter milliariis in cir-
cuitu, sulphureum rivum effundit, ultrò
citòque Romam Tybur contendentibus
transitu notum, quem Veteres *Albulam*
appellavère, vel à colore albo, quo im-
buitur, vel ut aliqui volunt, ab *Albunea*
Sibylla Tyburtina, quam hoc in loco
subindè habitasse, in præcedentibus as-
feruimus; vel etiam à littore candidis
lapidibus coacervato. Hic Lacus uti
hodiè, ita quoque quondam celeberrimæ
famæ fuit, ob Thermarum hoc in
loco ab *Agrippa* extructarum splendo-
rem & magnificentiam, quas & ipse
Cæsar Augustus summo sanitatis suæ e-
molumentò sæpiùs visitare, iisque uti
solitus fuit. Erat enim fabrica hæc Ther-
marum, uti in hunc usque diem rudera
ejus indicant, & ampla & ad sanitatem
conservandam peridonea, viridariis,
porticibusque, columnis ex ophite,
quem serpentinum vocant, lapide suf-
fulta, quæ deindè avulsæ Romam allatæ
feruntur, & eæ putantur esse, quas *Con-*
stantinus Imperator in *Ecclesiæ Latera-*
nensis à se fundatæ ornamentum ap-
plicuit.

Lacus sul-
phureo et bi-
tumine
scatur.

Lacus totus sulphure & bitumine
scatet, uti ex cœruleo colore, bituminis
pinguedine unà commisto, manife-
stum fit; sexdecim Insulas natantes, par-
tim rotundas, partim ovalis figuræ, nec
non viminibus, sparto, aliisque herbis

virgultisque consitas, continet; quæ
in quamcunque partem pro ventorum
flatibus agitata feruntur, jucundo sa-
nè & ijs, qui similia non viderunt, ad-
miratione dignissimo spectaculo:
hodiè passim *Le sedici barchette* vocan-
tur, quæ vel minimo conti, aut arun-
dinei etiam baculi, cum ad littus appu-
lerint, impulsu, à se invicem separatæ
fluctuant. Quod spectaculum olim Ex-
cell.^{mo} *Ferdinando Joanni* S. R. I. Prin-
cipi de *Lichtenstein*, & hoc anno, quo
hæc scribo, Illmo *Joanni Friderico* S. R.
I. Comiti de *Waldstein*, summis hujus-
modi rerum naturalium admiratori-
bus harum insularum motum & flu-
ctuationem ostendi. Mirum sanè vi-
deri posset, cur curiosissimus *Plinius*
de hujusmodi natantibus Insulis suo
tempore nullam mentionem fecerit,
cum tamen exactè multo levioris mo-
menti naturæ hujusmodi peregrina
spectacula exhibuerit; mirum, inquam,
quod hoc lacu prætermisso, Insulas na-
tantes in *Lacu Vadimonis*, in *Faliscano*
Hetruriae Agro tam concinnè descripse-
rit; cum tamen, uti à me summâ dili-
gentiâ exploratum fuit, in dicto Lacu,
quem hodiè *il Lago di Bassanella* vo-
cant, ne quidem ullum hodiè natitan-
tis Insulæ vestigium appareat; in Lacu
verò hoc *Albuneo* describendo, etsi *Ro-*
mæ vicini, nullam tamen Insularum
modò innatantium mentionem fece-
rit. Undè & ego à variis ea de re con-
sultus, ne *Plinius* aut mendacii argua-
tur, aut unum cum altero confudisse
dici possit, hujus defectus causam &
rationem paucis assignare conabor.

Insula
natantes
in eo 16.

Cum itaque dictæ Insulæ à variis
quisquiliis Lacui innatantibus origi-
nem suam sumant, hæc verò cum suc-
cessu temporis paulatim subtilem in
C c 2 aquæ

Quomodo
insulae na-
tantes na-
scentur?

aquæ pinguis & crassæ superficie cuti-
culam contrahant, contingit, ut semina
plantarum, quibus littora conferta spe-
ctantur, tum ventorum flatibus hinc
indè dispersa, paulatim in germina ani-
mentur, & novorum semper novo-
rumque quotannis, tum repullulascen-
tium seminum augmento, tum folio-
rum, stirpium, pulverum, aliarumque
terrestrium portionum miscellâ, multo-
rum annorum curriculis, tandem in in-
sulare corpus, sulphurea facultate con-
densatum, excrescant, nec non levitate
bituminis, à fluctibus ventorum vi agi-
tatis hinc indè fluitare incipiant. Atque
hoc pacto Insulæ natatiles in *lacubus*
sulphureo-bituminosis enasci indè mi-
hi innotuit, quod complura & prima
hujusmodi Insularum delineamenta
suo tempore in Insularum corpora ex-
oritura hoc in *Lacu* compererim. Ad-
do tamen, illas cum tempore, ubi im-
modicè excreverint, terrestrium quif-
quiliarum mole aggravatas, littoribus
denuò accretas, & agglutinatas à motu
desituras in terram firmam tandem
transmutari. His itaque præmissis, jam
dubium suprâ nobis propositum solva-
mus.

Quod itaque *Plinius* trium Insula-
rum natantium in *Lacu Vadimonis*, quæ
hodiè non comperiuntur, meminert,
nullam tamen earum in *Lacu Albuneo*
Rome viciniori, mentionem fecerit, id
ea de causa factum fuit, quod hujusmo-
di insulæ in *Lacu Vadimonis* tunc tem-
poris natantes, posteris temporibus ter-
ræ firmæ, seu *lacus* littoribus jam accre-
verint; in *Lacu* verò nostro *Albuneo*,
tempore *Plinii* dictas Insulas hecudum
natas fuisse, & postea eo modo, quo
dictum fuit, primùm natas, in Insulas
natitantes evasisse: fierique potest, ut
hæ evolutis multorum annorum secu-
lis terræ firmæ accretæ à fluctuatione
cessent, illæ verò in *Lacu Vadimonis* pro-
mutabilis naturæ nunc generantis, mo-
dò corrumpentis vicissitudine denuò
evanescant. Qui plura de hoc argumen-
to desiderat, is *Mundi Subterranei Opus*

Origo Insu-
larum na-
tantium.

consultat, in quo de Insulis natantibus,
earumque origine fulissimè actum est.
Sed ut ad institutum revertamur.

Est *Lacus* hic adeò inscrutabilis pro-
funditatis, ut nulla bolidum funium-
que sufficiente longitudine hucusque
explorari potuerit. Undè ego cum in-
ter abyssos veriùs, quàm inter commu-
nes *Lacus* adnumerandum censeam.
Quod cum *Hippolyto* Cardinali *Estensi*
relatum fuisset, is curiositate impulsus
rem tentandam censuit, primùm chor-
dis, sed irritò conatu, deindè magnis
propositis præmiis, interiorem *lacus*
constitutionem, per duos insignes na-
tatores, veriùs urinatores, explorandam
duxit; quorum unus, mox ac ad decem
palmorum spatium aquis se immisisset,
reversus plantis ambustis, ob aquæ fer-
ventis vehementiam, ulterius sibi sine
imminente mortis periculo penetrare
non licuisse asseruit; alter verò cum se
immisisset, sive aquarum æstu suffoca-
tus, sive vehementi fluxus & refluxus
reciprocatione intra abditas meatuum
cavernas abreptus, certè nunquam am-
plius comparuit. Certò, aquam hujus
Lacus intimam ferventissimam esse,
hoc nobis experimento constitit, per
plumbeum vas adinstar lagenæ, quæ
chordæ affixa ad duarum decempeda-
rum profunditatem, operculo clauso,
quod tamen per aliam chordam in
profundo aperiri posset, immissa, & de-
indè iterum clausa, cum eductum fuisset,
aqua ferventissima repletum com-
perimus. Quò experimento jam du-
dum pendentem litem solvimus. Mi-
rantur multi ex Medicis, quomodo hoc
in loco usus thermarum *Romanorum*
veterum temporibus esse potuerit, cum
tamen aqua *Lacus* sine ullo tepiditatis
signo, frigidissima hodiè comperiatur;
Undè cum mysterium non caperent,
naturam aquarum *lacus* cum tempore
mutatam esse sentiebant, per aquas
fervidas in alios subterraneos ductus
derivatas, frigidioribus aquarum rivis
in eorum locum substitutis. Ridicu-
lum sanè paradoxum. Ego verò ex-
perimento

Profundi-
tas lacus
Albunici.

Historia
duorum
natato-
rum.

Lacus
aque in su-
perficie
frigida, in-
tus ferven-
tissima
sunt.

perimento propositi dubii rationem solvi. Quod itaque Aqua in superficie *Lacûs* frigidior sentiat, id in omnibus thermis cœlo expositis contingit; ventis enim & aëre frigido ambiente continuo agitata, fervorem suum explicare non potest: quod, uti dixi, & in omnibus thermis cœlo aperto expositis, accidere comperimus. Verum si paulo profundius aquas, uti supradicto urinatori contigit, tentaveris, tum enim ve-

rò mox intolerabilem aquarum fervorem, uti experimentum nos docuit, primum senties. Undè veteres *Romani* aquas minimè ex superficie lacûs in tepidaria, sed per profundiores canales, ubi æstus aquarum jam primum sentiebatur, derivasse censendi sunt; quod verum esse ex vestigiis in hunc usque diem in profundioribus rudèrum thermarum recessibus repertis docemur.

CAPUT V,

De petrifico hujus Lacus Albuncis succo, quo totam illam circumsitam terrestrem planitiem in saxum convertit.

Vide topographiam supra positam.

EXtra paludosam, quæ lacum circundat, terram, ex Infulis natantibus terræ firmæ adnatam, tota planities saxo quodam, quod *Tyburini* vulgò *Testino* vocant, tegitur, & nihil aliud est, quàm saxea quædam pellis, ex hujus aquæ sulphuræ, terrestri junctæ substantia, in saxum indurata. Nam ante tempora *Hippolyti* Cardinalis *Estensis* tota hæc saxea superficies magno agrorum, quod ex putrido stagnantis aquæ squalore contraxerat, detrimento, aërisque vitio, quod ex stagnantium aquarum copia contraxerat, inundabatur, nè itaque fructuosa hæc superficies cum tempore tota sterileceret, Cardinalis commodorum Republicæ faciens, stagnantes *Lacûs* aquas in rivum, ingentibus sumptibus excavatum odore sulphureo gravem ex ipso *Lacu* in *Anienem* derivavit; estque rivus ille sulphureus, quem *Romani* *Tybur*, aut hinc *Romam* ultrò citroque comeantes transfereunt. Atque hoc publico beneficio Territorium ab aquarum tyrannide liberavit; cujus aqua non exiguo hominibus, scabie, impetigine & pforâ laborantibus, similibusque infirmitatibus molestatis, dum in ea mensibus æstivis se lavant, adjumento est; siquidem humorum putridorum colluviem siccat, sanguinis massam purgat, ita ut multi

ex *Romanis* pro similibus morbis eam deportari curarint, et si non cum eo effectu, quem in ipsa fontis vena præstat. Ad ripas hujus rivi, quem *Albulam* quondam vocaverunt Scriptores, quicquid intueri licet, ex stipulis, herbis, partim in saxum, partim sulphuris vi incrustatum spectatur; inveniuntur & hinc quoque grana candida: & hujusmodi grana scriniolis capsulisque inserta ut plurimum exteris vendi solent, tum novitatis causa, tum ad illudendum aliis, tum sceminis potissimum sacchari appetentioribus; quæ dum gustant, tum enim verò calcem pro saccharo, non sine adstantium risu se sumpsisse sentiunt. Sed hisce jam expositis, modò ad *Lapidicinam Lacui* proximam progrediamur.

Confetti di Tivoli sunt grana instar sacchari ex sulphurea calice producta.

Dixi *Lacûs* beneficio terrenam substantiam paulatim in saxum converti, quod à *Tyburina Urbe*, cui vicina est, corrupta voce, *Travertino* vocant. Atque hæc est celeberrima illa saxifodina, ex qua non *Romam* solummodò antiquam, sed & modernam extractam videmus; neque enim *Romæ* ullum ex veterum monumentis, ac fabricis, sive Fana, Theatra, Tempia, Amphitheatra, Thermas, cæterasque vastas ædificiorum moles, sive hodiè Ecclesias, post *Sanctum Petrum* innumeras, Pontificum, cæterorumque Principum palatia

Canalem seu rivum, qui ex Lacu in Anienem deducitur, Cardinalis d'Este fieri iussit.

Saxi fodi-
nae Tybur-
tinae ad-
miranda.

species, reperitur, quod ex hac lapidici-
na non extractum sit; ut proinde mi-
rum cuiquam videri possit, quomodo
post tantam, tamque innumerabilem
faxorum multitudinem à bis ferè mil-
lenis annis hinc extractam, illa tantum
abest, ut defecerit, ut potius semper in
summo suo incremento perseverave-
rit, & etiamnum perseveret; cuius qui-
dem rei alia ratio dari non potest,
nisi perpetua & continuata novorum
semper, novorumque faxorum, solo
Albunei Lacus beneficio, succrescentia;
cum enim *Lacus*, uti suprà dixi, im-
mensæ profunditatis sit, sit ut aqua per
subterraneos hiatus, cuniculosque dif-
fusa, ubi novam terrestri materia con-
geriem repererit, eandem successu tem-
poris, vi, quâ pollet, petrifica, in saxum
convertat. Cujus rei apertissimum in-
dicium esse potest, quod in hunc usque
diem à latomis & lapidicidis in intimis
faxorum penetralibus, instrumenta
ferrea omnis generis, cultri, harpagines,
cunei, monetæ, palæ & mallei, simi-
liaque findendis saxi necessaria instru-
menta reperiantur; quæ quidem aliun-
dè non provenerunt, nisi post opera-
rarum transmigrationem, qui dum hu-
jusmodi instrumenta vel oblivione,

vel perdita relinquunt, fossamque no-
vis terrestribus molibus implent, illa
sicuti simul ac sulphurea *Lacus* aqua
totam hanc aggestæ materiæ pluviis
maceratæ massam penetravit, ita cum
tempore quoque totam vi sua petrifi-
ca denuò in saxum convertit. Mirum
est, quod Præfectus Lapidicinæ mi-
hi, dum hæc loca explorarem, narra-
vit, inter meditullium videlicet saxi,
Titulum Sanctæ Crucis hisce litteris
prænotatum INRI, à natura utique
delineatum, inventum fuisse. Ego ve-
rò dicebam, hoc non purum naturæ
opus fuisse, sed titulum alicujus crucis
(quam operæ devotionis causa secum
ut plurimum portare solent) ibidem
post transmigrationem cum aliis terre-
stribus faxorumque fragmentis dereli-
ctum, tandem unà cum reliqua mate-
ria in saxum coaluisse; quod aliter non
contingere potuisse ex similibus rebus,
ac variæ suppellectilis notis, quas intra
saxa passim reperiri dixit, asseveravi.
Quomodo verò, & quo naturæ pro-
cessu hæc fiant, cum longius ratioci-
nium postulet, quam operis hujus ar-
gumentum permittat, idque in *Mundo*
nostro *Subterraneo* sat copiosè tracta-
verimus, illuc Lectorem remittimus.

Titulum S.
crucis
INRI in-
tra medi-
tullium sa-
xorum re-
peritur.

CAPUT VI,

De Monte scisso, cæterisque rebus in Tyburtino Agro,
consideratione dignissimis.

Nter cætera admiranda, quæ
in *Agro Tyburtino* conspi-
ciuntur, *Mons Scissus* est, qui
tempore *Dominicæ Passio-*
nis crepuisse dicitur. Duplex ad hunc
ascensus est; prior per vallem *Anienis*
lævam, viâ, quæ uno ab urbe milliario,
juxta vetus *Cappucinatorum Monasterium*
deflectit & ad montis acumen dirigit.
Alter est per dorsum montis, quem *Af-*
flio Veteres vocant, incipiendo à por-
ta Angelica, quæ ducit ad olivetum.
In hujus montis extremo angulo, in-
venitur ficus, quæ aditum monstrat ad

Montis
scissi de-
scriptio.

interiora montis, à quo termino fissura
montis sese ab ortu in occasum in lon-
gitudinem extendit ferè ad triginta
passus: hujus itaque montis hiatus in
abyssum omninò formidabilem, vix
ulla bolide explorabilem, tendit. Ego
sanè ad quadringentorum palmorum
chordam dimisi, nec fieri potuit, ut
fundus attingeretur; ex sonitu verò
magno, quem projectis in eum lapidi-
bus percepi, ingentem ibidem subter-
raneam regionem latere collegi; patet-
que, quod mirum dictu est, ex hiru-
dinibus, quæ æstivo tempore perpetua
volatus

Profundi-
tas varagi-
nis.

volatus circulatione, ex ea parte, quâ ficus stat, ingrediuntur, ex altera verò fissuræ parte denuò egrediuntur maximo numero, ita ut quis mirari satis non possit, quomodò per tam profundum hiatum volando extrà emergant. Audivi quoque à montis accolis, hirundines ab hac abyssò nunquam recedere, sed hyberno tempore usque ad verum remanere, & fuisse nonnullos, qui paulò profundius hiatum penetrantes ibidem in glumos involutas quasi semimortuas repererint. Refertur etiam ex Archivio Tyburtino, quo anno, non constat, tres *Judeos* hunc montem transeuntes die veneris sancto ad nundinas profecturos, à *Sancti Gregorii* civibus zelo ductis dictos *Judeos* veluti *Christi* crucifixo- res, ligatis manibus pedibusque in hanc abyssum projectos fuisse; Undè magna lis *Judeos* inter & *Sancti Gregorianos* nata, hodiè adhuc memorato in Archivio conservatur. Hiatus sanè formidabilis est, & introsipientibus horrorem simul & vertiginem concitans. Ego sanè quantum ex projectione immensorum lapidum colligere licuit, puto aquam copiosam in fundo stagnare, cujus rei rivi, qui in radice montis, quæ *Anienem* spectat, copiosissimè scaturiunt, luculentum præbent testimonium; quod & Magistratus Tyburtinus, vel per hominem ad mortem jam condemnatum, vel proposita notabili pecuniæ vi datâ operâ conductum, per chordam fellâ instructam immissum, facile non sine publici boni emolumento explorare posset.

Alterum consideratione dignum est, quod in *Territorio Tyburtino* quotannis ingens mannae, styracis quoque, & *Terebinthinæ* resinæ copia colligatur; quam rem ut propriis oculis viderem, conducto homine artis viarumque perito, in sylvam, quæ *Januario Monti* subjacet, me contuli, ubi dux viæ primò arborum, ex quibus manna, styrax, & *Terebinthina* resina colligitur, species ostendit. Arbor, ex qua manna

educitur, *Ornus* est, vulgò *Ornelli*; & quamvis eadem arbor in compluribus tum *Latii*, tum cæteris *Italiae* locis proveniat, in hoc tamen solo montis districtu, mannae, styracis, & *Terebinthinæ* ferax reperitur. Modus mannae colligendæ hic est: Circa finem *Julii*, usque ad 20 ferè *Augusti*, quo tempore sol æstuantissimus vires suas maximè exferit, vicinorum castellorum incolæ ad sylvam, ubi magnam *Ornorum* copiam esse norunt, se conferunt, Arborum ornorum corticem in crucis formam, à summo scapo initio facto incidunt; quo facto, liquor mellis instar calore solis elicitus in scutellam ceream arbori circumplicatam defluens, ibi solidiore acquisitâ substantiâ colligitur, collectus *Romam* non minori pharmacopœorum emolumento, quam venditorum lucro devehitur. Dulcis saporis est, & in laxandis corporibus miræ efficaciam, ita ut mannae, quod in *Calabria* provenit, minimè cedat, imò à multis Medicis eidem anteferatur; ab indigenis pro companatico passim sumitur, sed à potu aquæ iis abstinendum est, quam tamen si biberint, jam medicinam adeò potentem paratam habent, ut nulli ex iis, quæ *καθαρίστικα*, sive purgantia, à Medicis vocantur, cedat.

Altera Arbor, ex qua styrax elicitur, vulgò *Malaine* dicitur, folia rotunda habet, *Nymphææ* foliis haud absimilia; cortex eodem modo, quo *Orni*, ad colligendum inde styracis liquorem, inciditur. Lignum gratissimi odoris est, undè, si quandoque foco in ignis fomentum apponatur, gratissimâ protinè totam domum fragrantiam perfundit; quamvis pauci sint, qui notitiam hujus arboris ex indigenis habent: qui verò norunt, arcani loco illam ob lucrû, quod inde acquirunt, tenent, cum multo majori precio quàm manna divendere soleant, eò quod in nullo *Italiae* loco quantum quidem hæctenus comperire licuit, proveniat, sed aliundè ex *Chio* & *Arabia* in *Europam* devehatur.

Tertiò.

Modus colligendi mannam.

Malaine Arbor, ex qua styrax educitur.

Manna copiosius provenit, ubi styracis, & terebinthinæ resinae copia colligatur.

Tertiò. Resinam profert ex Terebinthis, sive Laricibus, quarum ingens in dicto monte copia est, exfudantem. Arbor est ingens atque ex primæ magnitudinis arboribus: Resinam eo profus modo, quo in ornis fit, corticis incisione eliciunt. Arbor Orno haud absimilis est, nisi quod folliculis adinstar vesicariæ, quod staphylodendrum vocant Botanici, constet, granisque pisorum magnitudine refertis ab Orno distinguatur. Liquor indè singularem in Medicina usum obtinet, vulneribus cujuscunque generis mirè opportunum; undè ij, qui virtutem arboris norunt, ex recentibus Terebinthi stolonibus baculos sibi ad ambulandum comparare solent, & si forsan aut veprium spinarumque aculeis, aut ad saxa scopulosque illisione facta, aut alio quopiam casu vulnera acquisierint, mox

Terebinthis, & resina, quæ ex ea educitur.

contuso baculi cortice vulnere appposito, extemporaneo emplastri medicamento intra exiguum temporis spatium sanati dicuntur.

Reperitur & in rupium inaccessis locis Napellus arborefcens tantæ virulentia, ut vel umbra ejus sub ea requiescentes, mox lethargo sopitos interimet. Cujus pestiferam luem ante complures annos morte sua experti sunt duo pastores, qui sub arboribus hujusmodi extincti reperti fuere. Vocati medici ut, quo mortis genere ultimum diem hoc in loco clausissent, explorarent, examinatisque cadaveribus, cum nullum violentioris mortis signum appareret; tandem ex iis unus botanicæ facultatis peritior, considerando arborem, Napellum invenit, atque de eo venenosæ arboris vapore sub ipsa dormientes extinctos fuisse intulit.

Napellus virulentissima planta arborefcens in monte Januario.

CAPUT VII,

De Aquæductibus Tyburtinis.

Aqua Martia.

Ranciscus Martius *Historia Tyburtina* Scriptor, inter alia memoranda, mentionem quoque facit Aquæductuum à Romanis extructorum, ad Aquam Martiam ex Fonte Piconio Romam derivandorum; de cujus aquæ bonitate, & proprietate, ita scribit Plinius l. 31, c. 3: *Clarissima aquarum omnium in toto orbe frigoris, salubritatisque palma, præconio urbis Martia est inter reliqua Deum munera Vrbi attributa. Vocabatur hæc quondam Aufeja, fons autem ipse Piconia. Oritur in ultimis montibus Pelignorum: transit Marfos, & Fucinum lacum, Romam non dubiè petens: mox specu mersa in Tyburtina se aperit IX M. passuum fornicibus structis perducta. Primus eam in Urbem ducere auspiciatus est Ancus Martius, unus ex Regibus*

Bonitas ejus.

postea Q. Martius Rex in prætura, rursusque restituit M. Agrippa. Quantum autem Virgo tactu, tantum præstat Martia haustu.

Postquam verò ex varia rerum humanarum vicissitudine, & successu temporis, Aqua ruptis incilibus dispersa, & perdita esset, eam M. Aurelius Imperator Philosophus, Antonini Pii successor anno 163 Salutis nostræ, addito novo fonte Antoniniano, excisis excavatisque montibus, ingentibus sumptibus restituit; cujus in hunc usque diem, circa Arfoli, olim Carseolos Æquorū oppidum, vestigia spectantur, id est, putei profundissimi, qui loco spiraculorum Aquæductibus Submontanis serviebant. Etiamnum hujus facti epigraphæ legitur Romæ supra portam Taurinam, sive S. Laurentii:

IMP. CAESAR. M. AURELIUS. ANTONINUS
PIUS.
FELIX. AUG. PARTH. MAX. BRIT.
PONTIFEX MAXIMVS AQUAM MARCIAM

VARIIS

VARIIS CASIBVS IMPEDITAM PURGATO
FONTE, EXCISIS, ET PERFORATIS MON-
TIBVS.

RESTITVTA FORMA, ADQVISO
ETIAM PONTE NOVO ANTONIAN.
IN SACRAM VRBEM SVAM PERDV-
DAM
CURAVIT.

Hæc *Aqua Martia* per *Territorium Tyburtinum* deducta fuit, tum ad Villas irrigandas, tum ad usum humanum saluberrima, quemadmodum in villarum descriptione ostendimus; cujus rudera partim corrupta, partim integra euntibus versus *Sicilianum*, inter *Tybur*, *Castellum S.^a Angeli*, & *Empulum* oppidum jam dirutum spectantur, uti ex mappa apparebit; ubi & juxta pontem

primò à *Tybure* obvium, Aquæductus ad æquilibrium aquarum conservandum, mons integer excavatus cernitur, per quem *Aqua Martia* derivabatur. Et putant nonnulli, *Martiorum* familiam hîc alicubi habuisse sepulchrum; Nam *Franciscus Martius* marmoreum monumentum inventum fuisse tradit, non procul à pago, quod vulgò *San Polo* dicitur, in quo hæc Inscriptio legitur:

T. MARCIO III.
SACERDOTI FETIALI.
LEG. XIII. CEM.
PROVINCIAE ACAIÆ A . . .
SENAT. AED. CVR. PRAET.
CVRATORI VIÆ LATINÆ
LEG. II. AVG.
CRANIA TERTVLLI

Et altera in domo *Caroli Ciaccie*, civis & Capitanei Tiburtini, hujus tenoris:

HIC SITVS AMPHION
EREPTVS PRIMA JUVENTA
NONDVM TER DENOS
NVMERABAT TEMPORIS ANNOS
HEVS IMMATVRA MORS
PROPERATA TIBI
C. MARCVS PAVLVS C.
NATO PIENTISSIMO.

Succellit *M. Aurelio* Imperatori optimo in Imperio, *Commodus*, pessimus filius, anno Christi 182. Habebat hic sibi quàm familiarissimum *Libertum Patronum* nomine, qui suam villam habebat euntibus ad *Sancti Gregorii* oppidum è dextra, in montis dorso, ubi hodiè villa spectatur peramæna, familiae della Croce, ex ipsis ruinis *Ville Patronianæ* extructa; quam *Fulvius Cardolus* hisce verbis describit: *Reper- tum est nostrâ memoriâ primo ab urbe miliario prope viam, & reliquias Aquædu- ctus; Anienem inter, & proximos mon- tes, sepulcrum Patroni, quem L. Aelii Commodi Antonini Aug. libertum, & familiarem fuisse, marmor & numis- mata, cum ejus Imperatoris effigie haud procul à fossa reperta testantur; ex quibus*

facilis est conjectura, hujus Patroni Vil- lam fuisse, quæ nuper à Crucis ex anti- quis ruinis instaurata, & in edito, amæno, salubrique colle conspicua visitur, & cum toto fundo, hoc est, omnibus circâ sylvis, hortis, vinetis, arbustis, olivetis subjectis- que infra pratis, & arvis, Crucia fami- liae nomine nuncupatur.

Morabantur in *Vrbe Tyburtina* tem- pore Imperii *Alexandri Severi*, post Sce- lerati Imperatoris *Heliogabali* obitum, anno Christi 224. Duo nobilissimi vi- ri, *Cajus Cesonius*, & *L. Cesonius Ruffi- niani*; qui, quam rerum gestarum, offi- ciorumque magnitudine & virtute ce- lebres fuerint, docent inscriptiones, in *Agro Tyburtino*, qui *Cesaranus* dicitur, à *Nicodemo Tyburtino* Scriptore inventæ, sequentis tenoris:

Dd C. Cx-

C. Cæsonio. C. F. Quir. Macro Ru-
finiano.
Consulari. Sodali. Augustali. Comiti
Imp.
Severi. Alexandri Aug. Cur. R. P. La-
nvinor. II.
Procos. prov. Africae. Cur. Aquar. &
Minic.
Leg. Aug. pr. pr. German: superioris.
Cur. Alvei.
Tiberis. cur. R. P. Teanens. leg. Aug.
pr. pr. prov.
Achaiae. leg. leg. VII. Claud. cur. R. P.
African.
Leg. prov. Asiae. pr. leg. Prov. Bætic.
Trib. pl.
Quæstori prov. Narbon. Trib. Leg. I.
Adjutric.
Donato donis Militarib. à Divo Marco
II. Vir. capitali.
Patri dulcissimo, & incomparabili
Cæsonius Lucillus filius
Consularis.

Sequitur altera, quæ officia, & Munera, quæ in Republica sustinuit, monstrat,
uti sequitur.

L. Cæsonius. C. Fil. Quirina. Lucil-
lus.
Macer. Rufinianus. Cos. Frater. Ar-
valis.
Præf. Urb. electus. ad cognoscendas
Vice. Cæsaris.
Cognitiones. procos. prov. Africae. XX.
Vir. ex Senatus
Consulto. R. P. Curandæ. Curator
aquarum, & Miniciae.
Cur. alvei Tiberis, & cloacarum.
Urbis. legatus. prov.
Africae. eodem tempore. vice. procon-
sulis. curator. R. P.
Tusculanorum. curator R. P. Sueffa-
norum.
Prætor Kandidatus. Quæstor. Kan-
didatus.
Electus in familiam Patriciam
xx Vir.
Stlitibus judicandis.

CAPUT VIII,

De Sanctis Tyburtinis, & ecclesiis, quæ hodiè in Tyburtina Urbe, spectantur.

Fuit anno Christi 253, uti *Petrus de Natalibus* refert, tempore *Decii Cæsaris*, *Philippi* in Imperio successoris, nobilissima Virgo, nomine, *Victoria*, Christiana Religione imbuta, nec non *Eugenii*, sanguine nobilissimi Juvenis, nuptiis destinata. Hæc ubi ab Angelo edocta, quàm grata foret Virginitas Deo consecrata, statim eam solenni voto Christo sponso suo, omnibus quibus affluebat bonis inter pauperes distributis, consecravisse fertur. *Eugenius* ea causa Zelotypiæ furore percitus, eam tanquam Christiana fide imbutam, apud Imperatorem detulit; Undè quàm primùm in *Villam Tyburtinam* amandata, ut spe mutandæ Religionis, fame torqueretur, sed frustra; aliundè enim non tantùm ipsi provisum est, sed & mirabili quodam modo à custodia liberata fuit, uti sequitur:

Draco in-
genu infe-
laragrum
Tiburci-
num.

Comparuerat tunc temporis in *Agro Tyburtino* derepente formidabilis Draco, qui summo territorii detrimento non animalia duntaxat, sed & homines, & quicquid tandem illi obvium fuit, devorans, virulento halitûs sui veneno, vel ipsum aërem, magnâ mortalium strage inficiebat. Commodam hanc & opportunam occasionem rata *Victoria* virgo, tum ad liberandos à tanta peste *Tiburtinos*, tum ad eosdem à cœcis gentilitatis tenebris ad verum fidei Christianæ lumen convertendos; itaque in Domini bonitate confisa, nec non fidei armis instructa, se, si Christo nomen dare vellent, Territorium, occiso Dracone, à tanta calamitate liberaturam promisit: accepto cum risu tenellæ Virginis proposito, eidem cum Dracone certamen concessere; non tam quod indè desideratû effectum se-

qui posse crederent, quàm ut curiositati suæ in imbellis Virginis pugna spectanda satisfacerent. Biduano itaque que jejunio peractò, ardentibusque ad Deum precibus præmissis, ipso Dominico die se ad Draconis specum perduci iussit, ubi stabulantem Draconem in Nomine *IESU Christi* conditoris omnium, cedere, & ex *Tyburtino Agro* abire præcepit; fera, audito Virginis præcepto, statim velocissimo cursu, inter abdita sylvarum se recipiens, nusquam & nunquam amplius visa est. Viso hoc miraculo, statim universa civitas fidem Christianam amplexa, nunquam illam amplius deseruit: *Victoria* verò in ipso Draconis antro, in sacrum habitaculum converso, cum novem Virgunculis Deo serviens habitavit, & tandem ibidem ex larga Neophytorum contributione extruxit Monasterium, ubi cum sexaginta tribus Virginibus vitam suam in ligni sanctitate transegit. Verùm à dæmone denuò sollicitatus *Eugenius*, illam ad *Dææ Vestæ* sacrificandum compellere non destitit; quod execrabile nefas cum magna animi libertate & constantia rejecisset, optatam jam dudum Tartyrii coronam, capitis condemnatione, obtinuit, 23 Decembris.

S. Victoria
dracōnem
pellit.

Habitabat, eodem ferè tempore in *Agro Tyburtino* celeberrima illa *Zenobia Palmyrenorum* Regina, de qua supra amplissimam mentionem, in ejus *Villa* descriptione fecimus, quam & *Baronius Victoriae* instructione conversam, in fide Christi piè & sanctè defunctam scribit. Vide, quæ de admirandis in *Zenobia* Regina naturæ dotibus; item de inaudito Triumpho, quo ab *Aureliano* Imperatore in urbem introducta fuit, in ejusdem *Villa* tradidimus.

Zenobia
Regina.

Accidit eodem tempore in summa Triumpho Zenobiani celebritate, ut *Aurelianus* Imperator, ex rebellione *Marcomannorum*, magna de bello contra ipsos instaurando sollicitudine, ex præviso vario & incerto rerum eventu summe cruciaretur; undè ad Senatum Romanum epistolam, de consulendis Sibyllinis Codicibus, circa bellum cum *Marcomannis* ineundum dedit. Fuerat enim jam dudum antè, Sibyllinorum Librorum inspectio, ob magnam, quam ex iis hauriebant, veritatis lucem, atque indè ob insigne Romanorum civium ad fidem Christi accedentium incrementum, prohibita; quam quidem retractatam cupiens *Aurelianus*, sic ad Senatum Romanum scribit: *Miror vos, Patres Conscripti, tandiù de asserendis Sibyllinis dubitasse libris, proinde quasi in Christianorum Ecclesia, non in Templo Deorum omnium tractaretis. Agite igitur, & castimoniam Pontificum, ceremoniisque solemnibus iudate Principem necessitate publica laborantem. Inspiciantur Libri: quæ facienda fuerint, celebrentur. Quemlibet sumptum, cujuslibet gentis captivos, quælibet animalia regia non abnuo, sed libens offero; neque enim indecorum est Deus iuvantibus vincere. Sic apud majores nostros multa finita sunt bella: sic cæpta. Si quid est sumptuum, datis ad præsidem ærarii literis decerni iussi. Est præterea vestræ auctoritatis arca publica, quam magis referatam esse reperio, quàm cupio.*

Fuit tandem anno Christi 312 ad Imperiale Solium evectus *Constantinus Magnus*, 38 annis post *Aurelianus*, qui lumine fidei imbutus, & sacro Baptismatis fonte à *Sylvestro* lotus, incredibili fervore ad Christianæ Religionis negotium promovendum se applicuit; primus Imperatorum, qui ubique locorum tum *Romæ*, tum alibi, novis erectis Ecclesiis cultum Divinum eò perduxit, ut non esset locus, qui non *Constantiniana* pietatis, & Religionis, ornamentorumque Ecclesiasticorum divitias demonstraret. Totus quoque in eo erat, ut, ubi inveniretur quidpiam

memorable, sive à Christianis præstitum, sive Martyrum Christi sanguine celebre, & ea maximè loca, in quibus quidpiam notatu dignum circa Sanctorum Martyrum gesta contigisset, erectione Ecclesiarum celebrarentur. Quæ uti quàm notissima sunt, ita quoque iis diutiùs immorandum non censui, præsertim cum hæc fusè in *Historia* nostra *Eustachio-Mariana* deduxerimus.

Hujus Religiosissimi Imperatoris exemplum secuti *Tiburtini*, quem, cum *Divo Laurentio* Martyri in *Agro Verano* magnificentum Templum extruxisse perciperent, & illi sese ad Templum *Herculi* olim dicatum, in *Divi Laurentii* Martyris templum, vero Deo consecratum converterunt, teste *Ferd. Ughelio* Sacræ Italiae Authore, dum de Episcopis *Tiburtinis* agit, qui dicta hisce verbis confirmat: *Cæterum Herculis Templum, vel maxima ejus pars, Constantini Magni Imperatoris temporibus in Divi Laurentii honorem Christiano ritu in Ecclesiam Cathedralem dicatum est. Hujus antiquam constitutionem pulchrè describit Ill.^{mus} Annibal de Grassis, Episcopus Faventinus, hisce verbis, ut Lector, qualis antiqua illa S. Laurentii Ecclesia fuerit, cognosceret.*

Ecclesia ipsa est antiqua magna, in nobili, & pulchra forma constructa, decenti altitudine, & latitudine proportionata; habet tres naves magnas, mediam cæteris majorem; habet pavementum ex tabulis marmoreis vermiculatis constructum, vetustum tamen, & ob vetustatem in pluribus locis devastatum, & versus Altare majus, in media navi est tabulato ligneo coopertum; habet viginti hinc inde columnas magnas quadrangulares opere lateritio constructas, super quibus tectum mediae navis regitur, & sustentatur, quod est tabulis ligneis, tegulis creteis subpositis subiectum, similiter vetustum, & non sine aliquibus rimolis: cæteræ verò naves sunt fornicato opere coopertæ, excrustatæ tamen in fornicibus, & denigratæ; parietes & columnæ ipsius Ecclesie sunt ubique variis Sanctorum imaginibus, variisque mysteriis

Sibyllini
Libri cur
prohibiti à
Romanis

Litteræ
Aureliani
ad Senatū.

Descriptio
Vetere
Ecclesie S.
Laurentii
Tyburæ.

mysteriis & historiis antiqui & moderni Testamenti pictæ; sed parietes ipsi, & picturæ sunt etiam ubique excrustatæ, & denigratæ; habet duas portas magnas; major habet ante ipsam porticum tectum duabus columnis marmoreis sustentatum, tabulis & tegulis coopertum; habet magnam imaginem desuper à parte exteriori Sanctissimi Salvatoris denigratam similiter, & devastatam, & est cornicibus marmoreis decenter ornata, & ostio decenti, quod decenter clauditur, munita; ad dexteram ipsius portæ extat fons lapideus decens, super columella marmorea decenti positus, pro aqua benedicta; alia porta respicit publicam plateam civitatis; habet similiter ante ipsam porticum, & per eam per plures gradus lapideos ascenditur ad Ecclesiam; quæ similiter cornicibus marmoreis ornata est, & habet imaginem desuper devastatam & excrustatam, quæ discerni non potest; Ostium est aliquantulum rimolosum, sed bene clauditur, ambæ portæ ipsæ habent sportellas ex telis ceratis.

Ex hac descriptione luculenter patet, Tiburtinos ex Templi Herculei ruinis instaurasse Ecclesiam Sancto Laurentio Martyri consecratam, sub forma Ecclesiis à Constantino extructis haud ab simili; siquidem fabrica Templi Herculei multum differebat à Templis Christianorum; quantum enim ex descriptione suprâ memorata constat, erat Templum Herculeum undique peristylis in formam porticus inclusum, in quo variæ quoque inferebantur habitationes eorum, qui sacrificiis præerant, & sacra administrabant; eratque ex villa Mæcenatis, in qua quotannis Augustus rusticabatur, per viam Valerianam, ambulacrum ad Templum usque undique & undique pilis columnisque sustentum, quemadmodum ex superstitibus etiamnum vestigiis apparet, prout hîc apparet.

Vetus itaque Templum à Christianis Sancto Laurentio dicatum, cum ruinæ esset proximum, & vetustatem suam vix amplius sustineret; Iulius S. R. E. Cardinalis Roma Tiburtinus Episcopus,

pro sua in cultus Divini promotione, cura & sollicitudine, veteri destructo Templo, novum & magnificentum, anno 1635, eodem in loco extruxit; sex sacellis, quæ marmore, quæ picturis opulenter exornatum; quorum duo principalem locum obtinent; prius propriè Sancto Laurentio dicatum, alterum sub nomine Imaginis Salvatoris, quam à Sancto Luca Evangelista depictam ferunt, quod anno 1232 à Gregorio IX, Pontifice Max. ex familia Comitum in honorem dictæ Imagini Salvatoris dedicatum fuit, quemadmodum testatur inscriptio, quæ sequitur:

Christo Servatori,
Memoriæque perenni.

Hoc in Sacello Salvatoris nostri effigies à B. Luca depicta, veneratione tam debita, quam devota custoditur, in eodemque Corpus B. Quirini servatur, cuius præter cætera memoria cernitur in lapide, in ingressu à dextris. Huc tamen mulieribus ingredi nefas est, nisi unico die dedicationis dumtaxat ejusdem, quod à Gregorio IX consecratum extitit anno à S. Deiparæ Virginis partu M. CC. XXXIV. XIII Kal. Julii.

Imago Salvatoris à S. Luca depicta.

Sub altari majori hujus Ecclesiæ erat concha marmorea, quam Iulius Cardinalis Roma in præsentia totius cleri, & cæteræ nobilitatis Tiburtinæ cum detexisset, inventa fuerunt varia diversorum Sanctorum Lipsana vasis particularibus inserta; & fuerunt corpus S. Severini; in alio liquor Sanguinis B. Laurentii Martyris; In aliis Reliquiæ Sanctorum quadraginta Martyrum, Sanctorum Romuli & Redemptæ, S. Generosi Martyris, & complura alia, quæ videntur apud Doctissimum Michaelem Iustinianum Abbatem, in sua Tiburtinæ Urbis descriptione.

Sancti verò, qui propriè originem suam sumpserunt in Tiburtina Urbe, fuerunt, Primò S. Getulius, & S. Symphorosa cum septem filiis, quorum

Reliquiæ SS. sub altari inventæ.

Sancti Tibure oriundi.

Martyrium celebratur 19 Julii. vide quæ de passione eorum in *Villa Adriani* adduximus. Secundò, *S. Victoria*, festum ejus 23 Decemb. de qua paulò ante. Tertio, *S. Severianus Monachus S. Benedicti*, cujus festum celebratur 3 Novembris. Quarto, *Simplicius Papa*, cujus festum celebratur 2 Martii, qui & Ecclesiam in summa temporum varietate sanctissimè gubernavit, & Tyburtinam Ecclesiam *S. Petri* extruxit, de cujus gestis vide *Platinam*, aliosque. Quintò, *S. Majorius Martyr*, crudelissimè pro fide occisus dicitur à *Genferico Vandalorum Tyranno*; Tybure ejus festum celebratur 26 Octobris. Sexto, *S. Iohannes Papa IX*, ex ordine *S. Benedicti*, de cujus vita vide Scriptores Ecclesiasticos. Septimo, *S. Generosus Martyr*, & *Quirinus Sacerdos*. Atque hi sunt, qui sanctitate vitæ, & rerum gestarum gloria Tybur patriam suam condecorarunt.

Illustres ex prisca nobilitate, viri Tibure oriundi.

Non defuerunt ex antiqua nobilitate Romana, viri rerum gestarum multitudine celebres. Primo putant Tyburtini, *Cajum Cesarem Caligulam* fuisse Tybure oriundum, quamvis alii verius *Antii* natum existiment; quicquid sit; si Tyburtinus est, non est, quod ejus ortu gloriantur, cum inter ceteros Imperatores patriam suam, Imperiumque omni vitiorum scelerumque genere, nec non inaudita immanitate contaminaverit,

de quo plura in *Villa* ejus videat lector.

Porrò *L. Cosinius Tybure oriundum*, Cicero in *Oratione pro Balbo* tradit, ex illustri *Copponiorum familia*, teste *Fulvio Ursino*. *Quintilius Varus Tyburtinus*, gener *Augusti*, de quo vide pluribus actum in ejus *Villa*. *Cajus Turpitius Tyburtinus* cos. Rom. cujus mentionem fecimus in *Villa Turpitiana*. Numerant & inter suos, *Titum I & C. Titum II* ex *Copponiorum familia*, è quibus *Cajus Turpitius* fuit III vir, mone tamque excudit.

Numatius Plancus Cos. Rom. de quo *Horatius l. I, ode, 7*. Vide quæ de eo in ejus *Villa* tradidimus.

Cajus Popilius Cos. Rom. de cujus muneribus & officiis vide *Aldum Manutium in sua Orthographia*.

Varius & Tucca, poetæ celeberrimi, coætanei *Virgilii & Horatii*, *Augusti Domestici*, de quibus in *Villa Mæcenatis*. Atque hæc sufficiant de viris Illustribus; qui plura desiderat consequentibus seculis, is adeat supramemoratum Eruuditissimum Abbatem *Michælem Iustinianum*, in suo de *Episcopis Gubernatoribus Tyburtinis Tractatu*.

Ecclesia *S. Laurentii* hodierna, uti diximus, fuit ab Emin^{mo}: *Julio S. R. E. Cardinali* à fundamentis extructa unà cum Seminario magnifico clericorum, uti sequentes inscriptiones marmoribus incisæ docent:

D. O. M.

Julius Cardinalis Roma Mediolanensis

Episcopus Tyburtinus

S. Laurentii Basilicam temporis injuriâ fatiscentem

Solo equavit, & à fundamentis restituit

Anno sal. M. DC. XL.

Supra portam verò Seminarii hæc Inscriptio legitur.

Julius Cardinalis Roma

Seminarium Tyburtinum erexit

eique domum à fundamentis edificavit.

Anno Sal. M DC LVII.

Vixit

Vixit hic Cardinalis magna vitæ integritate & exemplo, & piè obiit Romæ, eodem die & hora, qua natus erat, sexaginta octo annorum ætatem habens, & sepultus in Ecclesia Divi Caroli Borromæi ad Cursum.

Cardinalis
Santacru-
cius.

Huic eodem anno in curæ pastoralis munere successit Marcellus S. R. E. Cardinalis Santacrucius virtutum. o-

mnium, quæ in tanto pastore desiderari possunt, verum prototypon, & exemplar, qui & in exornanda Ecclesia S.^{ti} Laurentii, à Julio prædecessore exstructa, suam operam quàm liberalissimè contulit, novum Sacrarium, ad in eo decenter reponendas Sanctorum Reliquias, magnis sumptibus extruxit, uti ex sequenti epigraphe patet:

*Vt honorificentius Sanctorum Reliquiæ
custodiantur*

Et decentius sacra paramenta servantur

Ædem hanc ære suo à fundamentis excitavit

& ornavit

Marcellus Cardinalis Santacrucius Romanus

Episcopus Tiburtinus

Anno M DC LVII.

Sed ut ad urbem revertamur, numerantur hodiè in ea novem parochiæ; sex confraternitates, ut vocant; tria Xenodochia; omnium vero ferè Religionum Monasteria.

Anno 1548, introducta quoque fuit in Urbem Tyburtinam Societas IESU, ubi Religio nova à S.^{to} Ignatio instituta primò fuit approbata à Paulo III summo Pontifice, eodem in loco, qui hodiè la Rocca dicitur, & palatium est Pontificium à Pio II Pontifice in ultimo angulo urbis, ad portam sanctæ Crucis exstructum. Interea Sanctus Ignatius, dum tanti momenti negotium agitaretur, cum sociis suis habitabat in Ecclesiola extra urbem ad portam Romanam sita, quæ paucis abhinc annis, certis de causis diruta fuit. Tenent etiam hodiè Cocconarii, nobilissimi cives Tyburtini in domo sua cubiculum, in

quo habitare solebat S. Ignatius, quando negotia cum Pontifice Tybure rusticantè, negotiabatur, quod in magna veneratione etiamnum in memoriam Sancti tenent. Fuit tandem hinc post approbatum à Paulo III Societatis institutum, ibidem successu temporis fundatum collegium, eique attributa Ecclesia, in honorem SS. Symphorose, Getulii, & septem filiorum, à Cardinale Contarello anno 1581 erecta, in qua & Reliquiæ dictorum Sanctorum Martyrum conservantur. Plura hoc loco de urbis regimine & moderatione dicenda restabant; verum cum de eo integro libro quam amplissime egerit supracitatus Michael Justinianus Abbas, supervacaneum esse ratus sum ea hic iteratò describere, præsertim cum ea extra instituti mei limites remotiora esse viderentur.

P A R S III.

De SABINORUM REGIONE

CAPUT I,

Divisio Sabinæ Regionis singularumque ejus partium descriptio.

Quamvis Sabinorum Regio, intermedio flumine *Aniene*, quem vulgo *Teverone* dicunt ex veterum instituto sit divisa, à *Latio*, quia tamen ad perfectam veteris *Latii* historicam notitiam plurimum conducere posse videbatur, ceu *Latio* conterminam, adjungendam duxi. *Sabinorum* itaque Regio à *Latio* omnium ferè veterum Scriptorum testimoniis, divisa fuit; cujus Incolarum originem varii variè narrant. Quidam à *Sabo Lacedemonio*, primo hujus Regionis Duce, eam Græcicæ originis faciunt; Alii, uti *Livius*, inter barbaras populorum origines ponunt. Ego rejectis complurium valdè intricatis opinionibus, veriùs à *Sabo Lacedemonio* *Sabinos* dictos fuisse, crediderim, auctoritate *Silii Italici* motus, cujus hæc verba sunt l. VIII. cum mores *Sabinorum* describit.

*Vertice & implumes, ac levi tegmine
crucis*

*Ibant, & leti, pars Sancum voce ca-
nebant*

*Authorem gentis, pars laudes ore fe-
rebant*

*Sabe tuas, qui de patrio cognomine pri-
mus*

Dixisti populos magna ditione Sabinos.
Ubi nota, *Sancum Sabinorum* proprium numen semper apud eosdem summa veneratione cultum fuisse, quem *Dionysius* & *Deum Fidium* vocat, à *Romanis* *Sancum* dictum *Διὸς
πιστὸς ὃν Ῥωμαῖοι Σαγκὸν καλεῖσι.*
de quo vide *Varronem de lingua Latina*
l. 4. *Livium, Pompejum Festum, Pli-*

nium, D. Augustinum & Lactantium, ali-
osque complures; ex quorum Autho-
rum farragine, ego colligo eos hoc no-
mine *Herculem* indigitasse, quem *Oscæ*,
quâ utebantur linguâ etiam *Sancum* ap-
pellatum fuisse, *Græcâ* verò *Herculem*
dictum post *Varronem Festus* docet l. 4.
quem & *Sangualem* corruptè dixisse ex
Sanguala Avæ, quæ *Sanco* sacra habeba-
tur, *Plinius* refert. Sed intricatis hisce
Authorum opinionibus omissis, jam
ad divisionem Regionis *Sabinorum*
transeamus.

Veram hanc divisionem non mi-
nùs, quàm originem *Sabinorum* inter
Authores controversam invenio, ut
cui subscribas, vix dispicias. *Strabo* an-
gustos valde hujus Regionis terminos
facit, *σαβίνοι τε ἐν τῷ οἰκῆσι χῶρον*,
in longum ad mille stadia porrectam, à
Tiberi & *Nomento* oppidulo ad *Vesti-*
nos usque. *Dionysius* verò l. III. *χῶρον
πολλῷ καὶ ἀγαθῷ* amplam & ferti-
lem Regionem incolentes dicit, utpotè
qui cum *Romanis* de principatu contem-
derent: *Angusta* autem, & *Ampla* uti
opposita, cum veritate rei consistere ne-
queunt, nisi dicamus; illum Regionem
Sabinorum strictè, hunc verò latè sum-
ptam determinare voluisse. Nos verò
meliorum Geographorum divisionem
secuti, illam propriè *Sabinorum* Regio-
nem dicimus, quæ *Anieni* & *Tibri* flu-
viis, nec non *Reatinis Nursinisque* mon-
tibus cincta concluditur. De cujus op-
pidis tum vetustate Scriptorum celebri-
bus, tum hodierno tempore florenti-
bus, nobis agendum restat, à vicini-
bus urbi oppidis initium facturi.

Aug. de
Civ. Dei
l. 8.

Sabino-
rum regio
potens
& ampla.

Termini
Regionis
Sabino-
rum.

CAPUT

Nursia patria di S. Benedetto e di R. Sertorio

Hic est lacus prodigijsis Cominationibus nec non Superstitionibus celebris

N Æ
MODERNÆ
DESINEATJO

ille parallela quidam
tione describuntur et
43 1/2 sita est.

Septentrio

Meridicus

Scala Milliarum

ROMA

SABINÆ
 ANTIQVO—MODERNÆ
 Nova et exactissima
CHOROGRAPHICA DESINEATIO
 in qua
 Montes, Fluvii, Urbes, Oppida, Valle parallela qualem
 Veterum cum recentibus comparatione describuntur et
 explicantur
 et sub Elevatione Poli 42. 43. sita est.

PARS VETERUM

ÆQVORVM.

LATIO.

Septentrio.

Meridians.

V M B R I A

A M E L I A

Oriens.

Occidens.

Scala Milliarum

ROMA.

CAPUT II,

De Urbibus Veteribus Sabinorum, modernis
παλαιότητος insertis.

Quidam nonnulla quæ jure naturæ suos per fluminum divisionem terminos habent, non minorem difficultatem adferunt; cum nonnulla eorum, cum Sabina sint, Latio tamen adnumerata fuerint, quod non nisi ex eorum à Romanis subactione contigit; Undè nativum Regionis jus unà cum jure Domitorum transit in Regionem Dominatoris propriam, juxta illud Virgilio l. VII:

*Eccè Sabinorum prisco de sanguine
magnum*

*Agmen agens Clausus, magnique ipse
agminis instar,*

*Claudia nunc à quo diffunditur & tri-
bus & gens*

*Per Latium, postquam in partem data
Roma Sabinis,*

*Vnà ingens Amiterna cohors, priscique
Quirites,*

*Ereti manus omnis, oliviferæque Mu-
tusæ,*

*Qui Nomentum urbem, qui roseâ
rura Velini*

*Qui Tiberim Fabarimque bibunt;
quos frigida misit*

Nursia, & Hortinæ Classes.

Quarum Urbium nonnullæ juris Latini factæ, inter Latii urbes recensitæ fuerunt, uti sequitur.

Ad Sabinorum Regionem transitus est per Portam Salariam, & Pontem, tribus ferè millibus passuum à columna miliaria distitum; in quo ponte primò occurrunt inscriptiones politissimæ, à Narsete, qui cum jam dirutum exstrui curavit, quas & Ill.^{mus} Dominus Ioannes Fridericus S. R. I. Comes de Waldsteyn, per R.^{dum} Patrem Sixtum Horrerum, virum non minus eruditione, quàm religione illustrem, describi ibidem me præsentate curavit. Verum quia hoc loco ingens ruderum multitudo occurrit, quænam illa olim fuerint, hic in parva tabella una cum mensa Solis exponendum censui.

In dextro Pontis latere, literis penè
exoletis.

IMPERANTE D. N. PISSIMO AC TRIUMPHALI SEMPER AVGVST ANNO XXXVIII NARSES GLORIOSISSIMVS EX PRÆFEC. SACRI PALATII EXCOS. ATQVE PATRITIVS POST GOTHORVM VICTORIAM IPSIVS, EORVM REGIBUS CELERITATE MIRABILI, CONFLICTV PVBLICO SVPERATIS ATQVE PROSTRATIS LIBERTATE VRBIS ROMÆ AC TOTIVS ITALIÆ RESTITVTA, PONTEM VIÆ SALARIÆ VSQVE AD AQVAM A NEFANDISSIMO TOTILA TIRANNO DESTRVCTVM, PURGATO FLVMINIS ALVEO IN MELIOREM STATVM, QVAM QVONDAM FVERAT, RENOVAVIT POSVITQVE.

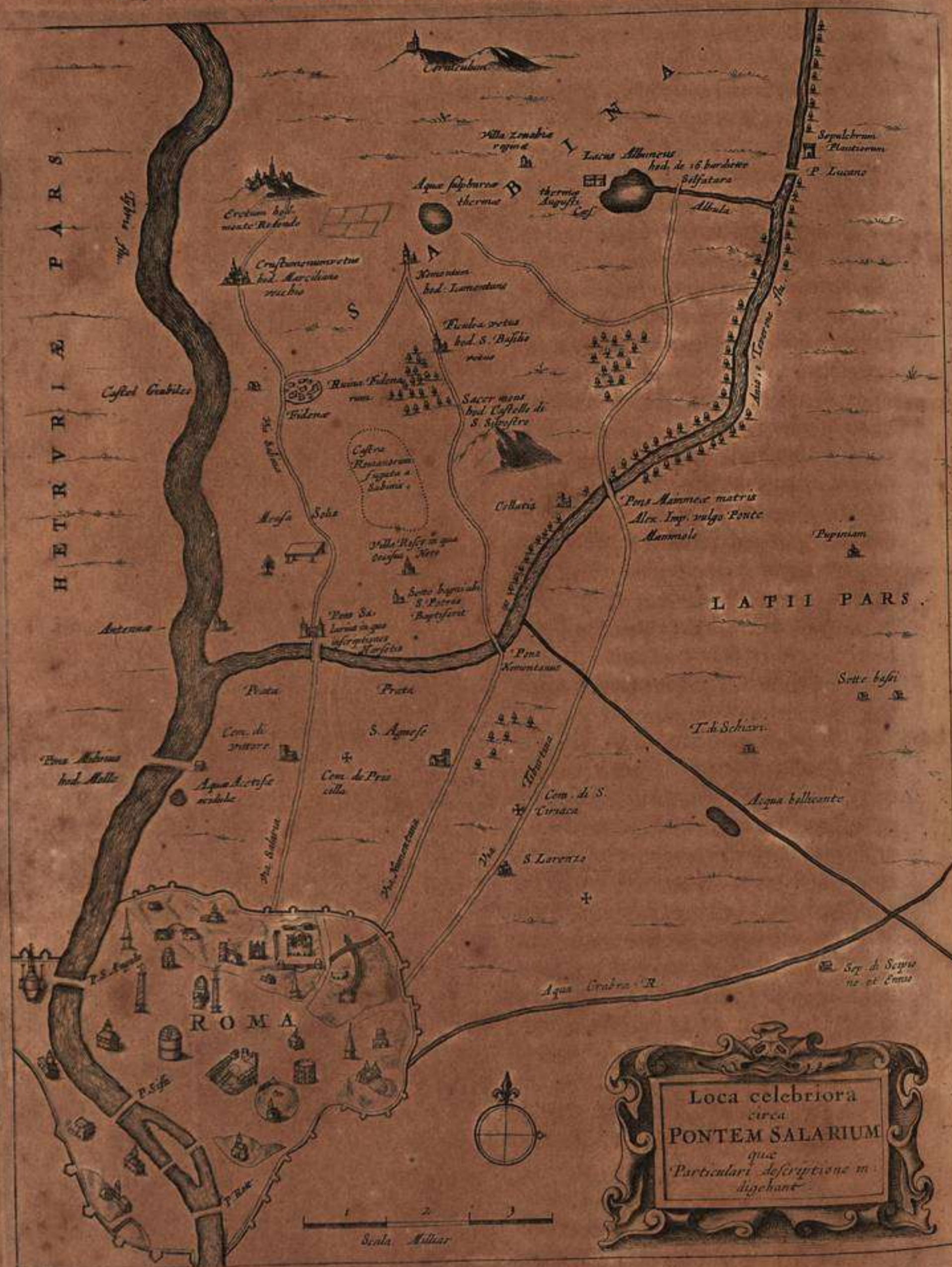
Altera in Sinistro Pontis Latere:

Epigramma.

QVAM BENE CVRBATI DIRECTA EST SEMITA PONTIS,
ATQVE INTERRVPTVM CONTINVATVR ITER,
CALCAMVS RAPIDAS SVBIECTI GVRGITIS VNDAS,
ET NARSEN RESONANS PLAVSVS VBIQVE CANIT.
ITE IGITVR FACILES PER GAVDIA VESTRA QVIRITES,
ET NARSEN RESONANS GAVDIA VBIQVE CANAT.
QVI POTVIT RIGIDAS GOTHORVM SVBDERE MENTES,
HIC DOCVIT DVRVVM FLVMINA FERRE JVGVM.

Ee

De

De Narsete sic dicit Volaterranus: Narfes Eunuchus Justiniani Principis Cubicularius, Bibliopola prius, deinde ob animi virtutem patriciatus honore euectus, vir religione pietateque prae-

ditus, ut qui plus precibus ante Deum proficeret, quam vi contra inimicos. Igitur is in locum Belisarii Ducis in Italiam missus decem annos variis eventibus pugnavit, qui demum adscitis auxilio decem millibus

millibus Longobardis Vestige apud Placentiam victo, deinde alio eorum Rege TEIA, qui sibi Lotharium & Buccellum à Francis adsciverat, in Apulia superato, bello Gothico finem imposuit anno XVII, postquam inchoatum erat, LXX annis postquam Theodoricus in Italiam intraverat: urbibus quoque & cunctis quæ à Gothis in Piceno tenebantur, receptis, ad urbem victor contendit, ibique animum ædificiis reficiendis applicuit, quas inter fabricas una hic pons erat. tandem tot rebus præclare gestis, nec ipse invidiam superare potuit infimulatus à Romanis avaritiæ & Tyrannicæ administrationis apud Iustinianum ejusque uxorem, literas ab eis ignominia plenas accepit, videlicet Eunuchus ad colum & pensum rediret; ille iratus, Ducam, inquit, tale pensum, talemque ordiar telam, quæ extricari facile nequeat. Itaque è Pannonia Longobardos evocat, jam diù Romanam invadere cupientes, ipse verò paulò post excessit Romæ, cujus cadaver loculo plumbeo Constantinopolim delatum est.

Ad hunc pontem itaque Salarium, rerum gestarum gloriâ celeberrimum, in quo & Manlius Ducem Gallorum gigantea magnitudine immanem, unus ex Romanis trucidavit, atque torque aureo collo appenso ablato victor ad Romanos rediens, ob rem præclare gestam, Torquati, unâ cum posteris suis nomen meruit Manlius Torquatus. Commorati varia loca deteximus tum ad profanam, tum sacram & Ecclesiasticam spectantia. Quæ omnia, ne longiores in eorum descriptione simus, in Topographiæ schema considerandas exhibuimus. Sed jam ulterius iter nostrum prosequamur.

Has inter Vrbes, primum merito locum possident Fidenæ, Φιδηναι Dionysio, Vrbs Romæ proxima, utpote quæ non nisi quinque millibus passuum ab ea distat, Albanorum colonia. Urbem pervetustam, amplam & magnificam etiam sub initio Urbis conditæ Dionysius refert de Romulo agens: Φιδηναιων

ἔστρατδου Σε πόλιν διὰ τὴν ἑταρσίοντα σα-
δίων τῆς Ρώμης κειμένη, μεγάλῃ τε
καὶ πολυάνθρωπον ἔσαν ἔτε. Exerci-
tum, inquit, contra Fidenas duxit scilicet, Romulus, Urbem 40 stadiis (quæ quinque millibus passuum constant) distantem, magnam tum & populo frequentem. Vbinam verò hæc Vrbs situata fuerit, pulchrè sanè & clarissimis verbis paulò post adducendi Authores docent. Verùm eorum relatione non contentus, ipsâ αὐτοψία locum explorandum censui. Anno itaque 1667, vigesima Julii, totum ultra Salarium Pontem Regionis districtum, veterum Sabinarum urbium vestigiis confertum, adii, & ne pedestris itineris labore frangerer, Ill.^{mus} & Reu.^{mus} Dominus Ioannes Fredericus S. R. I. Comes de Waldstein, rhedâ me pro incredibili sua benignitate, & ipse locorum detegendorum futurus inspector perduxit. Invenimus tandem duobus à ponte millibus passuum, ingentis urbis rudera, non procul à Tiberi, eo profus in loco, ubi modò prædium spectatur, dictum Castello Gimbileo, Xenodochii S. spiritus jurisdictioni subditum ad confluxum Tiberis & Anienis. ita Dionysius: Tullus, inquit, contra hostes exercitum duxit, transgressusque Anienem haud procul Fidenis castra posuit, id est, circa Tiberis & Anienis confluentes, inter eum locum & Fidenas, ubi Vejentium exercitus Tiberim transferat. Nam ut rectè Dionysius ait, Priores se moverunt Sabini, cum non contemnendis Etruscorum auxiliis, & castra posuerunt prope Fidenas, circa Anienis & Tiberis confluxum, ponte super utroq; amne constructo, scaphis & ratibus firmato, quem tamen Tarquinius miro ingenio, aliis scaphis varia combustibilis materiæ miscellâ instructis accensisque secundoque flumine dimissis, cum ad pontem hæssissent, succensum penitus destruxit. Atque ex his clarissimè patet, Fidenas non alibi, quàm dicto loco constitisse; cum enim Livio teste, Anio, eo in loco, ubi Tiberi se miscet, non nisi tribus millibus pas-

Fidena
Vrbs olim
magna &
populosa.

suum seu 32 stadiis distet, & ab *Aniene* ad *Fidenas*, non nisi 2 mill. pass. computentur.

Situ Fidenarum.

Fidenas in loco, quem supra innuimus, constituisse, certum est, & Mappa Geographica luculenter exhibet. Huic meæ assertioni adstipulatur eruditus *Philippus Cluverius*, qui & in ea urbe investiganda multum studii posuisse videtur. Hic enim l. 2 Ital. Antiq. folio 656 loquitur: *Vt itaque hodie sic olim ab Urbe ad Anienem numerabantur millia passuum tria; ceterum à ponte Anienis via salaria duo sunt millia passuum ad Castellum Jubileum, quod ad sinistram viæ partem positum ex adversa in dextra viæ parte habet rudera haud exigua antiquæ urbis, partim in valle, partim altiori loco in contigua valle sita.* Quæ & ego, uti ipse refert, verissima esse cognovi. Hanc præterea non procul à *Tiberi* distitam fuisse, ipse *Livius* l. 4 ostendit: *Dictator*, inquit, *Hetruscas regiones compulit in urbem Fidenas, quæ scalis capi non potuit, urbs alta & munita.* Certè urbem magnificam, amplam, populatamque fuisse, Amphitheatri sumptuosa structura clarè demonstrat, in quo *Tiberii Augusti* tempore anno ejus Imperii duodecimo incredibilis clades accidit, cum Amphitheatri cavea, populo gladiatorum munus spectante, collapsa plusquam viginti millia hominum oppressit; ita *Suetonius* in vita *Tiberii*: *statimque, inquit, revocante assidua obtestatione populo propter cladem, qua apud Fidenas supra 20 hominum millia gladiatorio munere Amphitheatri ruina perierant.* Et in *Caligula*: *Tiberii principatum ruina spectatorum apud Fidenas memorabilem fecit.*

Crustumeria.

Secunda Vrbs apud *Livium*, *Dionysium*, ceterosque supra citatos Auctores celeberrima *Crustumeria* fuit, quam inter *Eretum* & *Fidenas* situm suum juxta *Viam Salaria* sortitam fuisse constat. Nam *Romanos* à *Sabinis* invasos ab *Ereto* noctu profugos versus *Romanam* inter *Crustumeriam* & *Fidenas* confedisse *Livius* narrat. Quæ nobis

horum opidorum situm expressè indicant; quæ cum singulari studio inquirerem, ad mille circiter passus in *Via Salaria* à *Fidenarum* ruinis progressus, turrim seu speculam in colle sat alto inveni, quod *Marcigliano* hodiè vetus nominant, veterum ædificiorum vestigiis celebre; & hoc in loco ego rationibus *Livii* convictus, *Crustumeriam* priscam sitam fuisse existimo, & *Cluverium* mihi adstipulantem comperio, quam meliùs ex charta geographica, quam ego amplioribus verbis non describerim, capies.

Situ Crustumeriae.

Fit & hoc loco *Sacri Montis* mentio à rerum Romanarum scriptoribus, *Livio*, *Dionysio*, *Festo*, *Plutarcho*; quis autem fuerit, quo loco situs, & quare *Sacer* vocatus, aperiemus. Dicitur paulò antè *Romanos* à *Sabinis* nescio quo terrore panico percussos ex *Ereto* (quam aliam Urbem non asserimus, quam quæ hodiè *Monte Rodondo*, *Mons Rotundus* dicitur) noctu profugos inter *Crustumeriam*, & *Fidenas* confedisse, ad *Montem* votorum solvendorum causâ confugientes, quem ideò *sacrum* dixere. *In via*, inquit *Livius* l. 3, *cui tum Ficulensi nomen erat, castra in Monte sacro locaverunt.* Et lib. 2 distantiam ejus ab *Aniene* determinans: *Plebs*, inquit, *in Montem sacrum secessit trans Anienem flumen tria ab urbe millia passuum.* Rationem etymii jungit *Dionysius*: *His ita decretis, inquit, aram posuerunt in summo colle, in quo castra locaverant, quam à Panico terrore, quo tunc correpti fuerant, patria lingua nominarunt Jovis Fauni, quo Sacrificiis placato, ipsoque loco consecrato, in quo confederant, cum legatis in urbem reversi sunt:* cujus & *Ovidius* l. 3. fast. meminit:

Sacer mons.

*Plebs vetus & nullis etiamnum tuta
Tribunis*

Fugit, & in sacri vertice montis abit. Vbinam verò hic *Mons* situs fuerit, *Livius* & *Festus* definiunt, trium millium passuum ab urbe intercapedine trans *Anienem*, in *via Nomentana*. Nos ad indagandum locum genuinum, *via Nomen-*

Nomentana, quæ hodiè *Pia* dicitur, per pontem *S^æ Agnetis* vicinum, ubi *Anio* proximè ad urbem divertit, juxta allegatorum authorum monita ad tria millia passuum progressi, invenimus collem non contemnendæ altitudinis juxta castellum, quod *S. Sylvestri* dicitur, & hunc, & hoc in loco *Montem sacrum* olim altum, hodiè terrestrium glebarum augmento, nonnihil deplanatum constituisse, cum *Cluverio* certi asserimus, cum descriptioni Authorum perfectè congruat, uti *Mappa Geographica* docet.

Ficulea.

3. *Ficulea* pervetusta *Sabinorum* urbs, à suprâ allegatis scriptoribus quàm frequentissimè memorata fuit. Hanc *Cluverius* ad *Castellum* ponit, quod hodiè *S. Basilio* dicitur, in *Via Nomentana*, quam & *Ficuleam* vocabant veteres, duodecim circiter millibus passuum ab urbe distitam: & nos hanc alibi non constituisse dicimus, quàm dicto loco, quo eam *Cluverius* ponit, cujus sententiæ subscribimus, uti *mappa* docet.

Collatia.

4. Ubinam *Collatia*, ex improbo *Sexti Tarquinii* filii facinore *Lucretiæ* illato celebris, sita fuerit, magnam iterum Authorum inter se contendentium controversiam reperio. Sunt qui eam in *Latio* vicinam urbi in *Via Prænestina* autoritate *Frontini* impulsæ, constitutam asserunt, aliis plerisque *Sabinis* urbibus eam adnumerantibus. Priori opinioni subscribit *Cluverius*, cui ego aliis rationibus convictus subscribere minimè possum. Fuisse enim in *Sabinorum* Regione, & *Romæ* quidem proximam inter *Crustumariam* & *Fidenas* positam, ex sequentibus veterum scriptorum monumentis patet. *Livius* primò ait, *Tarquinius* *Sabinis* postquam bellum indixisset, eosque ex improvviso ad ortos fudisset, inter cæteras *Sabinorum* urbes & *Collatiam* unà cum omnibus rebus agrisque, qui circa *Collatiam* erant, *Sabinis* ademptam. Ex quibus luculenter patet, *Collatiam Sabinorum* fuisse urbem. Accedit & illustre hujus rei testi-

monium à *Dionysio* propositum: *Tarquinius* enim, inquit, post devictam *Collatiam* ad *Corniculum* movit, ipsumque subactum & ipsum *Latini* nominis oppidum fecit. Cum itaque jam suprâ *Corniculum Sabinum* nominis oppidum fuisse ostenderimus, *Tarquinius* dum contra *Sabinos* bellum moveret, post devictam *Collatiam Sabinorum* urbem, recto tramite ad *Corniculum* expugnandum movisse, quæ in *Latinorum* agro jam *Romanis* subdito, nequaquam, sed in hostili *Sabinorum* agro contigisse ex ipsis citati Authoris verbis constat. Undè eam nos meliùs in *Sabinorum* Regione, inter *Crustumariam* & *Fidenas* collocandam censuimus. Accedit, quod *porta Pinciana* non alia de causa *Collatina* dicta sit, nisi quod per illam & pontem *Salarium* via in *Collatinum Agrum* ultra *Anienem* tribus millibus passuum distitum concederetur.

5. *Nomentum* celebre in *Sabinorum* Regione oppidum, *Romæ* 12 mill. passuum distitum; originem suam *Dionysio* teste, dicitur habuisse ab *Albanis*, conditumque eodem tempore, quo *Crustumaria* & *Fidena* conditæ fuerunt, tribus fratribus eò colonias deducentibus, quorum natu maximus *Fidenas* condidit, de cujus situ non est multum disceptandum, cum eodem in loco, ubi posteris temporibus oppidum *Nomentum*, vulgò *Lamentano* situm spectamus, & ex veteris *Nomenti* ruinis instauratum, non procul ab *Ereto* versus *Ortivam* plagam, ubi *Nomentana* via in *Salariam* incidit. Sed hanc quàm luculentissimè à *Strabone* descriptam videamus: ἐν τῷ πεδίῳ τέτω, ὃ Ἀνίων διέξεισι, καὶ τὰ Ἀλβελα καλεῖσθαι πρὸ ὕδατα ψυχρὰ ἐν πολλῶν πηγῶν, πρὸς ποικίλας νόσους πίνεσι, καὶ ἐγκαθημύροις ὑγιεινὰ. τὰ αὐτὰ καὶ τὰ Λάβανα ὄντα ἀπὸθεντέτων ἐν τῇ Νωμυταῖν καὶ τοῖς περὶ Ἡρητῶν ὄποις. Campum, inquit, per quem *Anio* perfluit, *Albula* quoque perfluunt aque frigidae è multis fontibus exortæ ad varios morbos potæ,

Collatia non in *Latio*, sed in *Sabinis* sita fuit.

Nomentum oppidum *Sabinorum*.

Conditores 3 urbium quinam.

Aqua sulphurea in territorio Nomentano.

aut pro balneo usurpatae remedium praebentes. Tales quoque sunt non procul inde Aquae Labanae in Agro Nomentano & circa Eretum. Quae aquae etiamnum in Lamentano Territorio conspiciuntur, etsi temporum vitio contaminatae, vulgò dictae *Gli Bagni della grotta marozza*, videlicet ab amaritudine sic dictae. Quod verò *Albulam* ex variis fontibus collectam dicat, illa forsitan tempore *Strabonis*, mutata jam rerum facie, aliò derivata ex fontibus *Nomentanis* originem ducebat; hodiè certè *Albula* non ex variis fontium scaturiginibus, sed ex *Lacu Albuneo* supra descripto origine sumptâ, post quindecim mille passus circiter *Anieni* miscetur per novam fossam à Cardinale *Hippolyto d'Este* ad Territorium *Tyburinum* ab aquarum stagnantium tyrannide liberandum, ante centum circiter annos excavatam; de quibus Lector consulat ea, quae in praecedentibus de *Lacu Albuneo* retulimus, à quo *Lamentanum* non nisi quatuor millibus passuum distat.

Albula rivus ex Lacu Albuneo.

Eretum Sabinarum Urbis.

6. *Eretum*, Graecis Ἐρετων, eodem in loco, quo hodiè *Mons Rotundus*, *Monte Rotundo*, supra eminentem *Tiberis* collem situatum fuisse *Strabo* docet hisce verbis: *Κωμὴν ὑπερεκκευδύμεν ἔτι Τιβέρεως*, id est, vicum superne imminuentem *Tiberi*. *Dionysio* teste centum quadraginta stadiis *Româ* distitum, quae ad tredecim millia passuum facile pertingunt; hodiè in *Montem Rotundum* passim duodecim numerantur milliaria. Omnes penè *Scriptores* Ἐρετων *Eretum* derivant ἀπὸ τῆς Ἐρεως, nempè à *Imone*, quae ibidem olim impense colebatur. Urbem antiquissimam fuisse, atque à *Graecis Pelasgis*, sive *Siculis*, sive *priscis Aboriginibus* multò ante *Aeneae* in *Italiam* adventum, conditam fuisse in praecedentibus de *Urbis Tiburtinae* origine docuimus. Hodiè celebre & populosum oppidum jurisdictioni *Barberinae* familiae paret; Agrum habet sat fertilem, sed sulphureis glebis gravem; verum cum haec notiora sint,

Eretum Monte Rotundo.

quàm ut exponi debeant, iis immorari nolo.

7. *Corniculum* oppidum *Sabinorum*: reliquis non minus celebre, *Ereto* non procul distitum fuisse, videlicet eo in loco, ubi modo *Ecclesia Marcharitella* vulgò dicta, ad *Turrem* vulgò *Vergatam* prope rivum *Magliano* hodiè dictum bis mille passibus à *Montibus Corniculanis*, quos ego alios non fuisse, quam quos hodiè *Montem S. Angeli*, & *Monticellum* vocant, in praecedentibus ostendi; remotè enim eos inspicientibus in altum exsurgentes veluti duo cornua exprimunt.

Corniculum.

Montes Corniculani qui?

Memoratur & alterum ad *Corniculanos* hos *Montes*, ad *Farfarum* oppidum, *Rigillum* nomine, *Appii Claudii* natalibus celebre; verum cum ejus in hunc usque diem nulla supersint vestigia, eo relicto ad alia progrediamur.

8. *Cures*, Graecis Κῦρες, *Sabinorum* metropolis, *Tatii Regis Sabinorum*, & *Numae Popilii* secundi *Regis Romanorum* patria; de qua *Virg.* l. VI, ubi *Anchises Aeneam* filium apud inferos affatur.

Cures oppidum.

... Nosco crines incanaeque menta
Regis Romani: primus qui legibus
Urbem

Fundabit, Curibus parvis & paupere
terra

Missus in Imperium magnum.

Ovid. fast. Te Latius, parvaque Cures,
Ceninaque sensit.

Ubi mirum alicui videri possit, cur poëtae parvas *Cures* dicant, cum tamen alii maximè illustres asserant; ita *Plutarchus* in *Numa Popilio*: Κῦρες πόλις Ἰνφρανὴς ἐν Σαβίνοις (*Cures* Urbis illustris in *Sabinis*.) & alibi: Σαβίνοι κερρέλαι πόλιν οἰκῶντες εὐδαίμονα καὶ μεγάλην: *Curetes* *Sabini* incolunt Urbem felicem; & alio in loco, maximam vocat; posthæc *Sabini*: ἐν τῇ μεγίστῃ ἀξίωμα ἔχουσα τῆς Ἐθνης. In *Urbe Maxima*, & quae caput gentis erat, *Urbe Curi* indicto communi suffragio concilio decernunt, Duce constituto *Tito Tatius* Curitum

Cur Cures urbs parva & maxima dicitur?

Curitum Rege. Strabo tamen *Virgilio* & *Ovidio* ferè σύγγρον, dubium illustrat: Κούρις ἦ, inquit, νῦν μὲν κώμιον ἐστὶ. ἠὲ δὲ πόλις Ἰταλική. (Curis nunc quidem viculus exiguus est, olim tamen Urbs fuit illustris.) Ex quo colligitur, cur parvæ Cures dicantur à *Virgilio*, & magnæ ab aliis, quia populis Sabinorum Romam transmigrantibus, ut Regi suo *Tatio*, jam à *Romulo* in commune Regni consortium assumpto adhærent, urbs *Curitum* paulatim à celebritate adeo defecit, ut jam *Virgilius* & *Strabonis* tempore in viculum evaserit. Undè non sine ratione, dum in *Numâ* Regiam dignitatem suspicit *Virgilius*, ex tam vili loco, tantum Regem exiisse merito admiratur. Convenerunt enim *Tatius* & *Romulus* in hanc sententiam inito fœdere, ut ex duobus populis, Romanis & Sabinis, unus fieret, & Sabinum Romam migrarent, Roma verò nomen retineret; attamen promiscuo nomine & Sabinum & Romanum Curites, sive Quirités dicerentur; ita *Livius* l. 1. *Servius* *Virgilio* commentator: *Romulus*, inquit, ideò *Quirinus* dictus est, quod hasta utebatur, quæ Sabinorum lingua curis dicitur: hasta enim, id est, Curis, telum longum est, undè & securis, quasi semicuris. quæ utiq; à *Festo* depromptit idem sentiente. Et *Ovidius* pulchrè rem describit fast. l. 11.

Proxima lux vacua est, at tertia dicta Quirino,

Qui tenet Imperium *Romulus* ante fuit.

Sive quod hasta *Quiris* priscis est dicta Sabinis;

Bellicus à telo venit in astra Deus.

Sive suo Regi nomen posuere Quirités,

Seu quia Romanis junxerat ille Cures.

De hujus celeberrimæ urbis origine duæ feruntur opiniones: Prior est, Aborigines in *Tesrina* prima Sabinorum sede, non procul *Amiterna* urbe consti-

tuta, facta in *Reatinum* Agrum expeditione, *Cutilias* expugnasse, & deinde missis è *Reatino* Agro coloniis, inter alia complura oppidula immunita, Cures quoque condidisse. ita *Dionysius*. *Pomponius* verò *Sabinus* *Virgilio* commentator ex *Varrone* aliam hujus Urbis originem tradit, quam & fuscè recitat *Dionysius*; & ut paucis verbis dicam, hæc est: Puellam quandam venustate decoram ab *Enialo* Sabinorum Genio, quem Romani *Quirinum* dicunt, in sacrario comprehensam, puerum peperisse nomine *Modium*, cognomine *Falidum*; hunc virilè ætatem ingressum, & pulchritudine corporis, & in re militari longè clarissimum, nec non condendæ urbis aviditate percitum, collecta hominum multitudine intra breve tempus Cures condidisse. Genium verò *Enialum* Romani *Quirinum*, filium verò ex eo natum, conditorem *Curium*, *Medium* *Fidium* deinde appellarunt. Verùm nos relicta fabulosa narratione priori sententiæ ceu veritati propiori subscribimus.

His itaque præmissis, explicandum restat, ubinam in Sabinorum Regione tam celebris urbs constiterit. *Cluverius* hoc loco hisce verbis eam describit: Est hodiè *Monasteriolum* haud procul ab *Himellæ* amnis ripa (*L' Aia* jam incolis vocatur) vulgari appellatione *Il Vescovio* di *Sabina*, id est, *Episcopatus* Sabinensis, mille passus ab oppido *Selici*, bis mille passus à *Torri* distans, ad quem locum ingentia conspiciuntur satis amplæ quondam urbis rudera, mœnium, turrium *Aqueductuum* insignes reliquæ; & has esse veterum *Curium* reliquias. In quo verò loco, celebris illa Sabinensis *Episcopi* sedes olim constiterit, à qua urbe denominata fuerit, inter Authores controvertitur, cum hodiè ex sex primi ordinis *Episcopis*, Summo Pontifici in sacris assistentibus, solus *Episcopus* Sabinensis sine sede, à regione solum non ab urbe denominetur. Verùm cum hanc difficultatem quàm scitissimè deciderit in quadam epistola, quam eruditissimus *Dominicus Magrius* Theologus,

Fabula de conditu Curium.

Sive Curium.

Noma Pompius Curientis patria.

Romulus ex Quiritibus dicitur?

Tatio.

Origo Curium quænam?

gus, & Viterbiensis Ecclesie Canonicus dedit ad Eminentissimū *Franciscum Mariam* S. R. E. Cardinalem Viterbiensis & Sabinensis Ecclesie Episcopum jam denunciatum ab *Alexandro VII* Pontifice, Cardinalem inquam, sapientiā & omnigenæ doctrinæ cultu incomparabilem, qui & librum, in quo hujus Sabinensis Ecclesie jura, auctoritatibus, ex intimis, quæ Canonici, quæ

Civilis juris recessibus adductis Testimoniis, quàm penitissimè deciduntur, edidit, cui titulus: *Francisci Mariæ Cardinalis Brancatii de optione VI Episcopatum S. R. E. Cardinalium Disceptatio.*

Verùm, ut hujus difficultatis processus luculentius pateat, Epistolam hoc loco, veluti loco opportuno, ad meliorem Lectorum intelligentiam, inferendam censui.

Liber. Franc. Mariæ Card. Brancatii de optione VI Episcopatum S. R. E. Cardin.

Ad Eminentiss. & Reverendiss. Cardinalem

FRANCISCUM MARIAM

BRANCATIUM

EPISCOPUM SABINENSEM

Dominici Magri conjecturæ & observationes
de Sabinensi Episcopatu.

Quod egregiæ probitati tuæ, ac in regendis Ecclesiis dexteritati, debatur, Clementissimi Pontificis providentiâ factum est, ut in amplissimo Purpuratorum Patrum Senatu Sabinensem Ecclesiam gubernandam susciperes. In qua optione, & justis Sac. Collegii votis, & totius Romanæ Curie expectationi satisfactum fuisse fatentur omnes. Hoc ego honore tuo ita ex animo gavissus sum, ut non multos putem me habere in ea re superiores. Et ne vacuus ad te per litteras adeam, mitto quæ de Sabinensi Episcopatu (olim uno ex sacri Septemviratus Cardine Lateranensis Basilicæ) veritatis indagandæ gratia ex veterum Scriptorum sententia perfunctoria læctione, & festinante oculo collegi, ut celebrata securitas lætitiæ meæ impatientiam mitigaret. Gaudebo si tibi Principi omni-gena eruditione & acri judicio exornato has meas rudes, ac celeres eruditiones saltem ex parte probatas esse cognovero.

In ipso igitur scriptionis limine statim occurrit impeditissimus nodus à nemine (quem ego legerim) nec veterum, nec recentiorum scriptorum animadversus, ne dicam explicatus. Nempe cur Sabinensis Antistes non ab aliqua Civitate, vel Metropoli; sed à tota Provincia renunciatur? Quod in Conciliis Oecumenicis,

aliisque subscriptionibus nusquam legimus. Prætermitto nunc opinionem illorum, qui existimarunt, Sabinam fuisse civitatem, & ejus fautores rideantur pinguibus cachinnis. Simillimum errorem animadvertit P. Philippus Labbe summæ eruditionis Ecclesiasticæ Scriptor in Synopsi Conciliorum, in quem lapsus est Binnus, ejusque Scriptores, qui levissima conjectura adducti appellarunt Concilium Sabinense illud, quod celebratum fuit Valli-soleti in Hispania sub Joanne, nuncupato XXII; eò quod in illo præfederit tamquam Apostolicæ Sedis Legatus Guillelmus Sabinensis Episcopus. Apud omnes igitur scriptores sanæ mentis tam sacros, quàm profanos, certum ac indubitatum semper fuit, præcipuam, regiamque Sabinorum Urbem appellatam fuisse Cures, inclytam, splendidamque olim Tatii Dynastie sedem, de qua cecinit Virgilius Vatum Princeps. *Æneid*, 8. Tatioque seni Curibusque severis. Quæ Civitas postea transmigratis Romam Sabinis, jacuit vilis, ac despecta. Convenerant enim Tattius & Romulus, inito fœdere, in hanc sententiam, ut ex duobus populis unus efficeretur, & Sabini Romam migrarent; Romani verò nomen retineret: sed Romani simul ac Sabini appellarentur Quirites, ut testatur Livius lib. 1. Ita geminata (id est Roma)

Sabina non est civitas, quam inhabitat Episcopus Sabinensis.

Cures metropolis Sabinorum.

ut

ut Sabinis tamen aliquid daretur, *Quirites à Curibus appellati. Imò quod majus est, Sedes Curulis maximi honoris insigne, ac Regia appellata, deducitur à Curibus ex Lipsio lib. 12 de Magist. aliisque viris doctissimis. Concedendum tamen est, Cures aliquando confuse dictos esse Sabinos temporis decursu, ut ex Manuscriptis Nicolai Heinii apud Holstenium in Annotationibus Geographicis. Congruum itaque & honestum fuit, Sedem Episcopalem Sabinorum collocare Curibus, tamquam totius Provinciae capite, vel saltem, delectis Curibus, in ejus Territorio, ut infra ostendam ex Divi Gregorii Magni epistola. Nam ubi ante Christi adventum morabantur Ethnicorum Protoflamines vel Flamines, statutum fuit ab Apostolis, eorumque successoribus, ut ibidem Archiepiscopi, & Episcopi ordinarentur; ita in sacris Canonibus statuerunt Lucius, Clemens, & Anacletus Summi Pontifices Cap. 1, 2, & 3, Dist. 80. Unde in Concilio Romano, celebrato sub Honorio Papa an. 465, subscripsit Tiberius Curium Sabinorum Episcopus.*

Supposito hoc solidissimo, ac certissimo fundamento, restat examinandum; in quam parte Sabinæ fuerit Curium civitas? Nam ex hac accurata situs indagine facile erit Episcopalem sedem invenire. Leander existimat, Cures fuisse oppidum hodie (Turre) nuncupatum; sed à tali viro recedere cum verecundia compellor, ut ex meis probationibus infra clarissime patebit. Eandem opinionem secutus est Blondus, qui perperam intelligens Epistolam S. Gregorii, non discriminavit Ecclesiam S. Anthimi, cujus meminit Pontifex, ab Ecclesia S. Euthymii; nam S. Antchimi Presbyteri, ac Martyris meminit Martyrolog. Romanum die II May; Euthymii vero Diaconi die quinta ejusdem mensis, cujus Ecclesia subterranea erat, ubi nunc visitur Episcopium, ho-

dieque extat Oratorium sub ejus invocatione, quod antiquissima veneratione celebre in die festo invisunt populi. Jubilus Maurus Sabinus in suis Manuscriptis patriæ amore seductus, mordicus contendit probare, Turrem fuisse Cures, sed ficulneo gladio facillime jugulantur rationes ab eo adductæ. Cluverius etiam somnians confundit Cures, & Forum novum, seu Foronovum, (ut alii scribunt) facitque ex duabus civitatibus dissitis unam tantum. Siquidem Foronovum erat in eo loco, in quo hodie extat antiquum Sabinense Episcopium olim nascentis Ecclesie exordium dicatum S. Euthymio, nunc vero B. Mariæ Virgini; imò tempore Eugenii IV hoc templum vocabatur S. Maria Major in Sabinis, ut ex instrumentis Emphyteoticis anno 1431 patet. Confirmatur magis hæc mea opinio ex quodam Libro Manuscripto Manliani servato, in quo legitur, S. Maria Forinovi. Ita etiam sentit eruditissimus Marianus Victorius summo ingenio, ac eruditione Praesul, scribens Senis Jubilio Mauro die 19 Octobris 1569, in hæc verba: V. S. m' hà fatto gran piacere, anzi grandissimo à mandarmi quella iscrizione del Vescovio, è tengo certissimo, che li fosse Forum novum. Apparent enim hodie quamplurima vestigia Foronovi, quod fuit Romanorum Municipium, uti colligitur ex antiquissime inscriptionis fragmento ibidem reperto, quam refert Holstenius vir antiquitatis studio suspiciendus in suis Annotationibus Geographicis, opere posthumo, excuso liberalitate Amplissimi Cardinalis Francisci Barberini, de universa Litteratorum Republica optimè meriti, dum codices tam Græcos, quam Latinos è tenebris erutos publicæ Studiosorum utilitati prælo subjiciendos curat. Quem servet summus rerum Custos ad populorum felicitatem, & sui Nominis honorem. Clarius etiam probatur, Forum novum hoc in loco existisse, ex alia vetustissima

Confusio Sententiarum de fine Curium.

Episcopi Curibus in locum Protoflaminum successerunt.

Sicut Curium ubi in Sabina?

inscriptione, quæ legitur sub Altari S. Euthymii in eodem Episcopii templo, nimirum: D. N. M. ANTONII GORDIANI PII FELICIS AUGUSTI FORONOVANII DEVOTI NUMINI MAJESTATIQUE EORUM. Si Cluverius vigilans, apertisque oculis legisset Plinium, non incurrisset in decumanum errorem, confundendo has duas civitates. Nam Plinius numerans Sabinorum populos scribit lib. 2, cap. 12: Sabinorum Amiterni, Curense, Forum Decii, Forum novum &c. Unde opinor præter Numentanam, duas alias Episcopales sedes numerandas esse in Sabina; unam apud Cures, alteram apud Forum novum, ubi hodiè extat Episcopium, ut apertissimè colligitur ex subscriptionibus Synodalibus. Nam in Conciliis Romanis, primò, secundò, & quartò celebratis sub Symmacho, semper subscripsit Projectitius Episcopus Foronovanus: & tamen in iisdem Conciliis subscripsit Dulcitus Episcopus S. Anthimi, quæ Ecclesia erat in Territorio Curense, ut infra videbimus manifestè; ita etiam in alio Concilio Romano sub Felice III Papa, subscripserunt Felicissimus Sabinensium, & Asterius Foronovanus Episcopi. Ergò erant due sedes Episcopales omninò distinctæ. Quare (ut sermone sapientissimi Valerii Chimentelli loquar) Sabina meruit honorem Biselli. Hunc clarissimum Virum sæculo suo illustrando natum doctrinà, ac pietate veneror, ejusque lucubrationes aureis sententiis refertas avidissimè lego. Posterioribus verò temporibus invenio aliam subscriptionem in Concilio Lateranensi sub Martino V, scilicet Joannis Episcopi Vici-Sabinatis. Forsitan quia sædiente hostium incursions, & deletis civitatibus Sabinorum, Cures vicus evaserat, quod probò Strabonis testimonio lib. 5: Cures nunc viculus est, quondam urbs illustris. Eccè undè irrepsit paulatim abusum nominandi Episcopum Sabinensem Provinciæ Antistitem

contra totius Ecclesiæ ritum. Destructis enim civitatibus ob immanium bellorum incendia, ut profusis lacrymis testatur S. Gregorius Pontifex, præcipue Totilæ tempore, ut ex inscriptione Narsetis ad pontem Salarium satis manifestè patet. Imò aliquando Sabinae Episcopus vocatur Lateranensis, quæ nomenclatura erat certè communis septem Episcopis Basilicæ Lateranensi adscriptis, de quibus fusè agunt Auctores Ecclesiastici, & ego in mea Notitia V. Cardinalis.

His conjecturis, & probationibus admisis, assero audacter, imò evidentissimè, quia Patronos habeo Holsternium testem oculatum, & illorum locorum peritissimum indagatorem, & Marianum Victorium Episcopum Amerinum, virum singularis eruditionis, & linguarum exoticarum doctissimum, Cures fuisse apud fluvium Curensem à Curium ^{Curium} ^{firm.} Blondo corruptè, Curtensem, appellatum. Hodiè oppidum, detorto vocabulo, Correse, vulgò appellatum. Opus Manuscriptum Mariani Victorii de Origine Italiæ, & Sabinorum adhuc lucem non aspexit, in quo contra Jubilium Maurum Medicum, qui etiam saxis medicas manus admodere contendebat, inscriptiones immutando vetustissimas, probat Cures fuisse Correse oppidum, propè Monasterium Farfense, quod hodiè ^{Farfa.} numerat centum quinquaginta capita. Comprobatur etiam hæc veritas ex antiquissima donatione ejusdem Monasterii ante mille annos conscripta. Quare deletis Curibus, Episcopalis Sedes translata fuit ad Ecclesiam S. Anthimi Martyris existentem in Curium territorio, quò in loco Sanctus Presbyter Martyrium passus est, ut ex Martyrologiis, Romano, Bedæ, Ussuardi, & Adonis patet, via Salaria veteri, vigesimo secundo ab Urbe milliario: cujus acta invenies apud Surium die undecima Maii, qui etiam recitat sermonem B. Petri Damiani in laudem ejusdem Sancti Martyris. Appellata est autem via hæc Salaria, quia, ut ^{Via Salaria} ^{unde dicitur} scribit Festus, per eam Sabini sal è mari deferebant.

deserebant. Quando verò aliqui scriptores asserunt S. Anthimum adeptum esse palmam Martyrii in Agro Piniano, intelligendi sunt de agro in via Salaria, quem possidebat Falco Pinianus à S. Anthimo ad fidem conversus, in cuius honorem postea Oratorium construxerat in loco Martyrii, extantque ibidem vestigia ejusdem Ecclesie, ac celeberrimi Monasterii, hodieque vulgò S. Antimo, nuncupati. Ex eo igitur translationis tempore cepit Episcopus Sabinensis appellari S. Anthimi in Curium territorio, & sic Dulcitus Episcopus S. Anthimi subscripsit Conciliis Romanis tertio, & quinto sub Symmacho celebratis, qui

Dulcitus
Epis.

tamen idem Dulcitus in primo Concilio sub eodem Symmacho subscripserat absolute Episcopus Sabinensis; ergò idem omninò erat Episcopus Sabinensis, & S. Anthimi in Curium territorio. Joannes Diaconus in vita S. Gregorii Papæ lib. 3, Cap. 15, narrat S. Pontificem commendasse Ecclesiam S. Anthimi proprio Pastore destitutam, Gaudio Episcopo Numentano, utpote viciniore. Sed expedit eandem epistolam huc referre ad verbum, non solum ad corroborandam magis meam indubitam conjecturam, sed etiam ad manifestandam tanti Pastoris vigilantiam, ac sollicitudinem in grege pascendo.

Gregorius Gratio Episcopo Numentano.

Epist. XX, Lib. II. Indiçt. XI.

POSTquam hostilis impietas diversarum civitatum, ita peccatis facientibus, defolavit Ecclesias, ut reparandi eas spes nulla, populo deficiente, remanserit; majori valde cura constringimur, nè defunctis earum Sacerdotibus, reliquæ plebis, nullo Pastoris moderamine gubernante, per devia fidei hostis callidi, quod absit, rapiantur infidiis. Hujus ergò rei sollicitudine sæpè commoti, hoc nostro fedit cordi consilium, ut vicinis eas mandaremus Pontificibus gubernandas. Ideoque Fraternitati tuæ curam gubernationemque Sancti Anthimi Ecclesie in Curium Sabinorum territorio constitutæ prævidimus committendam, quam tuæ Ecclesie aggregari, uniri que necesse est, quatenus utrarumque Ecclesiarum Sacerdos rectè, Christo adjuvante, possis existere, & quæque tibi de ejus patrimonio, vel de cleri ordinatione, seu promotione vigilantia, recta ac Canonica visa fuerint, cura disponere: quippè ut Pontifex proprius liberam habeas ex præsentis nostræ permissione licentiam. Quapropter Frater charissime, Dominicorum re-

ministrans mandatorum salubriter ita in commissæ plebis regimine, lucrandisque animabus invigila, ut ante tribunal æterni judicis constitutus fructum bonæ operationis, qui ad mercedem tuam pertineat, eidem Redemptori nostro, in quo lætari possis, exhibeas.

Hujus Sanctissimi, ac Sapientissimi Pontificis exemplum sequutus Alexander VII, providus, ac solertissimus Pastor, summa benignitate ejusdem Sabinensis Ecclesie curam Tibi, tuæque in regendis Ecclesiis notissimæ vigilantie commendavit. Quippe qui lynceis oculis in Viterbiensi propinquiori specula constitutus, non solum unico oculorum intuitu universam Sabinensem Diocesim contemplaris, sed etiam ob brevissimum locorum intervallum, odium tuarum voces commodissime audis, illeque tuam vicissim cognoscunt. Nonne Manlianum oppidum, præcipuum ovilis tui ostium extensis manibus claudere, & reserare vales, ne fures oves tuas macent, & perdant aliunde ascendendo? ibique residet totius gregis Ostiarius vigilantissimus Salaminæ Episcopus, qui vices tuas sedulo exercet, gregemque

Cardinalis
Brancatius
ab Alex. VII
denunciatus
Episcopus
Sabinensis.

tuum ad pinguia pascua ducit. Quare in novo grege pascendo plus oneris dexteritati Tue impositum esse, re ipsa non experimur. Hæc scripsi, Non ut ingenium tuum aureum (Augustini verbis ad Hieronymum *utor*) meis obolis ditare contendam, dum sæculum nostrum doctrinâ, ac moribus prorsus inauras; sed ut pericliteris meam in obsequendo celeritatem & observantiam. Mihi quoque curæ fuit, arctare paginam limite pauciore, ut te gravissimarum seriarumque rerum tractatione summa cum laude detentum legendi ratione moderarer: capacissimo namque ingenio tuo nulla nec sacrâ, nec profana se subducit eruditio. Longa interim te, & felix senectus maneat, Præsul Amplissime: nam & vita tua Ecclesiæ Orthodoxæ lucrum reputatur. Viterbio Idibus Octobris 1666.

Ex hoc solidissimè fundato ratiocinio luculenter patet, quid de Episcopo Sabinensis Pontificis tenendum sit; & uti res hæc jam dudum multorum ingenia hucusque torfit, ita quoque, quo in loco illud olim constiterit, & in hunc usque diem perseveret, ex hisce discimus. Ubi nota vicariam Sabinensis Ecclesiæ sedem

jam constitutam esse, *Manliani*, vulgo *Magliano*, non procul à *Tiberi*, ubi & hodie residet Episcopus *Salaminae*, & suffraganeus Episcopi *Sabinensis* D.^{nus} *Quintilianus Gentilutius*, præsul optimus & vigilantissimus.

Sed jam ut ad nostrum institutum revertamur; fontibus *Himelle fluminis* adjacet oppidum, vulgò *Aspra* dictum, quam ego aliam non esse dico, quàm veterem *Casperiam*, *Vibii Sequestri* verbis, ad id asserendum impulsus, qui in *Catalogo fluminum* sic dicit: *Himella Sabinorum Flumen* propè *Casperiam*: cumque *Aspra* eodem in loco sita sit, vel ex ipso hodierni oppidi corrupto nomine, *Aspra*, quasi diceret *Asperia*, restitutâ *C* literâ, *Casperia* priscae urbis situm exponit, cujus etiam mentionem facit *Virgilius*, & *Silius Italicus* supra citati.

Porrò ultra *Casperiam* versus *Vtriaculum*, occurrit oppidum vulgò *Vacuna* dictum, quod ego cum *Cluverio*, illo in loco situm fuisse existimo, quo olim *Vacuna* fanum, & nemus *Vacuna* junctum habebat, cujus meminit *Plinius* l. 3, c. 2.

Aspra hodierni oppidi nomen olim Casperia fuit.

Vacuna oppidum, unde nomen?

CAPUT II,

De Agri Reatini Memorabilibus.

Hinc denique pervenitur in Agrum Reatinum ultimum Sabinorum terminum, qui uti veterum Pelasgorum, Aboriginumque gestis celeberrimus, nec non mirabilium Naturæ fecundissimus est, ita quoque hoc loco eum cum veterum oppidis explicandum duxi.

Ager Reatinus ab urbe pervetusta Reate sic dictus, ex Vestinis initium ducens ad Narem fluvium extensus, Montibus Appenninis diversæ appellationis clauditur. Hunc priscis temporibus Sicani possidebant; quibus deinde à Pelasgis, Duce Tyrrheno, è Græcia novas Colonias quæsituris (qui ex Spinetico sinu recens huc appulerant) sedibus suis expulsis, ager Aboriginibus postea relictus fuit, illis in Umbriam Hetruriamque ad alias aliasque colonias fundandas procedentibus. Quæ omnia, cum fusissimè in primo hujus operis Libro, & in nostra Hetruria profecti sumus, iis ampliùs non immorabimur.

Agrum Reatinum paludibus & lacubus abundasse, in confesso est apud omnes Romanarum rerum Scriptores: inter cæteros tamen Velini & Cutilii Lacuum mentio fit quàm frequentissima, apud Livium, Plinium, Senecam, aliosque, quos postea allegabimus. Verùm ut ex moderna rerum facie, antiqua hujus Reatini Agri constitutio meliùs innotescat; Ego anno 1660, Interamnibus ad dictum Reatini Agri districtum explorandum, in quo complura esse admiratione digna intellexeram, profectus sum; ubi primò per vias difficiles incidi in Catadupam tota Italia celeberrimam, ubi Velinus amnis ex cellissimis præruptissimisque cautibus immenso fragore præcipitatus Nari se miscet. Locus verè horrore plenus, & qui vertiginem inspicientibus facilè incu-

tiat; tanto enim fragore vasta aquarum moles in subjectam monti voraginem devolvitur, ut nullus quantumvis vocè intensissima clamans, alterum præsoni vehementia audiat; ad Catadupas Nilite consistere putares, ubi Strabone teste, accolæ vehementiâ soni obsurduisse dicuntur. Fumus ex aquarum collisione adeò subtilis est, ut in perpetua te nebula constitutum, & postquam indè exiveris etiam benè perlutum reperias; Undè sole lucente non secùs ac inter roscidas nubes ibidem perpetuam Iridis formam non sine admiratione, spectare liceat; de quo consule Mundum Nostrum subterraneum, ubi de hoc Naturæ prodigio fufius ratiocinati sumus.

Est Velinus fluvius è Vestinorum montibus originem suam ducens, undè & vallis, quam interluit, à priscis Velia dicta fuit; hic Lacum Velinum, vulgò piè de Luco, offendens, postquam civitatem Ducalem & Reate irrigavit, ei mistus aliquousque, tandem libertati suæ restitutus, post mille circiter passus, per supradictam Catadupam, quam vulgò Cascata de marmora vocant, post lapsum in Narem, qui originem suam ex Fiscello, præcelso Appennini monte ducit, horrendo spumantium aquarum fremitu sese exonerat. Sed jam veterem hujus loci constitutionem videamus. Certum est, totum hunc tractum olim paludibus offusum, Dionysio teste; *scelus*, inquit, Aborigines cum Pelasgis faciunt, & partem agrorum suorum iis assignant circa sacrum lacum, quorum pleraque erant palustria, ἐν οἷς ἡ τὰ πολλὰ ἐλάδη, ἀνω καὶ τὴν Ἀρχαίων ἢ διαλέκτις τρέπον Οὐέλια ὀνομάζονται, id est, quorum pleraque erant palustria, quæ nunc prisca lingua Velia dicuntur.

Paludum itaque diffusionem Agro

Ff 3

squale-

Velini origo, & vallis per quam fluit, Velia dicta.

A Sicani, deinde à Pelasgis & Aboriginibus inhabitati.

Ager paludis est.

Iter Aborigines in Agrum Reatinum.

Catadupa Velini, vulgò Cascata di Terni.

Mons intercisus ad defluviū Paludum.

squalescente, primus omnium pertuso monte, aquam ubique stagnantem, in *Narem* deduxisse fertur *M. Curius Dentatus* Consul, anno 463 ab Urbe condita, post devictos inquam *Sabinos*, interciso monte paludes *Reatinas* in *Narem* præcipitasse. ita Cicero ad Atticum l. 4: *His rebus actis Reatini me ad sua τέρμα duxerunt, ut agerem causam contra Interamnates apud Consules, & X Legatos; Quod Lacus Velinus à M. Curio emissus interciso monte in Narem defluit, ex quo est Villa siccata, & humida tamen modicè.* Meritò hoc loco quæri posset, utrum hic locus non exitum aliquem habuerit, quo ab aquarum violentia liberaretur? Dico, exitum utique habuisse, sed exiguum, quem postea interciso monte *M. Curius* Consul ampliorem reddiderit. Quomodo enim *Velinus* fluvius montibus interclusus continuo aquarum augmento, non totam mox *Regionem Reatinam* inundatione sua opplesset, si ei ostium non fuisset, per quod se exoneraret; de qua vide quam fusillimè differentem *Tacitum* l. 1 *Annal.* Dicunt plerique Scriptores, *Lacum Velinum*, in saxum, quæcunque in eum projecta fuerint, convertendi mirifica vi pollere. ita *Plinius* l. 31, c. 2; *In exitu*, inquit, paludis *Reatinæ*, quam *Sabini* accolunt, saxum crescit. *Seneca* quoque l. III nat. quæst. cap. 20: *Indè est*, inquit, quod res abjectæ in eundem lacum lapideæ subindè extrahantur, quod in *Italia* quibusdam locis evenit, sive *virgam* seu frondem demerseris, lapidem post paucos dies extrahis, circumfunditur enim corpori limus, adlimaturque paulatim. Quæ omnia quoque in *Lacu Albuneo* supra descripto fieri demonstravimus, ubi quoque hujus prodigiosi effectus causas reddidimus. Cum itaque *Palus Reatina* tanta petrificæ facultatis efficacia polleat, indè meritò inferre possumus, hunc juxta *Catadupam Velini Angiportum*, montium scopulis præpeditum à primævis temporibus continuo limi in saxum conversi incremento, nunc clausum, & ne aquarum *Velini* affluxu,

Velini facultas petrifica.

accumularum diffusionem ager totalem ruinam subiret, nunc denuò apertum fuisse; & certè ex differentibus canalibus, qui in hunc usque diem ibidem spectantur, mihi *Velini Catarractam* curiosiùs exploranti, luculenter patuit.

Cicero in admirandis posuit, *Reatinis* tantum paludibus ungulas jumentorum indurari, quod utique ex tenaci tartari limo, ungulas in saxeam penè duritiem indurante accidit; undè *Varrone* teste, asinos æstivo tempore in montes exactos, quod fit in *Agro Reatino*, durissimis ungulis fieri: quam causam esse existimo, cur *Authores* *Reatinos* asinos omnibus reliquarum regionum asinis præferant, *Varrone* teste; *Hoc nomine*, inquit, etiam asini *Arcadici* in *Græcia* nobilitati, in *Italia* *Reatini*; usque eò, ut meâ memoriâ asinus venierit *HS. millibus LX*; & una quadrige *Romæ* constiterint quadringentis millibus. Et in testimonium hujus rei adducit *Murrium* quendam *Reatinum* dese loquentem: *Ego*, inquit, de asinis potissimum dicam, quod sum *Reatinus*, ubi optimi & maximi venierunt. Fuisse præterea varias *Romanorum* villas circa *Lacum Velinum*, ex *Authoribus* colligitur; inter alias *Tempe Reatina* celebrantur, non inferiora *Thessalicis*, de quibus *Cicero* paulo antè citatus, ubi & de *M. Curio Dentato*, quod pertuso monte paludibus exsiccatis deliciosissima *Tempe* non nihil arida reliquerit, conqueritur.

Hiis accedit *Roseus Campus* in *Agro Reatino*, quem fertilissimum fuisse & fumen *Italia* *Varro* testatur; ut proindè mirari liceat, cur *Tempe* post defluxum aquarum arida, *Rosea* tamen rura tantæ fertilitatis remansisse, dicat *Servius*, ut etiam perticæ longitudinem altitudo superarit herbarum; quin etiam, quantum per diem demtum esset, tantum per noctem cresceret, quod *Virgilius* ad suam provinciam transtulit, dicens:

Et quantum longis carpent armenta diebus,

Exiguâ

Ungula jumentorum aqua Velini indurascunt.

Tempe Reatina.

Reatinus Agro fumen Italia.

Exigua tantum gelidus ros nocte reponet.

Quando verò *Servius* dicit, tantæ hunc *Rosolanum*, sic enim eum vocat, agrum fertilitatis fuisse, ut perticæ altitudinem herbarum superaret fertilitas, id nequam credendum esse existimo de pertica erecta, nisi forsan pro herbis intellexerit fruticū stirpiumque ubique quasi sylvescentium altitudinem; verūm uti hoc contra mentē *Authoris* est, ita illud longè humanam fidem superat. Legi tandem apud *Varronem* aliam explanationem prorsus contrariam ei, quam *Servius* adducit: *Cæsar Vopiscus*, inquit, cum causam ageret apud *Censores*, Campos *Rosæ* dixit sumen *Italiae* esse, in quo relicte perticæ postridie non apparent propter herbam; cui *Plinius* subscribit, iisdem pænè verbis, ex *Varrone* depromptis, Campos videlicet *Rosæ*, *Italiae* sumen esse, in quibus perticas postridiè gramen operiret; ubi non de perticis in altum erectis, sed humi projectis aperte loquitur, quamvis ibidem, cum de *cannabe Rosæ* seu *Reatina* loquitur; ad proceritatem cannabæ quod attinet, *cannabis*, inquit, *rosæ* in *Agro Reatino*, arborum altitudinem æquat: quod pariter ἡμερολογικῶς dictum nemo non videt, nisi forsan de fruticibus & stirpibus id dictum voluerit, quarum pleræque etiam inter arbores à *Botanicis* numerari solent. Ego sanè hunc districtum *Reatinum* hodiè tantæ feracitatis non comperi, quam veteres illi attribuerunt.

Meminere quoque *Scriptores Villa* cujusdam *Axij Appij*, ad *Velinum Lacum* sitæ, de qua *Cicero* in *Epist. ad Atticum* l. 4, & *Terentius Varro* l. 4, *De Lingua Latina*, quos consule. Ad *Lacum* pariter à *Priscis Velinia* Dea colebatur, à *Velino*, ut *Varro* dicit, *Velinia* dicta, in fano & luco lacui contiguo; quæ *Cluverius* considerans, forsan, ait, ab hujusmodi *Velinæ* Deæ luco, oppidulum, quod hodiè adhuc in intimo lacus sinu conspicitur, & vulgò *Piè de Luco*, dicitur, à quo & locus nomen suum sortitus est, il *Lago piè de Luco*.

Rursus memorantur ab antiquis scriptoribus complura oppida olim in hoc districtu haud exiguæ celebritatis; cujusmodi sunt *Pallantium Aboriginum* sedes, à *Pallantio Arcadiæ* urbe sic dicta, à quo postea ab *Evandro*, ubi postea *Roma* condita fuit, *Pallantium Urbs*, & *mons Palatinus* nuncupatus fuit; de quibus alibi. *Tiora*, *Lista*, & similia, quorum situm, ex mente veterum scriptorum, in mappa topographica exhibuimus.

De *Reate* totius *Sabinæ* Regionis Metropoli nil dico, cum jam alibi de ea egerimus & historiæ jam sat notæ sint. Unum adhuc indagandum restat; & est *Lacus Cutiliarum*, adeò apud *Authores*, ex prima *Græcorum* in *Italiam* transmigratione, celebris. Nam *Macrobius* & *Dionysius* ajunt, *Pelasgos* cum in *Græcia* sedibus suis pulli diversas terras petissent, confluisse plerosque ad *Dodoneum Oraculum*, incertos, quibus hærent locis, & hujusmodi accepisse responsum.

Pergite quærentes Siculū Saturnia rura,
Atque Aboriginidem Cotylen, ubi se insula vectat,
Quæis mihi, decimas Clario transmittite Phæbo,
Et Diti capita, & transmittite lumina Patri:

Accepta sorte, cum *Latium* post varios errores appulissent, in *Cutiliensi Lacu* enatam *Insulam* deprehenderunt; hoc miraculo deprehenso, has sibi sedes prædictas esse didicerunt, vastatisque *Siculis* incolis occupavere *Regionem*, decimâ prædæ parte secundum responsum *Apollini* consecratâ, erectisque *Diti* sacello, & *Saturno* arâ, cujus festa *Saturnalia* nominarunt. Hodiè sanè nullus in *Reatino districtu* lacus est, qui *insulam* natantem vectat, sed forsan, quemadmodum supra de *Lacu Vadimonis* diximus, illa continenti accreta, ab immemorabili tempore jam natate desierit. Quo verò loco *Cutilias*, sive *Cotylen* urbem unâ cum cognomine lacu quondam constitisse

Pallantium oppid.

Tiora opp. Lista opp.

Lacus Cutiliensis.

Fertilitas Agri.

Villa Axii Appij.

Piè de Luco, Lacus, oppidum, & lacus Velinæ Deæ.

stitisse putemus, topographia docebit.

Amiternum.

Et nè ultimam Sabinorum urbem celeberrimam, *Amiternum* omittamus, hinc paucis eam describam, cujus situs, haud fuit procul fonte *Aterni fluminis*, quod hodiè *Pescaram* vocant; visuntur in hunc usque diem ruinæ ejus non procul sinistra amnis ripâ inter fontes ejus, & *Aquilam* Urbem, prope oppidulum, cui *S. Victorino* nomen est, V. mill. passuum, ab *Aquila* in plano montis dorso. Sunt & *Cluverio* teste reliquæ magnorum ædificiorum, templorum, turrium atque theatri, ita ut non solum apud priscos *Amiternum* fuerit rerum gestarum gloria, sed & posteris temporibus, Christianæ jam fidei lumine instructum, ob plurimorum *Christi* Martyrum, qui in hoc in loco sanguinem suum pro *Christi* nomine fuderunt, celeberrimum. *Vsuardus* in *Martyrologio Nonis Sept. Romæ B. Victorini* Martyris, qui sanctitate & miraculis clarus, sacerdotium *Amiternæ* urbis, totius populi electione adipiscitur. Habentur in Ecclesia Collegii Romani Soc^{us} *JESU*, corpora SS. Martyrum, qui *Amiterni* sub *Iuliano* passi, gloriosi Martyrii coronam adepti sunt; sed de hisce vide fusius actum in *Capite de origine Anienis*.

S. Victorinus Martyr Amiterni passus.

Furconium opp.

Infra *Amiternum* ad octo millia passuum ad dextram *Aterni* ripam, ex adverso *Aquile*, quæ tribus inde milliaribus abest *Furconii* prisce oppidi ruinæ spectantur, cui loco in hunc usque diem *Furconio* nomen manet; ab hisce non procul abfuit aliud oppidum *Interocrea* dictum. *Amiterno*, inquit *Dionysius* & *Reati* propinquus est vicus *Interocrea*, & frigida aquæ ad *Cutillas*; qui quidem vicus hodiè adhuc nomen *Inderdoco* retinet. Sed ut ad *Cutillas* revertamur, quas *Dionysius* amplissimis verbis describit, illa quoque hinc interserenda censui. Itaque hæc de *Cutilia* recenset.

Interocrea opp.

Cutillarum descriptio.

Septuaginta stadia à Reate clara est urbs *Cutilia* ad montem sita, nec longè ab ea *Lacus* quatuor jugerum longitudi-

ne, nativis & perennibus fluentis plenus, immense, ut perhibent, profunditatis. Hunc, quia aliquid Divini in se habet, *Victoriæ* sacrum indigenæ autumant, & circumquaque coronis cincto neminem appropinquare sinunt, inaccessosque servant eos latices, nisi cum statâ sacra post biennium recurrentia suo ritu faciunt iis, quibus fas est, parvam ejus insulam ingressis. Ea diametrum habet 50 pedum, nec plus quàm pedem aqua exstat, instabilis, & huc, illuc plerumque fluctuat, aliàs alio ventis eam impellentibus; gramen in eo quoddam provenit, butomo, sive carici, id est viminibus haud absimile, simulque dum quidam haud magni, res sanè supra captum eorum, qui nature contemplationum imperiti sunt, nulloque miraculo inferior.

Aquæ *Cutiliarum* salutiferæ putantur fuisse, eò quod Imperatores huc sese ad infirmitatibus suis medendum contulerint, quamvis eæ causa mortis fuerint *Vespasiano*. Nam, ut *Dion* ait; *Vespasianus* morbo correptus, non quidem podagrâ, quâ laborare solebat, sed febribus extinctus est in *Sabinorum* aquis, quas *Cutillas* vocant: de quo sic scribit *Suetonius* in vita *Vespasiani*: *Consulatu suo nono tentatus in Campania levibus motuunculis, ac protinus urbe repetita, Cutillas ac Reatina rura, ubi quotannis æstivare solebat, petiit. Hic cum super urgentem valetudinem creberrimo frigida aquæ usu, intestina vitiaisset, nec eo minus Imperatoris ex consuetudine muneribus fungeretur, ut etiam Legationes audiret cubans, alio repente ad defectiorem soluta, Imperatorem, ait, stantem mori oportere, dumque consurgit, & amittitur, inter manus sublevantium extinctus est.*

Cutillarum Aquæ medicæ.

Mors Vespasiani Casern.

Inter cætera oppida *Sabinorum* adnumerata quoque fuerunt *Falacrium* & *Forum Decii*, cujus situm *Authores* determinant inter oppida *la Matrice*, & *Civita Ducale*, vulgò dicta; alia verò *Foruli*, *Testrina*, *Fisterna*, *Pitinum*; uti jam *Sabinorum* terminos excedunt, ita quoque jure quodam omittenda fuere.

Oppida dubii sunt.

Nursiam

Nursia
Patria Ti-
ti Vespasiani.

Nursiam tamen hoc loco, priscam teste Ptolomæo Sabinorum sedem, non prætereundam duximus. Fuit hæc nullo non tempore clarissimis hominibus celebrata; liquidem patriam fuisse Titii Vespasiani, ex sequentibus patebit. Suetonius in Vespasiano: Titus, inquit, Flavius Petronius apud Helvetios diem obiit, superstitibus uxore Vespasia Polla, & duobus ex ea liberis, quorum major Sabinus ad præfecturam urbis, minor Vespasianus ad principatum usque processit. Polla Nursiæ honesto genere nata, patrem habuit Vespasium Pol-

Villa Vespasia.

lionem; ubi & Suetonius ait, non longè Nursiæ, Vespasiorum Nursinæ gentis prædium cum villa extitisse, quæ Vespasia dicebatur; Locus, inquit, etiam nunc ad sextum milliarium à Nursia, Spoletum euntibus in monte summo appellatur Vespasia, ubi Vespasiorum complura monumenta extant, magnum indicium splendoris familie & vetustatis. Hæc urbs ortu S. Benedicti nobilitata, æternam sibi nominis gloriam peperit, de quo videat Lector Historiam nostram Eustachio-Marianam.

CAPUT III,

De Montibus, Fontibus, & Fluviiis Sabinorum.

Fiscellus
mons.

Fiscellus mons pars Appennini, Narem fluvium sat notum parit. Plinius: Sabini Velinos accolunt lacus, roscidis collibus Nar amnis exhaurit illos, è monte Fiscello labens. Varro rer. rust. l. 2. Oviæ semen circa Fiscellum & Tetricam montes tardius esse, de quarum velocitate in Originum Libro Cato hæc scribit: In Soracti & Fiscello Capræ feræ sunt, quæ saliant è saxo pedes plus sexagenos.

Tetricus
mons.

Tetricus mons est unus ex cornibus Appennini; Vibio in Catalogo montium, Mons Sabinorum est, de quo Virg.

Qui Tetricæ horrendas rupes, montemque severum,

Casperiamque colunt.

De quo Servius: Tetricus, inquit, in Piceno asperrimus, unde tristes homines tetricos vocamus, montemque severum, proprium nomen montis est, sicut agri Rosensis; hodiè vulgò nuncupatur Monte negro, quemadmodum Tetricus hodiè Monte di S. Giovanni; ortu Farfari nobilis. Non ignoro alios Tetricum montem in Nursino Agro ponere, hodiè la Grotta della Sibylla vocitatum: ajunt enim, ibidem in vastissimo antro, rivis interluentibus conspicuo, Sibyllam habitasse, & accolis responsa dedisse;

Crypta
Sibyllæ.

verùm hæc nullo fundamento nituntur, utpote, quæ Albuneam cum Nursina Sibylla confundant; in cujus radicibus & lacus occurrit, subtristi aquarum vultu, & continuis aquarum fluctibus agitatus, in quo & Manes animasque hominum nonnunquam apparere fabulantur. sed relinquamus has fabulas.

Fuerunt & alii montes, quos Romani veteres nominant Gurgures, quos nos in Reatino agro Appennini partibus jungimus. Canterius Mons, Varrone teste in Sabinis, quem ego alium non fuisse censeo, quam illum, qui hodiè Monte Lionessa dicitur, qui uti asperrimus & multis locis inaccessus est, ita quoque urbis lupisque tutam & commodam habitationem præstat. Montem verò, quem Frontinus Mutelam, 20 millibus passuum Roma dislitum dicit, ego alium non dico esse, quàm Montem Ianuarium, vulgò Monte Gennaro, de quo jam sæpius mentionem fecimus in præcedentibus.

Gurgures
mons.

Canterius
mons.

Mutela
mons.

In Sabinorum Regione, quam Anienem terminare suprà diximus, quinque sunt celebrioris notæ flumina cum fontibus ex quibus originem suam ducunt; & sunt Velinus, de quo jam dictum est; Telonius, vulgò Torano, qui apud Reate

Flumina
Sabinorū.

Telonius.

Clade
Romano-
rum ad
Telonium
flumen.

in *Telonium fluvium* se exonerat, de quo Ficolphus tom. 1. c. 12. Rutilius Consul Marium propinquum suum legatiam sibi legit, quem assiduo commonentem, moram bello utilem fore, & paulisper in Castris exerceri militem oportere tyronem; dolo id eum agere ratus contempsit, seseque in insidias Marforum & universum agmen exercitus sui incautus iniecit, ubi & ipse Consul occisus, & multi nobiles interfecti, & octo millia Romanorum caesa sunt; arma & corpora intersectorum in conspectum Marii Legati Telonius fluvius protulit, atque in testimonium cladis evexit; de quo flumine ejusque cursu vide topographiam Sabinorum.

Himella
Fl.

Himella fluvius est, de quo supra mentionem fecimus, hodie dictus *L' Aia*, cujus fontes prope *Casperiam oppidum*, quod hodie *Aspra* dicitur, esse supra indicavimus.

Farfarus
Fl.

Farfarus, quem & *Fabarim* vocat, fluvius Sabinorum est; Virgilius; qui Tiberim *Fabarimque* bibunt. Ubi Servius, *Fabaris etiam ipse*, inquit, per Sabinos transit, & *Farfarus dicitur*, juxta illud Ovidii:

Ovid.
Met.

Et amœnæ Farfarus undæ.

Narve tulit præcepis, & opacæ Farfarus undæ.

Hodie *Farfarus Farfa* dicitur, à quo & Monasterium Ord. S. *Benedicti*, *Farfa*, nomen habet nundinis, & archivio reconditorum antiquitatum celeberrimum; qui ex *Montibus Aprutiorum*, ortus longis ambagibus *Farfam* inter & *Eretum Tiberi* se miscet.

Allia Fl.
Romano-
rum clade
à Gallis
accepta
celebris.

Allia Sabinorum flumen, quod Livius hisce verbis describit l. 5: *Ad undecimum lapidem occursum Gallis est, qua flumen Allia, Crustumenis montibus præalto defluens alveo, haud multo infra Viam Salariam, Tiberino amni miscetur.* estque illud flumen, quod prope *Eretum* in *Tiberim* influit, non tam famam Gallorum Senonum, quam Romanorum veterum infamiam cum primis celebre. Ad ripas enim hujus Galli Senones ingentem Romanorum exercitum ad interuersionem deleverunt. Cicero ad Atti-

cum epist. 9: *Majores*, inquit, nostri funestiorum diem esse voluerunt, *Alliensis pugnae*, quam urbis captæ. Plutarchus de viris illustribus in M. Furio Camillo; *Mox quam Galli Senones relictis ob parvitatem agris suis, Clusium Hetruriae oppidum obsederunt; missi sunt Romam tres Legati, qui Gallos monerent, ut ab oppugnatione desisterent; ex his unus contra jus gentium in aciem processit, & Ducem Senonum interfecit, quo commoti Galli petitis in deditioem Legatis, nec impetratis Romam petierunt, & exercitum Romanum apud Alliam fluvium cecidere, die 16 Calend. Aug. qui dies inter nefastos relatus Alliensis dictus; Unde & apud Poetas semper infausti & inauspicati nominis Allia fuit.* Virg.

Quosque secans infaustum interluit Allia nomen.

Silius: *Major & horrificis sese extulit Allia ripis.*

Lucanus: . . *Cedant feralia nomina Cannæ,
Et damnata diu Romanis Allia fastis.*

Restat modò *Blandusius fons* explicandus tantoperè ab *Horatio* laudatus; qui ubinam in *Sabinorum Regione* consistat, hoc loco opportunè ostendam. Habuit *Horatius* duas Villas, unam, quam supra descripsi, *Tiburтинam*, alteram *Sabinam*; de quo *Suetonius* in ejus Vita: *Vixit*, inquit, *Horatius, ut plurimum in secessu ruris sui Sabinici, aut Tiburtini, domusque ejus ostenditur circa Tiburi laculum; Sabinam valde delectatum, quam operosioribus etiam divitiis præfert. Cur valle, inquit, permittent Sabina divitias operosiores? & alibi:*

Blandusius
fons.

Nil supra

*Deos laceffo; nec potentem amicum
Largiora flagito,*

Satis beatus vicinis Sabinis.

Satisque se divitem beatumque prædicat, ob fundum unicum à *Mæcenate* in *Sabinis* acceptum. Hunc autem fundum fuse describit in epist. 16, l. 1, ad *Quinctium*; quam consulas: *Erat vicinus prædio*

prædio Horatiano fons Blandusius amœnitate confertus, quem l. 3, Oda 13, hisce versibus describit:

O fons Blandusiae splendidior vitro,
Dulci digne mero, non sine floribus,
Cras donaberis hædo,
Cui fons turgida cornibus
Primis, & Venerem & prælia desti-
nat.

Frustra. Nam gelidos inficiet tibi
Rubro sanguine rivos
Lascivi soboles gregis.
Te flagrantis atrox hora Canicula
Nescit tangere; tu frigus amabile
Fessis vomere tauris
Præbes & pecori vago.
Fias nobilium tu quoque fontium,
Me dicente cavis impositum ilicem
Saxis, unde loquaces
Lymphæ defiliunt tuæ.

Poëta hujus amœnitate loci percitus, sacrificium promittit in agro Sabino, ubi villam possidebat ad montem Lucretilem & Vsticam. Scholiastes in hunc locum ait: Lucretilis mons est in Sabinis, & Vstica nomen montis & vallis. Meminit & fluvii Digentiae, unam cum vico juncto Mandela nomine.

Quid minuat curas, quid te tibi reddat
amicum,

Quid pure tranquillet, honos an dulce
lucellum,

An secretum iter, & fallentis semita
vitæ,

Me quoties reficit gelidus Digentia ri-
vus,

Quem Mandela bibit, rugosus frigore
pagus,

Quid sentire putas? quid credis, amice
precarî?

Digentia rivus est ex Blandusia suam ori-
ginem sumens, & Mandela pagus est

rivo adjacens; ubi verò hic rivus spectetur, videamus. Cluverius cum Blondo putat eum rivum esse Digentiam, qui inter Farfarum & Galantinum, qui hodiè Rio del Sole dicitur, & ab ortu ad occasum in Tiberim fluit; pagumque fuisse eo in loco, qui hodiè paggio Muretto dicitur. Sed ut jam totum Horatianæ Villæ situm exactiùs exhibeamus,

Dico Villam fuisse in Monte Lucretili, quem Anastasius in vita S. Sylvestri vocat montem Lucretium, è regione montis Soractis: Lucretilis verò mons putatur idem esse, in quo hodiè vicus, vulgò Monte Libretti, situs est, sub jurisdictione celeberrimæ familiæ Romanæ de Sancta Cruce. Est hæc villa in levi depressoque saxo posita, quæ Vstica dicebatur, ad fontem Blandusium, ex quo per Digentiam rivus per vallem fluebat, qui Mandelam pagum irrigabat, uti ex mappa patebit; & hoc loco teste Horatio, alicubi fuisse, arbitror ad Digentiam fluvium, fanum Vacunæ, de quo supra.

Saluberrimas Blandusii fontis aquas fuisse, ipse testatur epist. ad Quintium, ubi postquam situs amœnitatem & fertilitatem, ad rerum necessarium usum descripsit, medicas quoque ejus facultates his verbis decantat:

Fons etiam rivo dare nomen idoneus, ut
nec

Frigidior Thracen, nec purior ambiat
Hebrus,

Infirmo capiti fluit utilis, utilis alvo.

Hæc latebræ dulces, etiam, si credis, anæ-
ne,

Incolumem tibi me præstant Septembri-
bus horis.

Atque hæc de Sabinorum Regione
sufficiant.

Lucretilis
mons quæ
Digentia
rivus quæ
Mandela
pagus quæ

Vstica no-
men Villæ.

Fanum
Vacunæ.

l. 1. ep. 18.
ad Lol-
lium.

Amœnitas
Villæ Ho-
ratianæ in
Sabinis.

P A R S IV,

De VOLSCORUM Regno, veterum-
que in eo urbium situ.

CAPUT I,

De Volscorum situ, & finibus.

Divisio-
gni Vol-
scorum.

Latio Volscorum Regionem adnectendam censuimus, eo quod *Tarquinius Superbus* primus eam Regionem expugnatam Latini juris fecerit, Latio adnumeratam, cujus termini sunt. Ab occasu habet Rutulos (quorum metropolis *Ardea*) *Asturam*, *Antium* ac *Circejos*; Ab ortu *Sannites*; à Septentrione *Montem Algidum*, & *Æquorum* urbem cognominem; A Meridie *Aufones*, quorum maritima oppida *Formiæ*, hodiè, *Mola*, *Cajeta* & *Fundi*, quæ nomina etiamnum retinent. *Martianus Capella* l. VI: *Latium antiquum à Tiberi Circejos usque observatum est fuisse millium passuum quinquaginta longitudine, tam tenues primordio Imperii fuere radices; coloniis sæpè mutatis, tenuère alii aliis temporibus Aborigines, Pelasgi, Arcades, Siculi, Aurunci, Rutuli, & ultra Circejos Volsci, Osci, Aufones, undè nomen modò Latii ad Lirim amnem. Oppida hujus celebriora pulchrè recitat Plinius l. 3, c. 5. Antium Colonia, Astura flumen & Insula, fluvius Nymphæus, clostra Romana, Circeji: à Circejis Palus Pomptina est; deinde flumen Ufens, supra quod Tarracina oppidum, Volscorum linguâ Anxur dictum.*

Et de *Antio* quidem, de *Astura*, *Clostris*, *Circejis* in primo hujus operis libro, fusè egimus; de cæteris verò urbibus *Volscorum* *Oscorumque*, quam tamen unam & eandem gentem esse dicimus, tunc agemus, ubi prius de *Volscorum* origine linguæ nonnihil præmiserimus.

Origo
Vollico-
rum.

Undè originem *Volscorum* gens du-

xerit, apud Authores controversum est, eò quod nihil cum reliquis *Latinorum* urbibus quid commune habeant. Ego sanè diligenti comparatione Authorum inter se contendentium factâ, Dico, hosce populos haud dubiè vel à *Peucetio Oenotri* filio, post *Aufones* expulsos hoc loco sedem suam fixisse, vel *Sicanos* à *Pelasgis* & *Aboriginibus* in *Reatino Sabinorum Agro Latioque* profligatos hîc restitisse, *Volseo* Duce, à quo Regio nomen adepta fuit, & *Dionysius* jam sæpè sæpius citatus aperte docet. Quod verò idiomate à *Latinis Volsci* differant, id equidem mirum nemini videri debet, nisi ei, qui differentes linguarum species ex variorum populorum gentiumque transmigratione exortas ignorat; certum est, uti ex reliquiis nonnullis posteritati relictis patet, differentem à *Latinis* dialectum, neque *Græcæ*, neque *Latine* omninò congruam, proximam tamen *Sabinæ Volscos* habuisse. Nam ut *Pompejus Festus* ait: *Sublicium* pontem quidam putant appellatum fuisse à *Sublicibus peculiari vocabulo Volscorum*; Idem, in omnibus ferè antiquis commentariis scribitur *Obscum* pro *Osco*, ut in *Titinnii* fabula V. *Qui Obscè & Volscè fabulantur; nam Latine nesciunt.* Cuncti ferè veteres Authores, qui de *Linguæ Latinæ* origine scribunt, eam *Græcicæ* originis esse tradunt, & *Festo* subscribunt: siquidem *Aborigines*, sive *Pelasgos* primos *Italiæ* colonos, *Græcos* fuisse, nemo controvertit, & consequenter eos linguam suam unâ cum transmigratione in *Italiam* contulisse, indubium est; quæ barbaræ deinde Indige-

Lingua
Vollica à
Latina
discrepat.

Occidens.

Oriens.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
Scala Militaria.

REGIONIS
VOLSCORUM
EXACTA DESCRIPTIO
una
cum Regionibus, et Anonici
Auth. Ab. Ror. 1.
8. J.

Meridies.

Scala Milliarum

Indigenarum linguæ commista, ingentem corruptionis labem contraxit. *Latinos* quoque veteres summa vocum penuriâ laborantes, à Vicinis *Græcis* infinita sumpisse, adeò certum est, ut etiam nonnulli scripserint, Latinam linguam cum *Græca* eandem fuisse, declinatione parùm mutatâ; verùm de hisce consulendæ præter *Dionys. Halicar. tristes Verrii Flacci*, vel *Pompeji Festi* apud *Paulum Diaconum*, quæ ex immuni superant naufragio, tabulæ. videndus quoque *Plinius de Inventione Literarum*, & *Scaliger in Varronem*, qui tibi integrum *Latinorum* nominum & verborum, quæ *Græcam* linguam sapiunt, Catalogum suppeditabit. Nemini itaque dubium esse debet, Latinam Linguam pleraque sua ex *Græca* suscepisse. Adde tamen ex utriusque Linguæ miscella tantò majorem corruptelam secutam fuisse, quantò Linguæ erant differentiores, adeò ut vix in veteris *Latinæ* linguæ dialectis vestigium ampliùs appareat *Græci* idiomatis. Et tales fuerunt olim *Lingua Sabina*, *Volscæ*, *Osca*, de quibus scribimus, quarum nonnulla vocabula ad *Græcas* origines traduci possunt: quædam sunt proprii idiomatis, & à *Latinis* postea assumpta. *Sabinam* primò in *Volscam* & *Osca* radices suas egisse, tradit *M. Terentius Varro l. IV*, de Legibus; indè *Casnor Oscis* & *Volscis* senex à *Casco*, qui *Sabinis* est vetus; familiarem quoque *Bruttiis* fuisse linguam *Volscam* & *Osca*, *Festus* docet, undè & bilingues vocat, quod *Græce* & *Osce* loqui solitos *Bruttios Ennius* dicat. *Volscos* itaque *Oscosque* conterminos populos dialectum suam in *Siciliam* usque extendisse, ex *Festo* patet; Dialectum tamen *Volscorum Oscorumque* nil commune habuisse cum *Lingua Latina*, *Titinnius* poëta vetustissimus, supracitato versu docet:

Qui Oscè & Volscè fabulantur; nam Latinè nesciunt.

Hinc *Volsci* *Oscique* Martem dicunt,

Mamers, teste *Festo l. IX*. & *Meddix Magistratum*, ita *Ennius*:

Summus ibi capitur Meddix, occiditur alter

Famel Oscis, apud eundem, servus; Undè postea *Latinis* famulus, uti *Varro* tradit *l. de Leg.* Hoc pacto ex *Festino* notatione *l. ult. Oscorum* Linguâ *Ungulum* significat Anulum; *Veja* plaustrum, *Maras* Dominam, *Mulla* pœnam, *Pipatio* clamorem plorantis; *Sollum*, totum & solidum, *Mæsius* mensem Martium; *Dalivum* insanum; *Pitpit*, quicquid; *τέσπαρες*, *πέσπες*, *Oscè* petora, Undè *petorium* Currus quatuor rotarum; Undè teste *Strabone*, posteriorum *Oscorum* dialectus manet apud *Romanos*, qui subindè eorum vocabulis in *Scenis* & *Carminibus*, fabulisque utuntur.

Misit non ita pridem inscriptionem perantiquam ex *Sicilia* Pater *Alias* Societatis nostræ Sacerdos, cujus verba & nomina cum nemo ex iis, qui antiquarum inscriptionum investigationi incumbunt, intelligeret, eam mihi enodandam transmisit, quam & cum diligenter examinasset, eam *Oscorum* idiomatis stylum sapere comperi, & statim id quod erat, priscam *Volscorum Oscorumve* epigraphen esse subolsi; Cum nomina & voces nec ad *Latinam*, nec ad *Græcam* accederent, sed medium quid inter utramque tenerent. Inscriptio autem hæc est.

ΣΤΕΝΙΣ ΚΑΛΙΝΙΣ ΣΤΑΤ-
ΤΗΣ
ΜΑΡΑΣ ΠΟΜΕΤΙΕΣ
ΝΙΨΜΣ ΔΗΙΣ
ΜΕΔΔΙΣ ΟΥΠΣ ΝΣ
ΕΙΝΕΙΜΤΩΣ ΤΟ ΜΑ-
ΜΕΡΤΙΝC
ΑΠΠΕΛΛΟΥΝΗ ΙΣ Ο-
ΚΟΡΟ.

Hæc est inscriptio, quam nos in rigore, sine ulla paraphrasi, *Oscorum* nominum hinc indè ex vetustissimis Authoribus collectorum subsidio fulti, sic interpretamur.

G g 3 Generosa

Volscæ
lingua ex
Græca &
Latina
corrupta.

Volscæ &
Sabine vo-
ci usarpa-
te a Latini-
tis.

Volscæ &
Osca voca-
bula.

Mamers.
Meddix.
Famel.

Ungulum.
Veia.
Maras.
Mulla, m-
de multa.
Pipatio.
Sollum.
Mæsius.
Dalivum.
Pitpit.
Petores.

Inscriptio
Volscæ lin-
gua in Si-
cilia reper-
ta.

Generosæ Kalini Stattie
 Domine Pometiæ, Nymphæ sacræ
 Magistratus Vpsentinus
 qui Marti, sive bello præest,
 Apollinis conjugi.
 Explico singula.

Α ΔΙΘ. ΣΤΕΝΙΣ. fortitudinem *Oscis* significare, *Maussacus* in *exotericis* docet, idque à *Græco* derivat *Δένης* fortis; sive verò id nomen fuerit substantivum, sive adjectivum, certè nihil aliud significare videtur, quàm robur, fortitudinem, vires, undè *Διδένης*, α' *Δένης*.

Από τὴν κάλλος. ΚΑΛΙΝΙΣ. Nomè proprium *Deæ*, cujus sæpè apud *Aristophanem*, & *Pindarum* mentio fit, *ἀπὸ τῆς κάλλος*, id est, à pulchritudine haud dubiè deductum.

Ab ἰσχυμ. ΣΤΑΤΤΙΗΣ. Cognomen videtur esse, & idem significat, ac *Stativa*, quo modo *Iovem* quoque *Stativum* vocant, certo alicui loco astrictum, tanquam *Genium* tutoremque loci, & *Averruncatorem*.

Α ΝΥΡ. ΜΑΡΑΣ. Dominam indicat, hac enim voce Dominam notabant *Volsci*, quam ab *Hetruscis* mutuasse videntur. *Pænos* quoque Dominam vocare *Maras*, ex versibus *Pœnicis Plauti* docetur, forsan à veteri *Phœnicum* lingua, quæ verè *Chaldaica* fuit, deducto *ctymo*; nam & in hunc diem *Syri* olim *Phœnices* dicti, per *Mar* vel *mor* Dominum, per *Martam* verò dominam significant.

Ab urbē Pometia Volscorū metropoli. ΠΟΜΕΤΙΕΣ. *Pometiæ*, quæ vetustissima fuit urbs, metropolis *Volscorum*, uti postea dicitur, quam *Tarquinius Superbus* divitiis & viribus potentem post victoriam contra *Volscos* obtentam destruxit, à qua in hunc usque diem *Campi* inter promontorium *Circejum* & *Tarracinum* seu *Anxur*, paludibus offusi, dicuntur *Pometini*, uti paulò post trademus. Hac destructâ *Incolæ Sueffam Auruncorum*, quæ & *Sueffa Pometia*, à destructâ *Volscorum Pometia* dicitur, se contulerunt, teste *Dionysio*.

Α ΝΥΡ. ΝΙΨΜΣ ΔΗΙΙΣ. Prima vox

imperitâ manu *Scriptoris* transpositis literis, idem est ac *NIMΦΙΣ ΔΗΙΙΣ*; id est *Nymphæ* divine; hic autè error sæ in veterum inscriptionibus occurrit; nunc omïssis, nunc additis, nunc transpositis literis. Litera *Ψ*. videtur vetustate temporum attrita, *Φ* fuisse.

ΔΗΙΙΣ, *Divinæ*, sacræ, è *Græco* διός.

ΜΕΔΔΙΞ. *Meddix*, *Oscâ* seu *Midde*, *Volscæ* lingua idem quod *Magistratum* significare, supra ex *Ennio* probatum fuit.

ΟΥΠΞΕΝΣ. Est fluvius in *Volscorum* Regione, *Pometinos* campos irrigans, qui & in hunc usque diem *Vphens* dicitur, scaturiensque ex montibus *Setinis*, juxta *Tarracinam* in mare devolvitur; de quibus vide *Cluverium* de *Latio*, & *Volscorum* Regione.

ΕΙΝΕΙΜΤΩΣ ΤΟ. Hæc verba, quantum colligere licuit, idem sunt, ac *ἐνισῆς ενισῆς*, quo veteres, ut *Maussacus* in *Exotericis* docet, præsidem significabant, & à *Græco* ἐνισῆμι facile deduci potest, quasi diceret, insistens, forsan *ei*, hic, & *νιμ*, enim, quasi diceret, hic enim ἐνισῆστο præest; sed hæc mex sunt conjecturæ.

ΜΑΜΕΡΤΙΝC. Vox est *Volscæ* linguæ, qua bellum, vel *Martem* exprimebant, quasi diceret, hic enim præest *Marti*, sive bellicis rebus; *Mamertem* enim *Volscorum* lingua *Martem* significare, supra ex *Festo* docuimus; Undè & *Mamertinum fretum Siculum* nomen à *Volscis* vicinis inditum, quasi diceret, ob turbulentum motum, *Martiale*.

ΑΠΕΛΛΟΥΝΗ. *Apollini*, corruptè omnia, uti fieri assolet in veterum linguarum formis.

ΙΣ ΟΚΟΡΟ. Conjugi, estque *Græcæ* originis; dicuntur *ισόνοοι* omnes illi, qui ejusdem & floridæ ætatis sunt, & conjuges dicuntur, à mutua, qua perpetuò fruuntur, familiaritate.

Atque

Atque ex hisce luculenter patet, alium hujus inscriptionis sensum esse non posse, quam quem supra posui, salvo tamen peritiorum doctiorumque judicio. Siquidem Nympham hanc *Ἐνὲν καὶ καλίνην* ob fortitudinem pulchritudinemque Nympharum numero adscriptam à Pometino Magi-

stratu ad *Ufentem* tanquam *Apollinis* conjugem, cultam fuisse inscriptio docet, quam destructà jam *Pometià* ex posteris exul nonnemo in *Siciliam* ap- pulsus huic lapidi incisam, ejus honori & memoriæ extare voluerit. Sed jam propositam nobis materiam prosequamur.

CAPUT II,

De Volscorum oppidis Mediterraneis.

Sicut re-
gionis Vol-
scorum.

Diximus jam supra, Volscorum fortem viribusque potentem Regionem, à mari *Tyrrheno*, ex ortu, ad *Marsos* usque & ad *Lacum Fucinum*, & ex Septentrione ad ipsos *Æquos*; & ex Meridiè ad *Aufones*, & *Auruncos*, terminos suos extendisse; de quibus jam paucis, & quoad fieri poterit, brevibus verbis agemus, ne quicquam hoc loco omisisse videamur.

Pometia
Suessa
Volscorum
metropoli.

Volsci itaque Septentrionem versus cum *Marsorum* Regione terminant, quam adscitis *Hernicis Tarquinius Superbus* expugnavit, unà cum *Pometia Suessa Volscorum*, è cujus manubiis *Templum Iovi Latiari* in *Monte Albano* excitavit; Hujus enim coloni, jam exules *Suessam Auruncorum* ultra *Lirim* migrarunt; de quibus in sequentibus plura.

Oppidum
S. Germani
Cœnobii
Cassinense
Principalis
vicius D.
Benedicti
clarum.

Occurrit modò, ultimum in *via Latina Volscorum oppidum Cassinum*, præclara civitas *Latinorum*, uti *Strabo* dicit, novissima, hodie oppidum *S. Germani* dictum cum *Cœnobio Divi Benedicti* commemoratione nobilitato; Quod uti olim *Silio* teste, Nymphis habitata *Casini* rura dicata, fuerat, ita ad *Sancti Benedicti* adventum, Idolorum destructis aris, in gloriosissimam sacrosancti ordinis *Benedictini* Sedem evasit; ex quo tanquam ex fecundissimo *Monastica Religionis* seminario, undiquaque doctissimi, nec non sanctitatis fama celeberrimi viri prodierunt.

Descriptio
Monasterii
Cassinensis.

Cœnobium admirandis à Sanctissimo Patriarcha *Benedicto* ibidem gestis omnibus seculis memorandum, unica dicti

Ordinis sedes, in altissimo monte situm suum habet, undè à fulminibus quotannis in id irruentibus, maximè infestatur. In illo cella *S. Benedicti* adhuc monstratur, una cum mensura staturæ ejus, enormis altitudinis; Bibliothecam Manuscriptorum copia locupletiorè nullibi me vidisse memini. Adjacet paulò infra, alia *Cœnobioli* fabrica, in quam veluti in sacrum quendam recessum, à negotiis & curis Ordinis defessus *S. Patriarcha* se recipere solebat, in qua & *S. Ignatium* Societatis fundatorem, ad *Divinæ* influxus gratiæ uberius ea in solitudine participandos, & ad, pro felici Ordinis à se instituti successu, Deo supplicandum, se recepisse ferunt, ubi & unius ex Sociis suis defuncti animam, inter Angelorum manus in cœlum evolare divinitus cognovit. Dicuntur & in vicino & altiori monte ingentia rudera adhuc videri, quæ putantur *Apollinis Templum* fuisse, quod *Divus Benedictus* destruxerat. Ex hoc loco per *S. Germanum* versus ortum tendentibus, mox occurrit vetustissima Vrbs *Atina* in monte ad *Lirim* posita, teste *Virgilio*: *Atina potens Tyburque superbum*. Hæ enim Vrbes jam ante adventum *Æneæ*, potentes, à *Turno Rutilorum* Rege in succursum contra *Latinorum* Regem advocatæ fuerunt; tandem *Romanorum* colonia sub *Claudio Nerone* facta fuit.

S. Ignatius
in eadem
solitudine
moratur.

Atina urbs
vetus.

Atina decem millibus passuum distat *Sora*, *Romanorum* pariter colonia, quæ tempore *Hannibalis Romanis* trucidatis

tis colonis, defecit ad *Sannites*: victa tandem fuit deinde à *M. Pætilio*, & *Cn. Sulpitio* Coss. ac *Sannitibus* securi percussis eò deducta fuit nova colonia, *Lirio* teste. Hodiè Ducatus celeberrimi nominis familiae Pontificiae *Boncompagne* paret, ob summam in Rempubli- cam Christianam Pontificis optimi *Gregorii XIII* merita à Rege *Hispaniarum* in feudum datus; situm habet delicio- sissimum, camporum feracitate insi- gnem; *fluvio Liri* adluitur, quem sum- mis laudibus *Cicero* in suis *epistolis* pro- sequitur. Altissimum montem sibi vicinum habet ab oppido vicino, *Mon- te di Teschio solido* dictum, ex quo *Cry- stallinam* glaciem in mensarum deli- tias, æstivo tempore deportant. De hoc monte cum plura admiratione di- gna referri audissem, cum assumptis fo- ciis ascendi; & quod in supremo mon- tis aditu de ventorum violentia audie- ram, verum esse cognovi; tantos enim in angiportu montis, ventorum furores expertus sum, ut comitibus manibus pedibusque innixis, ne stantes ventus abriperet, incedendum fuerit; aiebant- que comites, non sine summo cir- cumjacentium locorum detrimento, subindè integros caprarum greges, ven- torum vi abreptos fuisse. Eluctati tan- dem ex *Æoliis* gurgustis planitiem montis pascendis pecudum gregibus, armentisque boum vaccarumque per- commodam, sub limpidissima spirantis auræ amœnitate offendimus; ubi ex Meridie amœnissimus, quàm mare quàm terra patet, prospectus dabatur; Ex Bo- rea *Lacus Fucini* longè latèque expor- recta facies; ex reliquis plagis altissima montium juga, urforum terarumque latibula, queis montana planities con- cludebatur, spectare licebat. Accessi- mus tandem montem glaciali crystallo uberrimum miro Naturæ artificio con- stitutum. Mons est in modum inverfi- coni, seu turbinis excavatus, in turbinis ultimo fundo ingens foramen videtur, per quod pluviae & nives veluti per in- fundibulum quoddam in profundissi-

Mons So-
ranus, ejus-
que memo-
rabilia.

Mira
montis
constitutio,
ex quo cry-
stallum
educunt
glaciale.

mam longè latèque exporrecta *Cry- ptam* monti subjectam exonerantur; intra quam paulò infra in eam aditus patet, quam cum introissemus, totam quantam stiriis *Cristallinis* prægrandis molis, ex fornice pendentibus confer- tam, infra quoque tantam glaciei abun- dantiam invenimus, ut toti *Italiae*, ad glaciei nivisque com meatum sufficere posse diceres. Glacies instar purissimi *crystalli* limpidissima est, ex qua sta- tim omnis generis pocula fiunt; intra quæ vinum infusum protinùs tam in- tenso frigore imbuitur, ut id sensus vix tolerare queat, uti eodè in loco nos ex- perientia docuit. Est & in vicini mon- tis summitate pratum quoddam, in quo totius anni decursu flores, ob insi- gnem aëris, qua pollet, temperiem, col- ligi dicuntur. *Flumen Liris* urbem al- luens non aliis nisi truttis confertissi- mus est. *Ager Soranus* plurimum da- mni, ex terræ motu, anno 1654 passus est, terra multis in locis in voragines subsidente. Sed hæc de *Sora* sat dicta sint.

Euntibus postea versus Occidentem tribus millibus passuum occurrit oppi- dum, & Ducis palatium, quam *Insu- lam (Isola)* vulgò vocant. hanc ego quicquid *Cluverius* contrà sentiat, *Vete- rem Interamnam* esse dico; hic enim *Fibrenus fluvius* in duo veluti brachia divaricatus *Insulam* utrimque in horri- das catadupas præcipitatus constituit, quibus paulò infra unitis brachiis, & nomine relicto in *Lirim* exoneratus, unus cum eo & nomine & re flu- vius, cursum suum versus *Campaniam* prosequitur; cujus amœnitatem pul- chrè sanè *Cicero* libro de *Legibus* describit sub forma dialogi, *Attico*, & *Marco* interlocutoribus. *Atticus*: *Vis- ne*, inquit, *quoniam & satis jam deambu- latum est, & tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, & in In- sula, que est in Fibreno* (nam id opi- nor illi alteri nomen est) *sermoni reli- quo demus operam sedentes. Marcus*: *quin si verum dicimus, hæc est mea & fratris mei*

Multitudo
nivis inve-
teratæ.

Pratum
florigerum
etiam hys-
sæ.

mei

Villa Ci-
ceronis.

mei germani patria, hic enim orti stirpe anti-
quissima sumus, hic sacra, hic genus, hic
majorum multa vestigia, quid plura? hinc
vides villam, ut nunc quidem est, lautius
aëdicatam patris nostri studio, qui cum
esset infirma valetudine, hic ferè atatem
egit in literis. Sed hoc ipso in loco, cum
avus viveret, & antiquo more, parva esset
villa, ut illa Curiana in Sabinis, in hac
me scito esse natum. Atticus Sed ventum in
Insulam est? Hac verò nihil est amœnius;
ut enim hoc quasi rostro finditur Fibre-
nus, & divisus æqualiter in duas partes,
latera hæc alluit: rapideque dilapsus cito
in unum confluit, & tantum complectitur,
quod satis modicæ palæstræ loci, quo effecto,
tanquam id habuerit operis & muneris, ut
hanc nostram efficeret sedem ad disputan-
dum, statim se præcipitat in Lirim, &
quasi in patriciam familiam venerit, amittit
nomen obscurius, Lirimque multò gelidio-
rem reddit; nec enim aliud hoc frigidius
flumen attigi, cum ad multa accesserim, ut
vix pede tentare id possem. Hic sanè adeò
scitè hæc Insula describitur, ut de ea
amplius dubitare nemo debeat, sub ea-
dem prorsus facie quâ etiamnum cer-
nitur. Sed jam ad alia progrediamur.

Fregellæ
opp.

Hic Fregellæ, olim urbs florentissima,
cum à Romanis defecisset, diruta, & ad
vicum jam usque à Strabonis tempore
reducta. Ea nunc sive ex ruinis ejus
extructum Pons Cordus oppidum existi-
matur; Silius: *Et que fumantem texere
giganta Fregellæ.*

Aquinum
urbs.

Sed ut ad iter à Casino oceptum re-
vertamur; A Monte Casino versus lævam
tendentibus, occurrit nobilissima urbs
Aquinum, ortu Divi Thomæ Aquinatis
celeberrima Melpha studio irrigua; cui
non procul abest in alto montis vertice
Rupes sicca, vulgò Rocca secca; ubi & in
hunc usque diem incunabula Divi Tho-
mæ ostenduntur. Porro progredienti-
bus occurrit Arpinum M. T. Ciceronis,
nec non C. Marii natalibus fama supra
æthera nota civitas, quâ indigenæ tan-
toperè gloriantur, ut in hunc usque
diem ob Ciceronis tanti municipis com-
popularisque honorem tres literas M.

Rocca
secca.Arpinum
patria Ci-
ceronis.
Cajus Ma-
nus Arpi-
nas.

T. C. pro signo publico scribant. Eu-
sebius in Chronolog. l. 11: Cicero
Arpini nascitur, matre Helviâ, patre
Equestris ordinis ex Regio Volscorum
genere. Vide Plutarchum in vitâ Ciceronis,
& Valer. Max. l. 2, c. 2, de Cajo
Mario Arpinate: *Iam, inquit, C. Ma-
rius maxima fortunæ luctatio est; omnes
enim ejus impetus tam corporis, quàm ani-
mi robore fortissimè sustinuit. Arpini ho-
noribus judicatus inferior, Questuram
Romæ petere ausus est; patientiâ deinde
repulsarum irrupit magis in Curiam, quàm
venit. Itaque ex Mario tam humili Arpi-
ni, tam ignobili Romæ, tanquam fasti-
diendo candidato, ille Marius evasit, qui
Africam subegit, Jugurtham Regem ante
curram egit, qui Teutonum Cimbro-
rumque exercitus delevit, septies Consul.
A Sora & Interamna non nisi septem
passuum millia distat.*

Post Soram ad lævam spectatur Ca-
strum S. Joannis, in quo Divus Thomas
profugus à parentibus, ejus in Religio-
nem ingrediendi propositum impe-
dientibus, veluti captivus detentus fuit;
ubi post impudicam fœminam titione
abactam, Virginitatis postmodum illi-
batum florem Dei beneficio per Ange-
llum ejus lumbos præcingentem, in
egregii facinoris meritum adeptus est.
Spectatur non procul hinc Turris, intra
quam Cælestinus V Papa, post abdicatum Pontificatum à Bonifacio VIII
Pontifice inclusus ultimum diem suum
obiit. Sequitur postea Frusino cujus in
primo Libro mentionem fecimus, urbs
antiquissima, quam nonnulli Volscis,
alii Hernicis adscribunt, ab utroque po-
pulo nunc expugnata, nunc recuperata.
Frusinonem sequitur Ferentinum, de quo
alibi, & monti affixæ Verule, ubi dicitur
adhuc exstare sepulchrum S. Mariæ
Salomes, matris S. Joannis Evangelistæ,
quam filium Romam secutam ibidem
obiisse, Archivium Verulensium tradit.
Sequitur postea Anagnia vetustissima
Hernicorum urbs, patria Bonifacii VIII:
ubi & à Gallorum exercitu, Sciarra Du-
ce, in captivitatem abductus, tandem

Castrum
S. Joannis.Turris
Cremata.

Frusinos

Ferenti-
num.

Verulæ.

Anagnia.

Romæ in Castro S. Angeli fatis cessit.

Coræ à
Corace
extructa.

His jam ordine recensitis, iter profecti, & Signia, & ceteris oppidis alibi descriptis, Coram & Velitras, haud ignobilia Volscorum oppida, appulimus, quorum illud à Corace, fratre Tiburti & Catilli fundatorum Tiburis, conditum fuit, 425 annis ante Romam conditam, cui prægrandis origo aquarum adjacet, ex qua immensis sumptibus per Aquæductus passim adhuc in Romanis campis obvios 36 mille passibus aqua deducta fuit; de quo vide Frontinum.

Velitræ.

Velitræ natalibus C. Octavii Octaviæ domus fundatoris clarum à Scriptoribus Romanarum historiarum Volscorum oppidum, dicitur, teste Stéphano: Βελίτρα πόλις Ιταλίας, Ρώμης ὄξυ ἀποτέρω, ὡς Φησι Φλέγων ἐν Ολυμπιάσιν, ἢ ἑκατὸν ἑξήκοντα τέσσαρα στάδια. id est, Velitræ Civitas Italiae, à Roma haud amplius, quam 174 stadiis distans, id est, ejus ævi computatione, 23 millibus passuum cum dimidio distans; hodie ab ea 24 milliaria Romam numerantur. Fuisse autem olim Urbem oppidò populosam & opulentam ex sequentibus constat. Unde primò ab Anco Martio, quarto Romanorum Rege expugnata, deindè à Martio Coriolano, qui Volscos, Dionysio teste, cum exercitu alacriter adortus, magnam reportavit prædam, & urbe eorum obsessa, fossisque & valle cincta occupatis sub dio campis ad murorum oppugnationem se adcinxit; de sæva pestilentia, quæ incolarum numerum ita exhaustit, ut vix decima pars hominum superfuerit. Tanta, inquit, Dionysius, repente Volscos invastit pestilentia, quanta nullibi, nec apud Græcos, neque Barbaros fuisse narratur, nulli parcens ætati, nulli conditioni nulli sexui sive in debiles, sive in validos incideret; cujus cladis magnitudo satis liquere potest ex nobili ejus gentis urbe Velitra, quæ magna prius & populosa, sic tum exhausta fuit, ut decima tantum incolarum pars reliqua permanserit, cæte-

Pestilentia
sæva.

ris omnibus extinctis; quare tandem, qui huic calamitati superfuerunt, Legatis missis, desolationem patriæ conquesti, se & sua dederunt in potestatem populi Romani. Nam & antè colonos acceperant à Roma, ideòque tunc iterum novos submitti in vacantes agros postulabant. Hodiè pariter natalibus Eminentissimi Cardinalis Ginetti claret, agrum habens omnium ad victum necessariorum rerum ubertate fecundum. De origine Domus Octaviæ, quæ indè originem suam traxit, vide Historiam nostram Eustachio-Marianam. Hinc Volsci ulterius progressi, veluti cuneo quodam intra Latii viscera adacto usque ad Æquos ipsos monticolas penetrarunt; de quibus in primo hujus operis libro sat egimus.

Æquorum
nonnulla
oppida
Volscis
olim præ-
bant.

A Velitris versus Meridiem tendentibus, primò occurrunt Sueffæ Pometiæ ruinae, quæ destructa à Tarquinio Superbo urbe amplissimà adhuc supersunt, de quibus in sequentibus fusiùs. Hoc oppidum sequitur Norba, monti scopuloso imposita, hodiè vulgò dicta, Norma, sub quo fons ille; Nympha dictus scaturit, ex quo fluvius Nymphaeus inter Antium & Circejos, in mare exoneratus nomen sumit. Hæc ab Emilio Lepido, Appiano teste, lib. 1. Civil. bellorum, expugnata, tantum terrorem, indignationemque indigenis attulit, ut quidam suamet manu, nonnulli mutuis vulneribus ceciderint, alii laqueis se præfocarent, obturatisque foribus ignem tectis subdiderint, quorum conatum fortuitus ventus adjuvit in tantum, ut præda repentino incendio absumpta fuerit.

Sueffæ Po-
metiæ.

Norba.

Norbam paulò post Setia sequitur, vulgò Sezza dicta, olim Volscorum oppidum paludibus Pontinis impositum, colonia Romanorum illuc deducta, Vellesio teste, octavo anno post urbem à Gallis captam; anno post Romam conditam 373, ante Christum 380. Inter cætera rariora, vinum Setinum maximè celebratum fuit à Strabone, Horatio, Martiali, Juvenali Satyrâ 5.

Setia, Sezza
vulgo.

Cras

Cras bibet Albanis aliquid de montibus, aut de Setinis. - -

Pendula Pomptinos qua spectat Setia campos,

Exigua vetulos misit ab Vrbe cados.

Dixit *pendulam*, quia in montium iugo, quod juxta Pomptinos Campos, de quibus paulò post, & *Asturam* usque flumen, & *Sermonetam Ducis Cajetani* sedem protenditur, atque ex ora ejus tanquam ex crepidine quadam, in subjectam paludum Pontinarum planitiem, in *Circejum montem*, *Insulamque Pontiam*, ceterasque adjacentes, quàm longè lateque patet mare, prospectus datur longè amœnissimus. Ascensus hujus montis asper est, ad quem per vias in modum cochlidis stratas, ad summitatem ejus pervenitur, sub cujus pede, multiplici fontium scaturigine, celebris ille apud Veteres *Vfens fluvius* originem suam su-

mit, qui post quindecim milliarium decursum prope *Tarracinam* in mari miscetur, per quam & *naviculis*, seu potius *lintribus*, quas *Santalas* vocant, per flumen tranquillissimum nullis catarractis, aut aquarum turbinibus, agitata amœnissima sane via sub arborum umbris, *Setiam*, & hinc *Tarracinam* ascenditur descenditurque. Sed de hisce quàm fusissimè in sequentibus. Post *Setiam* antiquissima Urbs, *Privernum*, occurrit, vulgò *Piperno*; de qua plena sunt veterum scriptorum monumenta, quæ collecta vide apud *Cluverium*. Distat hinc proximè Cœnobium, vulgò *Fossa nova*, in quo Divus *Thomas Aquinas*, dum ad Lugdunense Concilium vocaretur, dum Canticis que Canticorum exponendis incumberet, diem ultimum piè & sanctè obiit.

LIBER IV.

AGER POMPTINUS,

hoc est

De *Pomptini Volsorum Agri* antiquitate, ejusque memorabilibus, Urbibus, Fluvijis, Lacubus, & tandem de *Pomptinarum Paludum*, ad meliorem frugem revocandarum modo, ratione & industria.

P R Æ F A T I O.

Nescio sanè quæ noverca rerum humanarum cardines fortuna verset, ut illæ quanto sunt præstantiores, & ultra communem humani ingenii terminum sublimiores, tantò semper majores difficultatum & contradictionum scopulos experiantur. Quod uti in omnibus nullo non tempore admirandorum moliminum exhibitis speciminibus verissimum est, ita & in *Pomptinarum Paludum* ad meliorem frugem reductione maximi sanè momenti negotio hodiè usu venit.

Bonificatio
quid sit?

De Pom-
ptinis va-
rie senten-
tiæ.

Cum itaque haud ita pridem, in dicto negotio, quam Bonificationem vocant, non exigua exorta fuisset inter Arbitros controversia; non defuere, qui negotium utpote humanis viribus longè superius, quasi conclamatum tenerent; contra alii tantum abest, ut in eam sententiam induci se sinerent, ut potius argumentis validis possibilitatem facti contrariæ partis factioni omnibus modis persuadere conati sint. In hac dissentientium partium delitatione, dum litis decisor inquiritur, tandem ad me jussu Cardinalis Pamphili, dicti Astalli, sub Innocentio X, P. M. totius defertur controversiæ materiæ judicium, litisque decisio. Et tametsi non mihi tantum arrogem, ut aut auxiliis consiliisque meis in tam lubrico & pleno alicujus opere quicquam me præstare posse putem, cum tamen ita mihi naturâ comparatum sit, ut nihil homine dignius existimem, quam si quemadmodum in iis potissimum rebus, quæ bonum publicum spectant, quæque ob summam atque inevitabilem difficultatem hujus præsentis materiæ instituto tandem decidendo sunt, ingenii vires experiri. Hisce calcaribus adactus, opus aggressus sum, in quo conficiendo, si spes me fefellerit, vel in ipso conatu laudem me inventurum confido. Ne verò in adeò intricato negotio præceps formarem judicium, aut, ut dici solet, nudæ theoriæ tantummodò intentus inconsultius quicquam definirem; ante omnia, ipsam mihi Pomptinam Regionem adeundam lustrandamque duxi: ut explorato prius totius situ, natura, proprietate, deinde omnibus antiquitatum recessibus discussis, singulisque cum iis, quæ circa haud dissimile argumentum, in diversis Europæ partibus jam dudum observaram, combinatis, quid tandem optimum factu videretur, concluderem. Quod etiam hoc meo ratiocinio pro mei tenuitate ingenii præstandum existimavi.

CAPUT

CAPUT I,

Qua Regionis Pomptinae tum veteris tum modernae
situs describitur.Pomptinae
regionis
situs.

INtra eum veteris Latii distri-
ctum, qui ab ortu Solis *Amaseno* fluvio & *Anxure* oppido
celeberrimo, modo *Terracina*; à meridie mari *Tyrrheno* & *Circejo* promontorio, vulgò *Monte Circello*; ab Occidente *Astura* fluvio; à Septentrione denique *Norbanis* *Setinisque* montibus terminatur, ingens continuo se spectandam exhibet illa, nullis non veterum scriptorum monumentis celebrata *Planities Pomptina*, sive *Ager Pomptinus*, à *Pometia Suesia* *Volscorum* Colonia ac Metropoli sic dictus, ab amplitudine, amœnitate, rerum omnium proventu, nec non populorum frequentia, omnibus retrò sæculorum curriculum commendatissimus; quem *Alb. Leander* hortum *Latii*; *Halicarnassæus*, quod Urbi summam vini præstantissimi, exquisitissimi frumenti, leguminum, sicuti & omnis generis fructuum copiam præberet, horreum & penuarium *Romanorum* appellat. *Plinius* ex relatione *Mutiani* ter Consulis olim 23 oppidis habitatum asserit. Quorum *Pometia* princeps, ad *Asturam* fluvium sita, in parte Occidentali regionem terminat, reliquæ vel ad Montes, uti *Norba*, *Nympha*, *Sulmo*, ex parte Septentrionali; *Sermoneta*, *Setia*, *Privernum*, *Pontia*, ab Ortus *Anxur*, & *Lentulae*, *Capenæ*; à meridie *Circaum*, *Astura*, *Clostra*; reliqua mediterranea, cum earum nomine præter *forum Appii* non memorantur, vel terræ motibus, vel inundationis violentia temporum successu, ut postea dicitur, periisse credibile est. Totus *Ager* binis iisque vastissimis & nativis constat lacubus, quorum unus *Circejo* promontorio vicinus, piscibus refertissimus, olim dicebatur *Pometianus* ab Urbe *Pometia*, eidem

Pometia.

Pomptinorum
Oppidorum
insensur.Duo Lacus
agri Pomptini.

propinquus, qui & hodie *il lago de Fogliano* dicitur. Alter *Pontinus* ab urbe *Pontia* sic appellatus *Vfenti* fluvio & *Amasena* adjacens, qui tamen limo ex Vicinis montibus adaucto ita sensim obstructus fuit, ut præter longè latèque stagnantes aquas nulla hodiè præbeat veteris & nativæ paludis indicia. Porro præter innumeros quæ torrentes, quæ rivus, qui ex montium fimbriis continuo scaturiunt, tota planities quatuor præcipuis amnibus rigatur, *Astura*, *Nymphæo*, *Vfente*, *Amaseno*. *Astura* ex *Coranis* montibus emergens, *Pometiamque* lambens, tandem inter *Circejum* promontorium & *Antium* mari sese insinuat. *Nymphæus* ex *Norba* montibus & lacu *Nymphæo*, ad quorum radices situs est, per *Pometinum* agrum medium cursum urgens, tandem inter *Asturam* & *Circejum* promontorium mari illabitur; *Vfens* ex *Setinis* montibus originem nactus, atque post duodecim millium passuum decursum *Amaseno* ex *Privernate* agro oriente auctus, juxta *Anxur* sive *Terracinam* in mare; uti & hodiè, egerebatur. Tantæ autem *Halicarnassæus* & *Tacitus* cum referunt fertilitatis fuisse, ut *Lacedemonii* ob *Lycurgi* asperiores leges alias colonias quæsituri, dum hujus littora prætervecti, ac maris nausea fracti exscenderent, hunc ob bonitatem, delicias, atque uberrimam rerum proventum veluti divinitus sibi concessum locum præ omnibus aliis inhabitandum elegerint, quem & *Feroniam* à rerum quas producebat copia nuncupabant; Undè & postmodum *Junonis Feroniæ* nomen manserit. Nam ut *Deorum* eos illuc conducentium muneri quovis modo responderent, templum, cujus haud obscura vestigia tribus à *Terracina* passuum millibus distita conspiciuntur, in honorem

4 Pomptini
amnos.Lacedæmonio-
rum hie
sedes.Juno Fe-
ronia.

norem *Iunonis*, quæ *Iovis* imberbis tunc tempore *Anxure* culti foror habebatur, in *sylva* quadam, teste *Cornelio Tacito* extruxisse feruntur. Quod postea ab *Hannibale* in *Africam* redeunte spoliatum vastatamque *Silius Italicus* lib. 13 his verbis describit:

Optato letus abitu jubet, itur in agros,

Dives ubi ante omnis colitur Feronia luco,

Et sacer humectat fluvialia rura Capenas.

Fama est, intactas longævi ab origine Fauni

Crevisse in medium, congestis undique donis

Immensum per tempus opes, lustrisque relictum

Innumeris aurum solo servante pavore. Hæc avidas mentes, & barbara corda rapina

Polluit, atque armis contempta pectora divum.

Atque hæc est brevis veteris Regionis situs descriptio.

Hodiè eisdem prorsus fluvios, eisdem lacus, easdem urbes retinet, præter mediterraneas nonnullas maritimas, temporum injuria destructas. Verum cum in sequentibus de hisce fusius sumus tractaturi, relictis ambagibus recto tramite propositam nobis materiam prosequamur.

CAPUT II,

Exsiccationem Paludum Pontinarum nullis non sæculis tentatam & absolutam.

23 Oppida in Agro Pontino inundatione deleta.

erte priscis temporibus fortè *Aboriginum*, totum hunc tractum fuisse habitatione frequentissimum, id est, 23 oppidis cultum, *Mutianus* ter Consul, *Plinio* teste, tradit; nescio tamen quo fato factum sit, ut repentina validæ inundationis illuvies & campos & memoratas urbes ita deleverit, ut nè vestigia quidem suæ vetustatis reliquerint, ut proindè tam memorabilem eventum non sine ratione inter prisci temporis prodigia adnumerarit *Plinius* Lib. 3, c. 5, his verbis: *Circeji quondam insula immenso quodam mari circumdata, ut creditur ab Homero, at nunc planities; mirum est, quod de hac re tradere hominum notitiæ possumus. Theophrastus Circeiorum Insulæ mensuram ponit stadia 80, in eo volumine, quod scripsit Nicodoro Atheniensium magistratui, qui fuit Urbis nostræ quadragesimo sexagesimo anno. Post eum annum accessit Italiæ aliud miraculum à Circejis. palus Pomptina est, quem locum 23 Urbium fuisse Mutianus ter Consul prodidit. Ex quibus verbis luculenter patet,*

Circeji-
sula.

Mutianum ter Consulem ex antiqua traditione tenuisse, hunc *Pometinum campum*, antequam paludibus vastaretur, 23 Urbibus fuisse habitatum. Atque hoc est illud aliud *Italiæ* miraculum, quod *Plinius* describit, nempe Regionem floridam & feracem, urbibus derepentè submersis nullo earundem relicto vestigio, in paludosam planitiem evalisse. Quod nemini mirum videri debet, qui terræ motuum vim atque savitiem, tum in urbibus subvertendis, tum in paludibus efformandis, norit; & exempla terræ motuum, qui hoc nostro ævo in diversis orbis terræ partibus vix posteris credibilia contigerunt, satis demonstrant. Quo tamen tempore istiusmodi prodigium contigerit, conjecturare difficile est. *Plinius* anno ab Urbe condita 460 id factum videtur innuere: Sed id nulla ratione dici posse, hinc concluditur: quod *Mutianus* circa idem ferè tempus Consulatum gerens, quo totam regionem jam paludes invaserant, non nisi ex prædecessorum traditione dictarum 23 Urbium meminerit: Imò

Terre motuum in subvertendis urbibus effectum.

Quo tempore inundatio memorabilis contigerit.

Curio-

curiosos istorum temporum scriptores tantum latuisse miraculum haud verisimile est. Dicendum itaque multo ante tempore sive terræ motibus, sive tempestatum diluviis tam celebrem inundationem contigisse; urbibusque destructis aut absorptis campos cultura & fecunditate insignes stagnantium aquarum jugum subire coactos fuisse. Manserunt itaque paludes immemorabili tempore usque ad *Appium* illum *Claudium*, qui anno Urbis 442 *M. Valerio Maximo*, & *P. Decio Mure* Consulibus ante Christum 311 anno, Censor cum *C. Plautio* creatus, factus omnibus sæculis memorando, primus per dictas paludes viam tentavit; quam & teste *Tito Livio* l. 19 felici ausu confectam aggere paludibus injecto, silice stravit, & à nomine proprio *Viam Appiam*, uti & Urbem à se conditam *Forum Appii* appellari voluit. Forfan *Mutiani* relatione de prisca loci constitutione facta, ad id audendum incitatus.

Hoc autem ingenio rem adortus est: ingenti aggeri per palarem substructionem, cespitibus, virgultis, sarmentis, faxis una eadem ingentis per paludes exaltato ex utraque parte aggeri fossas adjecit, ac sic tandem stagnantium aquarum illuvie intra eas recepta, regionem non cultui tantum, sed & ultro citroque commigrantium usui opportunam reddidit. Verum civilibus bellis, in vicinis Urbis locis inundantibus, paludes ruptis hostili vi aggeribus restagnare cœperunt, usque ad *Cornelii Cethegi* consulatum, qui annus ante Christum 152 fuit: hic novo ausu restructis aggeribus, fossisque antiquis quæ instauratis, quæ novis hinc inde adjectis, stagnantes aquas longè latèque diffusas denuò exsiccavit. Ita Epitomator *Livii* 146. *Pomptinæ paludes à Corn. Cethego Consule, cui ea provincia evenerat, siccatæ, agerque ex iis factus est.* Sed sicut res terrenæ instabiles & variis casibus obnoxia, sic nec hoc opus à *Cethego* peractum diu salvum integrumque permansit. Siquidem ante *Iulii Caesaris*

& *Augusti* tempora, 90 ferè annis post *Cethegi* peractam operam, novis bellorum tumultibus concussa *Roma*, *Via Appia* unà cum aggeribus altera vice devastata, campi novam inundationem passi sunt: donec *Iulius Caesar*, damno, quod inde *Romanæ* annonæ impendere poterat, animadverso, paludum exsiccationem tertio aggressus est. Ita commentatores apud *Plutarchum* in vita *C. Julii Caesaris*: paludes in *Numentanis* & *Setinis* derivare molitus est, atque efficere campum, qui multa millia posset capere agricolarum. Et *Suetonius* in eodem *Julio Cesare* c. 44: siccare *Pomptinas* paludes destinabat. *Dio* l. 44. de eodem *Cesare*: ut per *Pomptinas* paludes aggerem duceret, aggerem videlicet *vix Appiæ*. Undè *Lucanus* l. 4:

Et qua Pontinas via dividit uda paludes.

Cum itaque *Via Appia* percommoda esset, & facilem compendiosumque *Roma Terracinam*, & hinc *Brundisium* iter facientibus aditum præberet: mirum non est bellicosorum temporum durante sævitie, hanc viam toties jam aggeribus ruptis sive à *Romanis* ad hostium adventum accessumque impediendum, sive ab ipsis hostibus, ad *Romanorum* se insequentium præscindendum progressum, sive denique ad magnifica eorundem opera funditus evertenda vastatam, planitiemque denique stagnantibus aquis oppletam fuisse. *Iulius* itaque *Caesar* dum camporum atque *Vix Appiæ* restitutioni ardentius incumbit, satis functus gloriosa molimina successori suo *Augusto* in executionem mandanda reliquit: quod & pro magnitudine animi, quæ pollebat, pacisque abundantia, quæ fruebatur, eximie sanè præstitit. Nam novis aggeribus extractis, *Viam Appiam* restituit, paludes exsiccavit, campos inundatione squalidos ad culturam revocavit. Ita vetus Commentator ad *Sat: 5 l. 1, Horatii*, quin & ipse *Horatius Augusto* synchronus insigni *Augusti*, opus posteritati commendaturus sic lib. de *Arte Poëtica* cecinit:

Debemus

Sub *Claud. Appio* prima exsiccatio.

Via Appia.

Modus exsiccationis.

Secunda exsiccatio sub *Corn. Cethego* Conf.

Via Appia devastata.

3^a exsiccatio sub *Julio Cesare*.

Vix Appiæ commoditates.

Sub *Julio Cesare* & *Augusto* tertia exsiccatio.

Vix Appiæ reparatio.

Debemur morti nos, nostraque; sive re-
ceptus
Terrâ Neptunus classes Aquilonibus
arceat
Regis opus; sterilisve diu palus aptaque
remis
Vicinas urbes alit, & grave sentit ara-
trium;
Seu cursum mutavit iniquum frugibus
annis.

Res huma-
nae omnes
e adue. a.

Ostiensis
portus.

Pompti-
narum
exsiccatio.

Tyberis
declinatio.

D. Augu-
sti duae res
divinae.

Augusti de
re publica
verita.

Quae vetus commentator his verbis ex-
plicat: modo autem subdit, quod non tan-
tum verba hominum intereant: sed & ho-
mines & omnia eorum facta, quod tribus
probat exemplis. primum de Ostiensi por-
tu. Nam apud Ostiam civitatem Augu-
stus mare irrumpens interclusit, & aggere
terrae & lapidibus obstruxit, portumque
ibi fecit. Secundum de Pomptinis palu-
dibus, quas Augustus exsiccavit, & ha-
bitabiles reddidit, injecto similiter aggere
lapidum & terrae. Tertium de Tyberi
fluvio, quem Agrippa de proprio declina-
vit alveo, ad eum per quem modo fluit. Et
paulo post: Divus Augustus duas res
divinas fecit, ut Pomptinam paludem
exsiccaret & in mare meatum habere co-
geret, ut arari posset: Deinde portum Lu-
crinum munivit.

Augustus itaque via Appia aggeribus
munita foveam longam propè excava-
vit, ut palustres aquae in eam derivatae,
atque in mare exoneratae, & campos
culturae aptos relinquerent, & flumen
fieret itinerantium commoditati o-
portunum. Quae omnia Strabo Augu-

sto coetaneus hisce verbis describit: pro-
pè Terracinam, quae Roma itur, propè
viam Appiam fossa longa ducta est, quae
palustribus fluvialibusque impletur aquis:
ea noctu maxime navigatur, ut qui navi
vesperi intrant, mane egressi Appia via
pergant, sed & interdum naves lo-
ris trahunt. Fuisse autem hujus fossae
longitudinem 15 milliarium, id est, à
Foro Appii ad Feroniae fanum usque tri-
bus milliariis Terracina distitum, ex
Horatio satyra 5, l. 1, ubi iter suum in
has partes describit, patet:

. . . Quarta vix demum componimur
hora.

Ora manusque tuâ lavimus, Feronia,
lympha.

Millia tum pransi tria visimus: atque
subimus.

Impositum saxi latè candentibus An-
xur.

Hisce Pomptinae regionis instauratores
Nerva & Trajanus Imperato-
res; quorum hic Viam Appiam defe-
ctuosam, variis aedificiis, pontibusque
magnificentissimis, teste Dione l. 68
extructis, quorum vestigia hodie adhuc
comperiuntur tum ad ortum, tum ad
commodiorem aquarum derivationem,
instauravit: ille milliariis columnis,
seu metis milliariis ad itinerantium
commodum, curiositatemque explen-
dam distinxit; quarum quatuor adhuc,
dum hanc Regionem lustrarem, in-
tegras reperi cum hisce inscriptionibus:

Nerva &
Trajanus
Imperato-
res ponti-
bus & mil-
liariis co-
lumnis
viam Ap-
pianam or-
nant.

IMPERAT. NERVA
CÆSAR AUGUS.
PONTIFEX
MAXIMVS
TRIBUNITIÆ
POTESTATIS. X.
COS. III.
PATER PATRIÆ
FACIEN. CVRAVIT
XLV

IMPERAT. NERVA
CÆSAR AUGUS.
PONTIFEX
MAXIMVS
TRIBUNITIÆ
POTESTATIS. X.
COS. III.
PATER PATRIÆ
FACIEN. CVRAVIT
XLIV

IMPERAT. NERVA
CÆSAR AUGUS.
PONTIFEX
MAXIMVS
TRIBUNITIÆ
POTESTATIS. X.
COS. III.
PATER PATRIÆ
FACIEN. CVRAVIT
XLIII

IMPERAT. NERVA
CÆSAR AUGUS.
PONTIFEX
MAXIMVS
TRIBUNITIÆ
POTESTATIS. X.
COS. III.
PATER PATRIÆ
FACIEN. CVRAVIT
XLII

Quod pulcherrimum sanè inventum
fuit & curiositate plenum, cum quan-
tum quis itineris Romam confecisset, in
columnis hisce veluti lapideis quibus-
dam tabulis ob oculos positum perle-

geret. Duravit itaque cultus tum Cam-
porum Pomptinorum, tum Viae Appiae;
quod aquarum inundantium veluti re-
tinaculum quoddam erat usque ad
Barbarorum irruptionem, qui fusque
deque

deque vertentes omnia, uti Romanum imperium, ita omnia quoque magnifica veterum monumenta, & cum primis *Viam Appiam* foedè vastarunt; undè aquis pristinas stationes repetentibus, campi denuò aquarum jugum subeuntes oppressi manserunt usque ad *Theodoricum Gothorum* in Italia Regem. Hic à *Decio Patricio* de damno à paludibus *Pomptinae* regioni illato instructus, animum ad eas exsiccandas adjecit. Operis executor fuit ipse *Decius Patricius*; cuius præstitam operam pulchrè sanè describit *Cassiodorus* lib. 2. Ep^{la} 32. ut sequitur:

Senatui Urbis Romæ Theodoricus Rex.

Vir magnificus atque Patricius Decius glorioso circa Rempublicam amore devinctus, ultro postulavit voto mirabili, quod vix potuisset sub consilio nostræ pietatis imponi; paludem Decennovii in hostis modum vicina devastantem, fovearum ore patefacto promisit absorbere illam famosam sæculi vastitatem; quam sub diuturnitate licentiæ quondam mare paludestre possedit, cultisque locis inimicum superaffundens unda diluvium, terrenam gratiam sylvestri pariter horrore confudit, nil utile nutriens sub liquore spoliatum fructibus est solum, postquam obnoxium cœpit esse paludibus. Ideo miramur prisca confidentiæ Virum; ut quod diu virtus publica refugit, manus privata susceperit. Hunc ergo audacem laborem aggressurum se laudabili perfectione pollicitus est; ut pereunte damnofo gurgite, quæ fuerant amissa, ulterius non perirent; undè nostras super hac

parte fertilitatis postulat iustiones, nè sine authoritate publica subeat opus eximium, quod erit cunctis viantibus profuturum. Sed vos Patres conscripti presentibus decretis adnuimus, ut ad dicta loca Decennovii duos ex vestro Corpore dirigatis, quibus arbitrantibus, quantum spatii restagnantis incurfibus paludestris illudies occupaverit, fixis terminis adnotetur; ut quum ad perfectionem promissum pervenerit, liberatori suo reddita terra proficiat, nec quisquam inde aliquid præsumat attingere; quod tam diu invadentibus aquis non potuit vindicari: Et Ep^{la} 33. In hunc finem memorato Decio scribit, his verbis:

... Decio Viro illustri Patricio Theodoricus Rex.

Vobis itaque desideria iusta petentibus, presenti autoritate Concedimus, ut stagnis Decennovii paludibusque siccatis, sine fisco possideas in solum rura revocata; nec ullam metuas libertatis rebus exhibere culturam, quas sub generalitatis testimonio absolvimus. Hinc etiam ad Amplissimum senatum præcepta transmisiimus, ut definito nunc spatio od tuum pulchre transeat dominium, quod est à fœdis gurgitibus vindicatum; æquum est enim, ut unicuique suus proficiat labor. Ex quibus patet ob præstitam tam insignem in Remp. operam, Deciam à Theodorico Rege, uti tantorum Autorum bonorum, ita & totius agri ad culturam revocati dominum ac possessorem fuisse constitutum. Exstat hujus rei adhuc Terracinae memoria, in columna quadam ad posteritatis commendationem inscriptio, quam & hic apponendam duximus.

Privilegia concessa Decio ob exsiccatas paludes.

Quarta Exsiccatio sub Theodorico Rege Gothorum.

Decii circa exsiccationem præclaram molimina.

DN. GLORIOSISS. ATQUE INCLYTUS REX THEODORICUS VICTOR. AC. TRIVMF. SEMPER AVG. BONO REIP: NATVS. CVSTOS LIBERTATIS. ET. PROPAGATOR ROMANI NOMINIS. DOMITOR GENTIVM. DECENNOVII, VIÆ APPIÆ, ID EST, A TRIP. VSQVE TERRACINAM. ITER, ET LOCA, QVÆ CONFLVENTIBVS AB VTRAQVE PARTE PALVDIB. PER OMNES RETRO PRINCIPVM INVNDAVERANT. VSVI PVBLICO, ET SECVRITATI VIANTIVM, ADMIRANDA PROPITIO DEO FELICITATE RESTITVIT. OPERI, NAVITER INSVDANTE, ATQVE CLEMENTISS. PRINCIPIS FELICITER. DESERVIENTE PRÆCONIIS EX PROSAPIA DECIVM. CÆC. MAV. BASILIO. VC. ET. INL. EXPF. VRB. EXPP. EX CONS. ORD. PATR. QVI AD PERPETVANDAM TANIAM DOMINI GLORIAM. PER PLVRIMOS. QVI ANTE NON ERANT. ALBEOS DEDVCTA IN MARE AQVA

Decennovium quid,
et unde dicatur?

Per Decennovium hic nihil aliud intelligitur, nisi *Vfens fluvius*, qui Decennovius teste Procopio Lib. 3 rerum Gothicarum dictus fuit, quod 19 millia pass. delapsus juxta Terracinam tandem in mare effundatur. Termini exsiccationis aquarum fuerunt Terracina, & Tres pontes à Trajano Imperatore olim magnificè in via Appia extructi. Erat autem Tripontium locus proximus Foro Appii, ita ut non desint, qui Tripontium cum tribus tabernis confundant, videlicet oppido, quod hodiè Cisterna dicitur, corrupto, uti omnia alia, vocabulo, quasi diceret Tristaberna; quicquid sit, non longè indè abfuisse rudera fati declarant. Præterea docet inscriptio; Cæcil. Decium, plurimis

Tripontij
descriptio.

Modum derivationis
aquarum
stagnantium.

ex utraque via Appie parte alveis fossisque excavatis, in iis stagnantem aquam in mare tandem deduxisse; aquarum jurisdictione hac forte distributa, ut ex sinistima via Appie parte, alvei paludes exceptas propè Circejum montem, in loco ubi Nymphaeus fluvius, in mare se exonerat, deponerent. In citima verò via Appie parte Decennovii sive Vfentis stagnantes aquæ per alias fossas propè Terracinam in mare deductæ, ibidem egererentur.

Fuit autem hæc quarta paludum Pomptinarum exsiccatio sub Theodorico Rege per Cæcil. Decium Patricium quadringentis ferè annis post Trajanum peracta.

Porrò domitis tandem expulsisque Româ Gothis, cum Imperatores partim Constantinopoli, partim in Occidente vagas & instabiles sedes sortirentur, atque adeò Roma Præfectorum & Pontificum curæ relinqueretur: atque illi toti in Ecclesia imperioque reformando essent, atque adeò alia ipsis quam cultura agrorum cura incumberet; mirum non est ruptis vastatisque in tanta confusione temporum aggeribus, campos denuò pristinam illuviem passos fuisse: cum nullam magni momenti fabricam, nisi continuò annuis in hunc finem stipendiis facta tecta conservetur,

Pristina
Pompti-
narum clu-
vio.

diu durare posse, nos tot eximia Thermarum & Aquæductuum, quæ Romæ adhuc spectantur, temporum injuria semel monumenta doceant.

Ex Pontificibus itaque primus fuit Bonifacius VIII, è familia Cajetanorum, qui ut Sermonetani ducatus, qui familiae suæ status erat, paludosis aquis obnoxios campos ad culturam revocaret, palustres aquas partim torrentibus, partim fluminibus in novum alveum derivatis, in flumen Territorii Setini, quod hodiè la Cavata vocant, exoneravit; & sic status sui agros, à tam diuturna aquarum tyrannide liberatos, in pristinam culturae libertatem, quod intenderat, etsi non sine ingenti Setinorum gravamine restituit.

Defuncto Bonifacio VIII, Setini aquarum detrimento aggravati tam impigrè causam suam apud Sedem Apostolicam egerunt, ut sequentes Pontifices, Eugenius IV, Callistus III, Pius II, & Sixtus IV, litem per bullas, quæ in hunc usque diem in Setiæ archivio conservantur, expediendam duxerint. Tenor bullarum hic erat, ut ad utriusque confinium populorum parti satisfaciendum novum flumen fieret, veluti territoriorum, tam Sermonetæ quàm Setiæ communis terminus; ac præterea utriusque dicti territorii palustrem humiorem, in veterem illum Nymphaei fluminis alveum, quem hodiè Rio del Re Martino vocant, exoneraret. Verùm interea, compositis inter dicta territoria litibus, & pace stabilita, Ostium dicti fluminis obstructum, Setinis præter propriam industriam nullam aliam ab importuno inundationis hospite se eximendi spem reliquit. Quare consilio inito mox publicis expensis diversas fossas fieri debere decreverunt, ut aquis, quas in sui territorii campos Bonifacius VIII derivarat, exoneratis, se contra damnosam inundationem hoc oportuno remedio tutarentur. Et certè res ad votum accidit: siquidem haud exiguum palustrium aquarum spatium ab aquis vindicatum, ad cultum

Sub Boni-
facio
VIII
Pont: ex-
siccatio
quinta par-
tialis per-
acta fuit.

Setini sex-
tam exsic-
cationem
moliantur.

*Discordia
præclaro-
rum molim-
inum
turbatrix.*

*Invidiam
conatus.*

*Sub Sixto
V. exsicca-
tio septi-
ma.*

tum summo sanè *Setinorum* emolumento revocatum fuit, & haud dubiè totum negotium ad exitum perduxissent, nisi dissidia & discordia, tum *Setinorum* inter se, tum cum vicinis principibus denuò exorta totum interturbassent; atque adeò concordia res parvas crescere, discordia magnas perdi, iis optimo jure applicari potuerit. Nam qui ex Bonificatoribus, ut vocant, in sicco campos jam suos collocarant, ulteriorem paludum exsiccationem tanquam summo sibi in lucro acquirendo præjudicio futuram, aliisque nescio quibus frivolis prætextibus omnibus modis impedire conati sunt. Piscatores quoque non camporum sed lacuum desiderio perciti nullum non lapidem moverunt, ut tam laudabile institutum irritum redderent; hoc unicum timentes, nè si paludes in campos reducerentur, omni lucro sese intra breve tempus, ex annua piscium captura comparato exutos viderent, undè ruptis malignè aggeribus, qui in sicco jam stabant, campos nova repleverunt inundationis illuvie, impigrè eos ad hoc non tantum sollicitantibus, sed & pecuniâ veluti perversæ machinationis præmio propositâ corrumpentibus adversæ partis æmulis, ita ut *Setinis* turrim eo in loco, ubi *Cavata* & *Cavatella*, principes fluvii, proximè junguntur, & in quo maximum aggeribus periculum immineret contra violentam invasionem & hostiles machinationes extruere opus fuerit; quæ & in hunc diem sufficienti munita præsidio persistit. Terra itaq; & aqua alterna invasione de stationis possessione confligentibus, tandem *Sixtus V.*, sapientissimus Pontifex mundo exortus, pro ingenti & prorsus heroica animi sui magnitudine, post innumera quæ sacra quæ profana, quibus *Romam* exornavit monumenta ad paludum quoque *Promptinarum* exsiccationem jam multis ante sæculis à diversis peractam animum quoque suum, circa ea tantum, quæ natura vel ars negasset, & humana potentia vix fieri crederentur,

occupatum adjecit, & ut negotium ardentius in executionem mitteretur, ipse in propria persona exsiccanda loca, ad opus præsentia sua urgendum, adeunda duxit. Et post maturam singulorum considerationem, informationemque de singulis acceptam, negotium felici suo & prorsus divino consilio auspiciatus, fossam novam, quæ & in hunc diem ab ejus nomine, *il fiume de Sisto*, id est, *flumen Sixtinum* dicitur, fieri præcepit. Sed uti rerum humanarum incertus exitus, sic & morte præventus Pontifex, uti fossam jam ferè ad mare deductam ad optatum finem deducere non licuit; sic præcella in magnifico pectore concepta molimina successoribus in executionem mandanda reliquit. Quod tamen opus, si vita superfuisset, tam excelsus animus, quantum ex ingeniosa negotii dispositione mihi concipere licuit, haud dubiè vel ad veterum, si ita loqui liceat, invidiam præstitisset. Tandem sub *Urbano VIII* fama loci & lucri spe allecti *Batavi* operam suam in paludibus siccandis obtulerunt. Et sanè ob summam, quam hujusmodi in rebus habent experientiam, negotium facile confecissent, si Pontifex propositis ab iis conditionibus subscribere & voluisset & potuisset. Ultimus tandem hisce accessit Nobilis & Illustis Dñus *Henricus Pellens Belga*: hic ingenti lucri, quod ex hujusmodi *Paludum* exsiccatione obtineri posset, spe allectus animatusque, negotium jam penè desperatum ad incudem reducens, suam in exsiccandis paludibus bonificandisque operam scripto exhibuit camerae Apostolicæ, quæ de modo ac ratione procedendi, item de emolumento inde Camerae resultante cæterisque scripto datis conditionibus probe instructa, votis ejus tandem annuens concepta molimina authentico privilegio confirmavit. Quo obtento mox cum Negotiatoribus *Belgis Batavisque* societate inita, unanimi omnium contributione opus inchoavit; & jam omnibus rebus ad opus prosequendum necessariis, non

*Mors præ-
clare ca-
pta integ-
rumpit.*

*Batavo-
rum in sic-
canda pa-
ludibus re-
secta opera.*

exiguus sumptibus comparatis, dum ex Belgio operas hoc in genere laborum probe exercitatos exspectat. Ecce uti incerta est hominum dispositio, ita quoque morbo, quem ex paludosi aeris inclementia & malignitate contraxerat, extinctus, negotium magnæ molis, immatura morte irritum evanidumque reliquit. Mansit itaque totum negotium in hæc usque tempora suspensum: Quamvis interea non defuerint, qui inita societate in hunc usque diem bonificationem, ut vocant, non sine utilitate & emolumento promoveant. Verum uti difficile est, res arduas à privatis sine capite feliciter & cum sperato fructu peragere, sic quoque bonificationibus modernis diffidentia & invidia dissidentibus, & de meliori portione concertantibus, negotium quoque suam patitur remoram. Accedit hisce jam toties cantata de possibilitate rei contentio, quâ nonnulli institutum veluti desperatum non tantum malignè fugillare, sed & alios à societate

A privati bonificationibus octava exsiccatio tentatur.

Discordia & invidia turbatrix omnium.

cum bonificationibus ineunda, omnibus modis avertere conantur. Unde complures, quorum interest jam, ab anno ferè me continuis sollicitant precibus, ut quid in negotio tam ambiguo factu optimum videatur, dispicerem. Victus tandem assidua imò armata deprecatione, manus dedi; nè verò in tanti momenti negotio præceptum iudicium darem, ipse omnia prius propriis oculis exploranda duxi. Anno itaque 1650 quintâ Novembris, sepositis aliquantisper severioribus musis, Setiam me contuli, omnem paludum rationem excepti, *Vfentem* ligno divagatus, littorum, fluminis, fossarum & paludosi campi conditionem summo studio consideravi. *Via Appie* situm & dispositionem curiosè rimatus sum, & quid tandem observarim, quamque in siccandis paludibus rationem tenendam, & num successum speratum sortiri possit ceptum negotium, pro ea affectus, quâ in publicum bonum feror, pronitate, sequenti discursu declarandum constitui.

Autoris consilium & sententia petitur.

Autoris in loci natura indaganda industria.

CAPUT III,

Vtrum Paludes Pontinæ hodiè siccari queant, & ad culturam pristinam revocari.

Is in rebus, quæ magnam & insuperabilem difficultatem adjunctam habere videntur, quæri ante omnia solet, sitne res factu possibilis, an non? si posterius, omnem continuo quæstionem cessare necesse est: imò stolidus omnium opinionum foret, qui in re, in humanam potentiam non cadente, propositum suum ulterius prosequeretur. Si prius, Certum est, modum & rationem inveniri posse, quâ in effectum deduci possit propositæ quæstionis institutum. Cum itaque haud absimilis nobis hoc loco quæstio agitata sit, primò videndum est, utrum locus cultura recipiendæ aptus sit, utrum non, de quo tres sunt sententiæ. Nonnulli omnem prorsus spem adimunt in instituti prosecutione ad finem perdu-

Varia sententia de possibilitate exsiccationis paludum.

cenda: Quidam contra experienciâ, rem non factu tantum possibilem, sed & fieri continuo, & factum esse, variis exemplis demonstrant. Sunt denique, qui rem quidem non omnino factu impossibilem, sed ob summas & inextricabiles difficultates expensasque, tum in eodem conservando faciendas, non nisi agrè in effectum deduci posse asserant. Singulorum hoc loco sententiæ & rationes allegabimus, ut quod factu optimum videatur, tandem discerni possit. Qui negotium fieri nulla ratione posse existimant: has assignant rationes. Prima est, quod cum mare multò terra campestri altius sit, consequenter necessariam maris regurgitationem evitare non possit. Altera ratio est, quod campi occultis scaturiginibus obnoxii sint,

Rationes Negantium possibilitatem.

sint, contra quas nullum superfit humanae potentiae remedium, cum dictae scaturigines perpetuae sint, ac à natura dictis in locis suam obtinuerint per subterraneos meatus exonerationem. Tertia est, vicinorum montium aquis praegnantium perpetui & continuati rivi, quibus coercendis nulli quantumvis alti fluminum aggeres sufficiant. His alii contrarias opponunt rationes, quarum hanc praecipuam sub irrefragabilis argumenti forma convincere putant: Quod nullis non saeculis factum esse reperitur, id ipsum & hodierna die fieri posse nemo jure negare potest; sed omnibus retrò saeculis, nullo non tempore hanc paludum exsiccationem peractam, camposque culturae in summum non Romanae tantum Urbis, sed & totius Latii vicinarumque partium emolumentum habiles redditos, historiae docent: ac consequenter, quod saepius factum est, id hodierna die fieri quoque posse, nemo prudens negaverit; nisi quis naturam rerum hodiè immutatam velit. Alii denique non quidem impossibilitatem, sed difficultatem rei hisce rationibus exponunt; quarum hanc maximè nervosam putant, quod post tot exsiccationes nullis non temporibus peractas, aqua tamen semper pristinam stationem reperierit, manifestum indicium, inundationis proscriptionem sperari non posse, aquis semper sive per occultos meatus ventorum marinorum impulsu regurgitantibus, sive terra ex seipsa humidum attractu quodam sympathico parturiente. Atque hae sunt potissimum rationes, quibus in utramque partem hujus controversiae arbitri decertant. Quare quid nobis, qui omnia prius summo studio lustravimus, circa agitatam quaestionem videatur, paucis aequo Lectori aperio.

Certum & indubitatum est apud omnes rerum physicarum peritos, naturam in magnis campestrium locorum planitiebus, plerumque lacus quosdam eo fine ordinasse, ut arida circum-

sita tellus, veluti ex uberibus quibusdam debitum sibi nutrimentum attrahens generationi vegetabilium apta redderetur. Atque hi lacus, uti ex vicinis montibus originem suam perpetua affluxus continuatione nanciscuntur, ita fieri quoque non potest, ut quod natura perpetuò & providè disposuit, humani ingenii artisque industria quacunque ratione immutetur. Tales sunt in agro Pomptino lacunae, quae originem praebent fluviis, *Vfenti*, *Amaseno*, *Nymphæo*, cæterisque, quas inter & lacus vulgò dictus *il lago di Fogliano* adnumerari potest. De his certum est, uti bene primae classis arbitri adstruunt, nullam quaestionem moveri posse, cum istiusmodi audere, sit ipsi naturae reluctanti vim inferre. Quaestio itaque tantum hoc loco nobis est, de paludosa aquarum illuvie, quae totum ferè hujus loci spacium occupavit ex accidenti superaffusa: Utrum videlicet proscriptis aquis spes reliqua sit camporum ad pristinam culturam revocandorum. Quae ut tandem decidatur,

Dico primò cum secundae classis arbitris, quod alias perfectè praestitum fuit, id hoc eodem tempore quoque fieri posse, tum natura in nullo sit mutata: sed & *Claud. Appium* & *Corn. Cethegum* consules, uti & *Augustum*, & *Theodoricum* Regem, & haec paludes exsicasse & ad culturam reduxisse, quod idem posteris temporibus à diversis tentatum perfectumque fuisse copiosè in praecedentibus ostendimus: quod itaque alias factum est, id hodiè quoque fieri posse, si legibus naturae stare velimus, concedi debet. Quare nihil aliud reliquum est, nisi ut modos, quos nobis contrariae opinionis arbitri opponunt, hoc loco dissolvamus; quo quidem praestito, ad propositum nobis scopum nos perventuros nihil dubitamus.

Prima itaque contrariae partis Ratio haec est. Cum *Campi Pomptini* multo mari depressiores sint, ea ut exsiccantur, fieri non posse videtur; cum mare

Afferentium
possibilitatem
rationes.

Rationes
Adferentium
difficultatem.

Discursus
de molimine
Pellens:

Sententia
Auctoris.

Diluantur
Rationes
oppositae.

utpote terra hac altius ad hæc lacunas opplendas naturali quodam impetu & pronitate feratur. Sed hanc rationem nihil soliditatis habere inde convincitur; si enim mare hoc terreno altius esset, flumina nunquam exitum suum invenire possent, imò necessariò contingeret aquas fluminum mari veluti vallo quodam & aggere circumdatas necessariò in se ipsas refluxuras: ac proinde futurum fuisset, ut universa hæc planities, ob coacervatarum continuo fluentium aquarum augmentum, jam dudum & à principio in mare evasisset; cum ea natura sit humoris, ut quiescere non posse videatur, donec humilioribus locis repletis superficiem maris adæquet. Hoc autem in hisce campis minimè fieri experientia docet ex decursu fluminum, quorum quatuor, postquam longis ambagibus agros irrigarunt, omnes tandem in mare se exonerant: in mare autè non se exonerarent, si terrestribus partibus id altius foret, nisi quis dicat dicta flumina ascensu quodam violento & contra naturam mare petere, quod ignari, nè dicam stolidi hominis foret asserere. Vel igitur terram hanc mari altiore concedent, vel fateri cogentur illam præternaturalem versus mare ascensionem, vel eorundem in se ipsa reflexionem; quorum illud uti absurdum est, ita hoc perpetuæ experientiæ & sensibus manifestè repugnat. Non ignoro tamen terram subindè, ut in quibusdam *Hollandiæ* locis, mari depressiorem esse: sed novi quoque terram aggerum beneficio ita terra marique munitam vallatamque esse, ut ex nulla parte aquarum injuriis, nisi perfractis aggeribus obnoxia esse possit, quod in omnibus terrenis similis constitutionis portionibus, si dicta ratione muniantur, locique conditio id permittat, fieri posse, non negavero. Ad alteram contrariæ patris rationem quod attinet, campos videlicet occultis subterraneorum meatuum scaturiginibus obnoxios esse, experientiæ pariter reclamant (exceptis tamen iis lacunis nati-

Mare quandoque terrâ altius.

vis, à natura ut supra diximus in bonum camporum ordinatis) datis enim perpetuis hisce subterraneis scaturiginibus, universam hanc planitiem in perpetuum quendam & inexhaustum lacum jam dudum evasisse concedendum esset, quod tamen falsum toties repetita exsiccationes satis superque demonstrant. Quod verò alii præterdant expensas nimias in difficili hoc opere faciendas; ij norint quoque emolumentum inde emanans millecuplo majus, ut postea ostendemus, omnem facilè sumptuum in pensorum æstimationem refusurum.

Atque hæc sunt Rationes præcipuæ, quas ad impossibilitatem negotii adstruendam adducere solent, quibus quidem everlis, ratum fixumque manet, paludes dictas nullo non tempore & exsiccatas, & hodiè exsiccare posse. Quæ verò ratione & modo id commodè institui possit, tunc aperiam, ubi prius rationes, ob quas toties dicti campi restagnarint, adduxero.

Ita humanis rebus comparatum est, ut nihil adeò firmum & solidum, nihil adeò cultum diu subsistere possit, nisi providentia & cura hominum continuo id factum tectum conservare studeat; patet id in fabricis, quæ nisi perpetuò incolantur, aut sæpius à damnis extrinsecis, quibus expositæ sunt, muniantur, sibi ipsis ruinam minantur: patet in campis agrisque, qui nisi summo studio excolantur, mox vepribus, spinis, & tribulis vastati, ac degenerare indole in senticeta ac virgulteta sylvescunt: patet in fluminibus, quæ nisi aggeribus extractis coercita ab ambitiosa herbarum luxurie vindicentur, inundatione facta in squalorem & extremam vastitatem circumjacentes campos deducant. Solent autem quatuor potissimum causæ tantorum damnorum assignari. Quarum prima est, perniciose pestis contagio, quæ dum integras subindè urbes, domos, familias grassando depopuletur; mirum non est, deficientibus hominibus & ipsas urbes, domus,

Refutatur ratio 2da.

Rationes, cur toties dicti campi restagnarint.

Humana omnia caduca.

4 Causæ desolationis. Insuper Pestis.

domus, familias, campos auxilio necessario destitutos unà mox deficere, & in vastitatem redigi. Altera ratio bellorum sævities est; quâ præter vastitatem, quam inimica potestas infert, homines vel extincti, vel ad incitas redacti tum malorum impendentium motu, tum paupertatis & inopiæ rerum omnium necessitate alio transmigrare coguntur; sic fit ut desertæ urbes, exusta habitationes, campi destructi necessarium interitum subeant, non existentibus, qui tot tantisque malis oportuno remedio manus admoveant.

3a, Discordia & invidia incolarum & acolarum.
Tertiâ Ratio sunt partim confinium populorum dissidia; qui fraude, malitia & invidia agitati, nihil non agunt, nisi ut unus alterius emolumenta per malignas machinationes quibuscunque possit modis destruat: partim ipsarum urbium intestina bella & discordiæ civiles, quibus fit, ut spretis consiliis in publicum bonum directis, omnia tandem in confusionem & ultimam ruinam deducantur.

4a, Natura ipsa mutabilis & obnoxia.
Quarta ratio est vel ipsa natura, vel casus fortuitus; natura vastitatem inducit per imbrium pluviarumque continuarum diuturnitatem, qua ruptis aggeribus inundantia flumina campos inevitabili necessitate infestant; mare quoque ventorum impetu sollicitatum constitutos sibi terminos prætergressum, suam in terrestres planities, qua data porta, illuviem diffundit. Quibus quidem incommodis nemo facile occurrerit, nisi Princeps quispiam supremus; qui viribus & potentia armatus bella cohibeat, arcibusque & fortalitiis, iis in locis, in quibus aditus hostilis cum primis periculum imminet, extractis, hoc pacto hostiles conatus retundat: præterea contagionis causas & pericula summa sollicitudine removeat: periculosa tum partium adversarum, tum intestina subditorum dissidia rigorosis legibus compescat; & si quandoque deliquerint, aut legibus statutisque contravenerint, severè puniat; contra naturæ quoque injurias arte se

muniat, aggeribus ad maris fluminumque rabiem compescendam extractis. Quibus quidem summo studio & vigilantia peractis, non est dubium, quin intentum negotium cum sperato fructu & emolumento, non tantum in effectum deduci, sed & deductum perpetuò conservari possit.

Dixi subindè fortuito casu ingentia damna hujusmodi campos incurere. Hujus nobis exemplum præbuit possessio Cardinalis *Pepoli*. hic post paludes dominio suo subjectas, cum ad culturam magni proventus revocasset, locusque ulterius colendus arboribus, virgultis, arundinetis in magnam vastitatem degenerasset, remedium quaesiturus ignem materiæ combustibili submovit, quo quidem emolumentum intendens, irreparabile damnum invenit. Nam ignis voracitate quadam instabili ipsas subterraneas arborum radices invadens, dum per intimas truncorum fibras serpit, mirandum præbuit haud exiguo tempore occulti incendii spectaculum: horridum erat spectare arbores prægrandes inferius semiustas, superius viriditate luxuriantes, tandem consumptis igne radicibus unam super alteram cadere: vidisses aquam cum igne veluti amicitia contracta in communem perniciem conspirasse. Quo quidem factum est, ut terra exesa excavataque tam notabile depressionis suæ damnum acceperit, ut cum ingenti jactura in hunc usque diem usut esse non potuerit: aqua enim sive pluviarum, sive torrentium aliundè traductorum vi, semiustæ telluris se inferens cavitatibus, atque ibidem stabulata, agrum squallidum & omnibus remediis destitutum reliquit. Visis itaque causis & rationibus cur *Campi Pomptini* ad culturam reducti, semper tamen redundaverint, modò nobis tractandum restat, quibus modis, quâ ingenii industriæ non tantum sicari, sed & siccati in perpetua culturæ felicitate conservari possint.

Casus mirabilia.

Laudabilis conatus successu carent.

De modo, ratione, viribus atque industriis, quibus Pomptinæ
Paludes ad perpetuam culturam reduci queant.

Experien-
tia rerum
Magistra.

Batavorū
in exsic-
candis pa-
ludibus in-
dustria
Mechani-
ca.

Magnum in arduis rebus expediendis subsidium rerum experientia est. Qui non vidit admiranda Batavorum non dicam in paludibus, sed vel in ipsius Oceani sinibus exsiccandis feliciter peracta molimina, in animum quoque inducere non poterit fieri posse, ut quis Pomptinarum paludum negotium tam arduum & tot difficultatibus intricatum ad umbilicum perducatur. Testantur hæc campi juxta Claremontium in Alvernia Franciæ, & Insule Arelatensis, quæ vulgò Comargo dicitur, longè lateque cum maximo incolarum detrimento stagnantes, qui superioribus annis, ingeniosorum hominum industria ad culturam revocati, dictis regionibus non ingens tantum emolumentum, sed & aëris bonitatem maximo indigenarum commodo, quod unice desiderabatur, contulerunt. Mechanicam sanè hodierna die innumerabili inventionum varietate tripudiantem, ad eum excellentiæ gradum evectam videmus, ut nihil ei in ausibus etiam omnium opinione temerariis denegatum videatur: hæc legem ponit aquis, fluvios transfert, novos fundat, profundas aquarum voragine siccant, aquis in mare undè se diffuderant, refusis. Quæ quidem cum notissima sint, iis non immorabimur. Sed hujusmodi celebrium nationum rerum gestarum exemplum secuti, hoc loco de modo & ratione, de instrumentis mechanicis, quibus tandem ad optatum finem in instituto negotio pertingere valeamus, quantum ingenii vires permittent, nobis disceptandum est. Quod ut quàm optimè fiat, ab ovo, ut dici solet, rem ordiamur.

Necessaria
ad exsic-
candas
paludes.

I. Sagax
Archite-
ctus.

Ad negotium itaque ritè expediendum, primò ante omnia opus est Architecto ingenio sagaci & versatili, qui

primò naturam locorum probè cognitam habeat, declivitatem locorum exactè explorare noverit, Causam quoque inundationis haud ignoret, ut incommodis indè provenientibus, opportunis remediis occurrere possit. Sit Geometriæ, Arithmeticæ, physicæ, mechanicæ haud imperitus, cui adjungimus sumptuum cum sufficienti operarum auxilio, subsidium necessarium, quibus in tanta machinatione parcere, est opus nunquam ad desideratum finem perducere. His itaque duobus freti, quomodò negotium nobis propositum tandem conficiendum existimemus videamus.

2. Sumptus
necessarii.

Sunt in tota hæc inundata planitie præter superacitatos fluvios plurimæ fossæ jam ab antiquis in bonificationis finem effectæ; quarum prima & omnium maxima, vulgò Rio del Rè Martino, olim Nymphæus dicebatur, qui originem suam nactus ex lacu Nymphæo, & per sylvosa loca deductus, tandem in lacum Follianum exonerabatur. Hodiè magna ex parte ob aquas ejusdem alio derivatas, siccus est, & præter cavitatem alvei satis amplam nihil ferè aquarum continet. Qui quidem si instauraretur, ad omnes paludes in Vicinos campos diffusas in se derivandas sufficientissimus foret. Verùm Sixtus V, sive sumptibus, sive aliis de causis territus eo relicto, sapientissimo sanè consilio aliam fossam, quam à suo nomine Sixtinam appellari voluit, molitus est per medias paludes deductam, quod tamen opus morte præventus ad finem perducere non potuit; hoc tamen si perduxisset; haud dubiè ingentem hoc tempore in camporum cultura effectum vidissemus. Sunt præterea duæ fossæ, verius flumina, quarum prior Cavata; altera Cavatella vulgò dicitur,

Rivus
Nym-
phæus.

Vulgò de
Fogliano.

Fossa Six-
tina.

Cavata &
Cavatella
Fossæ.

dicitur, quæ ex *Sermonetanis montibus* originem nacta, per paludes tandem partim in *Vfentem* partim in *flumen Sixti* evoluta, aquas circumvicinas cum magno regionis commodo excipiunt, avehuntque.

Vfens flm.

Vfens verò, vulgò *il Portatore*, originem suam ex *lacu Setino* ducens, omnes in *Terracinensis territorii* effusas paludes, unà cum *Amaseno* ex *Privernensi territorio* proriente, collectas in mare tandem deponit. Reliquæ fossæ sive torrentes in intermediis campis à diversis effecti, quos *Circundarios* vocant, cum recensitis ferè semper communicant, adeò quidem, ut præter dicta flumina sive fossas, novas fieri superfluum judicem. si enim dicta flumina mediis congruis purgarentur, facile omnem palustrium aquarum molem in se derivatam abducere possent, & intentæ negotiationis finem imponere. Hoc pacto *flumen Sixti*, unà cum fossis participantibus in mare deductum, facile aquas in *territorio Setino* diffusas secum abduceret. *Vfens* verò cum *Amaseno*, *territorio Terracinensi* dominantes aquas intra alveum suum conditas, atque in mare depositas devehens, hoc pacto terram à tyrannide liberaret, partitisque juribus totam planitiem pristinae libertati restitueret.

Hollandorum promissa exsiccatio non acceptata.

Hollandi sive *Batavi* sub *Urano VIII*, non tantum paludum totalem exsiccationem, sed & flumina eo ingenio adaptare spondebant, ut totus tractus manibus ultrò citroque non sine ingenti mercatorum commodo pervius redderetur, sed eo cum onere & conditionibus, quibus cum Pontifex subscribere non posset, negotium merito intactum mansit. Consilium erat sanè argutissimum ex *Nymphæo lacu* flumen novum aperire, illudque conjungere *Vfenti*, ita ut 30 milliarum spatium navibus etiam grandioribus esset pervium, deindè fossas transversas ordinare constituerant, quæ cum exitum in mare haberent, facile omnem campestrium aquarum illuviem secum de-

ducentes, terram culturæ aptam relinquerent. Sed ut dixi negotium ob conditiones, quibus subscribi non potuit, intactum permansit. Quomodo itaque negotium hucusque desperatum tandem ad finem perducere possit, videamus.

Cum *Vfens fluvius* maximi in hoc negotio momenti & considerationis sit, ab eo ordiemur. Nascitur is, ut sæpius dixi, in radice *montis Setini*, & viam suam carpit per medias paludes, qui auctus juxta *Terracinam Amaseno fludio*, tandem ibidem in mare devolvitur.

Vfentis Fluvii ex amon.

Hic itaque cum paludosis aquis in se sit derivandis aptissimus, nihil aliud requiri videtur, nisi ut fluvius extirpatis herbarum radicibus, arena limoque quibus scatet purgatus, sufficientem alvei profunditatem obtineat; deindè ut aggeribus utrinque congestis probè muniatur. Aggeri autem materiam ipsa fluminis excrementa, hoc est, egesta materia suppeditabit.

Limo terraque, uti & radicibus junctorum, arundinumque extirpatis, uti alveus fluminis continuò evadet profundior, ità & aggeres altiore quoque obtinebunt consistentiam. Et quoniam materia limi & arenae egesta flaccidior est, quàm ut se sola sine vinculo consistere possit; hinc arbores, virgulta, senticeta aggeribus implantanda sunt, fietque ut mutuò radicum amplexu terrestris materia aggerque constrictus cum tempore non perpetuam tantum durationem, sed & utilitatem cum amœnitate & itinerantium commodo junctam obtineat. Experientia autem docet, arbores huic negotio præ cæteris commodiores esse abietes, ulmos, populos, salices, quæ cum se naturali sympathia sustineant, & aquarum appetentiores sint, sic radices quoque radicibus connexæ & multiplici fatura luxuriantes, incredibilem firmitatem aggeribus conciliare solent. Idem dicendum de *flumine Sixti*, quod uti

Alvei consistentiæ ratio.

Arbores aptæ ad aggeres constructos.

Sixti flumen quoque in negotio aptissimum.

constituit, ita quoque non mutandum, sed aggeribus uti *Vfentem* probè munendum existimem. Quoniam verò subindè flumina in tantum intumescunt, ut aggeres ipsos transcendentia inundatione sua notabile agris damnum inferant. Contra hanc primò hoc remedium esse posset, si juxta aggeres utrinque congestos, novæ fossæ laterales veluti exundantium aquarum quædam receptacula efficerentur: quemadmodum supra juxta *viam Appiam Augustum* confecisse ostendimus, eodemque quo hæc scribimus tempore juxta *fossam Sixti*, à privatis bonificatoribus in praxin redigitur. Quod itaque de hisce duobus fluminibus præscripsimus, id in reliquis quoque fluminibus, quæ *Cavata* & *Cavatella* vocant; observandum est. Præterea transversæ fossæ utrinque dictis fluminibus communicantes hoc ingenio confici debent. Exploretur primò, quoniam in camporum tractu maxima stabuletur aquarum illuvies, quâ inventa, utrinque fossæ fiant, præcipuis, ut dixi, fluminibus transversim communicantes; sic fiet, ut aqua inter eas derivata campos molesto hospite liberos relinquat. Quod si stagnantes aquæ profundiores fuerint, quam ut in dicta flumina per fossas derivari possint; hoc suademus remedium. Fiat molendinum ventosum, id est, quod vento incitetur, quo passim in *Belgia* & cæteris *inferioris Germaniæ* partibus utuntur, hoc concinnatum ingenio. Duplicata Anthlea sive tumba, ut vulgò vocant, instructum sit, quæ in fundo aquæ plantari debet. sic machina ventis, qui in hac aperta camporum planitie continui sunt, uti indefinente motu agitatur, sic perpetuò quoque anthleam ad evomendas aquas coget. Molendini figuram hic appositam contemplare. Aquæ verò evomite, in canales ligneos derivatæ, optatum præstabunt effectum. Si verò plura essent hujusmodi aquarum latibula, plures quoque dictæ machine ad negotium citius conficiendû ordinari possent. Hoc

Contra inundationem molendinum apertum.

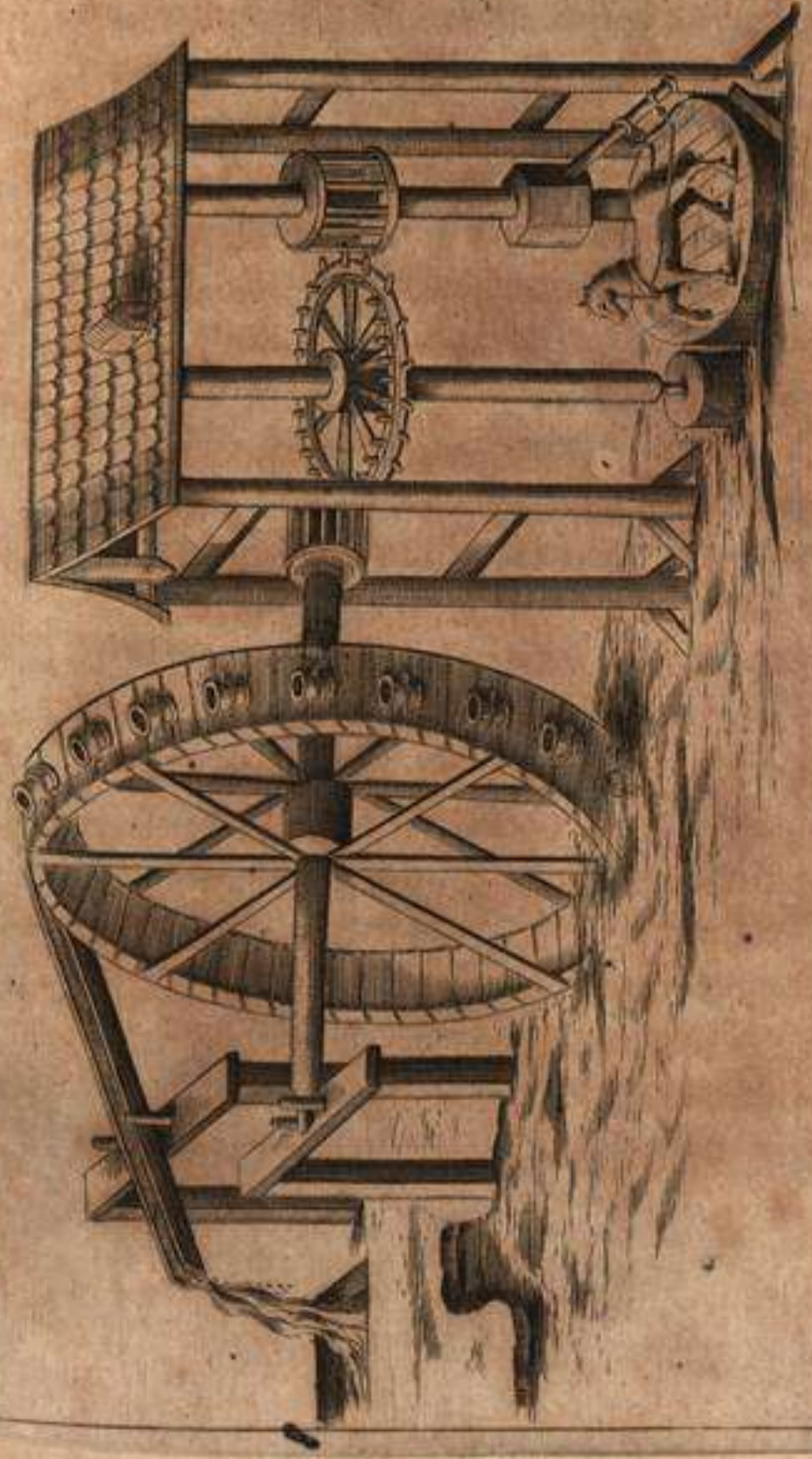
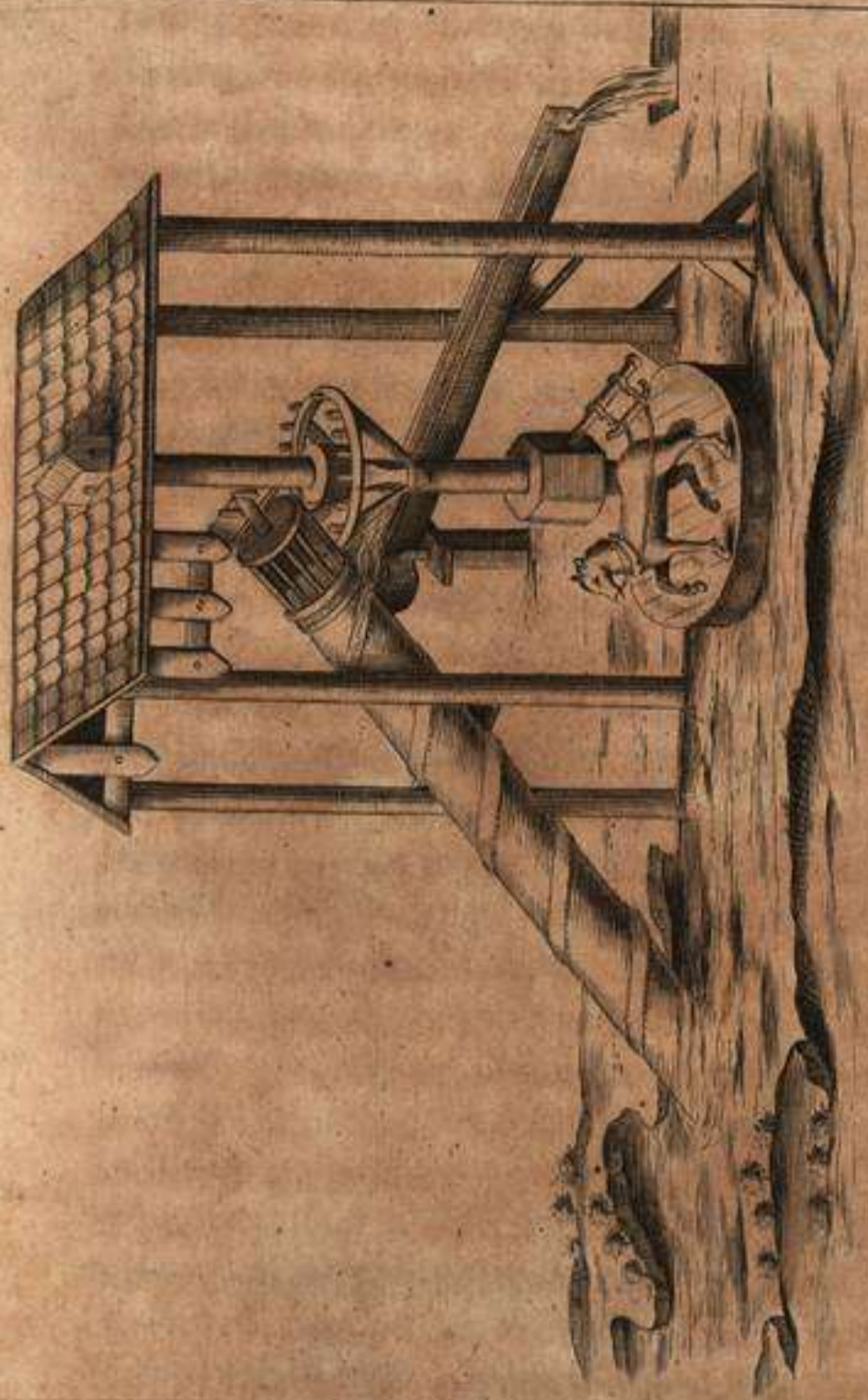
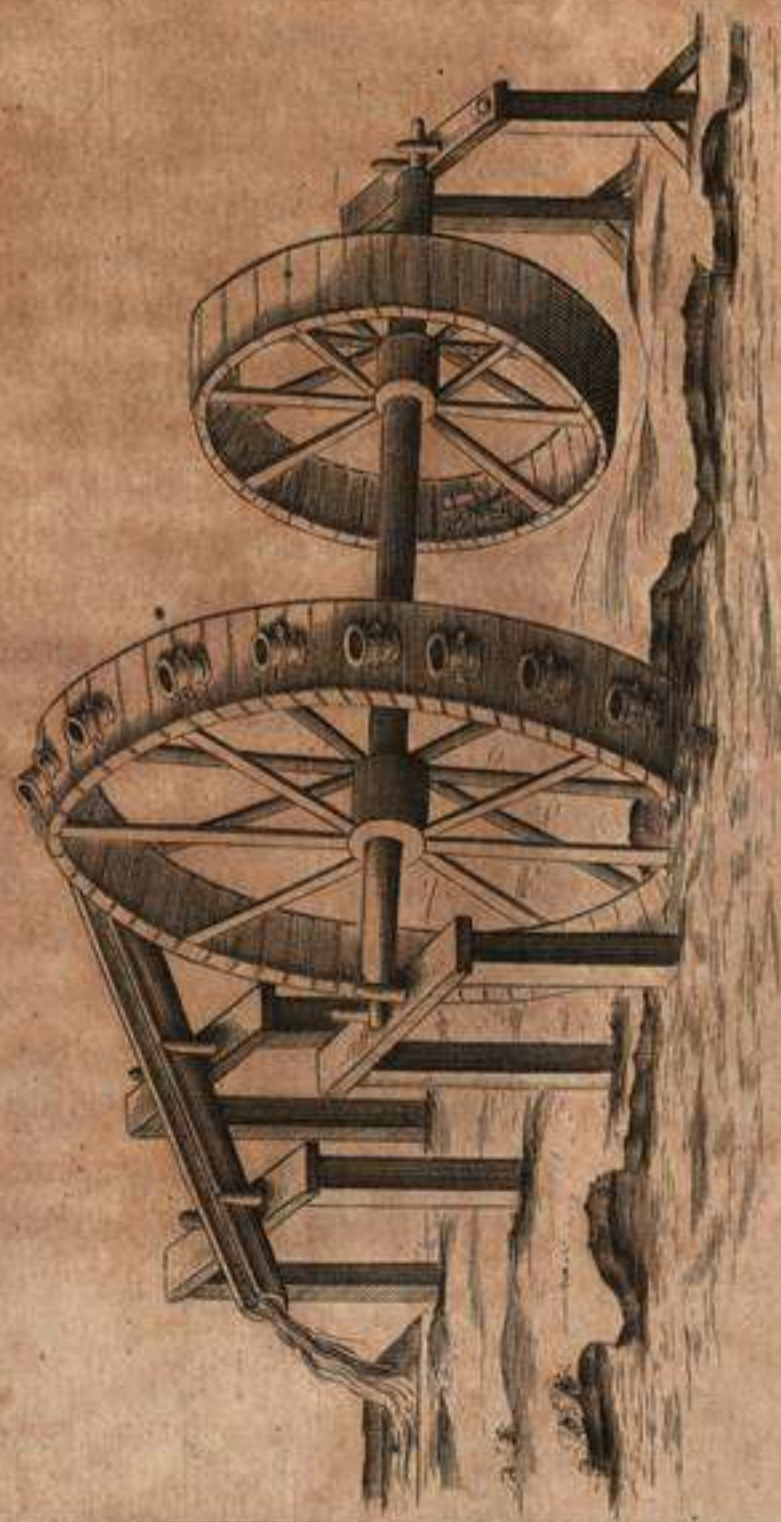
Molendinum aquis evomitæ inventum.

pacto *Batavi* campos ingentes inundatione squallidos exficcare solent. Si verò hæc machina majorum expensarum esse videretur, cochleæ aquaticæ à jumentis vel hominibus circumactæ, vel rotæ haustris probè instructæ adhiberi possent; sed molendina commodiora omnium judicio habentur, cum seipsis laborent, neque necessariam alicujus assistentiam requirant, toto illo tempore, quo unus & idem ventus spirat: eo verò mutato, per quempiam in hunc finem deputatum machina vento adaptari debet: undè ea arte construitur, ut unius vectis ope tota machina in quamcunque partem volueris facillimo negotio detorqueatur. Atque hisce artificiis & machinamentis adhibitis, nullum dubium est, quin dicti campi aquis exuti, brevi tempore culturam debitam sint consecuturi; sed unum hoc loco uti maximi in hoc negotio momenti, sic summo quoque studio & diligentia pertractandum est. Suntque fluminum ex ea parte, qua in mare se exonerant, ostia. Hisce enim non probè munitis, oleum & operam non immeritò quispiam in aquis derivandis perdat. Nam si dicta ostia, uti in *Vfentis* ostio comperi, mari recta opponantur, fiet ut ventus marinus ostiis dominans, undas undis obtrudat; Undè ingens continuò aquarum contrariarum conflictus enascitur. Nam fluctus marini uti impetuosiores, sic fortiores, debiliores fluminum undas continuò retundentes, tandem parta quasi victoria, easdem retroactas stationem relinquere cogunt; undè veluti vallo quodam aquoso circumdata flumina, necessariam & inevitabilem inundationem in campos qua data porta diffusa causabunt. Quam experientia non tantum in *Tyberi*, sed & in omnibus aliis fluminum ostiis ventis perniciosis obnoxii docet. Quis itaque modus, quod contra importunum hunc inimicum remedium esse posset, aperire tentabo. Primùm natura nos docet, in magnorum amnium ostiis, siquidem

Impedimentis obviandum.

Fluminum ostia estu maris ventisque contrariis intumescunt.

expe-

experientia constat, maxima totius mundi flumina, *Rhenum, Danubium, Padum, Rhodanum, Nilum, Euphratem, Indum, Borysthenem*, aliosque, uti ex geographicis tabulis patet, cum ingenti aquarum mole gravata obvio sive maris sive Oceani furori resistere nequeant, quasi naturæ quodam instinctu, in varios alveos uti divisa, sic & in plura ostia abire, ac veluti in diversos rivus discriminata divertit, ut si in uno aliquo ostio maris resistantiam inveniant, reliquis veluti divorticulis quibusdam, libero aliunde quæsito exitu aquas deponant. Hinc ut plurimum obliquis longisque ductibus feruntur, nè simul omnia ab eodem vento obstruantur. Idem ergò nobis in hoc nostro proposito negotio præstandum est arte, quòd magna illa flumina natura dictante præstare novimus.

Ars naturam imitatur.

Exitus Usentis & Sixtini fluvii dividendi.

Ratio coercendi fluvium mari.

Alutum lignum putredinem ne sciens induratur in saxum.

licet dicta clathra ex ligno alnino aut querno conficiantur: hujusmodi enim lignum intra aquas non tantum nulli putredini obnoxium est, sed talem induit duritiem, ut in saxum conversum videatur.

Atque hoc apparatu, hisce munimentorum generibus in hoc nostro instituto procedendum est, ut scopus intentus, id est *Pomptinæ Regionis* cultura perpetuò obtineatur. Quia tamen nihil adeò solidum firmumque est, quòd diu consistere possit, nisi summa cura & vigilantia per annuam instaurationis subsidia, si alicubi indiguerint, conferrentur; modum & rationem, nè quicquam in tanti momenti negotio rectè instituendo necessarium omisisse videamur, hoc loco describendū duxi. Flumina itaque & fossæ quotannis summa cura à quisquiliis purganda sunt; aggeres si alicubi defectuosi instaurandi, plantæ & virgulta fluminibus tantoperè noxia extirpanda. Purgationis quidem modus hodiè non sine successu; Bubalorum opera perficitur hoc modo: Ad 50 bubalos intra fluminis alveum cogunt. qui deindè adverso flumine à piscatoribus & bubulariis in scaphis, quas fantalos vocant, existentibus, quæ contis, quæ canibus incitantur, hi incitati gressu ponderoso, quicquid ex virgultis, algarum, juncorumque quisquiliis obvium est conculcantes supprimunt comminuuntque. Quo peracto continuo notabilis aquarum depressio comperitur. Accedit & huic commodo, alià non minus in captura piscium expetibilis utilitas: Dum enim incessu bubalorum aquæ piscibus optimis & nobilissimis refertæ, ex commotione limi lutique oppidò turbidæ reddantur, pisces limpide aquæ assueti, ad tam insolitam conturbationem veluti attoniti stupefactique, dum nullam elabendi rationem inveniunt, jucundo sanè spectaculo superficiem aquæ petentes, inde vel manibus vel retibus collecti intra scaphas maximâ copiâ projiciuntur; neque aliud hisce in

Conservatio quomodo instituenda.

Fluminum purgandorum ratio per bubalorum.

Piscario fructuositas.

partibus præter dictum piscationis genus usitatum est. Tametsi verò dicta purgandi ratio utilitatem suam habeat non spernendam, quia tamen operâ bubalorum noxiarum herbarum radices non penitus tolluntur, fit ut intra semestre succrescentibus identidem herbis denuò flumen extollatur. Quare bubalis rastra ferrea adjungenda duxerim, ut quod ab iis in fundo alvei mortuum contritumque fuit, id dictis rastris radicibus evulsis in aggerum augmentum coniceretur. Machinamentum hoc ingenio institui posset. Compingantur in unum quinque; aut sex scaphæ, quarum singulæ loco temonis rastrum habeant ferreum, intra puppis verticem versatile, & ad id deprimendum elevandumque aptè dispositum; scaphis verò transversum jugum ligneum imponatur, cui lora jugis bubalorum connexa aptentur, fietque ut quam bubali adverso flumine progredientes materiem conterunt, illam rastra à bubalis unâ cum machina tracta apprehensam extirpatamque in aggerum incrementum educant. Quod in flumine limoso

Rastra purgandi fluminibus inventa.

& nullis faxis obnoxio factu haud difficile est. Alia purgandi fluminis ratio ea est, quæ sequitur: Dixi supra ad principalia flumina utrinque laterales fossas effici debere, ad has itaque opportunis locis lignæ cataractæ construuntur, ut per eas tempore purgationis, aquæ fluminis in laterales fossas derivata, flumen aquis minutum relinquunt. & sic operarum auxilio, alveus perfectè purgari, limus educi, radices extirpari, aggeres eadem opera utrinque per excrementorum coacervationem notabile incrementum accipere possunt. quam quidem rationem præ cæteris tanquam purgandis fossis aptiorem adhibendam existimavi, utpotè multarum nationum usu & experientia comprobata. Atque hæc est ratio, quam in exsiccandis paludibus observandam putamus. Quâ quidem juxta præscriptas leges observata fieri non potest, ut negotium successum desideratum non sortiatur. Nihil igitur restat, nisi ut quantum hoc negotium bonificationi importet, sequenti discursu ostendamus.

Alia fluminis purgandi ratio per fossas laterales.

CAPIT V,

Quantum negotium institutum importet, & quam ingentia commoda inde in universum Latium emanare possint, in quo & de expensis in campo conservando faciendis tractatur.

Commoda resultantia ex aquarum defecatione.

Um hoc bonificationis negotium toties nullo non tempore à supremis etiam Monarchis institutum sit; certè id haud quaquam; tot expensis & sumptibus aggressi fuissent, nisi patria inde emolumenta in publicum bonum promanare posse cognovissent. Videbant enim agrum hunc omnium qui in *Latia* reperiebantur, & maximum & feracissimum esse, qualis revera in hunc usque diem adhuc comperitur; ut non immeritò olim ab *Halicarnassæo* horreum & penuarium *Latii*

sit appellatus. Siquidem moderno adhuc tempore iis in locis, ubi culturam acceptavit, adeò fecundus est, ut nihil non dicam in *Latia*, sed in tota *Italia* simile quid se vidisse agriculturæ periti testentur. Nam incredibilem non tantum tritici, hordei, siliginis, avenæ, sed & leguminum, omnis generis copiam suppeditat. Prata verò jumentis armentisque boum, vaccarum, bubalorum, oviumque gregibus, abundantissima exhibent pascua. Olim fructuum quoque omnis generis potissimum pyrorum, pomorumque, à quibus

à quibus & oppidum *Pometiam* nomen suum nonnulli derivasse volunt, abundantiam protulisse historici narrant. Sunt qui hodie ex unico grano tritici quadraginta spicas pullulasse numerarint. Cardinalis *Pepulus*, cujus supra mentionem fecimus, unius anni proventu omnes in agro exsiccando expensas factas refarsisse fertur; quid non secuturis annis, si ignis agrum non devastasset? ut proinde mirum non sit, toties & tot sumptibus nullo non tempore in instauranda horum camporum cultura tam impigrè laboratum esse. *Setina* quoque vina præstantissima à nullis non veterum monumentis celebrata protulisse legimus, inter cæteros,

Martialis lib. 4, epig. 64.

Vos nunc omnia parva qui putatis,

Centeno gelidum ligone Tybur,

Vel Præneste domate: pendulamque

Vni dedite Setiam colono.

Non Hybla, non me speciosus capit Nilus,

Nec quæ paludes delicata Pomptinas

Ex rure clivi spectat uva Setini.

Idem lib. 6, epig. 86.

Tu Setina quidem semper vel massica ponis,

Pamphile: sed rumor tam bona vina negat.

Idem lib. 8, epig. 51.

Certè decus mensæ, posuisse Setina videtur.

Ipsè puer nobis, ipse sitire caper.

Juvenalis sat. X.

Tunc illa time, cum pocula sumes

Gemmata, & leto Setinum ardebit in auro.

Vide *Silium Italicum*, *Horatium*, aliosque complures, qui *Setini vini* bonitatem & præstantiam versibus suis apud posteritatem sat decantare non potuerunt. Mirum tamen alicui videri possit, cur factum sit, ut hodiè vinum tam

exquisite bonitatis non exhibeat. Ego causam esse putem, quod vineis sive bello, sive alià de causa vastatis, iis in locis, qui *vinis Setinis* adeò celebres habebantur, olivas plantaverint vineis in planitiem supramontanam translatis, ubi sicuti situ mutato reflexionem solis non adeò propitiam repererunt, ità vinorum quoque bonitas non eum, quem olim, plausum obtinet. Quod si loco olivarum racemi pristinis locis infererentur, nullum dubium, quin famam suam brevi essent recuperaturi; cum situs montium solisque aspectus in nullo sit mutatus. Sed ad campos revertamur. Sunt qui reductum ad pristinam culturam agrum *Pomptinum* computu facto millionem importare existiment; quod non facile negaverim; cum enim solum supra quàm dici possit, sit pingue, & glebæ oppidò opimæ; uberem quoque rerum proventum indè emanare necesse est.

Architectorum ope totum spatium sine cultu squalidum duodecim millia rubiorum ut vocant, hoc est 13000 jugera rubiaria; (sic enim in posterum hujusmodi spatia appellabimus) continere repertum est. Est autem jugerum Rubiarium spatium agri quadratum, Rubio frumenti disseminando capax. Nos computu facto, toti agro paludibus damnato minus, quàm quod Geometrarum æstimatione inventum est, spatium assignantes, nihilominus annuos hujus Regionis ad culturam reducti proventus ad millionem pertinere posse, mathematico ostendimus raticinio. Demus itaque totum spatium non 13000, ut Geometræ inveniunt; sed 10000 jugerum Rubiariorum esse, videlicet ter mille, jugeris Rubiariis ob fossas & flumina culturæ inepta, subductis. Demus etiam, singula jugera non 40 Rubios, quos ut plurimum reddidisse, agricolæ indigenæ testantur, sed 20 tantum Rubios pro uno importare. Ponamus quoque, unum Rubium tritici quinque Scutorum pretio vendi: Quarè si 10000 du-

Redditus
agri
Pomptini
Geometria
cò exami-
natur.

Agri hujus
Pontini
fertilitas
tam in fru-
gibus quam
vino profe-
rendo.

Vini Setini
laudes.

Causa de-
generatio-
nis Vini
Setini.

Proventus
annui
unus millio.

camus in 20, & summa 200000 multiplicetur, per quinque, pervenient necessario 1000000, unus millio annui proventus summa; subductis ut dixi fossis & fluminibus, minuto etiam in subduplum eo, quem singula jugera rubiaria reddere creduntur proventu. Sed objicient hoc loco expensas tum in siccando, tum jam siccato conservando, majores fore, quam ut annuus proventus iis refundendis sufficiat.

Expensæ
faciendæ
computan-
tur Arith-
metice.

Ad hanc Objectionem Respondeo, Expensas non tantas futuras, quantum quis sibi imaginari possit. Cum enim pleræque fossæ jam factæ sint, & nihil aliud requiratur, nisi ut instaurentur, & ubi opus fuerit, potissimum circa mare novæ ducantur. Ponamus itaque magni animi Principem manum operi admovere; sintque 500 operarii, qui integrum annum in opere absolvendo laborent, pro diurna trium Juliorum mercede conducti, expensæ ad 43500 scutorum summam excurrent: cui si addamus 6 alia millia scutorum, tum in machinas & instrumenta, tum in salarium præsidum operis expendendorum; summa totalis erit 49000 scutorum: ponimus autem subductis pro festis, quibus laborare vetitum est, 75 diebus, ita ut 290 dies laboribus toto anno concedantur. Demus itaque summam ad 50000 scutorum expensas excurrere: sed quid 50000 ad unum millionem scutorum? Agro porro ad culturam reducto, pro conservatione ejusdem ponamus singulis annis 14 dies in purgandis fossis, reparandisque aggeribus 200 operarios occupari, quorum unicuique singulis diebus 3 Julii pro mercede cedant; erunt conservationis expensæ 840 scutorum, quæ cum commodis inde provenientes comparatæ, quasi pro nihilo habebuntur. Vides igitur ex hoc rationio expensas non tantas futuras, ut emolumentis non millecuplo reparentur. Sed explicemus alia commoda inde emergentia. Ex sylvis, quæ vasta sunt, & arboribus uti quercubus, fagis,

Expensarum
summa
ad 50000
scutorum.

Reddituum
expensarumque
combinatio.

pinis instructissimæ, materia sufficiens ad omnem œconomicum usum deduci poterunt; nil dicam de cervorum, hinnulorum, aprorum, volatiliumque omnis generis, quibus refertæ sunt venatione, ingens sanè quod emanabit in culinam emolumentum, quis negabit? Omitto hic lacus & flumina piscium optimorum abundantia; cujusmodi lacus *Folinus* inter alios & *Vfens fluvius* præcipuè refertus est, ut proinde dispicienda sit objectio eorum, qui falsa quadam præensione irritam hujus campi culturam reddere conantur. Cum hoc negotium jam supramemoratus *Henricus Pellens* in executionem deducendum in se suscepisset; nonnulli sive Principes, sive privati fuerint, nescio, certè Piscatores datis supplicibus literis, hujus negotii Præsidi, *Carnali Sacchetto*, oblatis, omnibus modis evertere studuerunt: Negotioque in publico peritorum confessu seriò discusso, tandem & meum ea de re iudicium exquisiverunt ii, qui interfuerant consilio. Ego re penitiùs consideratâ, respondi, tantum abesse, ut reducto ad meliorem frugem *Agro Pomtino*, acquirendo è piscibus lucro quicquam oblit, ut potius majori piscium meliorum proventu agrorum cultura sit locupletatura. Quod hoc pacto fieri posse ostendi. Si fossarum circulatio ex mari ad mare procuretur, id est, Si *Vfens fluvius* per fossam introductus continuetur tum *fossa Sixtina*, hoc facto continget; ut pisces, quibus vagabunda innata cupiditas est; & hæc ex mari per flumina, & denuò in mare transmigratio mirificè placet, non majori duntaxat proventu se sint multiplicaturi, sed & melioris notæ, ex continua aquarum naturali fluxus agitatione sint futuri; Quod quidem consilium ab omnibus acceptum approbatumque fuit, & in executionem quoque deductum negotium fuisset, nisi, uti dixi, mors immatura *Henrici Pellens* molimen intercidisset.

Alia inde
provenien-
tia emolu-
menta.

Si quis igitur *Regionis Pomptinæ*
bonitatem

bonitatem ad calculum exactius revocare velit, is tantam eam reperiet, ut nihil in ea, sive deliciarum, sive rerum cultui usuique humano necessariorum ubertatem spectes, desiderari posse videatur. Vina montes vicini & saxifodinas in fabricarum usum; sylvarum feras & lignorum materiam, lacus & flumina fossæque pisces, utpotè animalibus omnis generis nutriendis apta: præter carnes, lacticia, jumentorumque multiplicationem summâ patriæ utilitate exhibebunt. Agri denique frumentum, legumina, fructus omnis generis affatim suppeditabunt. Accedit hinc ex peracta cultura maximi sanè momenti emolumentum, & est bonitas aëris culturam consequens. Cum enim Regio continuis palustrium, mortuarumque aquarum noxiis exhalationibus non vicina tantum loca, sed & ipsam urbem nocivæ qualitatis impressione infestet, fiet quoque ut sublata causa, tollatur effectus, id est, continget, ut simul ac terra putridis exuta humiditatibus sicciorem temperiem nacta fuerit, aër quoque salubriorem constitutionem ut sortiatum necesse est. Equidem sanctè affirmare ausim, aëris tam perniciosi urbi dominantis (præsertim vento syrophænicè, quem *Sirocco* vulgò vocant, flante) aliam causam non esse, nisi putridas exhalationes, quæ à dicto vento *Romanam* delatæ ibidem eos effectus causant, quos non infirmum tantum, sed & sanioris etiam consti-

tutionis homines, non sine incommodo & molestia experiuntur.

Vidimus itaque in hisce discursibus *Pomptinorum Camporum* situm, naturam, proprietatem, paludum iis dominantium exsiccationem à diversis nullo non tempore tentatam, imò absolutam recensuimus, causas & rationes, cur semper restagnarint, assignavimus; modum eosdem ad pristinam culturam reducendi exhibuimus. Commoda inde emergentia unà cum expensis in opere quâ consummando, quâ conservando demonstravimus. Nihil igitur reliquum est, nisi ut supremus quispiam Princeps, visa rei æquitate & magni momenti imò emolumentum negotio maturè expenso, operi tandem ccepto manum adhibeat, opusque nullo non tempore unice desideratum magnifico ausu absolvat.

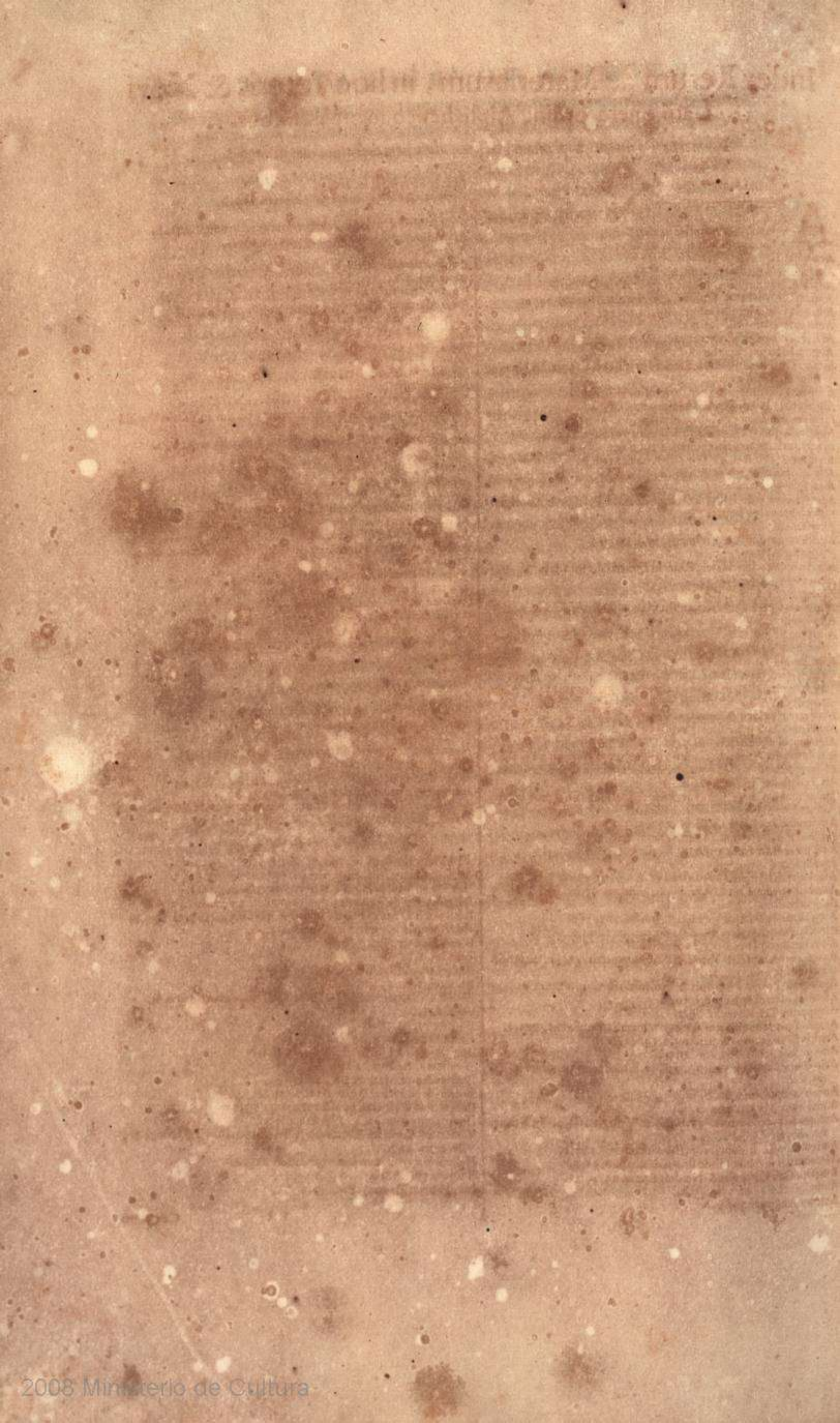
Quod tunc futurum confido, ubi alter quispiam *Sixtus V* modo ortus, in tam heroico molimine animi sui prorsus divini talenta exeruerit. Ego sanè iudicium de negotio ritè expediendo, uti dare iussus sum, sic id eâ, quâ fieri potest, sinceritate, neque ullo propriæ utilitatis commodo, quin potius solo eo, quo in publicum bonum, quibuscunque modis possum, promovendum feror affectu, impulsus, exhibendum duxi. Quæ quidem mea levis opera, si quicquam inde in commune bonum utilitatis emerferit, soli Deo Optimo Maximo, cui servio, unice ut adscribatur velim.

Atque hæc sunt, quæ de Universi *Latii* finitimarumque Regionum situ, natura, proprietate; primaque earundem etiam origine, nec non de variis coloniis in eas traductis, de varia Imperii forma, temporumque revolutione, quam sæpè sæpius incurrit; de celeberrimis Heroibus, qui ex iis provenerunt, de potentia eorundem; denique de Urbibus, villis, thermis, palatiis sumptuosissimis; verbo de gestis potentium à seculo virorum, ac universali Romanæ Historiæ juxta temporum ordinem prosecutione tibi, Lector, veluti ἐν τῷ τύπῳ exhibuimus. Vale, & ex hisce disce æterna sectari; cum nihil in rebus humanis firmum, stabile, & durabile sit; quæ tibi hoc *Latium* ob oculos luculenter exponet.

SOLI DEO HONOR ET GLORIA.

Synopsis
inde pro-
manantium
emolumentum.

Aëris ex-
purgatio.

Index Rerum ac Materiarum, in hoc Veteris & Novi Latii opere, ordine Alphabetico locupletissimus.

Numerus Paginae, a. primam, b. secundam paginae columnam denotant.

A.

A Bacus marmoreus Ciceronis 59, a.
Aborigines. 7. Italiae populi. *ibid.* unde in Italiam pervenerint, *ibid.* vox est Chaldea. 8, b.
Aboriginum nomen in Latinum vertitur, 16, a.
Academia Tusculani. 63, a.
Academia villae Adriani. 148, a.
Adyta Aegyptiorum per montem cuniculis perfossam indicata. 106, a.
Adriani Caesaris ortus, studium, epigrammata, itinera. 145, a.
Adrianus Caesar morbis insolitis infestatur. 152, b.
Aëris expurgatio utilis. 263, a.
Aedis Fortunae expositio. 107, a.
Aegyptii maxime superstitiosi. 17, b.
Aeneae, Trojanorumque in Latium adventus. 15, a. 134, a. In Numico ante interitus. 23, a.
Aenigma Piscatorum Homero propositum. 82, b.
Equi, eorumque mores & habitatio. 70, b.
Equivocatio nominum historiarum confusionem peperit. 17.
Equorum nonnulla oppida volscis olim parebant. 242, b.
Equorum Romanorumque hostilitas. 70, b.
Erarium & Bibliotheca Templi Herculis. 191, b.
Æsulæ, oppidi veteris situs. 188, a.
Ætas facit 27 annos. 16, a.
Ager Reatinus paludosus, à Sicanis, deinde à Pelasgis & Aboriginibus inhabitatus. 229, a.
Ager Tusculanus. 55.
Agricoltura quis Latio intulerit. 15, a. 19, b.
Atrium, oppidum. 125, b.
Alba 30 oppidorum Mater, Romani Imperii origo. 34, b.
Albana vina. 45, b.
Albanensis Episcopatus. 44, b.
Albani moderni situs à veteri distans. 42, a. Restauratio. 44, b.
Albanorum cum Romanis hostilitas. 135, b.
Albanum distat ab Alba Longa. 32, b. Vallatum a Barbarossæ Caesaris hostibus. 44, b.
Alba Longæ Conditor Aescanius asseritur contra Cluverium. 32, a. ejus origo & etymon. *ibid.* Verus situs. 33. Cur Longa cognominata 33, b. de ea Dionysij testimonium. 33, a. Destitutio. 34, b. Auctorum de situ Albæ conciliatio. 36, a.
Albula rivus ex lacu Albuneo. 222, a.
Algidi montis & urbis situs. 71, b.
Algidum, ejusque descriptio. 71, a.
Alia fluvius Romanorum clade à Gallis accepta celebris. 234, a.
Alinum lignum putredinem nesciens induratur in saxum. 259, b.
Alvei conficiendi ratio. 257, b.
Ambulacrum Villæ Etenis innumeris fontibus salientibus conspicuum. 172, b.
Amiternum oppidum. 188, b. 232, a.
Amoenitas Villæ Horatianæ in Sabinis. 235, a.
Amphiarai Historia. 130, a.
Amphitheatrum Albanensis rudera. 52, b.
Amphitheatrum Tusculani reliquiae. 55, a.
Amphitheatrum circa Castrum Gandolinum. 43, b.
Amphitheatrum Domitiani. 43, b.
Ampilionis destructio, & causa. 179, 180, 181, 182.
Amyclarum descriptio. 26, a. Indigenarum fatuitas. *ibid.* b.
Amyclæ tacendo perierunt, Proverb. *ibid.*
Anagnina urbs. 241, b. Virorum illustrium patria. 124, a. cur prope modum deserta. *ibid.* b.
Analogia gestorum à Pelasgis & Trojanis. 18, a.
Analogia Saturni & Evandri. 19, a.
Anagninensis Terracinenensis. 26, a.
Anienis aqua contaminatur à variis mineralium miscellis. 201, a.
Anienis fluvii etymon & descriptio. 140, a.
Anio dividit Sabinos à Latio. 165, a.
Anio fluvius. 175. ejus cursus. 176, a. Duodecim pontibus instratus, *ibid.*
Annuli in sepulchris. 69, b.
Annulorum Mytheria. 69, b.
Antiquitatis monumenta. 31, b. 44, a. Vestigia. 98, b. In Præneste. 109, a.
Antiquorum Latii Populorum sedes incognita. 123, a.
Antiquorum in rebus solide struendis studium. 51, a.
Antium, Caji Caligulae & Neronis Patria. 24, a.
Antonini tabula itineraria. 43, a.
Antrum Angeriae. 49, b.

Apis & Serapis idem. 106, b.
Apparatus bellicus contra Ampilionem. 179, b.
Aqua Anienis. 198, 200, b.
Aqua ad ultimum gradum elementi reduci non potest. 201, b.
Aqua Aurea, vulgo *Aquoria*, optima est. 201, a.
Aqua Claudia. 31, b.
Aqua Crabra. 60, b. 62, b.
Aqua de Paivola. 199, b.
Aqua ferrata. 198, a.
Aqua Martia. 208, a.
Aqua Rivellefia. 200, a.
Aqua Tepula. 62, b.
Aqua Acidulae. 198, b.
Aquaeductus. 31, a. 95, b.
Aquaeductus Tyburtinae. 208.
Aqua fontanae bonitas. 202, b.
Aqua Letiferae. 198, b.
Aqua Martiae derivatio partim Romam, partim in Villam Vopiscæ facta. 170, b.
Aqua sulphurea. 198, b. in Territorio Nomentano. 222, a.
Aqua Tusculanae. 60, b.
Aquila oppidum. 188, b.
Aquinum urbs. 241, a.
Arbor famosae vetustatis & vastitatis. 50, a.
Arbores aptae ad aggeres construendos. 257, b.
Ardea descriptio, etymon, antiquitas, insalubritas aëris. 87.
Aricia ad Savellos spectat. 46, b.
Aricia oriundi Octavianus Augustus, & Turnus Herdonius. 46, a.
Aricia descriptio. 45, a.
Ariciensis Lacus evanuit. 46, b.
Arimazis & Arimani Deorum *ἀρμαζις*. 102, b.
Aspinum patria Ciceronis. 241, a.
Aescani sepulchrum. 43, b.
Aescanius Albæ conditor. 31, b.
Aspra, hodierni oppidi nomen, olim Casperia fuit. 228, b.
Astura. 25, a.
Atina urbs. 239, b.
Atlas. 3, b. 11, b.
Attalus. 11, b.
Augusti de re publica merita, & duae ejus res divinae. 248, a.
Augusti erga Mecænatem affectus & benevolentia. 158, a.
Augusti jocus. 166, b.
Augustus Dominum se vocari prohibuit, & quare? 195.
Aurea secula sub Saturno. 5, b.
Ausonia, Ausones. 10, a.
Auctores variant de Latii antiquitatibus. 1.
Auctorum disconvenientia circa annorum computum. 129, a.
Axii Appii villa. 231.

B.

B Alnea villae Adriani. 148, b.
Barberinus Card. de re literaria optime meritis. 98, a.
Basilica S. Joannis Baptistae à Sylvestro exstructa. 45, a.
Batavorum in exsiccandis paludibus industria mechanica. 256, a.
Batavorum in siccandis paludibus Pomptinis rejecta opera. 251, b.
Beata Margarita ex familia Colonna. 92, b.
Belus, Baal sive Bel. 5, b.
Berofus. 4, b.
Bibliotheca Villae Adriani. 148, b.
Blandusia fons. 234, b.
Blondi verba, quomodo naves demersae fuerint extractae. 50, b.
Bola. 122, b.
Boncompagna. 78, b.
Bonae Dæe famum. 45, b.
Bonifacius VIII. Jubilaei Author. 124, b.
Bonificatio quid sit? 244.
Bonitas Aquae Martiae. 208, a.
Bonitas & salubritas Aquae Aureae. 99, a.
Borgetto ad decimum, oppidum, ubinam? 76, b.
Bovilla oppidum. 31, a. Ubi situm. 44, a.
Brancatius Card. ab Alexandro VII denunciatus Episcopus Sabiniensis. 227.
Bubulis purgandorum fluminum ratio. 259, b.
Burgesia villa. 78, b.
Burgesianum Zootrophium. 73, a.

I N D E X R E R U M

C.

Cæcubum Vinum. 28, b.
 Cajeta. 26, b. Cajetanus portus. *ibid.* Arx Cajetana. 27, a. Cajeta patria Gelasii & Thomæ de Vio Cajetani. *ibid.* Mons scissus Cajetæ tempore mortis Christi. *ibid.*
 Caji Cassii mors. 163, a.
 Caji Marii ambitio. 138, a. ejus filii interitus in cuniculis Prænestinis. 91, b.
 Cajus Marius Arpinas. 241, a.
 Caligula ubi natus. 143, b. ejus luxuria & tyrannis. 144, a.
 Camillorum Etymologia. 65, b.
 Campi Albani deliciae. 45, a.
 Campi sancti origo. 61, a.
 Campi Solonii descriptio. 88, b.
 Campus Hannibalis. 37, a. Amoenissimus. 38, b.
 Canalem, qui ex lacu in Anienem deducitur, Card. d'Este fieri jussit. 205, a.
 Canales, occulti Lacus Albani per quos se exonerat aqua. 41, a.
 Canalis, quo aqua illius Lacus exoneratur à Romana Rep. exstructus. 40, a.
 Canales plumbei. 51, b.
 Canopus, urbs Ægypti. 149, b.
 Canterius mons. 233, b.
 Capitolinus collis. 15, a.
 Caracallæ Hippodromus. 30, a.
 Carseoli oppidum, & ejus situs. 188, b.
 Castrum Fumanæ Carcer S. Caesellini Papæ, ejusq; vita & mors. 125, b.
 Castrum Gandolphi ab Alexandro VII summa magnificentia excultum, mentium Pontificalium relaxationi, ob amoenitatem mirè opportunum. 38, b.
 Castrum Savelli. 45, b.
 Castrum S. Joannis. 241, b.
 Castrum speluncæ. 26, b.
 Causa mirabilis. 255, b.
 Catadupa Velini, vulgò *la Cascata di Terni*. 229, a.
 Catadupa Tyburtinae. 140, b.
 Catharticum Rusticorum. 198, b.
 Catonis patria Tusculum. 55, b.
 Catulli villa. 164.
 Catullus unde & quis fuerit? 165, b.
 Cavata & Cavatella fossæ. 256, b.
 Cavædium. 95, a.
 Causa degenerationis vini Setini. 261.
 Causa destructionis Villæ Adriani. 152, b.
 Causa cur Cælius mortem intulerit Cæsari. 163, b.
 Causæ, ob quas sine ullo sui vestigio plurima loca vetustate sepulta lateant. 123, a.
 Cerealis ad Christi fidem conversio & martyrium. 153, a.
 Cethæi qui, & unde dicti? 8, a.
 Celarano. 143, a.
 Cham. 4, a. qui Belus, Bial & Bel. 5.
 Charonius fons lethalis. 26, a.
 Chronologia Regum Latinorum, sive Albanorum, Romanorum, Reipublicæ & Imperatorum. 19, 20.
 Chus filius Chami. 4.
 Cicero superstitionem fortium arguit. 93, a.
 Ciceronis ad Asturam obruncatio. 25, a.
 Ciceronis villa. 58, b. 241. ejus vastatio, reparatioque. 62, b. ejus verus situs inquiritur. 62, a.
 Circeji Insula. 246, a.
 Circejus Mons. 25, a.
 Circes Mythologia. 25, a.
 Clades Romanorum ad Telsonium flumen. 234, a.
 Clavi Ænei. 51, a.
 Clodii villa. 42, b. ejus situs. 43, a.
 Clodii cædes ad Bovillas. 42, b.
 Clodius ubi à Milone interfectus. 31, a.
 Cluveri sententia de Æneâ non probatur. 19, b.
 Cœmeteria veterum. 68, b.
 Cœnolui Ferrati descriptio. 79, a.
 Collatia, non in Latio, sed in Sabinis sita fuit. 221.
 Coloniae Latii. 4, b.
 Coloniae à Phalec Hebri filio deductæ. 129, a.
 Coloniarum Author Noëmus. 3, a.
 Coloniarum origo. 130, b.
 Columnæ ruina miraculo impedita. 60, a.
 Columnæ Tusculi. *ibid.*
 Commoda resultantia ex aquarum desiccatione. 260.
 Computus annorum à Diluvio. 15, b. Eusebii. 16, b.
 Conditores 3 urbium quinam? 221, b.
 Confessi di Tivoli sunt grana instar saccari ex sulphurea calce producta. 205, b.

Confutatio sententiarum de situ Curium. 225, b.
 Conradini Suevorum Ducis tragicus obitus. 25, a.
 Consilium initum proditur per feminam. 179, b.
 Continuata scelerum series in Oedipi familia. 130, b.
 Contra inundationem medium aptum. 258, a.
 Cora à Corace extracta. 242, a.
 Corax & Catillus belli duces contra Æneam. 135, a.
 Corbio. 122, b.
 Corfinium oppidum. 188, b.
 Corniculum oppidum Sabinorum. 222, b.
 Corpus S. Monicae. 23, a.
 Cortona olim Crotona, Hetruscorum urbs. 21, b.
 Coturnices. 24, b.
 Crotone Ubrorum civitas. 13, a.
 Crustumeria urbs, ac ejus situs. 220.
 Crypta Sibyllæ. 233, a.
 Crypta Luculli. 74, a.
 Cryptæ Vinariæ. 76, a.
 Crypta Ferrata. 57. ejus foundationis fustior descriptio. 61, b.
 Cur Deustot mala permittat. 108, b.
 Cultus Serapidis multum tum in Latio, tum Romæ potissimum invaluit. 105, b.
 Cunonis præclara vita & mors. 114.
 Cures oppidum. 222, b. Origo & situs. 221. Cur urbs parva & maxima dicatur? 222, b. Metropolis Sabinorum. 224, b. Situs ubi in Sabina? 225, a. Verus situs. 226, b.
 Curiatorum ac Horatorum pugna. 135, b.
 Curtiliarum Aquæ medicæ. 232, b.
 Curtiliarum descriptio. 232, a.

D.

Dæmon superstitionis quomodo illudat. 93, b.
 Dæmonis technæ ad stabiliendam idololatriam. 41, b.
 Danaë conditrix Ardeæ. 87, a.
 David Rex Israel, quando? 20.
 Decemovium quid & unde dicatur? 250, a.
 Decii circa exsiccationem paludum præclara molimina. 249, a.
 Deiparæ Virginis templum miraculis clarum. 46, b.
 Delubrum Saturni opulentum. 132, b.
 Deorum fictio unde? 17, b.
 Descriptio veteris Ecclesiæ S. Laurentii Tybure. 212, b.
 Desolationis regionum quatuor causæ. 254, b.
 Dianæ cultus ac locus sacer. 47, a.
 Dianæ fanum. 63, a.
 Dianæ lacus speculum dictum. 48, b.
 Dianæ turris. 49, b.
 Diis templa extracta. 103, a.
 Difficultas in exponendis rebus inaccessæ vetustatis. 7, a.
 Digentia rivus quis? 235, b.
 Discordia præclarorum moliminum turbatrix. 251, a.
 Discordia & invidia turbatrix omnium. 252, a.
 Discursus utrum nive imbutus aquæ potus bonus an noxius sit? 191, b.
 Diversis hominibus eadem sæpe nomina imposita. 11, b.
 Dodonæi & eorum origo. 14, a.
 Domitiani Amphitheatrum. 43, b.
 Draco ingens Tyburtinum agrum infestat. 211, a.
 Dulcitius Episcopus. 227, a.
 Dynastiæ quatuor Latii. 21, a.

E.

Ecclēsia Deiparæ Eustachianæ. 185.
 Egeria Nympha. 48, a.
 Egeriæ fons. 30, a.
 Elifa Japheti filius. 4, b.
 Elpenoris in Circeio sepulchrum. 25, b.
 Elysi campi in Villa Adriani. 150, b.
 Empulum antiquissima & amoenissima civitas, ac ejus situs. 177. & descriptio. 178.
 Epigramma in Ponte Salario. 176.
 Epigrammata Adriani. 145, a.
 Episcopatus Albanensis. 44, b.
 Episcopatus Sabinensis. 224.
 Episcopi Curium in locum Protostaminum successerunt. 225, a.
 Epistola Gregorii Gratiolo Numentano Episcopo. 227.
 Eretum Sabinorum urbs, à Monte rotundo. 222, a.
 Eteoclis & Polynicis historia. 130, a.
 Evander Mercurii & Carmentis filius. 14, b. primus Græcas literas cum Agricultura Latio intulit. 15, a. 19, b.
 Evandri ac Catilli molimina. 131, b.

Evandri

A C M A T E R I A R U M,

Evandri & Aeneae gestorum analogia. 18, b.
 Eventus ex Fortunae & Serapidis oraculis. 106, b.
 Eusebii computus annorum à Diluvio. 16, b.
 Eustachii & sociorum mors. 153, a.
 Expeditiones maritimae auspicio Fortunae peractae. 106, b.
 Expensae faciendae ad exsiccationem paludum Pomptinarum. 262, a.
 Experientia rerum magistra. 256, a.
 Explicationes quarundam figurarum. 107, b.
 Exsiccatio Paludum Pomptinarum nullis non seculis tentata & abso-
 luta fuit. 245.
 Exsiccationis Modus. *ibid.*

F.

Fabrica superba villae Quintilianae. 159, b.
 Fabula de conditu Curium. 223, b.
 Fabula de Danae conditrice Ardeae. 87, a.
 Fabula de Oreste & Pylade. 47, b.
 Fabula Hippolyti. 48, a.
 Fabula Numae. 48, a.
 Fabulae unde originem traxerint. 3, b.
 Factio Mariana & Syllana. 138, b.
 Familiae Nobiliorum Empuli. 179.
 Fana & Delubra templo adstructa. 105, a.
 Fanum Bonae Deae. 45, b.
 Fanum Vacunae. 235, b.
 Farsa. 226, b.
 Farsarus fluvius. 234, a.
 Fauni cultus Tyburti. 134, a.
 Faunus Latii Rex. 15, a.
 Feracitas territorii Empuli. 177, b.
 Ferentinum, curia Latinorum. 80, a.
 Ferentinum, oppidum. 125, a. 241, b.
 Feriarum Latinarum origo. 36, b. in earum celebratione commune
 populorum studium. *ibid.* quo in loco celebratae. 37, a. earum de-
 scriptio. *ibid.* b.
 Ferozem hippopotamum conficiunt nautae. 106, b.
 Feronia Dea. 25, b.
 Feronia urbs ab Hannibale exspoliata. 25, b.
 Fertilitas agri Pomptini tam in frugibus quam vino proferendo,
 261, a.
 Fertilitas agri Reatini. 231, a.
 Ficana. 89, b.
 Ficulnea, pervetusta Sabinorum urbs. 221, a.
 Fidena, urbs olim magna & populosa. 219, b. ejus situs. 220, a.
 Finis veterum in exstruendo Fortunae Templo. 101.
 Fificellus mons. 233, a.
 Flumina non precise dividunt jura territoriorum utrinque sitorum.
 165, a.
 Flumina Sabinorum. 233, b.
 Fluminis purgandi ratio per bubalos. 259, b. per fossas laterales.
 260, b.
 Fluminum ostia aestu maris ventisque contrariis intumescunt. 258, b.
 Fons charonius lethalis. 26, a.
 Fons Egeriae. 30, a.
 Fons Syphacis Regis. 155, a.
 Forma Horatii & Virgilii. 166, b.
 Forma Palatii trizonia. 159, b.
 Formicarum multitudo. 76, b.
 Fortuna Christi fidelibus Deus est, qui sua providentia varias mor-
 talium vices justis de causis versat. 108, a.
 Fortuna Dea habita. 101, a.
 Fortuna Iovis ministra. 103, a.
 Fortuna memorabilis L. Furii. 55, b.
 Fortunae fanum. 24, a.
 Fortunae graphica descriptio. 100, b.
 Fortunae Muliebris templum ubi est. 63, b.
 Fortunae symbolum. 97.
 Forum populi quis locus fuerit? 37, b.
 Fossa Cluilia. 30, b. ubi sita? 31, a.
 Fossa Sixtina. 256, b.
 Fossa Viae Appiae. 248, b.
 Fregellae oppidum. 241, a.
 Friderici Barbarossae Imp. abjuratio facta Venetiis. 135.
 Frusino urbs. 241, b.
 Fundana Vina. 27, b.
 Fundana urbs à Corradino Barbarossa classis Turcicae duce eversa.
 27, b.
 Fundi descriptio. 27, a.
 Furconium vetus oppidum. 188, b. 232, a.
 Furiae gentis descriptio. 64, b.

G.

Gabiis Sexti filii Tarquini superbi astutia. 120, b.
 Gabiorum situs controversus. 119, b. eruderatur. 120, a.
 Gabiorum urbs funditus excisa, nec vestigium sui reliquit. 120, b.
 Galaton pictor Homerum miogentem pinxit, & circa eum Poetas
 urinam ejus legentes. 81, b.
 Genii sepulchrorum. 68, b.
 Gestorum à Pelasgis & Trojanis analogia. 18, a. Evandri & Aeneae.
ibid. b. Saturni & Evandri. 19, a.
 Gomer Iapheti filius. 4, b.
 Graecas literas cum agricultura Evander primus Latio intulit. 15, a.
 19, b.
 Graecia, Ionia dicta. 14, a.
 Graecorum expeditiones in Italiam. 129, a. Adventus. 131, b.
 Graeciae urbes inter se contendunt de patria Homeri. 83, a.
 Grotta di Lucullo. 75, b.
 Gurgures mons. 233, b.

H.

Hemonia, nunc Thessalia. 12, a.
 Heber unde dictus? 8, b.
 Hercules. 3, b. quis? 11, b. ejus beneficia fortunae duce hominibus
 praestita. 103, b. monstis occisis apothecosin meruit. 104, b.
 Herculi templi extractio, & olim magnificentia. 191, a.
 Herculis Tyburini templi origo. 133, a.
 Herilus quis fuerit? 91, a.
 Hernicorum etymon ac sedes. 124, a.
 Herodoti de ortu Homeri relatio. 82, a.
 Hetruria antiquissima in Italia loca. 3, b.
 Himella fluvius. 234, a.
 Hippodromus Caracallae. 30, a.
 Hirundines montem scissum volatu penetrant, ibidemque hyberno
 tempore remanent. 207, a.
 Historia duorum naratorum. 204, a.
 Hollandorum promissa paludum exsiccatio non acceptata. 257, a.
 Homeri Apotheosis. 81.
 Homeri patria. 83, a. Peregrinatio & calamitas. 82, b. Virtutes,
 & aestimatio ab Alexandro Magno. 85. epitaphium. 83, a.
 Homero Philopator templum dicavit. 82, a.
 Horatii & Virgilii forma. 166, b.
 Horatii Flacci Villa. 165, b.
 Horatius Athenis sectator fuit Epicuri. 166, b. ex inimico Augusti
 sit amicus. 166, a.
 Horatiorum ac Curiatorum pugna. 30, a. 135, b.
 Horti Villae Estensis descriptio. 173, a. Anicenis portio in hor-
 tum derivatur, *ibid.* ejus planities, & 4. vivaria conspicua.
ibid. b.
 Hortona. 122, b.
 Hugonis Pseudo-papae scismatici factiosique vita & mors. 113.
 Humana omnia caduca. 254, b.

I.

Ianigenae. 4, 8, 9.
 Janus. 3, b. Italiae Rex. 6, b.
 Japhet. 4, b.
 Ichonographia praecipuorum locorum Villae Adriani. 151, 152.
 Illustres ex prisca nobilitate viri Tybure oriundi. 214.
 Imaginis S. M. V. à S. Luca depictae translatio. 61, a.
 Imago Salvatoris à S. Luca depicta. 213, b.
 Indulgentiae caelitus confirmatae. 61, a.
 Inferorum regio in Villa Adriani. 150, a.
 In quo consistat aquae potabilis bonitas. 200, a.
 Insalubritas aëris circa Ardeae civitatem. 87.
 Inscriptiones antiquae in foro Lavinienfi. 53, b.
 Inscriptiones antiquae testes Templi Herculei. 133, a.
 Inscriptiones à Templo Herculis. 192, 193.
 Inscriptiones in fundo Cesarano inventae. 210.
 Inscriptio antiqua vasis, nunc aquae lustrali servientis. 109, a.
 Inscriptio Volscica lingua in Sicilia reperta. 237, b. explicata
 238.
 Insolitis morbis Caesar Adrianus infestatur. 153, b.
 Insulae 16 natantes in Lacu Albunco. 203, b.
 Interitus Villae magnificentissimae Adriani. 152, b.
 Interocrea oppidum. 232, a.
 Invidiae conatus. 251, a.
 Inundatio memorabilis. 246, b.
 Jocus Augusti. 166, b.
 Jocus aquarum, quem Girandola vocant. 173, b.

I N D E X R E R U M

Jovis Latialis mons. 35, b.
 Italia quando habitari coeperit. 3, a. unde dicta. 11, a.
 Italus. 11.
 Iter Authoris in Agrum Reatinum. 229, a.
 Julius Caesar Romanorum Imperator. 21, b.
 Juno Feronia. 245, b.
 Junonis Monetæ origo Templi. 35, b. ejus simulacri prodigium. *ibid.*

L.

Lacedæmoniorum sedes. 245, b.
 Lacus Albanus, ejus quantitas, & investigatio. 38. Profunditas. 39. Prodigium exuberantis. 39, a. Varietia de Lacu. 39, b. Dubia de prodigiola ejus exuberatione. 40. Lacus incrementum. 42, a.
 Lacus Albunæ succus petrificus. 205.
 Lacus Albunus sive sulphureus. 202.
 Lacus aquæ in superficie frigida, intus ferventissimæ sunt. 204, b.
 Lacus Ardeatinus seu Furni. 28.
 Lacus Corne. 63, a.
 Lacus Curtiensis. 231, b.
 Lacus Fucinus. 189, b.
 Lacus Fundanus. 28, a.
 Lacus Maricæ. 28, b.
 Lacus Nemorensis descriptio. 49, a. & 50, a.
 Lacus Regillus. 57, a.
 Lacus S. Praxedis, sive *il lago di Castiglione*. 57, a.
 Lacuum incrementa. 42, b. Subterranei meatus. 41, a.
Lagum, campus lapidosus, in quo Herculem cum filiis Neptuni lapidibus pugnasse ferunt. 194, a.
 Laji Oedipique historia. 129, b.
 Lanuvii veteris situs. 53, a.
 Larium Serapeo appictorum figuræ Ægyptiæ & Hieroglyphicæ. 106.
 Latini Romanis resistunt concordēs. 116, a.
 Latinorum contra Romanos expeditio. 110, a.
 Latium & Hetruria antiquissima in Italia sedes. 3, b.
 Latium unde dictum. 5, 6, b.
 Latio olim latitudo. 21, a. quatuor Dynastiæ. *ibid.* fines quondam. *ibid.* b. longitudo ac latitudo. 22. Incrementa. *ibid.*
 Lavici situs olim, ubi hodie *Zagarolo*. 120, a.
 Lavicum vel Labicum promiscue apud Authores scriptum reperitur. 119, a.
 Lavinium. 23, b. ubi hodie pagus seu fanum S. Petronillæ. 24, a.
 Laudabilis conatus successu cæcus. 255, b.
 Laurentum. 23, a. hodie desertum. *ibid.* b.
 Leirigonum sedes. 28, b.
 Lingua Volscæ à Latina discrepat. 236, b.
 Litta oppidum. 231, b.
 Literæ Aureliani ad Senatū. 212, a.
 Locus, in quo sepulti fuere filiorum S. Symphorosæ corpora. 154, a.
 Locus, qui Roma vocatur in villa Estensi. 173, a.
 Longula oppidum. 184, b.
 Locii Furi memorabilis fortuna. 55, b.
 Lucretilis mons quis? 235, b.
 Lucullanarum structurarum sumptuosæ reliquæ. 75, b.
 Lucullane ruine materiam dederunt magnificentissimis villis. 75, b.
 Luculli familia, & gloriose expeditiones. 72, a. Piscinæ, & amplia ejusdem possessio. *ibid.* b. Cryptæ. 74, a.
 Lucullus otio & deliciis affluens in amentiam cecidit. 72, b.
 Lucullus regno Mithridatem exiit. 72, b.
 Luxuria & tyrannis Caligulæ. 144, b.
 Lycæi in villa Adrianea descriptio. 149, a.

M.

Magnificum ædificium. 119, a.
 Magnus hominum ad templum Fortunæ sortium causa confusus. 105, b.
Malaine arbor, ex qua styrax educitur. 207, b.
 Mamiliorum familia à Mamilia Telegoni filia. 55, b.
 Mamurra oppidum vetus. 28, a.
 Mandela pagus quis? 235, b.
 Manlii Vopisci Villa. 166. ejus descriptio. 167, b.
 Mannæ copiosus proventus, uti & styracis, resinæque terebinthinæ in agro Tyburtino. 207, a.
 Marci Antonii numismata. 124, a.
 Marii seditio. 139, a.
 Marinum, ejus etymon & situs. 80, a.
 Mare quandoque terrâ altius. 254, a.
 Marrubium Marforum Metropolis. 189, b.
 Marficum bellum. 189, a.
 Marforum origo. 189, a.

Martyrium SS. Flaviæ, & Domitillæ. 26, a.
 Mecænatis heres Augustus. 158, b.
 Mecænatis miræ proprietates. 158, b. ejus villa. 156.
 Medea ubi habitaverit. 189, a.
 Memorabilia quæ Ariciæ contigerunt. 46, a.
 Memoria stupenda Laurentii Oranæ. 126.
 Minturnæ. 28, b.
 Miraculum Prænestinum à S. Gregorio M. relatū. 111, b.
 Mithridates à Lucullo regno exutus. 72, b.
 Mira montis constitutio, ex quo crystallum educunt glaciale. 240, a.
 Metii Suffetii crudelis mors. 136, a.
 Metropolis Sabinorum, Cures. 224, b.
 Modus colligendi Mannam in agro Tyburtino. 207, b.
 Modus derivationis aquarum stagnantium. 250, a.
 Molendina aquis evacuandis inventa. 258, a.
 Monasterii Callinensis descriptio. 239, a.
 Monasterium Cryptæ Ferratæ. 79, a.
 Monasterium S. Benedicti, & S. Scolasticæ. 175, b.
 Monasterium S. Petri Apostoli. 92, b.
 Monfortinum, oppidum. 125, b.
 Mons Albanus summæ fuit religionis. 35, b. De ejus situ controversiæ. *ibid.* a. prodigia, quæ in eo contigerunt. *ibid.* b.
 Mons intercisus ad deluvium paludum. 230, a.
 Mons Jovis Latialis. 35, b.
 Mons Soranus, ejusque memorabilia. 240, a.
 Montalina villa. 78, b.
 Montes Corniculani quis? 222, b.
 Monumenta veterum. 79, a.
 Monumentum Græcum. 62, a.
 Monumentum Horatorum. 30, b.
 Monumentum vetustum Apotheosin Homeri exhibens. 81, b. ejusque explicatio. 83, b.
 Mors præclare coepta interrumpit. 251, b.
 Mors Sulpicii Consulis. 88, b.
 Mors Vespasiani Caesaris. 232, b.
 Mos cremandi cadavera, & vasa conditoria cinerum. 68, a.
 Mugitus tauri sonitum maris exprimit. 107, b.
 Mulieribus prohibitus ingressus Sacelli S. Nili. 61, b.
 Multitudo nivis inveteratæ. 240, b.
 Munatii Planci villa. 162.
 Municipium Tusculanum quale? 55, b.
 Musarum fontes. 48, a.
 Musarum 9 statuæ detectæ. 148, b.
 Musivum opus. 96, b. ejusque explicatio. 100, 103.
 Mutationes rerum. 143, a.
 Mutela mons. 233, b.
 M. Furi Camilli, præclara facinora. 65, b.
 Mysteria anulorum. 69, b.

N.

Napelus virulentissima planta arborescens in monte Januario. 208.
 Narses Justiniani Eunuchus. 218.
 Navis descriptio. 51, a.
 Naumachia priscorum Caesarum. 50, b.
 Necessaria ad exsiccandas paludes. 256, a.
 Nemus Aricinum. 47, a. à Strabone descriptum. *ibid.*
 Nemus Cynthianum. 48, b. 50, a.
 Neptunus cur tridente instructus. 107, b.
 Nerva & Trajanus imperatores pontibus & milliariis columnis viam Appiam ornant. 248, b.
 Nimrod filius Chami. 4, b. in Babylone dominatur. 5, a.
 Ninus. 5, a.
 Nivis inveteratæ multitudo. 240, b.
 Noëmi & filii Cham dissidium. 4, a.
 Noë variis nominibus appellatus. 3, b.
 Nolite tangere unctos meos. 125, a.
 Nomentum, oppidum Sabinorum. 221, b.
 Nomina oppidorum prisce Latii, prope mare Tyrrhenum. 22.
 Nominum Æquivocatio. 17, a. Historiarum confusionem peperit. *ibid.* b.
 Norba oppidum. 242, b.
 Novæ Populorum colonie. 128, a.
 Numa Pompilius, Curienis patria. 223, a.
 Numæ fabula. 48, a.
 Numicius amnis Æneæ interitu famosus. 49, b.
 Numismata Centronii in ejusdem sepulchro detecta. 171, b.
 Numismata Sepulchrorum. 69, b.
 Numismata varia. 97.
 Nursia patria Titi Vespasiani. 233, a.

Occasio

A C M A T E R I A R U M.

O.

Occasio descriptionis urbis Empulitanae. 177.
 Oeclei historia. 130, b.
 Oedipi familia sceleribus innata. 130, a.
 Oedipus Laji filius. 129, a.
 Oenotria. 10.
 Oenotrii populi. 9, b.
 Oenotrus. 3, b. 10, b.
 Officia L. Munatii. 163, a.
 Oppida dubii situs. 232, b.
 Oppida in agro Pontino inundatione deleta. 246, a.
 Oppidum Sancti Viti. 187.
 Oppidum Sancti Germani Coenobio Cassinensi principali ordinis D. Benedicti clarum. 239, a.
 Opus Musivum. 96, b. ejusque explicatio. 100, 103.
 Oraculum Fauni. 134, b.
 Organum hydraulicum in villa Estensi. 173, b.
 Origo Castris S. Angeli. 183.
 Origo insularum natantium. 204, a.
 Ortus Anienis. 175, a.
 Ostia Tiberina. 22, b. olim mari adjacens. 23, a.
 Ostienses salinae. 23, a.
 Ostiensis portus. 248, a.
 Ottonis Card. Truchses Germani egregia laus. 117.

P.

Palatii Evandrii vestigia. 52, b.
 Palatinus mons. 15, a.
 Palatium frangipaniorum. 49, b.
 Pallantium oppidum. 231, b.
 Paludes Pontinae utrum hodie exsiccari, & ad pristinam culturam revocari queant? 252, 253.
 Palumbae. 24, b.
 Papa incarceratus. 92, b.
 Passienus Crispus sagum stulte amavit. 63, a.
 Pedum. 121, a. ejus situs inquiritur. *ibid.* expugnatum. *ibid.* b. & 184, a.
 Pelasgi oraculi monitu in Italiam appulsi. 131.
 Pelasgi. 9, 10. à Peloponneso oriundi. 12, a. à Phalec Hebræi filio. 14, a. Varias sedes quæ siverunt. *ibid.* b. in Italia confedere. *ibid.* ab Aboriginibus in socios recepti. 13, a. Crotonem Umbrorum civitatem capiunt, & Siculos suis sedibus eiciunt. *ibid.* b.
 Pelasgorum Arcadam expeditio in Latium sub Evandro Duce. 14.
 Peregrinatio Homeri. 82, b.
 Perpetuus Tyburi gubernator Card. Estensis. 172, c.
 Pestilentia sæva. 242, a.
 Petrum Apostolum Prænestinis prædicasse, & templum condidisse. 111, a.
 Pharos. 95, b.
 Pharos Prænestina in Nautarum solatium. 107, b.
 Philopator Homero templum dicavit. 82, a.
 Phormiæ, ubi hodie Mola, pagus ad mare
 Piciles descriptio. 147, b.
Pic de luco, Lacus, oppidum & lucus Velinæ Deæ. 231, a.
 Piscatio fructuosa. 259, b.
 Pisciano, oppidum. 185, a.
 Piscina Luculli. 75, a.
 Plautiorum sepulchrum. 160.
 Polustria oppidum. 184, b.
 Pomeria Sueffa Volschorum Metropolis. 239, a.
 Poetarum, Oratorum & Literatorum hominum summus fautor Mæcenas. 158, a.
 Pomeria oppidum. 245, b.
 Pomptini agri lacus duo. 245, a.
 Pomptini quatuor amnes. 245, b.
 Pomptinorum oppidorum interitus. *ibid.*
 Pomptinus ager. 244. ejus situs. 245, a.
 Pons Lucanus. 160.
 Pontifex vi consecratus, & Episcopus consecrans vindicem Dei manum experti. 113.
 Pontificis incarcerati mors. 124, b.
 Portenta, quæ Frusinone contigerunt. 125, a.
 Portus Claudii. 22, a.
 Pratum florigerum etiam hyeme. 240, b.
 Præneste à quo condita. 90. quo tempore. *ibid.* & anno. 92, a. factio-
 rum hominum refugium. *ibid.* ejus excidium sub Bonifacio VIII.
ibid. b. ad Barberinos devenit. 93, b.
 Prænestinæ deliciae. 92, b. & vicilitudines. 109, b.
 Prænestinæ Fortunæ, Primigeniæ, templum. 94, 98, a.
 Prænestinarum sortium origo. 93, b.
 Prænestinorum varia fortuna. 110, a. sub Columnensibus. 92, b.

Prænestini semper Herculi Tyburtino vicino devoti fuerunt. 104, b.
 Prænestinorum Episcoporum series. 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118.
 Primigeniæ Fortunæ Prænestinæ Templum. 95.
 Primus author caerimoniae pullandi Campanulam ad corporis Domini veneracionem. 115.
 Prisci Latii termini. 21.
 Pristina Pomptinarum eluvio. 205, a.
 Privilegia Cryptæ Ferratæ. 61, a.
 Privilegia Decio concessa ob exsiccatas paludes. 249, b.
 Processio. 108, a.
 Prodigia à Dæmonibus exhibita. 40, b.
 Profunditas Lacus Albuncii. 204, b.
 Profunditas voraginis in monte scisso. 206, b.
 Prospectus amænissimus. 76, a.
 Prospectus ex ponte in Cataractam, quam vulgo *la Cascata* vocant. 141.
 Prospectus ex ponte in subjectam aquarum voraginem, quam *la bocca del inferno* vocant. 142.
 Prospectus Villæ Estensis. 173, a.
 Prytaneum. 151, a.
 Pub. Clodii Villa. 42, b. ejus situs. 43, a.
 Pupina, & ejus olim situs. 122, a.
 Pythagoras. 20.

Q.

Quid aves domibus arboribusque insidentes significant? 105, a.
 Quid balnea? 107, b.
 Quid duæ sorores? 105, b.
 Quid in aquis hydra, ranæ, rubetæ, & serpentes? 104, a.
 Quid montes notent serpentibus fieri? 103, b.
 Quidnam significant differentes animalium species? 104, b.
 Quid nomina Aegyptiaco seu Copto caractere scripta significant? 104, a.
 Quid Serapeum? 105, b.
 Quid venatio avium in montibus? 103, b.
 Quintilii Vari miserabilis interitus. 159, a. ejus villa, & situs *ibid.*
 Quirini nomen unde Romulo datum. 223, a.
 Quomodo nascantur insulae natantes. 204, a.

R.

Ratio coercendi fluctus marinos. 259, a.
 Ratio purgandorum fluminum per bubalos. 259, b. per fossas laterales. 260, b.
 Rastra purgandis fluminibus inventa. 260, a.
 Reate, Metropolis Sabinæ regionis. 231, b.
 Reatinus ager sumen Italiae. 230, b.
 Reconciliatio Horatii cum Cæs. Augusto mediante Mæcenate. 166, b.
 Redditus agri Pomptini Geometricè examinantur. 261, b.
 Regionis Pomptinæ bonitas. 262, b.
 Regionis Volschorum, situs, & oppida mediterranea. 239, a.
 Regum Albanorum inchoatum imperium. 135, b.
 Reliquiæ SS. sub altari Veteris Templi S. Laurentio dicati inventæ. 213, b.
 Remora, navim sistens. 24, a.
 Res humanæ omnes caducæ. 248, a.
 Respublica Romanorum instituta. 21.
 Revolutiones Tyburtinæ. 138, a.
 Roboraria. 122, b.
Rocca di Papa. 38, a.
Rocca secca. 241, a.
 Roccio Varesiana villa. 79, a.
 Romana clades sub Sylla. 139, b.
 Romulus cur Quirinus dicatur. 223, a.
 Rubelliorum villa. 161.
 Rudera antiquitatis. 34, a. 49, a.

S.

Sabazius. 3, b. 5, a.
 Sabina non est civitas, quam inhabitet Episcopus Sabinensis. 224, b.
 Sabinorum regio. 216. potens & ampla, ejusque termini. *ibid.* b.
 Sabinorum urbes veteres. 217.
 Sacer mons. 220, b.
 Sacrificia varia Diis instituta. 103, a.
 Sacrificium post Villam Adriani extructam mors fuit Christianorum. 153, a.
 Saga. 3, b.
 Salaria via unde dicta? 226, b.
 Salinae Ostienses. 23, a.
 Sanari dicuntur mors à rabidis canibus in ecclesia S. Viti. 187, a.

I N D E X R E R U M

Sancta Victoria Draconem pellit. 211, b.
 Sancti Eustachii & sociorum mors. 153, a.
 Sancti Gurini sanctitas. 114.
 Sancti Prænestini. S. Agapitus, & S. Herundo. 112.
 Sancti Soteris Papæ patria. 28, a.
 Sancti Tyburtini. 211, 214.
 Sanctus Dominicus & S. Elisabetha à Gregorio IX. inter Divos
 relati. 124, b.
 Sanctus Ignatius ubi commoratus. 239, b.
 Santacrucius Cardinalis. 215, a.
 Saracenorum furor. 113.
 Saffula, vetusta Latii urbs. 184, a.
 Saturnalia festa. 8, a.
 Saturnia secula. 131, b.
 Saturniæ etymon. 131, b.
 Saturnia tellus. 7, 8.
 Saturni iustitia & pietas. 8, a.
 Saturnius Mons, nunc Capitolium. 8, a.
 Saturnus. 3, b. Quis fuerit? 5, a. Cretensis. 6, a. Scythicus, Babylo-
 nius, Ægyptius. 17, b.
 Savelli castrum. 45, b.
 Saxifolinæ Tyburtinæ admiranda. 206, a.
 Scaptia, oppidum. 121, b.
 Schola Faustiana. 95, a.
 Scopulus conversioni Divi Eustachii sacer. 185.
 Scyphus Ulyssis. 25, a.
 Sepulchri Furiorum detectio. 64, a. Antiquitas. 68, a.
 Sepulchrum Aescanæ Albæ conditoris. 31, b. 43, b.
 Sepulchrum Borbonii Ducis Casarei. 27, a.
 Sepulchrum Reginæ Zenobiæ. 156, b.
 Sepulchrum Syphacis. 155, b.
 Sepulchrum Tulli Hostilii, quod alii putant Anci Marcii. 34, a.
 Sepulchrum Tulliolæ filia Ciceronis. 44, a.
 Serapeum. 95, a. Prænestinum, 103, a.
 Serapis, cur in tanta apud omnes veneratione? 106, b.
 Setia, Sezza vulgò, oppidum. 242, b.
 Setini exsiccationem paludum moliantur. 250, b.
 Sexti, filii Tarquinii superbi astutia Gabius. 120, b.
 Sibyllini libri cur à Romanis prohibiti? 212, a.
 Sicani, antiquissimæ gentes. 9, a. Pulsi ab Aboriginibus. *ibid.* à voce
 Chaldaea sic vocati. *ibid.* b.
 Sicani & Aborigines fuerunt coevi. 9, a.
 Sicanorum etymon Hebræum. 128, a.
 Sicilium, oppidum. 128, a.
 Signia, Patria Vitaliani Pontificis, qui primus Psalmodiam instituit.
 125, b.
 Simonis Magi mors. 46, a.
 Simplicitas veterum in vasibus & suppellectile. 69, a.
 Sinuessa, Aruncorum urbs. 28, b.
 Solonius Campus. 88, b.
 Sora, urbs. 239, b.
 Sortes etiam Romanus suspectæ. 94, a.
 Sortium figura & modus eas usurpandi. *ibid.* eorum origo. 101, a.
 103, a.
 Sphinx enigmatica. 130.
 Statua Sibyllæ Tyburtinæ. 194, 196.
 Stephanus ex Monacho Claræ vallis Prænestinus Episcopus, vitæ
 sanctitate insignis. 114.
 Stroziana villa. 78, b.
 Studium Adriani Imp. in omni literaturæ genere, & profectus. 145, a.
 Sublaqueum, oppidum. 175.
 Suessa Pometia. 242, b.
 Sulpicii Consulis mors. 88, b.
 Sylla conditor Templi Fortunæ ob perpetuos & felices rerum suc-
 cessus. 103.
 Sylla unde dictus? 101, b.
 Syllæ gesta. 138, b. ejus mors & crudelitas. 92, a.
 Syllana villa. 62, b.
 Sylva lauro confita à Commodò & Vitellio Imp. frequentata. 23, b.
 Symmachi Villa. 96, a.
 Symphorosa cum filiis morti traditur. 153, a.

T.

TAberna, Villa. 78, b.
 Tabulæ confederationis Tyburtinæ cum Romanis. 137, b.
 Tarquinii ad Lucretiam verba. 109, b.
 Tarquinii in conciliandis sibi populis regnoque recuperando astu-
 tia. 136, b.
 Tarquinius papavera decapitat. 120, b.
 Tarquinius Superbus ex rex se Tusc. recepit ad Octav. Mamilium
 Principem loci, affinem suum. 55.

Tarquinius Superbus regno exactus. 21, a. ejus astuta solertia in ad-
 jungendis sibi populis. 36, b.
 Telephus Herculis filius, pater Latini. 8, a.
 Tellenæ oppidum. 89, a.
 Telonius fluvius. 233, b.
 Tempe Reatina. 230, b.
 Tempia Diis exstructa. 103, a.
 Templi Herculanæ situs. 133, a.
 Templum Bonæ Fortunæ. 73, b.
 Templum Deiparæ virginis, miraculis clarum. 46, b.
 Templum Neptuni. 107, b.
 Temporum tempestatumque edacitas. 123, b.
 Tempus successive totum terrenum corpus mutat. 168, b.
 Terebinthus & resina ex agro Tyburtino. 208, a.
 Terracina, olim Anxur. 26, a.
 Terræmotuum in subvertendis urbibus effectus. 246, b.
 Tetricus mons. 233, a.
 Teverone fluvius. 175.
 Theatrum Architectonicæ artis specimen, cum organo hydraulico in
 Villa E stensi. 175, b.
 Thebanorum Expeditio. 130, b.
 Thermæ ad Lacum Albunum. 203, a.
 Thefaurorum scrutatores. 76, a.
 Theffala tempe Adriani. 152.
 Ticra, oppidum. 231, b.
 Titulus S. Crucis INRI intra medullium saxorum repertus.
 205, b.
 Topiarium opus P. quid? 107, b.
 Topographia Territorii Tyburtini. 143, a.
 Tosani fluvii mirabilis natura. 125, a.
 Trapezophorum Ciceronis. 59, a.
 Treba oppidum fonte Anienis celebre. 176, a.
 Tres Iudæi in Montis Scitli voraginem projecti. 207, a.
 Trinacria. 128, a.
 Tripontii descriptio. 250, a.
 Triumviratus Romanus. 139, b.
 Tullia Tarquiniorumque atrocitas facinora. 136, a.
 Tullus in reliquos omnes Latinos imperium prætendit. 136, a.
 Turni origo. 87, a.
 Turnus Herdonius à Tarquinio occisus. 80, a.
 Turnus vivus sepelitur. 80, b.
 Turtis cremata. 241, b.
 Turtis Dianæ. 49, b.
 Turtis in Circeio, Pontificum refugium. 25, b.
 Tusculanarum quaestionum origo. 59, b.
 Tusculani castrum. 137, b.
 Tusculanorum cum Romanis bella. 77, a.
 Tusculi origo. 55, a. Descriptio. 56. Amplitudo ex modernis rudi-
 ribus colligitur. 55, a. Restauratio. 57, b. Principes. 58, a.
 Tusculum denuò devastatur à Romanis posteris. 78, a.
 Tyberis declinatio. 248, a.
 Tybur Herculeum. 134, a.
 Tyburis moderni situs & deliciae. 140, a.
 Tyburti conditores. 128, b. ejus antiquitas Chronologicè ostendi-
 tur. *ibid.*
 Tyburti fertilitas, amœnitasque. 141, a.
 Tyburtina urbs. 127, 140.
 Tyburtina variarum artium ergasteria. 141, a.
 Tyburtini Romanorum juribus fruuntur. 137, a.
 Tyburtinorum prudentia. 139, a.
 Tyburtus rerum gloriâ clarus morte obitâ inter Divos adnumera-
 tur. 135, b.
 Tyrrheni. 8, a.

V.

VAcuna oppidum, unde nomen? 228, b.
 Variæ de Pomptinis sententiæ. 244, a.
 Varia sacrificia Diis instituta. 103, a.
 Vasa conditoria cinerum demortuorum. 68, a.
 Vaticinia de Lacu Albano. 39, b.
 Velini fluvii origo, & vallis per quam fluit, Velia dicta. 229, b. ejus
 facultas petrifica. 230, a.
 Velitræ oppidum. 242, a.
 Veræ bonitatis aquæ potabilis signa. 200, b.
 Verulæ, oppidum. 125, a, 241, a.
 Veientum urbs quomodo à Romanis captâ? 40, a.
 Veritas historica fabulis involuta. 1.
 Ufens fluvius, & ejus examen. 257.
 Via ab Alexandro VII Pont. facta. 33, b.
 Via Appia. 247, a. ejus commoditates, devastatio, reparatio. *ibid.* b.
 Viæ Appiæ cura Fundanis incubuit. *ibid.*
 Via Caesarini. 50, a.

Via

A C M A T E R I A R U M.

Via Frangipaniorum. *ibid.*
 Via Salaria unde dicta. 226, b.
 Via strata filicibus ad verticem usque montis Albani. 38, b.
 Via Valeria. 156, b.
 Vicissitudines, quas subivit Italia à novis novisque semper colonis. 129, b.
 Vicissitudo rerum. 88, a.
 Vico Varo olim Valeria, & vicus Varronis dictum oppidum. 188, b.
 Villa Adriana, ejus exstructio, & exstruendae occasio. 145, b. Divisio, & partium singularum descriptio. 146.
 Villae Adriani ornamentis Antoninus suas thermas instruxit. 153, b.
 Villa Aldobrandina. 78, b.
 Villa Axii Appii. 231.
 Villa Boncompagna. 78, b.
 Villa Burgesia. 78, b.
 Villa Caji Cassii. 163, a.
 Villa Catulli poetae. 164.
 Villa Centronii. 76, a.
 Villa Ciceroniana. 58, b. 241, a.
 Villae Ciceronianae vastatio, reparatioque. 60, b. Verus situs inquiritur. 62, a.
 Villa Coccejorum. 172, a.
 Villa Coponiorum. 172, a.
 Villa Crispi Salustii. 171, a.
 Villa C. Turpitii. 163, a.
 Villa Estensis picturis & statuis innumeris ornata. 172, b.
 Villa Falconeria. 78, b.
 Villa Gordianorum. 119, a.
 Villa Horatii Flacci. 165, b.
 Villa L. Centronii Pisani. 171, a.
 Villa Lolliorum. 164.
 Villa Ludovisia. 78, b.
 Villa Manii Vopisci. 166. ejus descriptio. 167, b.
 Villa Mecanatus, postea Caesaris Augusti. 157, a.
 Villa Montalcina. 78, b.
 Villa Munatii Planci. 162.
 Villa Pacroniana. 209.
 Villa Patroni Liberti. 171, b.
 Villa Phormiana Ciceronis, ubi etiam obtruncatus fertur. 28, a.
 Villa Pi soniorum. 163, b.
 Villa Plautiorum. 160.
 Villa Pompeji. 42, a. ubi fuerit. 43, a.

Villa Pub. Clodii. 42, b. ejus situs. 43, a.
 Villa Qu. Caecilii Merelli Scipionis. 164.
 Villa Quintilii Vari Consulis, ac ejus situs. 159, a.
 Villa Roccio-Varesiana. 79, a.
 Villa Rubelliorum. 161.
 Villa Stroziana. 78, b.
 Villa Syllana. 62, b.
 Villa Symmachi. 96, a.
 Villa Syphacis Regis Numidiae. 154.
 Villa Ventidii Bassi. 162.
 Villa Vespasia. 233, a.
 Villa Ustica in monte Lucretili. 235, b.
 Villa Zenobiae in territorio Tyburtino. 156, a.
 Vindicta Syllana. 139, a.
 Vina Fundana. 27, b.
 Vini Sertini laudes. 261, a.
 Vinum Caeubum. 28, b.
 Vinum Signinum laudabile. 126.
 Virbius quis, ejusque origo, & etymon. 48, a.
 Virtutes Homeri. 85, a.
 Vitellia urbs. 122, b.
 Ulmus Tybure, in qua S. Symphorosa suspensa traditur. 154, b.
 Umbri populi. 10, b. eorum etymon & origo. *ibid.*
 Ungulae jumentorum aqua Velini indurescunt. 230.
 Volucrum artificiosus cantus in villa Estensi. 173, b.
 Volscæ lingua ex Graeca & Latina corrupta. 237, a.
 Volscæ & Sabinæ voces usurpatæ à Latinis. 237, a.
 Volscorum oppida. 123, b.
 Volscorum regionis situs, & oppida mediterranea. 236, a.
 Volscorum regnum, ejus divisio, & origo. 236, a.
 Urbium Latinarum Prisca & moderna denominatio. 21, b.
 Urna Sortium. 95, b. 105, a.
 Utrum aqua Anienis calculum generet. 201, b.
 Utrum aquae canalibus incluae salutaris sint. 202, a.

Z.

Zenobia Palmyrenorum Regina. ejus in urbem triumphus, splendor & magnificentia, aliæque naturæ dotes, linguarum peritia. 155. ubi habitaverit. 211, b.
 Zenobiana Villa in territorio Tyburtino. 156, a.
 Zootrophium Burgesianum. 73, a.

F I N I S.

*Index & Ordo Tabularum Operi Latii Rev.
P. Athanasii Kircheri suo loco inferendarum.*

E ffigies Pontificis ante Dedicationem	Fol. 1
Tabula Chorographica Latii	33
Lacus Albani & Albæ Longæ Descriptio	39
——— Crateris Delineatio	48
——— Nemorensis sive Speculum Dianæ	50
——— Aricinus	56
Tuscii Veteris Situs	64
Sepulchrum Furiorum in Agro Tusculano	70
Territorii Tusculani Topographia	78
Schematismus Villarum Tusculanarum	ibid.
Tusculanum una cum Villis	79
Burghesianum una cum Villis	81
Apotheosis Homeri	96
Ortographia & Sciographia Templi Fortunæ Prænestæ	100
Lithostroton Prænestinum	111
Præneste	127
Civitas Tiburtina	143
Territorum Tiburtinum	152
Villa Adriana cum sua Descriptione, 2 ⁱ Figuræ.	157
——— Mæcenatis Tiburtina	158
——— Quintilii Vari	168
Templum Sibillæ & Catadupæ	172
Rudera Villarum Lucullanarum	216
Sabinæ Regnum	236
Volscorum Regio	258
Molendina	

159

KINSHISHI
LATINI

Observatorio de Marian
BIBLIOTECA

Núm. 159

008, 159